ЛЕОЯ УКРАЇНКА

10

SHOUT
SHARE
IT

-
- 4891
  - Л. Я.
  - Л. К.
  - Л. К.
- Л. У.
- notes
  - 1
  - 2
  - 3
  - 4
  - 5
  - 6
  - 7
  - 8
  - 9
  - 10
  - 11
  - 12
  - 13
  - 14
  - 15
  - 16
  - 17
  - 18
  - 19
  - 20
  - 21
  - 22
  - 23
  - 24
  - 25
  - 26
  - 27
  - 28
  - 29
  - 30
  - 31
  - 32
  - 33
  - 34
  - 35
  - 36

- ○ 37
- ○ 38
- ○ 39
- ○ 40
- ○ 41
- ○ 42
- ○ 43
- ○ 44
- ○ 45
- ○ 46
- ○ 47
- ○ 48
- ○ 49
- ○ 50
- ○ 51
- ○ 52
- ○ 53
- ○ 54
- ○ 55
- ○ 56
- ○ 57
- ○ 58
- ○ 59
- ○ 60
- ○ 61
- ○ 62
- ○ 63
- ○ 64
- ○ 65
- ○ 66
- ○ 67
- ○ 68
- ○ 69
- ○ 70
- ○ 71
- ○ 72
- ○ 73
- ○ 74
- ○ 75
- ○ 76
- ○ 77
- ○ 78
- ○ 79
- ○ 80

- ○ 81
- ○ 82
- ○ 83
- ○ 84
- ○ 85
- ○ 86
- ○ 87
- ○ 88
- ○ 89
- ○ 90
- ○ 91
- ○ 92
- ○ 93
- ○ 94
- ○ 95
- ○ 96
- ○ 97
- ○ 98
- ○ 99
- ○ 100
- ○ 101
- ○ 102
- ○ 103
- ○ 104
- ○ 105
- ○ 106
- ○ 107
- ○ 108
- ○ 109
- ○ 110
- ○ 111
- ○ 112
- ○ 113
- ○ 114
- ○ 115
- ○ 116
- ○ 117
- ○ 118
- ○ 119
- ○ 120
- ○ 121
- ○ 122
- ○ 123
- ○ 124

- ○ 125
- ○ 126
- ○ 127
- ○ 128
- ○ 129
- ○ 130
- ○ 131
- ○ 132
- ○ 133
- ○ 134
- ○ 135
- ○ 136
- ○ 137
- ○ 138
- ○ 139
- ○ 140
- ○ 141
- ○ 142
- ○ 143
- ○ 144
- ○ 145
- ○ 146
- ○ 147
- ○ 148
- ○ 149
- ○ 150
- ○ 151
- ○ 152
- ○ 153
- ○ 154
- ○ 155
- ○ 156
- ○ 157
- ○ 158
- ○ 159
- ○ 160
- ○ 161
- ○ 162
- ○ 163
- ○ 164
- ○ 165
- ○ 166
- ○ 167
- ○ 168

- ○ 169
- ○ 170
- ○ 171
- ○ 172
- ○ 173
- ○ 174
- ○ 175
- ○ 176
- ○ 177
- ○ 178
- ○ 179
- ○ 180
- ○ 181
- ○ 182
- ○ 183
- ○ 184
- ○ 185
- ○ 186
- ○ 187
- ○ 188
- ○ 189
- ○ 190
- ○ 191
- ○ 192

ЛЕСЯ УКРАЇНКА
ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У ДВАНАДЦЯТИ ТОМАХ
ЛЕСЯ УКРАЇНКА
ЗІБРАННЯ ТВОРІВ У ДВАНАДЦЯТИ ТОМАХ
ВИДАВНИЦТВО
«НАУКОВА
ДУМКА»
ЛЕСЯ
УКРАЇНКА
ТОМ
10
листи
(1876—1897)
КИЇВ
1978
Є. С. ШАБЛІОВСЬКИЙ (голова),
М. Д. БЕРНШТЕЙН, Н. О. ВИШНЕВСЬКА,

Б. А. ДЕРКАЧ, G. Д. ЗУБКОВ, А. А. КАСПРУК,
П. Й. КОЛЕСНИК, В. Л. МИКИТАСЬ (заступник голови), Ф. П. ПОГРЕБЕННИК
Редактор тому М. Д. БЕРНШТЕЙН
Упорядкування та примітки В; В. ЯРЕМЕНКА
Редакція художньої літератури
У передплатно © Видавництво «Наукова думка», 1978
листи

1. ДО ДРАГОМАНОВИХ

Початок літа 1876 р. Новоград-Волипський

Були у нас ужачі яйця; ми хотіли, щоб вони вивелись, та закопали в землю, та нічого не зробили. Я дуже скучила за вами всіми. Гімнастику вже зняли, а зимою повісить папа. Вишинська казала, що я не можу там на одну гору не дуже високу злізти. Бабушка купила стакан. Купець казав, що такий, хоч трясни об пол, то не розіб'ється, а папа каже: ну, тряснем ним, Колись ми переправлялись на ту сторону, а мама пішла за хлопцем, щоб правив, а ми самі поїхали, а мама хотіла встати та впала у воду.

Леся

2. ДО ДРАГОМАНОВИХ Кінець 1876 р. Новоград-Волипський

Мене перезвали на Лесю. Миша колись нарисував на стіні чорта та ще на дверях написав козячі ріжки і якесь лице. Ми все сидимо дома, а то, було, попросимо сала та й гіідшкваримо собі. Ми приїдемо до Вас. Уже повісили гімнастику, мама купить мікроскоп.

Леся

3. ДО ДРАГОМАНОВИХ

24 лютого 1877 р. Їіовоград-Волинський

Дякую Вам за саванаринів. Женевці іще лучче сава-нариіів. Завтра мої роковини народження, і мені мама щось подарує. Ми ходили гулять і ліпили баби. Мені дуже хочеться, щоб Ви до мене написали, бо я до вас написала.

Леся

4. ДО ДРАГОМАНОВИХ Друга половина 1877 р. Новоград-Волинський

У нас єсть кубики ті, що складають сторони, тільки там багацько помилок. Я не знаю, чи вміє ваш драго-манець говорити. Де ви живете, бо ми колись до вас приїдем? А що там ваш драгоманець, чи здоров? У мене єсть дві книжки.

Леся

5. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ 14 січня 1881 р. Луцьк 2 янв[аря] 1881 г.

Милая бабушка, поздравляю Вас з празником і дякую Вам за подарки. Із чулків на мене прийшлась всього одна пара, бо другі

не налазять; тії сдоуніки чорнії, що ви прислали, почали облазить, бо, мабуть, були покрашені, то папа їх продав і купив замість тих другі, сиві, і зробив мені муфту і шапку. Лілі дали червоний шарф, а мені синій; Ліля дуже хвастає своїм шарфом і надіває його часто зверху шуби. У Лілі єсть біленька шапочка з пушком і біла муфта. В Колодяжному тепер скарлатин. Моєї кицьки вже давно нема, зато до нас приблудилась друга кицька, красивая, така сіра з полосами, як той тигр, і в неї скоро будуть котенята, в неї вже раз були котенята, тільки їм ніхто не давав їсти, то вони одичали і поздихали. Ну, тепер прощайте, милая бабушка, напишіть, що Ви робите і чи здорові.

Ваша Леся

6. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

14 грудня 1881 р. Луцьк Г[ород] Луцк, 2 дек[абря] 1881 г.

Милая бабушка, простіть мене, що я так довго не писала до Вас. Я з мамою приїхали сюди вчора ввечері і пробудем тут два дні, Миша і Ліля остались дома, в Києві. Ми учимось дома, до нас ходить учитель-студент, і ходить до нас кожний день; я іще беру уроки на фортепіано і ходжу раз в неділю. У Митьки, сина дяді Гриші, був скарлатин, тепер уже пройшов, тільки він ще не виходить надвір. Ми перше обідали в гостиниці, а тепер вже єсть кухарка — теж німка. Моя кицька, що в мене була, кудись втекла вже давно. Того платка, що Ви прислали мамі, я ще не бачила, бо ми з ним розминулись, бо як ми виїхали в Луцьк, то папа послав в Київ платок і мені муфту й шапочку. Мені в Києві добре, тільки ні з ким гратись, бо которі єсть знакомі — або великі, або маленькі, або не хотять ходити до мене. Ліля має чотири кук-ли — три маленькі і одну велику, що їй подарувала ІПу-ра, кукла закриває очі, і Ліля її дуже любить; в тої кукли єсть кілька платтів, і Ліля її по десять раз на день пере-одіває, перш по одному платтю, а після всі разом — одне на друге. Мама збирається, як приїде в Київ, знять портрет з Лілі. У мами тепер зробився флюс. Ми ходили два рази в театр в Києві і на виставку картин. Папа як їздив в Колодяжне, то вбив лося і взяв собі [нрзб.]. Прощайте, мила бабушка, напишіть, що Ви робите і чи здорові.

Ваша Леся

7. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

11 березня 1883 р. Київ

Милая бабушка!

Простіть мене, що я до Вас не писала, все ніяк не збіе-русь, Спасибі Вам за плаття, чулки і гроші. Плаття уже пошили, а за гроші іще нічого не купили. У мене іще і досі болить рука ліва, так що нічого не можна робить: ні шить, ні грать, ні держать нічого, тим я так погано пишу. Я перше була дуже слаба, а тепер

уже нічого собі, хоть я ніколи не буваю зовсім здорова, бо завше рука болить. Перше я мазала руку йодом і мочила в солоній воді, але од йоду дуже шкура злазить, то я тепер не мажу і не держу в воді. На празники я нікуди не ходила, бо іще слаба, а тепер позавчора ранком справляли Шевченкові роковини, то я ходила, Миша і Ліля, і ми там читали стихи. Давніше я ходила на два концерти; на перший ходили: я, мама і Миша, а на другий тільки я і мама. У Тамарці е два зубки, і вона вже трошки лазить, але вона ще нічого не їсть, окрім молока, дуже любить Мишу і маму, так що як вони ідуть, то вона кричить, щоб брали її на руки, страшенно боїться чужих, а найбільш Старицького. Тамара має дуже багацько ймен-нів, але найбільш її звуть Марцею і Марусечкою. Мама їздила в Харків на «Різдвяну ніч» дивиться. В четвер ввечері приїхав папа і в вівторок вранці поїде. Я тепер ходжу пить кефір, може, чули що про його, ходжу кожний день і п'ю по два стакани щораз. У Лілі тепер кашель і насморк, і вона од того нікуди не ходить гулять. Ми певне що приїдемо цього літа до Вас у Гадяч. НаДм перед празниками прислали із Женеви: мені квітку з бо-маги, таку, що як розвернуть, то вийде вазон з квіткою розквітнувшою, Лілі — картинку, таку, що як потягнуть зверху за бомажку, то вийде дівчинка з-за рожевого куща з віночком в руках і одкриється віконце в хатці, а

із

l звідти виглянуть дві дівчинки, Тамарді дитинку бумажну, таку, що нищить, як придушить, а Миші картинку. Я перше училась грать і вже нічого собі грала, але тепер через руку перестала. Мама, як їздила в Харків, то привезла мені дві ленти, а Ділі ленту і маленький поїзд з трьома куколками: одна з їх така, що крутить головою, руками, ногами, сидить і стоїть. У Лілі е три книжки, котрі вона читає. Прощайте, мила бабушка, пишіть, що Ви робите і чи здорові, цілую Вас, прощайте, більш нема що

писать. 0 „

Ваша Леся

8. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

26 жовтня 1883 р. Київ

Милая мамочко! Чого ж то з Марочкою так обертаються, що чуть не убили? Мені зробили операцію 11-го числа в 11 часів утра: я нічого не чула, тільки щось давило на тім'я. Ото хлороформ. Як зробили операцію, то мене однесли на кровать, і я от уже лежу 4-й день. І кумедно було якось од хлороформу: усе я чула, що коло мене говорили, а болісті не чула, і як руку чикали, не запримітила. Прокинулась — голова крутиться,— і клініка і усе, мов мені приснилося, а студенти несуть мене до кро-ваті. Зовсім дивовижа! Першії сутки рука дуже боліла, а тепер зовсім

не болить. Як перев'язували перший раз, то аж мука, а сьогодні ось тільки перев'язали і вже нічого, не пекло, не щипало, й не боліло. Лежу я в боль-шій хаті, де ще 3 жінки. Дві вже оперовані, а в третьої киста. Поки не було в мене лихорадки, то все нічого, а тепер усе турбує: і те, що часом чути, як роблять операції, і біготпя студентів, і ночні звуки, і стогноти.

Мене тут дехто не забув, і папа, і Марія Михайлівна завше пробувають; були Катря Трегубова, Анна Іванівна сама і з Шурою, Житецька, Оля Махно. Вона жалкувала, що Ліля не приїхала. «Її, — каже,— певне, не пустили!»

Сьогодні в мене вже лихорадки нема, може, що рука піджива. Я ще руки не бачила і не знаю, як вона порізана, папа каже, щоб пе дивилась.

Обо мні пе журіться, самі добре пробувайте та Марочку бережіть,— я скоро до Вас прибуду і всіх цоці-

Л^Ю* Ваша Леся

9. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

14 травня 1884 р. Колодяжне

Милая бабушка, дуже мені неприятно, що папа Вам написав, що він нас приганяє писать, чого ніколи не буває, і хоть я, може, не часто пишу до Вас, но зато всегда з охотою і приятностю. Папа навіть після нас писав, значить, нас навіть не було до чого приганять. Дуже дякую Вам за цвіти, вони лежать на пошті, і їх скоро привезуть сюди. В нас также на святки було скучно, бо була дуже погана погода, зато тепер тепло і гарно так, що ми в одних платтях ходим. Нам тепер багацько роботи, бо ми насадили садок, і хоть не всі дерева, як перше, а все-таки треба поливать. Ми насіяли багацько цвітів, котрі теж. треба поливать. Ліля собі, т[о] е[сть] для своїх кукол, зробила малий огородчик. Наші паски були дуже гарні. Лілиних три малих пасочки трошки поперевертались, але то їм нічого не помішало. Вчора ми получили Ваше письмо. Вчора були Тамарині іменини, і папа їй подарив повозочку з лопаткою і вилками, котрими вона дуже втішається. Вона дуже багацько говорить і все рисує щось. Миша вже давно поїхав у Київ. Ми всі здорові. Прощайте, милая бабушка, цілую Вас, кланяйтесь дівчатам Стояновим.

Ваша Леся

10. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

9 червня 1884 р. Колодяжне

Милая бабушка, дякую Вам дуже за Ваші подарки. Плаття ми вже пошили, і воно мені дуже сподобалось. Вчора охрестили Тамару, впрочім, вона тепер вже не Тамара, а Оксана, бо мама перемінила їй ім'я. Мама пе

може до Вас приїхати, а я Вас дуже прошу: приїжджайте сього

літа до нас.

Миша більшу половину екзаменів видержав і скоро вже всі кончить. У нас тепер в гостях Марія Михайлівна, вона ж була і за куму. Сьогодні у нас добра погода, а перед тим пошти щодня був дощ і було досить холодно. Ми тепер всі зовсім здорові, і мою руку можна буде розв'язать скоро. Мама учить мене тепер по-французьки і по-німецьки. Оксаночка тепер дуже багацько говорить і може все що угодно сказать. Позавчора було Лілі рожденіє, і я їй подарила краски, а мама комод для кукол. Папа сьогодні хоче попробувать купатися. Напишіть, чи тепло в Вас і чи вже купаються? Чи живуть у Вас ще Стоянови? Кланяйтесь їм од мене. Чи здорові Ви? Ваше -зілля у нас прийнялось добре, а найлучче любисток: зовсім вже великий, соняшники теж добре посходили. Напишіть, як у вас пройшли свята. Прощайте, милая бабушка, цілую Вас.

Ваша Леся

11. ДО в. І. ДРАГОМАНОВОЇ Середина червня 1884 р. Колодяжне

Милая бабушка, недавно приїхав до нас Мшщі, видержавши екзамен, і тепер буде у нас ціле літо. Оксанка наша тепер дуже порозумніла. Моя рука дуже поправилась, і я сама зовсім здорова. У нас тепер добра погода, навіть жарко. Ми їздим купаться в друге село за чотири версти, і все вспоминаем, як добре було у вас купаться. У нас тепер дуже багацько ягод, а вишень іще нема. Ми насадили багацько квіток і мали з ними дуже багацько мороки, зате тепер вони вже починають цвісти. Мама збирається їхать в Почаїв. До Вас приїхать не можем. Чи подобається Вам, що Тамару перемінили на Оксану? Чи не йшли у вас недавно дощі? Чи живуть у Вас Стоянови? Чи здорові Ви? Прощайте, милая бабушка, цілую Вас, прощайте.

Ваша Леся

12. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

Листопад 1884 р. Колодяжне

Милая бабушка!

Дуже дякую Вам за посилку, котру ми недавно по-лучили; Ви не довольні на нас, що ми не писали до Вас, але *ми не писали для того, що се було б похоже, піби ми нагадуємо за гостинець, котрий Ви нам у першому письмі обіцяли. У нас усе гаразд, і всі здорові. Хлопчик трошки підріс, мама думає його назвати Юрієм або Романом, але всім ці імена не подобаються. Ми недавно їздили до Миші в Холм, йому там добре живеться: квартира добра, їсти дають добре, і хазяїн нічого собі. Миша недавно писав про свої четвертні отмітки, котрі у його хороші.

Оксаночка зараз же як наділа ваші чулки і дуже з їх рада.

Гулять вона вже тепер не ходить, бо випав сніг у нас. Чи й у вас вже є сніг? Напишіть до нас скоріш, чи Ви здорові і чи все у Вас гаразд.

Прощайте, мила бабушка, цілую вас дуже.

Ваша Леся

13. ДО 6. І. ДРАГОМАНОВОЇ

Лютий 1885 р. Колодяжне

Милая бабушка!

Дуже мені стидно, що я до Вас не писала так довго, але вже ізвініте мене. Дякую Вам за подарки, що Ви нам прислали, чулки на мене прийшлися добре.

У нас тепер усе гаразд, тільки Миша було заслаб ко-р'ю, але тепер уже здоров і ходить в гімназію. Ліля і Оксаночка здорові, хлопчик теж, він дуже веселий і танцюристий і може уже й сидіти сам, його тепер тим часом називають Миколою, але ще невідомо, як його назо-вуть. Я уже все можу своєю рукою робить, і вона вже зовсім мені не болить. Ми недавно усі дуже боялися, бо кругом була кор і інші болізні, але тепер уже не страшно, бо хоч люди й слабують, та не так, і далеко від нас. Напишіть, як там у вас, чи вже нема дифтериту?

Папа поїхав у Київ, хотів і мене узяти з собою, але послі роздумав з мамою, що не треба.

Прощайте, милая бабушка, пишіть, що там у вас у Гадячі діється, чи все гаразд, чи Ви здорові, кланяйтесь дівчатам Стояновим, цілую Вас, прощайте.

Ваша Леся

14. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

22 жовтня 1885 р. Колодяжне

Милая бабушка!

Дуже Вам дякую за посилку, котру ми недавно по-лучили. Іконку я ношу при собі завше. З Друскенік ми вже давно вернулися, ми були там півтора місяця, але напрасно, бо мені там нічого не помоглось, навіть як я туди їхала, то мені було лучче, а як звідти, то гірше.

Рука у мене зовсім не болить і не мішає мені нічого, бо я все нею можу робить, що мені треба, а нога таки болить, часом більше, часом менше (ходить мені трудно, як піхто де піддержує), і зовсім не перестає. Я послі буду брать сольонії ванни, а тепер ще не беру, бо ванни ще нема, не зробили. На той год ми хочемо знов їхать куди-небудь на води, але ще не знаєм добре, куди іменно. Так вообще я не дуже здорова: дуже болить і кружиться голова. Наші діти усі тепер здорові. Хлопчик Микось уже може сам перейти через хату, ні за щоˆ не держачись, може сказати «папа», «мама» і деякі слова. Він дуже веселий і здоровий

хлопчик, його уже одлучили, а перед тим, як одлучити, зняли з його портрет, на котрім він дуже добре вийшов: сидить сам на стулі в вишитій сорочці і в штанах. Оксаночка теж здорова, все бігає надворі і од Лілі нігде не одходить, з хлопчиком часом свариться, та хлопчик їй не піддається. Ліля у нас хазяйка: годує індиків, качок і голубів; щодня після снідання зо мною учиться, а потім бігає по всіх усюдах з одною дівчинкою Марисею, з котрою вона у великій дружбі. Миша давно вже поїхав у Холм, хоч трохи пізніше, як усі гімназисти, бо був слабий на горло і не міг поїхати; мама з Лілею потім їздили до його у Холм на Чесного Хреста, там був тоді храм і приходило дуже багато народу. Миша живе на. квартирі у одного учителя, у того ж, що жив торік; з ним живуть іще чотири ученики, з котрих двох він учить і бере за кожного в рік по 40 р.

У нас тепер по утрам бувають морози і досить холодно, так що ми топимо уже грубки. Напишіть, чи й у вас холодно? Чи живуть у Вас іще на квартирі Стоянови? Кланяйтесь їм од мене.

Прощайте, милая бабушка, цілую Вас, напишіть до нас скоріше та не сердіться на мене, що я так рідко до Вас пишу.

Ваша Леся

P. S. Мама получила те письмо, що Ви писали з дядьком Сашею в августі.

10-го октября

15. ДО ДРАГОМАНОВИХ

25 березня 1888 р. Колодяжне 13.111

Любі МОЇ родичі!

Пишу до вас, як обіцялась, сьогодні. Мамі вчора було дуже недобре: великий жар був, ломило руки й ноги й боліла голова, так що мама думала вже, чи не тиф у неї, і була дуже неспокійна, але сьогодні їй далеко лучче, ли-хорадка пройшла, ломоти нема, і сама вона спокійніша далеко, ніж вчора, тільки голова ще болить. Папа вчора привіз мамку, і мала вже перестала кричати, а то було вже цілий день, майже без перестанку плакала. Мама сьогодні не може сама писать і казала, щоб я вже, як там знаю, написала. Ви вже простіть мене, що я, може, не зовсім-то гладко пишу, я це знаю сама, і якби не при-йпїлось тепер, то, може б, я ніколи не зважилась писать до вас, хоч мені й дуже хотілось озватись до вас словом. Кілька раз, як ви присилали мені книжки, мене брала охота написать вам що-небудь, та все якось не виходило нічого, але тепер, коли вже раз почала, то, коли вам те буде інтересно, писатиму часто.

Книжки ваші я всі прочитала, і вони мені дуже сподобались, збираюсь навіть дещо перекладати. Найбільше мені згодився словар, бо я почала переводити «Одіссею» і вже переложила дві

рапсодії, але тепер мусила все залишити, бо чисто слабувала, і всі мені толкують, що я повинна жити ростинним життям, я стараюсь, але все не можу зовсім обернутись в ростину.

Дуже прошу вас, коли можете достать, то пришліть мені французький переклад драми Толстого «Вдасть тьмы», страшенно цікаво, як вона може Виходить у французькому перекладі.

Треба[л] Спішити кінчать, а то спізнюсь із своїм листом. Будьте здорові. Щиро цілую Ліду, Радочку, Зорю.

Ваша Леся

Про мамине здоров'я писатиму, аж поки не поправиться настільки, що могтиме сама писать.

16-17. ДО М. П. КОСАЧА

Травень 1888 р. Колодяжне

, Милий Миша!

Давно збираюсь до тебе писать, та все якось не зберусь; оце ще недавно щось на мене було напало та ще й досі не пройшло, розпухло було горло і весь рот, так що не можна було ні їсти нічого твердого, і навіть говорити було погано, та тепер уже нічого — проходить, принаймні добре, що не заразливе, а то я боялась, щоб не позаражувать часом наших. Наші «хрущі», як ти їх звеш, усі здорові, окрім Коха, про котрого тобі пише мама. Настоящих хрущів у нас на деревах було багацько, так що Ліля з Марисею гарцями збирали і топили, але тепер їх поприбивав град, що недавно йшов, але сам град багато нашкодив, бо пооббивав цвіт на деревах, дуже поприбивав огороди і збіжжя і в Любитові багацько вікон повибивав. Як ішов град, то Кох злякався, плакав і кричав: «Бё досць!» О «явленнях» природи Кох має своє поняття, так: грім гримить — то хрущ гуде (певно, через те, що під каштаном хрущі завжди дуже голосно гудуть); хмари — дим; що град листя позбивав, то Кох думає, що то курка поїла, вітер — що то Ліля дмухає, і т. д.

Ліля дуже зраділа, як почула, що ти їй купив Шекспі-ра, і сказала,, що тебе любить; як ми прочитали твоє питання про її учіння — вона незабаром попросила у мами бумаги на тетрадь для диктовки. Хотіла б я знати, од чого ти вибрав для Лілі іменно Шекспіра?

Прочитала я «Вдасть тьмьі», чудна драма, дуже багато страхів, і, вже правда, язик настоящий, хоч, наприклад, Воскресенські сердяться і кажуть, що таким язиком ніхто не говорить.

Новостей у нас ніяких таких нема,— як приїде папа з свого подоріжжя, то вже, певне, привезе їх.

Прощай, цілую тебе, пиши про свої екзамени.

Твоя Леся

18. ДО М. П. КОСАЧА Початок жовтня 1888 р. Колодяжне

Любий Миша!

Оце думала швидко після першого листа писати до тебе, а тим часом поки зібралась, то часу доволі пройшло. Та дарма, аби було написано. То мене «Генії» тії затримали, поки я зібралась переписати їх, то потім переписала, та загубила, та поки другий раз зібралась, то вже й час пройшов чималий. Обіцялась я довгий лист писати, та думаю, що, може, тобі ніколи возиться з довгими листами, то нехай вже буде короткий, ти ж не то що я, що живу собі на дозвіллі та на безділлі, тобі є що робити, єсть куди й піти. Описувати своє подоріжжя теж не знаю чи варт, бо, може, прийшлось би розвести надовго описання, нехай колись розкажу, а тепер тільки дещо про турецьку кріпость скажу (Акерм[ан]). От уже страшна будова, нехай їй цур! Високі мури та товсті, грубі, що аж хати в їх видовбані, мов келійки, башти круглі, тяжкої архітектури, в баштах льохи та темниці з гратами залізними (певно, колись там козаки наші сиділи), тепер там дике зілля та квітки ростуть, мама казала: «Десь ото з наших козаків все те повиростало». Ми вирвали дві квітки на спомин та й подались швидше до парохода, геть з тії кріпості, бо страшно нам там зробилося, пустка така, «ще, борони боже, й головою наложити можна», ніхто й душі не прийме. А шкода, що ми були самі, бо коли б ще хто був, то б не так страшно було і можна було б краще роздивитись усюди і на валу довш постояти, а звідти такий гарний краєвид па дністровський лиман, чисто козацький краєвид, та ба, своя душа миліша, ніж усі краєвиди. Поїхали ми собі назад у Одесу. Ну та й море ж було у той день! Певне, вже так задля нас вигладилось та причепурилось: синє-синє, з білими гребнями, з рожевими одблисками, з темно-зеленими тінями, з золотими іскрами при заході сонця. Я все стояла з того боку паро-

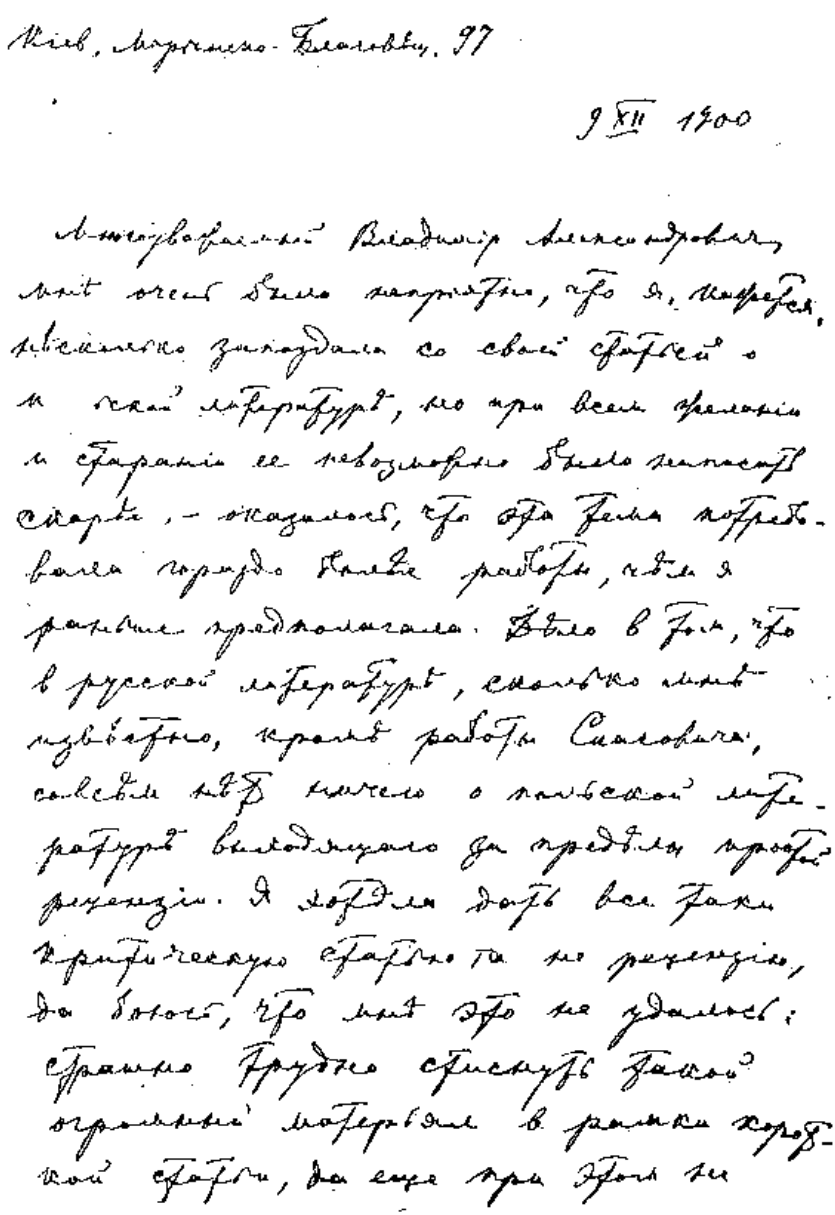

Автограф листа Лесі Українки до В. О. Поссе від 21 (9) грудня 1900 р.

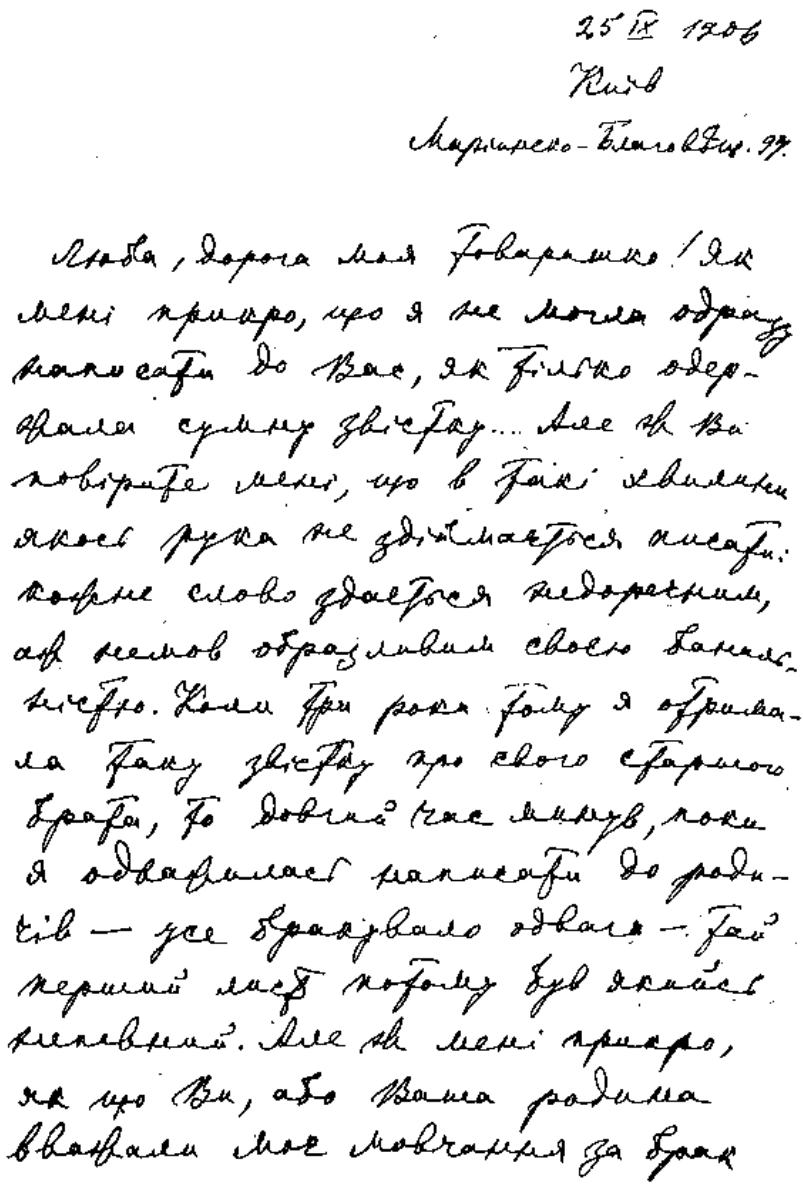

Автограф листа Лесі Українки до О. Ю. Кобилянської від 8 жовтня (25 вересня) 1906 р.

хода, де не видно берега, не хотілось мені його бачити, хотіла я бачити море в цілім просторі його, у всій красі його, а земля заважала б сьому.

От і маєш, хотіла якнайкоротше, а тут півкартки й не стало для моєї поезії морської. Але годі, буде вже й сього.

Тепер деякі просьби до тебе. Просимо, якщо получати-меш

які листи, то не викидай конвертів, бо Пуцик тепер збирає марки, щоб потім їх продати, і через те збирає звідки тільки можна марки, отож буде тобі дуже вдячна за їх. Боюсь я, щоб [не] завівся в їй дух користолюбства, бо має тепер багато грошей: продала Пуцинду і взяла за неї 19 р., для Пуца то велика сума. Оце просьба Пуцева. Тепер моя: пиши мені, як тільки буде час, і напиши по щирості про моїх «Геніїв», як здаються вони тобі, я переписала і першого, хоч ти його й читав уже, та, може, забувсь, а без його другий не повний смисл матиме. Напиши, як тобі ведеться у Києві, чи був на весіллі у Галі? Як ідуть твої заняття? Прощай до різдва, певне, раніш не побачимось.

Твоя Леся

P. S. Цікаво мені бачити твій переклад, пришли його, коли можна, мені. Я тепер уже кінчила своє безголов'я, «Самсона» того, і пишу «Одіссею», писатиму її цілу зиму. Попроси у Шури той розказ (стихотворение в прозе), що мені читала у Колодяжному, заложивши в книжку Тур-г[енєва], зветься воно, здається, так: «Она хохотала», Іїїу-ра вже знає, яке. Коли вона дасть його, то пришли мені, я дуже бажаю мати його. Я б написала їй сама про се, але я раз до неї писала, а одповіді не одержала, то не хочу докучати їй частими листами. Кланяйся від мене їй і її мамі, щиро обох їх цілую.

19. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ Початок січня 1889 р. Колодяжне

Милая бабушка!

Поздоровляю вас із Новим годом і бажаю вам усього найкращого. Сподіваюсь, що задля Нового року ви мені пробачите мої прошлогодні лінощі, та й не одні лінощі тут винні в тому, що я не писала до Вас, трохи-таки й те, що не могла я зважитись на сеє, бо з лиману я ні до шк го, окрім мами, не писала, не було там про що й писати, а про здоров'я та про докторів так наскучило було, що не хотілось уже споминати про се. Приїхавши ж додому, перше якось так час уходив та й уходив, а послі вже мені ніяково було озиватись до Вас. Тепер оце на свята якось-то зібралась. Хоч мені трохи й наскучило, але вже мушу, писать про своє здоров'я, бо Ви питали мене про його. Мені після лиману получчало так, що я свої костилі покинула, але все ж без палички ходить ще не можу, на той рік знов треба їхать на лиман. Ліля все нападається на мене, що я не хочу до баби харківської їхать, але я ще не знаю, чи й поїдем ми коли-небудь до неї, щось нам не випадає час до того подоріжжя. Чи у вас із Полтавщини їздять до неї, і яка чутка про неї там?

Чого вам так не подобався Харків? Усі, котрі там були, здасться, хвалять його. Ви кажете, що там різного народу багато,

я вже собі думаю, що Одеса вам, певне, зовсім не сподобалась би, бо там уже такий різношерстий люд, що в Харкові, певне, такого пема. Як на мене, то в тому іще нічого поганого нема, що там так багато чужих людей, навіть інтересиіше виходить, пе подобається тільки, що так багато жидів, найбільше таки жидівську мову чутно, на лимані їх теж багато ость. Я, вибравшись із лиману, жила неділь зо дві з мамою в Одесі і дивилась там на усіх тих людей.

Потім ми їздили на пароході по морю, це мені най-лучче всього сподобалось, бо тоді був день гарний, море тихе і красиве, до того ж і морська болізнь мене па той раз не брала. Я б хотіла і дальше куди-небудь поїхать, та, може, на той рік і поїду.

Хотіла б я поїхать до Вас, та, певне, не хутко теє буде, бо. на той рік цеє не випадає зовсім. Шкода, що тую землю, що ми з мамою хотіли купить у Будищах, заливає вода, але я думаю, що, може, то нічого, бо, певне, не щороку так буває, а вже б я дуже хотіла, щоб мама її купила, уже б я рада там щоліта сидіти, хоч би тим часом і вода мене заняла, то то вже нічого, я трохи плавать умію, то не втоплюся, може. Напишіть, як з тою землею буде на сей рік, чи не заливатиме її знов вода, може, якраз ні. Чи не позрубували там білих дерев, що росли біля тої землі? Коли позрубували, то дуже шкода. Коли б уже теє купити, то я б сама приїхала строїти хату. А чому се Ви ніколи не приїдете до нас? Адже у Харків їздили, то, може, й до нас не так уже далеко, як здається. Побачили б наше Колодяжне, може, Вам і гарне воно здасться, побачили б нашу Дору. Чого Вам не подобається її ім'я? Ми її всі дуже любимо, і Ліля возиться з нею більше всіх, бо Дора, здається, трохи на неї похожа, і Лілі се дуже приятно. Дорі найперше пошили плаття з тої бумазеї, що Ви прислали, і вона постоянно в йому ходить.

Будьте здорові, мила бабушка, пишіть, як Ви там живете і чи дуже Вас замело снігом? Цілую Вас, прощайте.

Ваша Леся

20. ДО П. А. ТА О. П. КОСАЧІВ Близько 20 березня 1889 р. Колодяжне

Любі мої папа й мама! Пишу оце, як обіцяла, сьогодні. У нас усе зовсім гаразд, у Оксани око зовсім не болить, усі діти здорові, граються і не капризять. Тепер вони лягають спать. Тільки що я получила папине письмо, що папа писав через Арестова. Я думала, що воно до мене, що, може, мама послала його, і, звісно, прочитала. Дуже мене засмутило, тим більше, що я не знаю, що власне, робиться з папою, чого він слабий. Жаль мені, мамочко,

що ти м^ні не сказала нічого про се, як їхала, бо тепер се мене вразило надто і я не знаю, що мені думати. Напиши, прошу тебе,

про все, що з папою діється. Може, вам неприятно, що я про се дізналася, але інакше не могло бути, бо мені іще перш, ніж подати письмо, сказали, що папа слабий. Малим я не казала нічого. Прошу вас, пишіть мені якнайскорше усе по правді, що там таке, бо я не можу діждатись того письма, так мені прикро ждати тієї звістки. Одно тільки мене потішає, що папа прислав просто письмо, а не телеграму, то, може, ще діло й не дуже погано. Не пишу більш нічого, бо як все гаразд, то й писать нічого. Цілую вас щиро і бажаю папі скоріше поздоровшати.

Ваша Леся

Іще раз прошу: пишіть! Якби не малі, здається, я й сама б досі в Луцьк поїхала.

21. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

24 червня 1889 р. Колодяжне

Милая бабушка!

Я недавно получила Ваш подарок, дуже дякую Вам за його, я вже пошила з його плаття, на лимані буду спасатися від жари у йому. Я оце багато не пишу тепер, бо дуже не маю часу. Ми в середу їдемо в Одесу, і я тепер маю багато роботи: треба ще дещо пошить. Нехай вже звідти, з лиману, напишу більше, як там буде мені поводитись, а тепер вже вибачайте. Про мене і про моє здо-" ров'я, певно, Вам дядько розказав, то я думаю, що можу не писать про те, як мені було в Харківщині у теї баби. Бувайте здорові, милая бабушка. Кланяйтесь і цілуйте від мене дядю Сашу і тьотю Олександру Василівну, я з утіхою згадую своє перебування у Харкові. Будьте здорові.

Ваша Леся

22. ДО О. П. КОСАЯ (матері)

8 липня 1889 р. Одеса 26 іюня

Люба мамочко!

Одержала я твої листи вчора і свою бумагу; дуже тобі вдячна і за те, й за друге. Твій лист мене дуже звеселив, бо з нього видно, що негри все так само пробувають «в блаженном состоянии первых человеков». Бажаю тобі, щоб ти скоріте виспалась і «прожилася» після одесько-лима-но-козятинських переїздів, то тоді вже зовсім все буде гаразд. Я тут живу благополучно: ніхто мені нічого не вкрав, ніхто мене не зарізав, я не простудилась і грекоси мене не обижають. Хату завжди замикаю, і замок приходиться добре. Найбільш мені приятно, що в моїй хаті не гаряче (або принаймні не дуже гаряче), бо всі, кого не спитаю, просто погибають від жари по своїх домівках. Як я рада, що я не в центральному] зданії!.. Тут спекота страшенна, по 30° буває в 7 г. вечора! Дощ ні разу не йшов з того часу, як я тут. По вечорам, після страшно гарячих днів, на небі спалахують зірйиці, немов тії

блискавки; вчора я годин зо дві стояла і дивилась на їх. Вдень тут курява страшенна, і земля, розпікаючись на сонці, дуже білою видається, од цього всього мені стали трохи боліть очі, неприятно це, але що ж робить, на те ж і тут сиджу, щоб було гаряче. Однак вчора доктор, як я була у нього, сказав, що для мене «усилепной жарьі и потения отнюдь не требуется». Нічого нового він мені не сказав: ванни ті ж самі, температури тієї ж самої, ходить на їх коли вгодно, хоч. рано, хоч пізно, все одно, бо завжди натовп великий і завжди приходиться довго ждать, коли не прийди,—* я вже в різні часи пробувала. З ваннів у парк рідко ходжу — не хочеться пектись кілька лишніх кроків, та й боюся я над усе тією дорогою ходить, бо побачила там раз гадюку, чорну, велику, і от тепер «ой, боюся!». Дехто з дачників каже, що на тих дачах, що на горі, теж єсть гадюки, та тут, на сій дачі, теж одну недавно забили; отож я тепер уже й у тій альтаночці, на тому полукруглому поетичному камені, опасаюсь розсідатись, щоб часом Олегова доля не спостигла. (Нехай Кох цригадує картинку з Олегом в «Русских людях»). Дуже стережусь я тепер цеї погані, цур їй! Нехай там і Кох стережеться і не дуже-то ноги росою вмиває. Ой, здичів, здичів наш Миколочка! А мені вже дуже скучно за своїми дикими неграми — нема тут таких, [...] хоч і багато тут єсть їх різних пород, подоб і націй. Та й взагалі набридло вже мені жити тут самій, і я дуже рада, що пані Приходько швидко приїде. Завтра раненько розпитаюсь гаразд про ліжко для неї і напишу тут-таки про се, а то сьогодні якось не могла грекоса вловить, тепер же вже пізно. Листи я завжди увечері пишу, бо вдень трудно зібратись, якось це йде. Уліти теж на вечір одкладаються. Улітична звістка (про чернігівський збірник) мене дуже врадувала, я не сподівалась собі такої чесіі від кна-кон, конечне перепишу їм «Самсона». («Співець» уже в плеядному збірнику), ачей же, до сих кна-кон він доїде як слід, не знаю тільки, як сподобається їм ся тема («to taka stara rzecz»!...[1]). Про улітячу справу напишу докладніш в іншому листі. Завтра приїде Гретхен, і я її розпитаю про все як слід! Чи приїхав папа? Цілую його. Лиман йому кланяється. Бувай здорова, мамочко! Бувайте здорові, негри-ки! Не дичійте дуже. «Тепер» я сподіваюсь бачити кна-кну і Пуца у себе непремінно!

Ваша Леся

NB. (Для пані Приходькової). Тепер тут ванна грязе-ва стоїть 1 р. 50 к. Нехай дядина грошей набира!.. Кро-ваті у грекоса нема. Тут можна взять напрокат, але погану, з якоїсь санітарної станції, попросту з больнйці. Непевна річ! Узнаю, почім вони в Одесі, і напишу.

Не забудься, мамочко, прислать мені «Прометея». Все, що ти

писала в листі, конечне, зроблю, та по більшій часті воно вже й зроблене. Чи одержуєш мої листи? Як наші обходили Купала?

23. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

18 липня 1889 р. Одеса б іюля рано

Люба мамочко!

Вже днів з п'ять, як я тобі не писала, але ти не сердься, бо я з того пе винна. Як приїхала пані Броніслава, то кілька днів не можна було ні до чого прийнятись. Тепер вона вибралась од мене в другу хату (тут-таки, в нашому дворі), оказалось, що нам тісно в одній хаті жить. Пані Броніслава навезла з собою багато речей, і в хаті повстав такий хаос, який був до початку світу, хоч, по-моєму, і можна було б усе повстановлювати так, що пе було б дуже тісно, але пані не сподобалось так, і вона вибралась собі. Що ж: риба шука, де глибше... У понеділок ми поїхали у місто, бо треба було пані Броніславі дещо купувать; отже, ми по страшенній жарі волочились по місту, і втомились ми, звісно, дуже. На другий день хаотичний стан моєї хати все ще не пройшов, пані мала деякі спори з грекосом за хату, що хотіла перше найнять, а послі показалось, що там жить не можна, а грек не хотів оддавать назад задатку і т. д., і т. д. II [ані] Бронісла-ву розпач обгорнув, як тільки приїхала вона на лиман, але тепер, здається, трохи примирилась із ним. Тепер все втишилось і владилось, і я засіла за кореспонденцію. Живу я так собі, як і перше,— не дуже добре, не дуже погано. Погано те, що пропадаю від спекоти. Ви не маєте поняття, яка тут страшенна спекота: в понеділок було 43°, я сама на термометрі бачила; так що я сміючись читала ваші скарги на спеку — ачей же, під каштаном не бува такої температури? Кажуть, що моряки, повернувшись з Африки і навіть з екватора, говорили, що там не так жарко, як тут, у Одесі. Тропіки переїхали на лиман!.. Всюди панують матроськії костюми, віяла, зонтики, содова вода і морожене. Прикажчики в магазинах стоять з пальмовими віяльцями. Я купила за 10 к. «спасення душі», себто віяльце. Кажуть, у неділю перебувало в го-родських купальнях шість тисяч чоловік. Я з своїми ваннами в 29° пропадаю. В парку не бачила більше гадюк, певне, пропали від спеки. Однак Микось нехай пришле мені мою шаблю, бо тут собаки увечері спускаються з цепів і я боюсь вийти за двері. Погано тепер те, що уночі трудно спать од жари та од мух, і навіть раз Пашкевич, побачивши мене, сказала, що ніби я дуже поблідла і, як вона каже, втомилась, хоч справді не знаю, чим я могла втомитись: ото тільки, що у місті була та лазила за покупками, а то по 'цілим дням абсолютно нічого не роблю. Уліти мої їдуть (лізуть), тільки дуже-дуже помалу... «ко-гда-то будут!»... А от Миші стидно, що лінується писать свою уліту, адже ж, здається, не під тропіками

живе, то не повинен би так предаваться dolce far niente[1].

Однак я не маю права йому проповіді такої казать, бо сама не переписала й. досі того нещасного «Самсона», сьогодні постараюсь переписать увечері і завтра пошлю разом з листом до Миші. Дуже йому вдячна за лист і за всі новини, що мені списав. Неприятна новина цей кір! Бажаю негрикам вберегтись од нього, і нехай їх «блажен-ное состояние» продовжиться до мого приїзду. Дроздишка поздоровляю з самостійністю, чи то з самоход пост ю!.. Ой, добре вам там жить, а мені... От і Маргарита хутко їде (може, завтра) в свою Канівщину, тоді вже мені буде зле. Однак ти, може, мені не повіриш, усім моїм скаргам, то я вже мовчу. Прощай, що іще пригадаю, те напишу в Мишиному листі. Бувайте всі здорові! Цілую тебе, мамочко, голубочко, ластівочко!

Твоя Леся

Чи не прислала б ти мені якого маленького узорчика для Шуриного рушника?

Дякую тобі за ноти. Сьогодні з їх грала. Грала «Mat-rosenlied» *, але не дуже добре, бо фортепіано поганеньке і я до нього не звикла.

24. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

18 серпня 1889 р. Одеса 6 августа

Люба мамочко!

Вчора я їздила до міста і одержала від Комарових «Perles de la poesie» [2]. Читаю їх сьогодні цілий день і насолоджуюсь! «Pauvres gens» [3] прочитала, постараюсь конечне їх перекласти. Дуже я була рада, коли знайшла-таки «Lucie» Alfred'a de Musset[4],— сі вірші мені надто подобаються, більше всіх його віршів. Взагалі там єсть багато прехороших речей, і я дуже-дуже тобі вдячна за те, що ти мені швидко переслала сю кпижку, бо я таки остатнього часу сиділа «па безкпижжі». За «Перший вінок» теж спасибі. Тепер його читає пані Броніслава, а потім треба дать тут одній кна-книні, що тямить трохи по-нашому і інтересується нашою літературою. Кна-кн$ ся тутешня, таки одеська, кінчающий юрист, ми з ним познайомились, купуючи кавуни (от як заводяться знайомства на лимані!). Я говорила з перекупкою по-нашому, і це дуже здивувало кна-кну і її мати, після того вони завели зо мною розмову, вибрали мені кавуна, «кото-рый получше»,— і знайомість готова! З панею, кна-кни-ною матір'ю, я часто їжджу купаться, і взагалі я рідко купаюсь сама — не люблю чогось бути сама в такій водній просторіні. Купаюсь завжди в городській купальні, бо в хазяйській дуже погано: будка стоїть просто на березі, і до неї дуже довго треба йти з мокрим в'юном на тілі, а у нас тепер вітри бувають дуже великі, то воно й простудитись недовго. В городській купальні далеко ліпше: зовсім не так дуже

глибоко, як спершу може здатись. Остатніми днями на лимані були здорові хвилі, і це мені дуже сподобалось; хоч я через ті хвилі разів зо два здорово напилась гірко-солоної води, але зате хвилі так славно несуть і колишуть, що можна їм простить їхні бридкі жарти. В лимані вода звичайно бува градусів 18 або 19, якщо пробуде так до 20, то, може, й Пуцикові можна буде скупатись у блакитних лиманових хвилях. Дуже я зраділа, прочитавши, що ви таки приїдете до мене, а то я вже зовсім було обезкуражилась, бо прийшлось би зовсім самій їхать додому. Пані Броніслава хоче їхать після 15-го на виноград в Бессарабію, і, значить, вертатись я мусила б без неї. Вона предлагае мені даровий білет до Ковля; як ти радиш, брать його, чи ні? Грошей на сей подлий лиман іде багато: тепер у мене 10 р. зосталось, не знаю, чи стане до 20-го, хоч я і стараюсь якомога не тратить багато грошей, але ж їсти треба, а то таки не можу вдержатись, щоб не купить якого кавуна, дині чи там винограду. Подлі жидиська раз у раз вештаються по нашій дачі з усяким фруктом, отак, аби сму-щать правоверних лиманників, та ще й ціни такі знадливі: диня три копійки, кавун 10 к. і т. д., як же тут встоять? Напиши мені, мамочко,— якщо не хутко приїдете або якщо не можете мені грошей прислать, то я постараюсь свої видатки якомога зменшити і не буду ніяких пустяків купувать. Пишіть, коли приїдете, а тим часом бувайте здорові і до побачення! Усіх тигро-негрів щиро цілую.

Ваша Леся Уліти із слідуючим листом пришлю конечно.

25. ДО М. П. КОСАЧА

Вересень 1889 р. Колодяоісне

Любий Миша!

Тільки що ходила в ліс споглядати > красу осінньої природи, а вернувшись, зараз сідаю писать тобі. Ти просив писати про малих, так от: у Оксани екзема пройшла, у Дори проходить, а в Микося щось іще не гоїться, хоч мама різні способи до нього добирає. Самі діти на тую слабість зовсім не вважають і ганяють по цілих днях по дворі — все, бач, не вірять, що минуло літо. Оце щоранку Микось вбігає знадвору і гукає: «Мамо! А надворі, знаєш, тепло-претепло!.. Не треба мені пальта надівать?»... Але по обіді приходить Кох знову і заявляє: «А знаєте, надворі снігом пахне». Оксана завжди при тому заспо-риться, що сніг ніяк не пахне, але Микось на своєму стоїть. А я теж думаю, що вже пахне снігом, і помалу перебираюсь на зимовий стрій. Збираюсь потроху в Одесу. Думаю, що до октября виїду. Не конечне мені хочеться їхать, але таки поїду. Я б хотіла тепер хоч деякі уліти скінчити, щоб не возитись із ними в Одесі. Я, було, думала тут зайнятись добре і скінчить нарешті той нещасливий «Жаль», аж вийшло так, що він і

досі лежить не-скінчений, а замість того я розпочала ще дві нових уліти: «Les pauvres gens» і одну казку для дитячого журналу, що ми бачили в Одесі. Ну, та дасть біг, доулічу все благополучно. Як там маються «Історичні картинки»? Окрім уліт, маю тепер деякі роботи до скінчення то вишить, то пошить. В Одесі думаю ще й нове що-небудь початі». Так от, вишиватиму на дозвіллі межи масажем і улітами. Там уже й Гейне знов буду писать, а то я тут його і в очі не бачу. Йайпильніше тепер мені «Les pauvres gens» і уліта, а те все ще поспіє. Що ж ти тепер робиш, чи в математику затопився, чи по Києву прохолоджуєшся, чи, може, що улітинт? Якось ти ніколи настояще не пишеш про свої діла, а так якось все тії слова нижеш, мов перли, мовляла Іїїура. Як же там Київ без Шури стоїть? Я собі щось ніяк не можу його уявить без Шури. Чи ходиш до Рашевських? А яка там чутка про чернігівські сорочки? Чи мережані, чи просто вишивані?.. Воно-то правда, що про тії сорочки ти мені можеш сказати знамениту приказку: «Чиї би телятка мичали...», але я тобі кажу: «Чекан-чекай, братику,— я тобі ще кращу вишию!» Однак про чернігівські сорочки все-таки напиши. Як ти там з своєю Пашкевичевою кна-кною поживаєш? Чи вона тебе слухає? Ти ж її тепер, певне, «в свет» виводиш, як колись мене, то мусить же вона теє тямити. Як мається «Плеяда» — «ой чи живі, чи здорові всі родичі гарбузові»? Чи там ще мої «Lieder» [5] гейнівські не піїпли за водою навіки? Маєш «знаків запитання» досить, аби хіть одписати на їх гарненько, а не по-кнакня-чому, жемчужним способом. От тобі, Миша, що раджу: пишино ти уліти, бо твоя «Кушетка» проймає навіть серце, р е в і з м о м пойняте. Еге ж, Немол[овський] казав, що твій слог нагадує слог Короленка: «Дурниця се, отака шаноба?»... бсть чутка, що Короленко має жить у Києві. Що то вже тоді буде? Хто його зна! Може, до нього Тарасівська вулиця буде прихильніша, ніж до Мачтета?

Годі мені писать, бо вже занадто багато матимеш на один раз до читання, хай ще на після зостанеться. Бувай здоров! Цілую тебе щиро.

Твоя Леся

P. S. Гаразд, що «Чари» знайшлися, а то я вже мала писать Маргариті, щоб.пошукала їх. От іще була б штука!

26. ДО М. П. КОСАЧА Початок листопада 1889 р. Одеса

Любий Миша!

Одержала я твій лист і найсердечніше дякую за нього. Взагалі я помітила, що ти, перейшовши на другий курс, почав далеко щедріше розсилати листи, ніж було перше; за се, звісно, тебе варто по головці погладить. Смутна новина мене дуже-дуже засмутила. Перше я мало не заплакала, потім розізлилась чогось

страшенно, а потім на мене напав якийсь дух упорства, і я наважила сьогодні писать, як могтиму, цілий день, і взагалі робитиму вдвоє тепер! Еге, так як одійшла злість трохи, я прийнялась за Маргариту (приймалась я за неї вже не раз), отже, і цей раз нічого не вийшло. Який легіон демонів упертості сидить в сій дівчині! Нічого, певне, вже з нею не поробиш. До Мані ще напишу, з тею, може, діло краще зладиться. Маня хутко переїжджає з батьком в Луцьк, так що я сподіваюся з нею незабаром побачитись. Я сама про писання для народу дуже і дуже подумувала, хоч

з мене толку, може, й небагато, бо я щось не можу збитись з белетристичного шляху, а не знаю, чи белетристичні праці будуть куди-небудь судні. Ще далеко раніш твого листа, ще в Кол[одяжному], я почала писати казку для дітей, зветься «Чотири казки зеленого шуму». Казку сю я хотіла послать в Галичину в дитячий журнал, якщо вдасться мені добре ця проба, то писатиму більш, якщо ні, то, зиачить, «кебети не маю!»... Кінчить сії казки я за різними справами не мала часу, але, певне, хутко скінчу. Можу сказати сміло, без всяких виговорок і відгово-рок, що все, що тільки залежить чи буде залежати від мене, я все зроблю для нашої справи, хоч би се було для мене і трудно і тяжко. За других не можу поручитись. Одеситів проситиму для чернігівців і для вас, може, що-небудь дадуть. Познайомилась я тут недавно з двома сту-дентами-українцями, здається, люди путні, може, од їх або через їх що дістану; маю на се велику надію. Будь певний: що можна, все буде зроблене. Можна, однак, сказать про одеситів, як і про киян, що тут, як і там, лінтяй-ства не мало. Скажи п. Максимові, якщо йому цікаві трохи мої слова, що я ніколи не сподівалась, щоб він так лепсько дбав про наше спільне завдання; таж таки часу немало було — ціле літо і осінь,— щоб перекласти тую решту віршів. Я тепер переклала вже першу главу «Berg-idyll'n» ˆ хутко перекладу цілу, і, значить, все, що я на себе взяла, я зробила. Правда, я людина без діла — «пра-здношатающаяся», але зате у мене єсть такі перешкоди, яких ви не маєте, і, дай боя^е, щоб ніколи не мали... От перша перешкода — «moje mile zdrowie i powodzenie» [6]. Сюди в Одесу я приїхала на лихо, бо не тільки масаж не поміг, але, здається, пропало й те, що я загорювала собі лиманом, Косівщипою, пов'язками і всім лихом і бідою. Я недавно встала з ліжка, а то днів 5 лежала. Тепер мені ліпше, і я знов можу ходити сама з палкою, а то вже було так, що мене водили, мало пе носили. Після тижня масажної курації нога моя розтроюдилась так, що й ступить було годі. Тоді я покинула його. Першу ніч я провела тоді, як тінь в Дантовому пеклі,— з плачем і скре-жетом зубовним. На другу ніч затялась, не плакала

і цілу ніч писала в ліжку, почала невеличку поему і, здається, по їй не видко, як мені приходилось тісно при писанні. Через два дні приїхала Маргарита і забрала мене до себе. За се я їй дуже вдячна, бо моя німка така підла, що цур їй. Однак ти не думай, що діло стоїть, так дуже погано. Я тепер не лежу, можу знов ходить, хоч не так, як перше, але все ж нічого собі, сподіваюсь, що могтиму виїхать на сім тижні. Я дуже хочу заїхати до тебе днів на два чи три, але не знаю ще, як буде: писала про се мамі і жду відповіді. Але я таки сподіваюсь ще бути у тебе і «обо всем переговорить», як говорить тьотя Саша. Маю деякі цікавості для тебе. Дав би то бог, щоб я вам від одеситів що-небудь вимантачила. «Дай боже нашому теляті вовка піймати!» Тільки що мені прийшла в голову одна дуже чудна ідея, але писать про неї не буду, побачу перше, що з неї вийде. Бувай здоров, а може, й до побачення. Цілую тебе щиро і бажаю тобі вдачі на кожній дорозі. Славно ти зробив, що переклав «Ночью», за се хвалю. Не лінуйся, мій брате, хоч ти, а то вже хто його зна, що й буде. Бувай здоров!

Твоя безталанна сестра Леся

P. S. От що: на нашій групі ти вийшов найкраще; приїхавши, виб'ю тебе, щоб не капризував і не перебирав портретами. Слово «маятник», я думаю, можна так залишить, бо корінь сього слова український. Маятник по-болгарськи м а х а л ц е, по-сербськи — шеталиця, по-чеськи — kywadlo, по-польськи — wahadlo, по-галицьки — пендель, кивало. Вибирай, що хочеш, або зостав так. Голімського я і в вічі не бачила. Кирії теж. Шура мені не писала. Маниного сталого адресу поки ще нема.

27. ДО М. П. КОСАЧА 8—10 грудня 1889 р. Колодяэісне 26—28 ноября

Любий Миша!

Тільки що одержала твій лист і, прочитавши, зараз жо за перо! Стішив мене цей лист аж надто. Я бачу тепер, що ви таки справді маєтесь «братися за діло» і вже переставте угнітатись духом. Нема що й казать про те, що я візьмуся тепер до роботи так, що тільки ну! Що залежатиме від мене, я все зроблю, ба — що ж мені й робити, як не се! Аже, як би там не було, а література моя професія. От тільки одно мене бентежить, знаєш, тев «mens sana in corpore sano» [7] (а мені таки все не ліпше, а либонь, чи не гірше — може, й різать прийдеться], ну, та якось-то буде. «Les pauvres gens» я вам можу надіслати (уже послала), але одбирать їх у «Зорі» не маю (вони вже послані), бо, як мовить Гомер, «що раз дано, того одбирать не годиться», тим більше що, я думаю, їх і так у «Зорі» не надрукують. З викінчених перекладів я маю «Життя і філософські думки Пінгвіна» пані Сталь; якщо вважаєте сю штуку

куди придатною, то пришлю вам. «Гуллівера» я перекладала з перекроєного для дітей видання і вважаю його нікуди не судним. Берусь перекласти всі чотири подоріжжя Гуллівера, тепер вийшло нове повне видання, і ми в Одесі купили перший том («Ліліпути і велети»). Почну його перекладать, як тільки виправлю свою уліту, котра вже скінчена, але я роблю їй, як мама каже, вигризку. Пришлю її вам, хоч і здається мені, що вона для збірника трохи довгувата. «Bergidylle» (Гейне) хутко скінчу. Мама казала, що, по її думці, краще найперше видання Гейне, вона думає, що се було б дуже цікаво для кожного з галичан. Воно звісно, що можна було б, але я не знаю, як стоїть діло се у пана Максима. Окрім «Lieder», я маю вже 7 пісень «Atta ТгоІГя» [8] (колись же й цілого скінчу), а ще хтось, або й ми з паном МаксйЛіом, коли йому Гейне ще [не] набрид, міг би перекласти «Reisebrlder» [9], та й з Гейне був бй кінець. Отже, йайперш треба «нривестй в известность» все, що єсть готового з перекладів. Далі могли б видати Мольєра, якби: Самійленко викінчив, нарешті, свого «Tartuffe'a» і «Manage force» [10], а гам би іще хто-небудь що переклав. Коро-ленка треба б цілого видати: «Ліс шумить», «У великодню ніч», «Ночьто», «Старий дзвонар» — це єсть, «Сон Ма-кара» єсть переклад у Маргарити (в остатній день перед виїздом я цеє узнала), і я сей переклад таки думаю у неї «весьма очень искусно вьткапючить». «В дурием обществе» я давно наважила перекласти, мама обідяе «Сліпого музиканта», а решту перекласти — чей, таки знайдуться людці. Гаршина теж треба цілого, я наперед беру «Крас-ный цветок». Взагалі щодо російських письмовців, то се ще не велика мація перекласти, аби тільки людей було досить та охоти не бракувало, а от з італьянцями та ан-глічанами, то трудна справа. Ага, от іще: конечне Сер-вантес повинен бути у нас, а то що ж то за європейська бібліотека буде без «Дон-Кіхота»!

От тільки чого я не розумію як слід: чи ся перекладча література єсть те, що ти звещ народні видання, чи народні видання єсть щось зовсім окреме від перекладчої літератури]? А від сього, по моїй думці, багато залежить, як має обернутися справа. Бо коли перекладча література] має видаватись для народу (для простого народу), то тоді каталог творів до перекладання можна, і навіть треба, скоротить, бо навіщо ж народові, принаймні тепер, тії Полі Бурже, Байрони, Леопарді та хоч би й Шіллер і Гете? Коли ж се видання має бути і для інтелігенції, то тоді список треба б іще розширити, помістити туди: Сервантеса, Бо-марше, Петрарку, Шеньє, Бальзака, Леконт де Ліля, Валь-тер Скотта, Вольтера, Руссо, Сталь, Сирокомлю, Конопні-цьку, Надсона, Некрасова. Мені здасться, що без сих авторів наша література буде аж надто неповна. Щодо Мопассана,

то над ним, я думаю, не варт собі голови сушити, бо в його творах чиста ідея натуралізму зовсім зіпсувалась і вийшло щось таке, про що не варт і говорить. Мордовця то теж не варт, бо одно те, що він і сам, якби хотів, міг би перекласти свої повісті, а друге — що його романи пишуться в стилі тих, що печатаються в «Ниве», надто велика честь для нього — попасти в «мировую литературу»; коли романи його цікаві під тим взглядом, що написані на історичні українські теми, то далеко краще написать свої власні повісті тому, хто спроможний, на ті ж самі теми. Усіх інших авторів, що ти писав, і я теж вважаю конечним перекласти. Але діло от в чім: прозаїчні твори англійських та італьян-ськцх авторів можна перекладать і з руських перекладів, але вірші треба конечне перекладать з пер-в о т в о р у, бо інакше може вийти щось зовсім далеке і неподобне. Ти писав, щоб пошукать у Одесі кого, але ж ти сам там був і знаєш, як там стоїть справа: взагалі там ніхто нічого не пише, між студентами я знаю тільки одного — подолянина Лосятинського, що міг би перекладать з руського, польського і з німецького. Сьому паничеві я можу через Маргариту переказать про наше видання і попросить перекласти що-небудь з того, що ви назначите; сподіваюсь, що вій не одмовлятиметься. Єсть там іще один панич, Заболотний; він пише українські вірші, але їх я не читала, попрошу Маргариту вислать дещо з його віршів, а далі «ще побачим, як там буде!». Мама совітує назначить для одеської кна-кни Ауербаха «Schwarzwaldergeschichten» [11] і що-небудь з руського. А з англійською поезією не буде ніяк, поки хто з нашого товариства не вивчиться по-англійськи. Якби мене німка не збавила, то досі я б уже добре підучилась по-англійськи, ну, а так, то що ж робить! Самоучкою я не можу вивчитись по-англійськи, але по-італьянськи можу, тільки ти як їхатимеш сюди, то купи мені італьянський словар (як нема італьянсько-руського, то італьяиськo-французький) і книжку іт[альянську], одну з тих, що ви маєте перекладать. Я вже трохи знаю граматику, а для перекладів практичного знаття не треба. Леопарді «Діалоги» (в прозі) я можу вам хоч зараз перекласти, бо у мене в «Пантеоні» вони єсть і написані зовсім не трудним складом, але його вірші,, так само, як і всякі інші, я наважила перекладать тільки з італьянського.

Привези мені Петрарку, або Леопарді, або Гольдоні (я, правду сказать, не маю о нім zadnego poj§cia[12]). Мані і Маргариті я напишу про цю справу; Маню, моя^е, хутко й саму могтиму побачить, бо хутко вона житиме в Луцьку. Коли хочеш, я пришлю тобі Манин переклад «Дзвонаря» Короленкового. Мама каже, що можна було б видать тепер ті переклади з Короленка, які вже єсть,

потім (або ще перше) видать «Lieder» і «Atta Troll» Гейне, а потім «Les pauvres gens» і що-небудь іще до того прозаїчне, з Діккен-са, наприклад, або з Ауербаха, або там що хочете; таким способом можна б зложити три перших випуски. «Leli'*i» [13] Жорж Занд перекладу у мене нема. Маю тільки половину її казки «Le nuage rose» [14], якщо вона куди придасться, то можу скінчить. Пуц обіцяв перекласти «Грібуля» (казку Жорж Занд) і «Муму» Тургенєва. Єсть у пас кілька «Сті-хотвореній в прозі» Тургенєва. Вам з Пашкевичем раджу перекласти «Les compagnons du tour de France» однаково ви там його читаєте тепер; це була б річ неабияка! Ти просипі проекту, що вам перекладати. Се досить трудно мені сказати, до того ж, я думаю, що ви на тім більше знаєтесь, ніж я, але якщо так ти хочеш, то я можу подати свою* думку. Так от, я думаю так: з Байрона треба перекласти «Чайльд Гарольда» й «Манфреда», з Беранже кілька найкращих chansons [2]; «Le vieux сарогаї», «Le roi d'lvet-tot», «Mon vieil habit», «Monsieur le senateur» [3] і т. д.; з Бернса — теж, і небагато; Брет Гарта — одно або два оповідання; Поля Бурже я не знаю інших творів, а «Disciple» [4], по-моєму, не варт перекладать, бо то щось таке ver-wegene [5]; Гаршина — цілого, Гете — «Фауста» і «Верте-ра», кілька дрібних віршів; Гейне — «Lieder», «Reisebilder», «Atta Troll»; Гоголь єсть майже весь перекладений, то, отже, не знаю, як має з ним бути; Гончарова — «Обрив» і «Обломов»; Гольдоні не знаю; Гюго — «Les miserables», «Notre Dame de Paris» і «Les travailleurs de la mer» [6], він сам назріває три сих романи своєю трилогією; Діккенса «David Kopperfield» [7] і дещо з менших новел *. Доде — «Jacques» [8], Достоєвського — «Записки из мертвого дома» і «Преступление и наказание»; Єжа я знаю тільки одно «Kuzma Jez» [9] — цікаве воно тим, що там герой українець; Жорж Занд — «Les compagnons du tour de France», «Lelia» і деякі казки (для народу і для дітей); Залесько-го — деякі вірші; Золя — «Le peche de ГаЬЬё Mourret» і «L'Assommoir» [10]; Короленка всього; Красіцького не знаю; Крашевського — «Ostap Bondarczuk» [11]; Крестовсыший — «Первая борьба», «Болыпая медведица» і «Жить, как люди живут»; Леопарді— «Діалоги» і деякі вірші; Лесажа я знаю тільки критичні статті; Лонгфелло — поема з

[1] «Товариші-мандрівники по Франції» (франц.).— Ред.

[2] Пісень (франц.).— Ред.

[3] «Старий капрал», «Король Івето», «Моє старе вбрання», «Пан сенатор» (франц.).— Ред.

[4] «Учень» (франц.).-—Ред.

[5] Сміливе, розв'язне (нім.).-Ред.

[6] «Знедолені», «Собор Паризької богоматері», «Трудівники моря» (франц.).— Ред.

[7] «Давид Копперфільд» (франц.).— Ред.

* Наприклад, різдвяні казки.

[8] «Жак» (франц.) — Ред.

[9] «Кузьма Єж» (польськ.).— Ред.

[10] «Гріх абата Муре» і «Пастка» (франц.).—Ред.

[11] «Остап Бондарчук» (польськ.)— Ред,

життя північноамериканських дикарів (ніяк не можу пригадать її назви, але саму поему читала і дуже вподобала) і «Excelsior» \ невеличкі вірші; Мальчевського — «Марію»; Мачтета —- «Он и мы» та «И один в поле воин»; Міцкевича. «Dziady», «Krymskie sonety» і «Ballady» [2]. Мо-льєр — «Tartuffe», «Le mariage foroe», «L'avare» і «Ргё-cieuses ridicules» [3]; Мур—кілька віршів; Мюссе — «Lucie»* «Mes prisons» і «Les nuits» [4]; Немцевича — не знаю; Ожешкова — «Marta», «Dobra papi», «Раппа Antonina», «Nierozowa sielanka», «Silny Samson», «A... B... C», «Czter-nasta czgsc» [5]; Пушкін — «Борис Годунов», «Цыгане» та з дрібних віршів. Прус — «P!acowka» [6]; Свіфт — «Gulliver» [7]; Сенкевич — «Szkice wgglem» [8]; Словацький — вірші і «Mazepa» [9]; Теннісон — вірші; Толстой — «Война к мир» і «Анна Карешша»; Тургенєв —■ «Отцы и дети», «Дворян-ское гнездо», «Накануне» і «Стихотворения в прозе»; Шекспір — «Hamlet», «Othello», «Makheth», «King Lear», «Richard III», «Corioian» [10]; Шіллер — «Die Jungfrau von Orlean», «Die Rauber», «Maria Stuart»., «Don Carlos» [15]; Щедрій — «История одного таро да», «Господа ташкентцы», «Самоотверженный заяц» і «Карась[-идеалист]»; Фран-суа Коппе — вірші; Лєрмонтов — вірші, «Демон», «Герой нашего времени»; Флобер — «Madame Bovary» і «Education sentimentale» [12]; Theophile Gautier [13] — вірші; Серван-тес — «Дон-Кіхот»; Бомарше — «Трилогія»; Петрарка — «Сонети», Шеньє — «Jambes» [14]; Бальзак — «La femme de trenfce ans», «Illusions perdues», «Les paysans» [16]; Леконт де Ліль — вибрать з «Poemes antiques», «Poemes barba-res» і «Poemes tragiques» [17], Вальтер Скотт — «Waverley», «Ivengo» [17]; Вольтер, і Руссо, і Сталь, що самі схочете; Сирокомлі, Конопніцької, Надсона, Некрасова — вірші.

Тепер — годі. Бувай здоров! До побачення! Бажаю тобі сили, енергії і охоти до роботи, так як і всьому товариству.

Твоя сестра і товаришка Леся

28. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

5 січня 1890 р. Колодяжне 24 грудня 1889, Колодяжне

Святий вечір!

Любий дядьку, вибачте мені, що я не писала до вас,-— так щось не могла зібратись та зважитись.

Щиро поздоровляю Вас і Ліду з малим Лідиком. Нехай він росте своїй країні на славу та родині на втіху. Дуже б хотіла я

його побачити; хоч би вже він скоріш виріс настільки, щоб можна було з його портрета здійняти. Думаю, що з його повинен вийти гарний хлопчинка, бо коли до українського типу та прилучивсь болгарський, то повинно вийти щось неабияке! Але не знаю, коли я побачу його, та й вас усіх, інакше, як на портреті, бо не знаю, чи могтиму коли приїхати в Болгарію.

Оце я восени почала було не на жарти подумувати, як би мені на літо проструг нути до вас, але настала зима і я побачила, що всі мої мрії та сподіванки погинули. Мама, певне, писала вам, як мені в Одесі нещасливо повелося з тим масажем, так, отже, я тепер думаю, що коли мені й прийдеться куди їхати, то вже, певне, не в Болгарію. Вже я сама не знаю, коли скінчиться моє лихо з тією' ногою, та й чи скінчиться воно коли-небудь!.. Оце по святах маю поїхати в Київ до тих «друзей человече-ства», побачу, що вони мені скажуть! Певне, назначать яку-пебудь довжелезну курацію, а може, знов у ліжко покладуть па довгий час, а вже мені так пе минеться! Коли б ви знали, як мені обридли усі лікарі і їхні ліки,— мені про їх і думать бридко. Щоб не думать про їх та про свою ногу (а се досить трудно), я поперемінно то граю, то пишу, хоч мама з папою говорять, що мені і те, і друге шкодить. Але що ж мені робити? Як мені ні читати (читать багато мені теж не совітують), ні писати, ні грати не можна, то зостається тільки скласти руки та її

плакати, бо більше нічого я робити не придумаю. Іще ж я боюся, що як положать мене в ліжко або (не дай боже!) назначать операцію, то тоді мені вже справді не можна буде нічого писать, а роботи у мене досить багато — найбільш перекладів! Треба конечне перекласти половину «Атта Троля» (6 глав уже маю), одну елегію Musset і «Гуллівера»; треба переписати одну свою повість до тих пор, поки поїду в Київ; треба покінчать деякі начаті вірші. «Les pauvres gens» я вже давно скінчила, ще перед виїздом в Одесу, і послала їх в «Зорю», якщо там надрукують, то Ви хутко їх побачите. Дуже я Вам вдячна за те, що ви мені дорадили перекласти сю штуку, і ще більш дякую за тії «Perles de la poesie», я ними дуже втішилася і навіть пишаюся. Одержавши сю книжку, я через те не написала до Вас нічого, бо хотіла перше перекласти «Les pauvres gens» і тим заслужити сю книжку. Миша читав декому в Києві мій переклад, і вій, здається, там сподобався. Миша теж дещо пише і перекладає, тепер, приїхавши додому, він навіть досить багато пише. Мені подобається його писання, я навіть при його математичній вдачі не сподівалась від його такої поетичності (віршів він, правда, не пише). Шкода тільки, що він пише все такі коротенькі речі, я все його намовляю почати що-небудь настояще, а то що ж то все такі «стихотворения в прозе»

писати! Миша, дознавшись, що я пишу до Вас, просить повітать Вас од його і передать Вам дещо. Він просить написать Вам, що серед киян молодих остатнього часу починає ширитись європеїзм; вони починають учити європейські мови і інтересуватись європейською літературою. Доказом сього може служити те, що ми (молодіж) задумали видати цілу серію перекладів найкращих творів європейських і російських авторів. Ті переклади, про котрі я писала, що мені треба їх зробити, підуть теж у те видання. Найгірш діло стоїть в нас з англійськими авторами, бо сю мову дуже мало хто знає, хоч деякі і збираються зайнятись нею. Бувши в Одесі, я хотіла учитись по-англійськи і навіть вже знайшла собі учительку, але той проклятий масаж усе мені перебив. Тепер прийдеться учитись самій, хоч се і трудно. По-італьянськи я вже трохи підучилась сама і коли дістану собі книжок та сло-варя, то, може, й про перекладання можна буде подумати. «В ожидании будущих благ» надолужаю французьким та німецьким. Миша дістав собі диференціали Serret[1] по-французьки і втішається ними, каже, що воно краще і понятшше виходить, аніж по-російськи. Він все так, як і перше, вихваляє свою математику. Тільки що увійшов у хату і патетично промовив:. «Чудова річ — диференціали!» Признаться по правді, я не зовсім розумію таку втіху, але, може, се показує тільки мою невіглас-ність. Як я пригадаю собі, як він, було, розпадається передо мною та перед Шурою за ту математику!.. Ніколи ми, було, не прийдемо до згоди. А знаєте, Шура скінчила курси (вона була «остатня могіканка», бо курси закриті — Вам, певне, то відомо?) і живе тепер у Полтавщині на своєму господарстві.

Однак годі вже мені просторікувати — задля святого вечора варто б вже й перу пільгу дати. Хочу тільки де про що Вас запитати: чи співають у Болгарії колядки і чи похожі вони на українські? Як там люди обходять різдво? Взагалі багато дечого хотіла б я знати про Болгарію, бо я про неї так як і нічого не знаю* а* те, що при-ходиться в газетах читати,— я думаю, наполовину все брехня. Як стоїть література болгарська: краще чи гірше за українську? Будьте ласкаві, одпишіть мені на сей лист,— якби ви знали, які для мене дорогі Ваші листи! Напишіть про Вас, про Ліду, про Ліда, про все! Бувайте здорові! Щиро цілую вас і прощайте!

Ваша Леся

P. S. Миша питав, чи Ви знаєте, що то за видання «Этнографическое обозрешт»? Там, він чув, були статті про Палія та Мазеиу. Якої думки ви про твори Гщйо «L'art au point de vue sociologique» [2] і «Psychologie con-temporaine»? [3]

29. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ Початок січня 1890 р.

Колодяоюпе

З Новим роком!

Милая бабушка, поздоровляю Вас [з різдвяними] святами і з наступаючим Новим [роком. Бажаю] Вам щастя* здоров'я і всього [найкращого. Як те] пер там у Гадячі?

[1] Серре (франц.) — Ред.

[2] «Мистецтво з точки зору соціології» (франц.)—Ред.

[3] «Сучасна психологія» (франц.).'—Ред.

Чи вже [...]. У нас же її не було, і ми всі здорові. Правда, я-то не зовсім здорова, але я завжди така. Може, в кінці января знов поїду в Київ лічиться, то вже на сей раз, може, й буде икий-небудь толк. Якби вилічилась, то на літо ми з Мишею приїхали б до вас у Гадяч, а потім заїхали б до Анни Іванівни та до [Шури в] Яготан, але ще сеє все хто його зна [...].

Приїхавши з Одеси, я тепер все більше [сиджу] в хаті і рідко виходжу гулять, хоч останнього часу погода у нас досить тепла, але мені в шубі і в калошах тяжко ходить. Нога моя тепер не так болить, як в Одесі, але все ж таки ще не перестала зовсім [боліти. Коли] поїду в Київ, то напишу Вам, що [...] скажуть доктора [...]. Як же Ви, ба[бушка, живе] те? Як провели свята? Чи не [приїздили] на свята дядя Саша з Олек[сандрою Василівною] ?

Дядя Саша недавно прис[лав ...]лову книжку, але нічого не писав при тому ні про себе, ні про здоров'я дядини. Як будете писать до нас, то напишіть, будьте ласкаві, про того столяра чи скульптора Іщенка, котрий виставив бюст Шевченка на виставці: де він подів той бюст, чи він його продав, чи ні, і де живе сам Іщенко. А як там та «моя» земля в Будищах, що ми з мамою хотіли купить, може, її Исьол зовсім уже [розмив]? Напишіть мені про все це і не [гнівайртесь, прошу Вас, на м?ене за те, [що я] до Вас рідію пишу, бо мені тими переїздами та ліченням якось час - розбивається. Бувайте здорові, милая бабушка, цілгую Вас міцно.

Ваша Леся

ЗО. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

15 лютого 1890 р. Київ

Люба мамочко!

Не писала тобі вчора, бо поки до докторів, поки перебралась, то те, то се, та вже й пізно було. Ну, так-от, я вчора була аж у двох докторів. Рінек назначив «вытя-жение» на два місяці і «питание», а Павловсышй — «вытя-жение» на місяць і «прижигание» залізною голкою, а потім їхать на лиман. Павловський каже, що прижигания се треба робить уміючи, якось там особенно, і совітує мені зостатись на два тижні в больниці «Красного Кре-ста», а потім їхать додому і наложить «витяженіє», а літом на лимаи' або в Саки. Так от, ти зваж, як маємо зробить: якщо мені зоставатись

тут, то я вже в Колодяжне не буду приїжджать, а ти мені пришлеш хустя мого трошки та й вже я тут ляжу, бо справді, якщо того прижигання у нас не потраплять зробити, то вже нічого робить — прийдеться «изучить нравы общины Красного Креста». Павловський каже, що по-настоящому і тепер вже слід би операцію зробить, але вже «так», треба попробувать ще се, бо бували случаї, що се зовсім вилічувало людей. Коли ж ти хочеш так, як Рінек каже, то напиши — і я з папою вернуся додому. Папа просив, щоб ти дала знать про сеє телеграмою, хоч мені здається, трудно сеє все в телеграмі написать, а врешті, напиши й телеграму. Так-от як; мені ж знову приходиться тільки сказать: робіть, люди добрі, як лучче! Бо я вже не можу нічого вибирать, та й не хочу. Не хочу теж, щоб папа казав, що я докторів не слухаю і через те винна у всьому своєму лихові. Напиши, як ти про сеє все думаєш і що нам робити. Тепер я живу у Сікорсыих у хаті Наталки. У неї дуже велика хата, де вона спить сама, і вона зараз же згодилась, навіть з радістю, жить зо мною сих кілька днів. Папа живе у гостиниці, бо тут йому хоч і можна було б жити з кна-кною в хаті, але він каже, що се не вигодно для нього. Мені ж тут лучче, ніж у гостиниці, бо тут постоянно можу бачити кнакну і обідати нікуди далеко не треба, а тут-таки зараз за порогом обідати треба. Ні у кого з киян я ще не була і ніяких таких новостей київських не знаю. «Плеяда» буде у нашої кна-кни у неділю, бо Лисенкові нема часу їх приймать у себе. Рожанського і Пашкевича бачила сьогодні; Рожанський, здається, ще трохи погладшав. Пашкевич живе тепер на Фундуклеївському яру, кажуть кпа-кни, що то він від панночок утік. Він з виду дуже порядочиа і симпатична кна-кна і, здається, не так хвастає, як другі. От у неділю ще других побачу, може, й «Біла» прийде. Сьогодні маю з папою йти до Трегубових. Я була кна-кну почала лаяти, чом вона не писала до нас, але вона казала, що писала і в понеділок,, і у вівторок, то, певне, ти досі одержала його листи. Ну, я спішусь, бо папа вже йде звідси, і я хочу, щоб він лист відправив. Бувайте всі здорові! Як здоров'я Пуцика? Цілую тебе, мамочко! До побачення (може).

Твоя Леся

P. S. «Sonate pathetique» [1] єсть, лежить передо мною на столі.

31. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

21 лютого 1890 р. Київ П'ятниця

Люба мамочко!

Прочитавши твій лист, хотіла я тобі одписати, але не могла, бо хотіла розпитати у папи, як він думає про те, що ти писала. Отже, папу я рідко тепер бачу, він сливе не приходить сюди, а як і приходить, то ненадовго. На «Чорноморцях» в антракті я його

розпиталась. Він казав, що з його сторони він не має нічого проти того, щоб я зоставалась який час у Києві, а щоб тут мене пекти, то він на те не налягає і, здається, хоче перше спробувать просто «витяженіє». Я ж думаю так: як мати починать усю ту «песню длинную» спочатку, як мати лежать у пов'язках та пектись гарячим залізом, то краще поїхать, куди там вже виберем, та зробить операцію — та й буде решта! Тепер я операції вже якось не боюсь, бо мені прйятна та думка, що тоді вже буде один якийсь кінець і я собі забудусь про всі лічення на світі; коли ж я й не буду ходить так як слід, то й так я того сподіваюсь,— хто сім літ слабує на ногу, то нема чого й думать ходить так, як люди. Так от, я, думаючи, що не минути мені хірургії, хочу на який час тут, у Києві, зостатись, бо вже не знаю, коли я в нього навернуся другий раз, а тут ще далеко не всі справи з «Плеядою» заладила. Бачиш, тепер задля масляної усі кна-кни в розброді, так що до Миші прийшло тоді тілька три кна-кни: Біла, Маршинська та Лавинська, значить, се було не настояще. Славинський обіцяв мені принести свої переклади «з неділі», виправивши їх, а на сім тижні йому п. Антоновичка не дала і вгору глянути. «Чорноморці» пройшли дуже добре, людей було сила, аплодисментів сила! Визивали Лисенка. (Людя дуже лепсько зограла Наталку). Іншим листом напишу більше, а то тепер у кна-кни приладу письменного мало, мій же папір забрав папа. Сьогодні папа має виїхати. Бувайте всі здорові.

Твоя Леся

P. S. «Світову річ» грали в Одесі в редакції Стари-цького. Заньковецька покинула Садовського і, кажуть, пішла на «русскую императорскую сцену»!!

. 32. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

1 березня 1890 р. Київ Субота, 17

Люба мамочко!

Одержала вчора листи, що ти прислала мені. Дуже тобі дякую, що ти їх не затримувала до тих пір, поки я приїду, а прислала тепер. Одначе наш cousin'[1] пише по-руськи зовсім не зггрше! Не знате, чого Ліда з нього хоче. Сором Ліді, що вона корить свого чоловіка за болгарщину; я від неї сього не сподівалась. Шкода, що Лідянка не назвали Цветаном, хоч і Дмитро нічого собі ймення. Який чудний почерк у нашого cousin'а, якийсь уже болгарський. Ми з кна-кною разом читали Їхні листи, і кна-кпа дуже утішалась, дізнавшись, чого, власне, був присланий Лоті. А знаєш, я бачила, як наша кна-кна перед другими кна-кнами хвастала книгою болгарською. Боровикова кна-кна представилась, що вона усе чисто пошмає, але Славинська не зважилась так хвастать і мусила признати, що не

розбере нічого. СлавинсБка перша запитала мене, чи я бачила його вірші в «Зорі», але при тім сказала (не знаю, чи не збрехала), що ткта сама того номера ще не бачила, що в бібліотеці, скільки раз не заходила, не могла застать, але казала, що піде куди-небудь ї достане непре-мінно; бачиш ти, що в неї не стає настільки хвастощі, аби сказати, що їй зовсім не цікаво бачити сей номер. Плеяд-них кна-кон я не бачила на сім тижні зовсім, бо «Плеяда» не збиралась. Лисенко зайнятий концертом, що має бути 19-го (в пользу чорногорців), і через те не має часу для «Плеяди», і самі кна-кни зайняті різними свевками тощо, так що думають зібратись аж на тім тижні. «Молочний путь» збирається, але обидва рази я там не ;була, бо тепер там люди мені не знайомі і завдання у їх такі, що я на себе прийняти не можу, отже, йти для тоїю, щоб сказать: «Панове, я для вас робити нічого не обіцяю», мені здасться, що для сього йти не варт. У Ковалевської була я раз, бо хотіла про їхні «молочнії» справи дізнатись,, а тут у мене про се все говорить не випадає, бо дуже багато кругом чужого, народу. Взагалі, що тк писала про ішїв-сыих панночок,, що вони до мене не ходили торік, то се правда, тільки про Ковалевську сього не можна сказати, бо торік вона> частіше всіх у мене бувала і завжди сама приходила до мене просить у «Молочну путь». їй тепер бїда сталась — мати її вмерла, а вона сього року якраз хотіла їхати до неї на Сибір одвідати; Старий Ков[алев-ський] дуже зажурений, аж мов трохи непритомний, і ще гірше якось постарів і осунувся. Галя по своїй швидкій натурі не так піддається журбі[1]. Метушиться вона тепер, уряджуючи дитячі роковини. Роковини сі таки мають бути

25-го у «лошатипій» хаті. Старші теж, здасться, будуть

26-го, але се ще не відомо. Про театральний гурт Миша тобі писав, отже, тепер сей гурт якось більш організується і, здається, будуть правильно від, часу до часу давати спектаклі; словом, се щось так, як «драматичне товариство». Що>ж, «Чорноморці» зійшли; зовсім-таки добре, то, може, у них і далі діло піде на лад. А от твоїй кумі Варварі Івановні біда велика — у неї рак на груді і так розійшовсь,, ир уже й права* рука боліти, починає; кажуть лікарі, що треба різат, а, то більше двох років не проживе. Біда*, та? й годі! Усі другі кияни живі і здорові, тільки Трегубові діти на кір слабі та хлопець Рашевської

скарлатину.. Кна-кна наша жива й здорова, і я так само, тільки що нога болить не менш, як і вдома, ну, та вже я їй вдома. задам, а тут уже нічого робить. Цілий сей тиждень я не ходила нікуди як єсть, ані за поріг, тільки що. часом униз до> іша-кни, та й то не щодня, а нога все-таки* болить,, хоч не дуже, а все ж болить. 19-го піду в концерт, уже й білети єсть мені, Наталі і

Миші. Наша кна-кна тепер зостається сама на квартирі, бо Рожанськнй знайшов собі репетицію з квартирою і харчами, то оце на тім тижні вибирається. Пашкевичеву кна-кну бачу щодня на обіді, славна вот кна-кна, але затопить я її ще не вспіла. Маргарита пише, що в Одесі тепер Синявсыший,— це добре,, може, він там хоч «Молочний путь» який збере, бо він, здається, дещо тямить.

Маргарита не хоче мені прислати «Сон Макара», за що я на неї дуже серджуся. Маня, видно, не одержала мого листа, що я їй писала, певне, родичі їй не зібрались одіслать. Сама ж вона тепер знов учителює в селі Мала Мощаниця в Дубенщині і дуясе довольна своїм станом, та й я думаю, що так для неї лучче.

Миша казав, що хутко тобі напише і має багато чого писать, а тепер просив тільки передать, що «все обстоит благополучно».

Просила б я тебе, мамочко, щоб ти мені прислала на ім'я Корейво записку, аби він мені видав деякі ноти, дуже б я хотіла їх мати. Завтра або позавтрьому приїде сюди Наталчине фортепіано, то я могтиму випробувать усі нові п'єси. Коли ти проти сього нічого не маєш, то от я тобі спишу ті ноти, що я хотіла б купити:

От і все. Я просила папу передать тобі се, але він, певне, забувсь. Ну, як же, мамочко, чи ти приїдеш у Київ? Може, й Пуцик на роковини приїде? Чи не збираються представлять «Кармелюка»? Як негрики поживають? Цілую їх усіх щиро і міцно. І тебе, мамочко, цілую! Бувай здорова!

Твоя Леся

P. S. Лисенко казав, що в концертах для хвастощі грають Тальберга і Ганзельта.

Дістав мені Миша у Самійленка переклад «Lieder» Heine [1] ио-польсыш; сиджу і провіряю. Взагалі маю дуже багато до читання.

33. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

4 березня 1890 р. Київ

Люба мамочко!

Я тобі одписала зараз же, як одержала лист із дядьковим листом, і сподіваюсь, що ти вже досі маєш мого листа з пошти. Я того не писала ранше п'ятниці, що хотіла краще узнать про ті справи, що то я тобі там про їх писала, і для того ждала, поки мені кна-кна про все розкаже. Не знаю, чого то папа каже, що не міг нас вдома застать. За той час, як він був тут, я двічі (з ним самим таки) була у Трег[убових] і раз у Ковалевської, а то увесь час вдома сиділа, на «Чорноморцях» ми теж були разом, а перед тим, як іти на «Тангейзера», папа був у нас. А що про нас він не знає нічого, то через те, що він нас і пе питав ні про що, та й що ж з нами може такого бути? Ми собі сидимо тут тихо, навіть кна-кна мало що бігає; то вона на масницю таки бігала, але тоді всі

кна-кни ганяли, як несамовиті. Вчора ми з кна-кною були на концерті в пользу чорногорців, дуже гарний концерт був. Медведєв співав «Гетьмавїи», «Олесю», «Дощик», хор співав «Гей, не дивуйте», співачка Снарська (наша во-линячка) — «Чом, чом, чорнобров», а в самому кінці хор утяв «Срби]а слободна» [...]. Дивно було чути сю мелодію в концерті! Ми з кна-кною руки одбили, плескаючи. Біля нас на хорах стояв Павло Комаров і Циганков (кна-кни, що були торік в Одесі) і теж «ентузіазмувались». Під час концерту Лисенкові, Медведєву і Калішевському (що правив хором) були піднесені подарунки. При виході Лисенка застукали панії, «пожимали руку и восторженно благо-дарили»: «спасибі, спасибі!» [...] Більш нігде я не була. Ні, правда, були ми з кна-кною на Несторовському засіданні, да таке воно вийшло, що якби знати, то не пішла б я туди й зовсім. Завтра піду в «Плеяду». Якось люди добрі втихомирилися з своїми концертами та спектаклями, то вже тепер збиратимуться. Там я у.їх і «Сірому» стрсбую. Треба непремінио послати її в Софію. Як та і що буде в «Плеяді», розкажу тобі, як приїдеш.

Так оце ми з тобою і в Московщину поїдемо!.. Гай-гай!.. «Не к добру это!» [...] «Срежут» вони мене ще там добре. А врешті ще побачим, як там буде! Може, й не такий чорт страшний, як його малюють. З ким там негри зостаються? Чи папа з ними буде? Поцілуй їх там од мене всіх, Пуцика, і Уксуска, і Кахініо, і Дроздика, нехай будуть мені здорові усі! Хотіла б їх ще побачить перед тією Москвою!.. Не знаю чи тебе сей лист дійде, але пишу, щоб ти не думала, що я лінуюсь писати до тебе. Якби з ящиків виймали, як слід, то ти ще могла б його одержати. Бувай здорова, мамочко-голубочко, хутко зобачи-мось! Не гнівайся, прошу тебе, на мене ні за що, хоч я в, чім і винувата перед тобою,— мені чогось так прикро і тяжко тепер, що я тобі й сказати не можу; хто його зна, що се на мене таке! Негриків ще раз цілую! Прощайте, негринята!

Ваша Зея

34. ДО М. П. КОСАЧА

Квітень 1890 р. Колодяжне Которогось там марта

Я 90-й рік!

Сьогодні дням і числам Я загубила лік.

Михайлику мій любий! Я зважила собі Сьогодні написати У віршах лист тобі.

Перо й чорнило маю, Натхнення лиш нема! А надо мною муза Стоїть, як стовп, німа.

В лихім гуморі муза Так само, як і я,— Прив'язана за ногу Фантазія моя.

Ба, що ж робить! не всім же На світі вільним буть,

Століття люди б’ються,
Щоб воленьки здобуть!..
Коли ж принципіально Питання розібрать,
То видно, що не варто Над ним і сумувать.
Філософи новітні —
Ти, я та пан Максим —*
Давно вже порішили З питанням мудрим сим.
На чім тоді ми стали,
Ти знаєш сам здоров.
Отож пема потреби Про те казати знов.
Коли мені поможе Аполло, ясний, бог,.
Зложу я на сю тему Чудовий «тріалог».
Вернусь на. грунт «реальний», До ближчих,, власних справ: Учора мене папа Як слід у шори, вбрав!
Вночі тепер сплю мало А ледве сліз не ллю,
А вдень зо всеї сили Об землю лихом б’ю.
Могла б про «сміх крізь сльози» Згадати я при сім,
Але вже сяя тема Давно обридла всім!..
Але переконання Я здобула святе:
З принципів трьох найкращий Єсть принцип — Liberte
Тепера сгравоздання З життя свого здаю: Приїхавши, я три дні Жила, як у раю.
Три дні мені ні в чому Ніхто не заважав,
Була собі я вільна
Від всяких прикрих справ.
Тепер мені здається,
Що то було у сні!
Тепер мені настали Години навісні...
Еге ж! Переписала Я Гейнові пісні,
Сиділа, як заклята,
Над ними я три дні.
Вже можу я сказати:
Grace a Dieu c’est fini! [18] Бо вже та переписка Увірилась мені.
Тепера буду мучить Альфреда де Мюссе І як поможуть музи,
То подолаю все.
Перекладу найперше Елогію «Lucie» [3],
Там «Le mie prigioni» [4],
А там і «Ночі» всі.
Помучитись прийдеться З усім тим не на жарт, Але ж «козацька слава» Теж чого-небудь варт!..
Коли ж на мене прийде Годинонька така,
То мушу написати Що-небудь для «Дзвінка».
Ну, як же там «Плеяда», Як справи йдуть у нас?
Чи «Музи співодайні» Навідують там вас?

Чи будеш ти писати «Нечімпеє» своє?
А може, воно досі Написане вже є?
Conseil legislatif [1] наш — Чи він вже пе зібравсь?
І як там делегат наш На йому пописавсь?
Однак цро сеє довго Прийшлося би писать; Вже до твого приїзду Прийдеться підождать.
Коли ви там зберетесь,
То там судіть-рядіть,
Для нашого видання Обложку встановіть.
Вже мушу я кінчати,
Вже годі віршувать,
Бо починає теми Для віршів бракувать.
Прости за sclilechte Versen [1] Без толку, без пуття —
Тепер моє писання Таке, як і життя.
Коли ти жірондистів Побачиш наших де,
Скажи їм, що усіх їх Віта Charlotte Corde!
Тепер, мій любий брате,
Мій друже, прощавай Та з Кисва додому Хутенько прибувай.
Твоя сестра Леся
P. S. А ти анаєш, що недавно Оце я утяла?
Die Armesimderblume [2] Таки перемогла!
Епілог
...Але вже годі мі співать,
Позаяк музи співодайні Не хтять натхнення мі вспирать.

35. ДО М. П. КОСАЧА

ЗО травня 1890 р. Колодяоісне Зелена субота, 18 мая.

Серед лемехи, клечання та квіток
Любий Миша!

Resurrexi![3] От і знов беруся здіймати «сізіфовий камінь» догори!.. Позволь при сій нагоді навести тобі цитату з мого нового безпадійио-надійного вірша:

Я на гору круту крем'яную Буду камінь важеныший здіймать І, несучи вагу ту страшную,
_Буду пісню веселу співать.

[1] Погані вірші (чім.).— Ред.
[2] Квітка бідних грішників (чім.).— Ред.
[3] Я воскресла! (лат.).— Ред.

Я співатиму пісню дзвінкую,
Розганятиму розпач тяжкий,—
Може, сам на ту гору крутучю Підійметься мій камінь важкий.

(Таких віршів маю близько десятка. Гай-гай, тем багато, а часу так мало!).

Як ти думаєш, чи підійметься? Гей$_г$ навряд — не такий то

камінь!.. Бо то, бачиш ти, я так думаю, що не минути мені ножа чи то кацапського, чи то німецького (мама каже, що зимою поїду до Відня), а вже-бо мені так не минеться. «Кому-кому доведеться, а куцому не минеться!» Отож-то... Жаль якось і вимовить, але мушу сказати, що моє оце двохмісячне лежання у липких кайданах було зовсім надаремнісінько, отак-таки зовсім надаремно! А прибиток хіба тільки той, що тепер знов ходжу на двох милицях, що болять ноги в ступнях і через те я ходжу по-котячому, та іще й спина болить гірш, ніж перше,— більше яких трьох минут не можу рівно сидіти, ні на що не спершись. Отака-то твоя сестра ледача, Ми-хайлику! Та таки й зовсім ледача я стала: пишу маленькі віршики для власної втіхи і розривки, а роботи — жадні-сінької! Перекладу — нікоторого. «Lucie»[19] так на 15 стрічках і стала. Казки для галичан не написані. А мої незчисленні «теми» — гай-гай, що з ними, бідними сиротами, буде? Тож-то здумай: поки переписала для «Буковини» (я тепер сотрудник «Бук[овини]», «Бібліотеки для молодіжі») два вірша, то тричі лягала — чи хто таке чув? Ти вже про сеє хоч нікому з «Плеяди» не кажи, або хіба для «отрицательного при-мера». Однак що ти думав, коли питавсь, чи скінчені «Les nuits» [2] і «Lucie»,— аже ж се страшенне діло, аже ж се я тобі скажу так: за два місяці людина сказитись то може, але перекласти «Les nuits» і «Lucie» Alfred de Musset[20] — ніколи в світі! Еге ж, надто ви швидкі, панове браття-молодці, бо се робота хоч би й не на мене, що вже зледащіла так, якої чуєш. А вже що я радісінька, що переписала Гейне перед тією капосною пов'язкою! Бо тепер я вже не знаю, як би то я його переписувала. Моя бідна «1a grande Oulita» [21] тепер, може, і на миші переведеться непереписана, коли не найдеться спасенної душі, щоб переписала, бо не хутко дочекається вона честі мого власноручного переписування... Тут іще біда — від якоїсь не відомої мені причини мій почерк ще гірше, ніж був, зробився!!! Сказано, одна біда не йде, а копу за собою веде. Одна тільки й потіха серед копи лих, що я на фортепіано немов трохи лучче стала грати (се вже, бачиш, мені так здається), але зате довго не можна грати, бо не всиджу. От зовсім я тепер «немов птах над моря водами»! Чистісінько, бо до того я таки й ошукана з трьох сторон: ошукала мене моя Гретхен — не шле мені жадних перекладів, ошукав мене Зюня — не шле мені жадних перекладів, ошукав мепе пан Максим — не шле мені жадних перекладів! Якби почать списувати увесь мій жаль на їх, то була б се тема до нескінчеиня... Однак без жартів скажу я тобі, чого найбільш мені жаль: я думаю, що того всі так не дбають про обіцянки, дані мені, бо думають собі, що в мене така плоха вдача (знаєш славутне слово «безхарактерность»?), що мені не тільки можна слова не

дотримати, а навіть можна й не згадувати про те слово, бо однак я не тямлю постояти за себе. Отака думка мене дуже мучить, і надто б я хотіла, щоб се було неправда, та вже при тому хотіла б знати причину, для чого справді ніхто мені віри не дотримав? Чи то я так-таки зовсім не варта того? Маргарита ще торік обіцяла мені — слово ж її тепле, на Зюню, правда, ще маю надію, а пан ще Максим обіцяв переписати 18 марта, а тепер 18 мая, але він сим не стільки мене одурить, скільки самого себе, бо сього року навряд чи вийде наша книжка — принаймні я не маю жадної на се надії. Не знаю, через що п. Максим не дотримав свого слова, отже й не берусь його за те судити, але маю до його уразу, що він немов сміється з мене, переказуючи через тебе аксіому, що «переписувати дуже пудио!» —та вже, либонь, я й сама се не згірше знаю, бо лучалось і мені переписувать того ж таки Гейне. Се все я пишу для самого тебе, а не на страх — сказала б, врагам, так ні — товаришам! То ти можеш сього й не казати п. Максимові, бо, повно, він і не цікавий слухати. Попроси тільки гі. Максима, як побачиш його, щоб він переписав для мене переклад віршів «Und wussten's die Blumen, die kleincn, wio lief verwundet mein Herz» [1]

[1] «І коли б знали ці малопькі квіти, як глибоко норанено мов серце» (чім.).— Ред.

і прислав би його мені, бо сей вірш мені доконче потрібний, — єсть музика Мендельсона на сі слова, так мені потрібний український переклад — може, пан-спільник волить мені сю ласку вчинити, зловивши вільну хвилину. Та вже й ти вчини мені ласку, обізвися до мене яким словом, бо ще ж я сього року від тебе листа не бачила. Чого так рідко пишеш до нас? Мені так прикро, як мама тебе лає, а я мушу мовчки слухати,— краще вже б мене хто лаяв! Як там твої екзамени? Мама вже починає боятись за їх, але я ще ні, тільки все ж рада б знати, скільки їх ти видержав, а скільки ще треба. Не пиши довгих листів, коли вже так не маєш часу, але скребни хоч коротенький. Чи то ми з тобою побачимось до осені? Бо в Київ мені вже годі. Невже ти так-таки й не приїдеш до нас, а вже в нас позюмки настали! Ліси наші гомонять, жита наші хвилюють, садки буйно зеленіють, у нас тепер чистий рай!.. Ой не втерплю — заспіваю!

Соловейковий спів навесні Ллється в гаю, в зеленім розмаю,
Та пісень тих я чуть не здолаю,
І весняні квітки запашні Не для мене розквітли у гаго.
Я не бачу весняного раю,
Тільки співи та квіти ясні,
Наче казку дивну, пригадаю У сні!..

Я ще ні разу не була у гаю. Гай-гай!.. Бувай здоровий та

щасливий, не забувай мене. Прощай, коли б до побачення! Вибачай за непевний «поскреб» — годі ся здобути на ліпший. З моєї сторони жертва — писати «многотом-ное послание», чи ти се зможеш оцінити?

Твоя Леся

P. S. Чом не пишеш до Шури? Вона мені жалується на тебе, се не гаразд!

36. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

26 червня 1890 р. Колодязісне

Люба мамочко!

Відповідаю тобі яко управлений делегат чесної республіки. Твій лист ми одержали тільки сьогодні; папи він не застав, бо папа поїхав учора в Луцьк, бо там тепер

Ор[ест] Левицький, то папа хотів з ним побачитись. Завтра папа, певне, знов до нас приїде. Тим часом у нас республіка настояща під моєю президенцією. Ми тепер усе варимо та смажимо, і мушу сказати, що мені се діло починає обридати, а ми тепер вступаємо в малиновий період і вже зварили шіеть фунтів малини. Малини буде сила сього року, на нових плантаціях теж дуже багато. Полу-нички вже grace a Dieu [1] кінчаються, та вже ж їх і наварено немало. Чорної смородини зварили десять фунтів, а завтра наливатимемо наливку. Пуцовий учитель приймає живу участь в ягодних справах, я навіть не сподівалась сього. Пуцик в антрактах між ученням і гойдалкою теж варить і господарить. Тигри (Микось і Оксана) зробились настоящими «верчиками», сьогодні докінчили останні вишні, кінчають полунички і починають порічки та малину. Сьогодні Уксус почав їсти горох. Патьчиній (Дориній) їді нема міри. Уксус з Кохом були недавно тропіки слабі; ну, папа, звісно, зараз узяв їх в лабет (найперше витер уксусом, закутав і т. д.), і тепер вони здоровісінькі, нігрять і тигрять, «як не може бути». У мене нога болить, як і перше, я «большею частию лежу на кровати», читаю Тена і варю варення, часами пишу вірші. Пуц з учителем не сперечається, а як учителеві в республіці живеться, дізнаєшся з його власних слів, бо він збирається до тебе писать; мені здається, що він від республіки кривди не має.

Ну, як же ви там, панове туристи, маєтесь? Мене все ще беруть, заздрощі проти вас, надто, коли подумаю, як то ви будете «хвастати», повернувшись!.. Бувайте здорові та не барітесь в дорозі. Цілую тебе, мамочко, і любу кна-кяу. Бабушку теж цілую, прошу, хай не гнівається, що пе пишу.

Ваша Леся

37. ДО М. П. ДРАГОМАГІОВА

18 грудня 1890 р. Луцьк. 1890, 6/XII, Луцьк

Любий дядьку!

Дуже я Вам вдячна за те, що-сьте завдали собі клопоту, розпитуючись по Відні про мої лікарні справи. Сьогодні прийшов лист від п. Гриневецького, і хоч він пише,

[1] Слава богу (франц.).-— Ред, що віденські клініки відкриті цілий рік, однак ми все-таки хочемо їхати хутко по святах, якнайскоріше. Певно ж, там прийдеться місяців добрих зо три пролежати, то вже краще зимою лежати, ніж літом, а то ще слід і через те їхати хутчій, що мені з ногою недобре, дедалі, то все, либонь, 'гірше робиться. Нехай вже німці визволяють з біди!.. Прикро мені дуже, що прийдеться нидіти по тих клініках,— се варто пекла! — але вже нема що робити. Зате потішаюся тим, що Європу зобачу; либонь же, і Україну можна назвати Halbasien *, як Ви прозвали Болгарію. Видно по листах, що дядині Болгарія хіба чи не справжньою Азією здалася, та воно після Швейцарії і не дивниця. А дуже б я хотіла дістатись до вашої «Азії», може, й дісталась би, якби не ті капосні слабості, ну, та чей же, таки добудуся того колись! Багато я щодня строю планів про ту болгарську шодоріж, але всі вони поки що вельми фантастигчні. Якби тільки то від мене залежало, то я б уже давно з Одеси стругнула в Болгарію — по-моєму, звідти вже недалеко. Я тепер так розволочилась, їздячи раз у раз, що мені нігде не здається далеко. Справді, мені якось аж дивно, що я ніяк не можу з Вами побачитись, і чогось мені здається, чи не вдалося би як у Відні зобачитись. Багато хтіла б я з Вами поговорити, багато розпитати і для себе, й для других, бо якось у листах все не те — що лист! Однак, зд&єіься, се нагадує речення: «Письма пишут только аптекаря», і людині з літературного роду і не подобало б так говорити. Однак якби мені не забутись того, що оце хтіла питати: чи не вкажете мені яких творів про методи етнографічні, а власне, про способи записування народних пісень? Ся річ мене дуже займає, мотивів народних я знаю силу, щюбую записувати, але то мені трудно., ще й дуже, може, якраз через те, що не знаю методу такого як слід, а літератури про сю річ зовсім не знаю. Дістала я недавно брошурку Мель-гунова «О русской народной музыке», але там полеміки чимало, а практичної ради жадної, та ще і здається мені, що склад московської пісні одмінний від нашої; записую сама без теорії, та не знаю, чи буде з того пуття. Чи не знаєте часом яких добрих збірників німецьких та французьких народних пісень? Миша проси© затштати, чи нема яких творів у європейській або в російській літературі про «народну математику»? Ще хотів Миша знати вашу думку про те, чи не єсть признак монгольського впливу на москалів їхня орнаментика з людськими та звірячими фігурами? Взагалі Миші тепер, здається,

далеко цікавіші усякі літературні справи та етнографічні, аніж математика, до неї ж він, здається, має скоріш якусь платонічну любов, а не реальну. Ще мені цікаво, чи не бачили Ви нових етнографічних журналів «Живая старина» та «Эт-нографическое обозрение»? Миша збирається виписати «Эт-нографическое обозрение», може, вже досі і виписав. Та от іще напишіть мені, прошу, чи не знаєте, може, який є переклад ведичних гімнів на французькій або німецькій мові, може б, я його собі купила, бо страшенно мені сподобались тії гімни по уривках, які я знайшла в «Історії» Menard'a Однак годі вже мені наприкрятися з тими питаннями, може, Вам і часу нема на них одповідати. Але ж мені нема в кого порадитись про сі речі, і коли мама не може дати відповіді на сі питання, то я тільки у Вас її знайду. Тепер хіба написати Вам що про наше життя? З приїздом у Луцьк воно мало чим одмінилось, тільки що Ліля почала справніше вчитися та люди частіше заходять до нашої хати. Мені з тих людей мало користі, бо мої товариші всі або в Києві, або так по різних містах, а тут з молодих нікого такого не знаю, а старі... Однак не скучно мені, маю роботу, тепер більше, ніж коли, чимало писати знаходиться, хоч то з тим писанням чисте горе! Одно те, що не можу довго над ним сидіти, а друге те, що посилаю-посилаю до «Зорі», а мало пуття, от ще тепер цікаво мені, як поведеться при новій редакції,— запрошувала нас,— якщо буде так, як раніш було, то й цур їй! Запитали ми недавно про «.Pauvres gens» (от уже справді pauvres gens!), та ще не мали відповіді, а тільки обіцяють «написати докладно». Ви радите передати в «Народ», але ж він, здається, віршів не друкує, та й взагалі, здається, там белетристики нема. Та от мене дехто з товаришів корить, що нема в моїх віршах міцної тенденції, що бракує громадських тем, що в моно тільки образи та форма то ще так-сяк, а решта.... Себто я мислю, що нікуди моя поезія не судна. Ба, що ж робить, хоч і так! Десь моя муза вдалась така нетенденційна та вбога, або, може, й те, що так я незручно вимовляю свої ідеї, бо таки сподіваюсь, єсть і у мене якісь там ідеї. Дехто теж нарікав, що я ховаюсь від «народних» тем і складу мови народної, лізу в літературщину та «інтелігентствую», але тут, певне, вся біда в тому, що я інакше розумію слова «народність», «літературність» та «інтелігенція», ніж як їх розуміють мої критики: Ну, та es ist eine alte Geschichte \ і, певне, вона Вам так вже сприкрилась досі, але мене жаль бере, що у нас на Україні ніяк не скінчаться одвічні сії спори, та й як мають скінчитись, коли сперечники одно одного не розуміють. Мені вже самій страх обридли оці теми: чи треба писать чисто народним чи не чисто народним складом; тенденційно чи нетенденційно, чи Галичина та Волинь все одно що Україна, чи

ні, чи треба писать наукові праці по-українськи, чи краще, може, по-російськи, і т. і. Отак люди, певне, варитимуть сю воду, поки вона вже сама не википить до решти. Шкода тільки, що невідь над чим стільки часу люди уводять, та видно, що не для всіх він такий дорогий, той час. Та от я бачу, що і я не знала ціни часові та марнувала його без пуття, а тепер мені все здається, що він від мене втікає, і не знаю, як би його затримати. Тепер я слухаю Вашої ради і «спасаюсь від українсько-російського невежества»: вивчила недавно іта-льянську граматику і тепер для вправи читаю книжки, хочу скоріше навчитись добре тямити по-італьянськи, аби перекласти «Dialoghi» Leopardi[2], маю се на завданок від товариства. Гейне мій завтра поїде вже до друку, я тому дуже рада! Сим випуском вийдуть: «Lyrisches Intermezzo», «Heimkehr» та «Harzreise» [22]. Тепер я на який час покинула перекладати: нехай-но ще дещо своє покінчу, а то так, бідне, поневіряється. От не знаю, чи дадуть-то мені німці писати в клініці,— певне, не дадуть! Буде шкода, бо тоді не стане моєї найпершої розваги. Ще теж мені буде жаль немалий, що не чутиму довго ніякої музики і сама не гратиму, се для мене покута чиста. Мені часом здається, що з мене вийшов би далеко кращий музика, ніж поет, та тільки біда, що «натура утяла мені кепський жарт»... Шкода, справді, що я не фаталістка або не «тол-стовка». Як-то тепер Ліда з музикою? Певне, частіше співає дуети з Маусиком, ніж виграває твори величних

[1] Це стара історія (нім.).—Ред.

[2] «Діалоги» Леопарді (італ.).— Ред.

[3] «Ліричне інтермеццо», «Повернення додому» та «Подорож па Гарц» (нім.).— Ред.

маестро? Чому в Ваших остатніх листах нема жодної відомості ні про Зорю, ні про Маусика, ні п*ро Раду? Чи то Рада вже переучується по-болгарськи? Якби Рада коли до нас написала — ми дуже втішаємось її листами. Певне, Зоря малює що-небудь — наш Микось чистий маляр,— нехай би Зоря прислав нам свої малюнки, цікаво побачити його «стиль».

Повітайте від мене і поцілуйте всю любу родину, знайому і незнайому. Прошу, як матимете час, відпишіть мені, не гнівайтеся, що так рідко пишу, то не від злої волі. Бувайте здорові та забудьте про свої ревматизми навіки.

Цілую Вас, Ваша Леся

38. ДО М. І. ПАВЛИКА 14 лютого 1891 р. Відень Відень, 14 лютого

Високоповажний пане!

Обіцяла Вам писати, отже, тепер пишу скоріше, ніж сама думала. Мама послала листа пані Франковій та й перекрутила нашу адресу так, що тепер боїмось, аби вона не справила на ту адресу свого листа або й портретів наших. Справжня паша адреса така: Josefstadt, Florianigas-se, № 7, erst. Stock, Tiir 4 [23]. Коли ще не вислали фотографій, то просимо, аби на сю адресу присилати. В Кгап-kenhaus[24] я не буду, бо різати мене не треба, так врадив Більрот; я тому рада й нерада, бо думала, що от у Відні скінчу свої митарства, але, як бачу, що мені мало гарту. Незабаром мені мають робити гіпсовий бандаж, і маю в ньому пробути місяць, от і ціла потіха! А там знову буду по морях та по «чужих українах» тинятись. Думала, що побачусь у Відні з дядьком, але се не випадає ніяк, либонь, з того нічого не буде! Велика шкода, та нічого не врадиш!.. Тим часом живу тут ще, як вільна людина, розглядаюся по Відні, ходжу до театру і нічогісінько не роблю, отак собі «a la touriste» [25]. «Січовики», спасибі їм, не забувають нас і запомагають у різних справах. Біда, що ніяк не можу до віденської вимови звикнути і через те ходжу між німотою, немов глуха, аж прикро. Якби не компатріоти, то гірийшлося б загинути між цією німотою. Чи не збираєтесь часом до Відня? Здається, Ви щось такого казали. Не здивуйте з мого чудного листа — перші мої листи завжди такі.

Повітайте від мене пані й пана Франків. Бувайте здорові, красне вітаю Вас.

Леся Українка

P. S. Сподівалися ми тут читати «Народ» та народов-ські газети, але, на превелике диво, окрім «Діла» та «кацапських» газет, не знайшли нічогісінько, «січовики» говорять: «Погнівались на нас усі!» Ото диво! Рада б знати, що се має значити. Невже й справді «погнівалися»?

39. ДО М. П. КОСАЧА

25 лютого 1891 р. Відень

Любий Михайлику!

Спасибі тобі за такий милий лист, ти таки, я бачу, статкуєш. Ти кажеш, ніби від мого листа вільнішим духом повіяло,— може! Дай-то боже! Але якщо правда, що тут, у сій стороні, я почуваю себе якось вільніше, то знов же ніколи і нігде я не почувала так

дотькливо, як тяжко носити кайдани і як дуже ярмо намулило мені шию. Не знаю, чи коли вдома були в мене такі години тяжкої, гарячої, гіркої туги, як тут, у вільнішому краю. Мені не раз видається (ти знаєш, як розвита у мене «образна» думка,—отже, не здивуєш), мені видається, що на руках і на шиї у мене видно червоні сліди, що понатирали кайдани та ярмо неволі, і всі бачать тії сліди, і мені сором за себе перед вільним народом. Бачиш, у мене руки в кайданах, але серце й думка вільні, може, вільніші, ніж у сих людей, тим-то мені так гірко, і тяжко, і сором. Як приїду знов на Україну, то, певне, мене ще гостріше дійматиме, і страчу я остатній спокій, який там у мене ще був; та дарма, я о тім не журюся! Не про спокій треба нам тепер дбати. Я тут, по твоїй раді, усе приглядаюся та прислухаюся, та воно і пе тяжко, бо хоч би й не хтів, то побачиш і почуєш, що діється в тутешньому світі. Тепер, звичайно, гаряча справа тут для всіх — се вибори, вибори і вибори. Де не поткнись, то все про їх почуєш. Ближче придивившись, то вся оця справа з «угодою» etc. зовсім інакше мені стала перед очима, ніж стояла вдома. Вдома я думала, що русинам одно спасеніє — з'єднання з урядом та поляками, що вони себе тим поставлять на міцніший, на незалежніший грунт, заберуть більше влади й значення в свої руки; далі я думала, що, власне, тільки народовці та москвофіли можуть уважатися справдешніми партіями, що можуть мати якийсь там вплив на народ і громадські справи; думала (міряючи невільницьким масштабом), що ті домагання, які поставив Романчук, то то бог зна які прерогативи з них вийдуть для русинів; думала, що справді без попівства і крайнього клерикалізму тепер в Галичині нікуди й поткнутись,— але тепер мені це все інакше стало в очах: 1) з того з'єднання нічого не вийшло, а хоч би й вийшло, то користь мала, бо все-таки обидві сторони (поляки і русій ни]) ні крихотки одно одному не вірять і за пазухою ховають добрі каменюки на всякий случай; наприклад, поляки тепер, хоч іще нема ніде нічого, а вже потроху починають пускати від часу до часу в русинів то «нелояльністю», то «москальством», а то й «нігілізмом»... Окрім того, ця «угода» починає приймати вид, немов русини просять прощення у поляків за давні дурниці і просять ласки wielinoznego рапа і ksiˆdza proboszcza [26], аби зволили положити гнів на милість; поляки забирають високий тон, і вже й тепер треба великої коцюби, аби їм до носа дістати, а що ж би то вже потім було!.. 2) Влади й значення партія Ром[анчука] не набрала, а стратила і ту повагу, яку мала собі досі між людом. Вийшовши з опозиції, стала «під міцну руку уряду» — хоч уряд їй не вірить так, як і досі не вірив, отже, вийшло тільки униження даремне. Партія ся не тільки не стала на грунт

незалежний, а ще гірше зв'язала собі руки. 3) Не тільки світу, що в вікні,— не тільки людей, що москвофіли та народовці, зроду я не думала, щоб радикальна партія була така велика, як тепер є, а вже коли вона виставила двох кандидатів своїх і кандидатура їх потверджена, то се таки щось та значить. З усіх трьох галицьких (руфшсышх]) партій радикальна мені здається найпрогресивніша і найрозумніша; я думаю, що коли вона розумно поведе свої справи, то їй легко привернути до себе простий люд. Може, я того таких думок набралась, що тепер усе моє окоііо радикаль-ське, бо ціла «Січ» належить до рад[икалів],—не знаю, чи се від того, але тепер мої думки такі. 4) Міряючи нашим масштабом, Ром[анчук] дуже багато запросив у пра-в[ительства], але, взявши справу, як би вона повинна бути, то він не просив нічого, бо проведення на практиці тих бажаннів, що поставив Ром[анчук], могло би статись і без уряду, бо конституція і так (теоретично) запевняє кожному австрійському] народові право національного розвитку, а практично скористати з того права — се вже діло того народу самого, до прав[ительства] має вдаватись хіба по розширення тих прав, а не по запомогу проведення їх на практиці. Не трудно догадатись, що правительству зовсім нема ніякої користі і втіхи в запомаганні національних пориваннів словенських] народів. 5) Правда, що попівство, разом з клерикалізмом всякого розбору, ще міцне в Галичині, але тим більше треба з ним боротись, а не потурати йому, бо воно може висмоктати всі здорові соки життя з народу. Врешті, народ галицький] зовсім не такий вже сфанатизований до унії чи до якої іншої форми віри (не кажу до самої віри), як то хочеться представити попам. Тепер уже витворюється і в Галичині інтелігенція непопівська, і дедалі її все більше стає, і дедалі вона все більше ваги набирає, та хоч вона сама вийшла (по більшій часті) з попівства, але, звичайно, сама вже геть-то одійшла від попівських традицій. Отже, коли б і ся невеличка (тим часом) інтелігенція заплуталась у клерикалізмі — щирому чи уданому,— то се було б дуже погано і згубливо для країни. Цікаво, справді, чим ся «угодовська» комедія скінчиться, бо тепер сталася дуже цікава диверсія: Романчук пише в «Ділі», що він і не думає брататися з поляками, бо вони єсть і будуть ворогами русинів! Як тобі се подобається?! Тепер же Романчук, немов пан Твардовський, завис межи небом і землею, бо стратив повагу і в русинів, і в поляків, хоч, врешті, поляки, певне, ніколи не мали до нього поваги. Мені Романчук нагадує деякі громадські типи часів Руїни, може, навіть він і щиро бажає добра своєму краю, але не знає, за що ухопитись і на яку ступить, і через те кидається на всі боки та б'ється, як риба об лід. Але з «угодою» він зле втрапив, бо вся громада галицька, здається, скоріш би з

чортом помирилась, ніж з поляками, в сьому я вже певна, бо придивилась добре до тутешніх польсько-руських відносин. Ся реакція проти поляків має деякі дуже сумні сторони — наприклад, вона додає сили і значення москвофільській партії, яко антипольській, але зате вона може помогти і чисто автономічній молодій радикальній партії. Ся партія має ідеалом незалежне становище Венгрії. До слова приходиться сказати, що далеко не всі радикали у всьому солідарні з «Народом» — тутешні, наприклад, потребували поправки «програми» і ладнають тепера свою, по власній думці вряджену програму. Хто знає, як то буде, але, певне, «Народ» — у власному інтересі т-муситиме погодитись з молодими радикалами, бо не могтиме ж сама редакція займати становище партії. Погано, що на таку малу країну, як Галичина, зібралось аж чотири партії («тверді», народовці, угодовці і радикали), але тут єсть потіха та, що, значить, все-таки люди живуть і думають, а не сплять і скніють, як то у нас — чи то поневолі, а чи то й по волі скрізь ведеться... «Usque tandem, Catilina!..» [27] etc.,— можеш ти мені гукнути, стративши всяку терпеливість при читанні моєї harangue[28]. Справді, боюсь, щоб не статись і собі Prinzipienreiter-кою [29], так прозвали у Львові одного нашого шановного товариша (догадайся, кого). Але що то бачиш, коли людина хоч на який час «з ланцюга зірветься»!.. Ще таки мушу написати кілька слів до характеристики галицької громади, ще таки мушу abutere patientiam tuam [30], тільки се вже з другого боку зачеплю. Діло ось в чім: хоч галичани (пам'ятай, далеко не всі) вище нас стоять у громадських думках і справах, зате загальна просвіта у них далеко нижче нашої; я чула се давно (так само, як і ти), але не думала, щоб се було настільки правда. Крім того, у радикальській громаді тримається напрямок (дай боже, щоб він не довго протримався!), подобний тому, який був у російських «народників»,— а власне, антипоетичний і антиартистичний (а 1a Чернишевський, Писарєв et tutti quanti[5]), тут можливі ще сперечки, подібні таким: що краще — Шіллер чи нові чоботи, Венера Мілоська чи куль соломи і т. п. Правда, це все у них провадиться не так гостро і дико, як у рос[іян], певне, поетична українська натура і європейська культура не допускають до того, але все ж цей напрямок єсть. Щодня я мушу стинатися з «січовиками» за неоромантизм, за поезію і вчора таки заставила їх признати, що в літературі мають вартість портрети, а не фотографії (розумієш різницю?), що без «видумки» нема літератури, що справді реальним описом можна назвати тільки той, що ставить ярку, виразну картину перед очі читача. Не велика се перемога, але я втішена, що ще «єсть древу надежда»...

Дехто з них, не протестуючи проти літератури взагалі, каже, що тепер галичанам (та й українцям) нема часу займатись літературою (белетристикою), бо в ній нема потреби або принаймні та потреба дуже мала: книжок ніхто не купує, та й грошей на них шкода, краще ті гроші обернути на громадські потреби і т. п. От чого вони вже не важаться займати, то се музики, проти неї нема протесту, тут, я вже думаю, слов'янсько-український інстинкт музикальний показав свою силу. З сучасних письмовців вони найбільше [цінять] Золя і ставлять його вище всіх інших французьких письмовців, їх же вони, правду сказавши... не читали! Врешті два мої найзавзятіші спереч-ники після гарячих змаганнів скінчили тим, що один почав писати музику на мою «Русалку» (от уже романтизм! Я вже сама з такого виросла), а другий стяг у мене Лисенкові ноти для співу, дані мені одним їхнім товаришем (теж ультрареалістом!),— тепер суди нас, боже, чия правда! В кінці скажу, що Гриневецький (він найбільший мій сперечник, і він же пише музику на «Русалку»), він завзятий вагнерист і позавчора приніс мені цілого «Лоенгріна» [31] — се вже ad majorem artis gloriam! [1] Досить того, що в нашій хатині завівся якийсь salon artistique [2], ба навіть я взяла собі на місяць піаніно, і кна-кни співають щодня щось такого, а я проваджу їм на фортепіано. Багато нового почула я від них, їхніх композиторів Нижанківського, Вахнянина та інших, та і Лисенкове «Була колись гетьманщина» я почула тут по раз перший, окрім того, одна кна-кна притягла мені збірник кроатсыший, дещо німецьке, «Лоенгріна» і т. п., і тепер ми разом з нею розучуєм, я акомпанемент, а вона спів. Ти, певне, думаєш: «Дивья ж тебе жить!» [3] Але що ж маю робити, коли німота не хоче різати і з Відня не пускає, то треба ж кудись час дівати. Врешті, як казали «січовики»: «Та вже ж раз заїхали до нас сюди, хто зна, чи ще коли трапиться, то вже мусите все бачити, що лише дасться побачити». Отже, я і роздивляюсь, ходжу по театрах та по кафе та придивляюсь, як живе німота і забавляється, живе ж вона більше на вулиці, ніж вдома.

Пробуду тут ще тижнів зо два, поки мені зроблять апарат, заміняючий гіпс; той апарат мені тут наложать, випробують, чи добре зроблений і припасований, і з ним я поїду додому і носитиму його рік, а то й більше, поки не буде з того якого скутку, але все-таки літом мушу десь на південь на купання їхати, але вже не на теплі ванни, цур їм, як бачу, то з них пуття жадного, тільки розстроюють організм і нерви до вищого ступня. Ну, але поки там ще як буде літом, треба описати тутешній наш триб життя. Починаю з лягання спати, бо се теж момент цікавий: людина розбирається, лягає і вкривається, але не одіялом, а

грубою периною, і з-під тої перини виглядає не-стотно, як курча з яйця; таке укривання не лишнє, бо в хаті інший раз буває не дуже гаряче. Вранці прокидаємось близько десятої години; почувши наші голоси й розмову, німка (господиня наша, вона вслуговує) підходить, стукає, я встаю їй одчинять еп deshabille !, вона кожний ранок конечне дивується: «Ah, die Damen sind noch nicht auf?b > [32], потім, на потіху, либонь, провіщає: «Die Kaffe ist schon ganz kalt» [3] («gounz kold» — по тутешній вимові), ставить на стіл тацю з двома «чарками» (бокалами) кави і зникає. Мама п'є каву трошечки теплу, а я, поки вмиюся і приведу себе в належний стан, випиваю свою, подібну до кофейного крему. Потім приходить знов німка, узброєна, зо стиркою, щіткою, щіточкою і стироч-кою і починає Ordnung machen [4], о, тут можна б цілу епопею написати!.. Німка підходить до вікна, я схоплююсь і натягаю шубу, німка одчиняє настежісінько вікно, розгортає і розкидає постіль по цілій хаті, сама починає лазити по підлозі, замітати, підмітати, вискрібати, витирати і т. д., і т. д. Се так ведеться з годину, врешті постіль застеляється, хата приймає німецьки чистий вид, вікно зачиняється, et grace a Dieu c'est fini[5]. Далі мама йде на місто по вино, апельсини (нігде, певне, нема таких де-пзевих і добрих апельсин, як тут)' або ще яку там їду чи то по білети на який театр; я зостаюся вдома, читаю, граю на фортепіано або пишу листи, остатнім, врешті, мало займаюсь, уліти ледве-ледве лізуть, не пишеться щось, немає жадної рівноваги душі, тепер мене більш ніж коли опанували Drang und Sturm *, та й нема такої конечне наглячої роботи. Еге ж, до речі сказати: коли одержу безталанне «Harzreise» і коректуру? Якби не була научена досвідом гірким, то знов би розсипалась в гірких фразах, але тепер знаю, що шкода мови, отже, на сьому скінчаю, щоб не затроювати душі собі і тобі. Відбилась від теми, revenons a nos moutons [2]: приходить мама, ідемо обідати, зараз напроти нас через вулицю, за обідом п'ємо пиво і читаємо німецькі газети, замічаємо, в який театр слід би піти, а замість юмористики для розривша я читаю Heiга-tsantragH (призволення до шлюбу через газети) та Lie-besbriefe (кохані листи), і то мене впроваджує в сатиричний настрій. По обіді сидимо собі вдома, далі прибігав котора «молодая», а то й дві-три разом, кна-кни «січові»; як видно, кожна з них жде тільки приключки, щоб уявитися до нас із візитою, бо їм таки цікаво, що то за істоти «жінки з України», ну і, певне, ми піддержали честь своєї нації, бо ні одна кна-кна не задовольняється першим візитом, а забігає-таки від часу до часу, так що нема дня такого, щоб жадна кна-кна не в'явила свого обличчя. Ну, приходять кна-кни, говорять, спорять, грають, співають, розповідають про вибори, галицькі справи і т. д. Не знаю, чи вони зо всіма жінками,

чи то тільки з нами так, але видно, що вони уважають нас способними на поважні розмови, і через те говорять з нами по правді, а не то що «бавлять пань» (такий єсть вираз в Галичині). Потім надвечір коли не йдемо до театру, то або сидимо вдома, або йдемо в кна-княч-у кофейню, до так званого Шембера, там завжди сидить хто-небудь з «рутенців», за більярдом сливе завжди компанія сербів, єсть і німоти, і всякого народу чимало. В тій кофейні цікаво тим, що єсть різні слов'янські газети, галицькі народовські і москвофільські, польські, чеські, сербські, кроатські, болгарські і які хочеш. Тут же кна-кни пишуть ноти, ведуть дебати, навіть пишуть «відозви», взагалі вони тут почу-

[1] Натиск і буря (нім.).— Ред.

[2] Повернемось до наших баранів (франц.), тобто продовжимо нашу розмову.— Ред,

вають себе більш «вдома», ніж у себе вдома. Врешті, як уже я сказала, тут люди живуть більш на вулиці, ніж вдома, і їм дивно собі здумати, як то можна цілий день просидіти у себе в хаті і нікуди не йти. Після кожний чоловік тута має потребу читати газети, а не кожний може виписувать собі газету, та не кожний і вдовольниться однією, от він іде в кафе, перегляне з двадцять газет, вип'ё шклянку кави, чи там пива, чи що, разом з там, там же, в кафе, назначаються різні rende,z-vous *, так що людина не потребує бігати по різних кутках міста, аби побачитись на кілька хвилин з яким знайомим. В такому способі життя єсть багато вигоди, але разом з тим воно якось розбиває час і мислі людини, не дає їй толком ні за яку роботу взятись і нриучає жити, ?немов на якомусь роздоріжжі. Я думаю, що мені хутко б сприкрився такий триб життя, але поки се для мене новость (притому ж, як я ходжу двічі на тиждень в кафе, то й то вже багато), то воно мене займає, і я приглядаюсь тут до всього з цікавістю. Раз була я в «Січі», бачила багато кна-кон і їхню хату з портретами Шевченка і Федьковича, з тьмою газет на столі і широчезною канапою «під Федьковичем»; була я там не довго, бо прийшла піздевсько, але все бачила і чула «січовиків» чимало, докладно описувати не буду, а то дуже довго вийде, нехай іншим часом напишу або розкажу. Ще про самий Відень треба гнаписати. Шш живемо в старій, дуже гарній частині міста, недалеко від нас починається Burg[2] (цісарські будови ті парк), там же Burgtheater[3], недалеко Rathaus (ратуша) — Pагіа-rnent[4] — все чудові будинки в різних стилях, сила на них орнаментики і скульптури, так що якось аж чудно дивиться. І коли ті люди успіли стільки всього понаставляти! Так немов би ті статуї були якісь ляльки порцелянові і їх нічого не стоїть цілими десятками накупити. Що не дім, то зараз каріатиди, атланти, маски, генії і бог зна що! Та

вже такого розкішного міста, як Відень, може, і в світі нема. А громадські будови, концертові зали, театри! Яке то урядження, скільки скульптури, малярства, орнаментики всякої — страх! Врешті, скільки не пиши, всього не опишеш, а вже час скінчити, бо й самій наску-

[1] Побачення (франц.).— Ред.

[2] Місто (нім.).— Ред.

[3] Міський театр (нім.).— Ред.

[4] Парламент (нім.).— Ред.

чив такий довгий лист, а тут і часу немає, бо оце зараз ідемо до театру дивитись на Rossi[1] (італьяиське світило драматичне), що має сьогодні виступати в ролі Giovanni il Terribile[2] в п'єсі того ж імення di Alexis Tolstoi[3]. Зобачу, як то італьянці по-італьяпськи кацапську тиранію представлятимуть! Там-то, певне, сміх буде. Зо всіх тутешніх театрів найбільше ми ходили в оперу, були на «Meistersinger von Niirnberg» і на «Sigfried'i» [4] (Вагнера), були на «Жидівці» і на «Пророці», окрім того, бачили один балет «Tanzmarchen»[5]. Опера тут поставлена чудово, ensemble[6] артистів «знаменитий», а оркестр грає, як один інструмент. Бачили тут і паризьку знаменитість ш-те Judic[7], і тут мусила я признати так, як моя баронеса: «C'ect la ou je reconnais l'esprit fran$ais» [8]. Бачили ще одну щиро німецьку п'єсу «Das vierte Gebot» («Четверта заповідь»), в якомусь чудному романтичному, мелодраматичному стилі написана, у нас уже таких не пишуть, мені ся п'єса не сподобалась, але не жалую, що бачила її, бо треба ж «познавать всякого рода вещи». Завтра ще на «Вільгельма Телля» підемо у самий класичний віденський театр, у Burg. Ие подумай однак, що я все отак тільки по місту волочуся, бо се все, що пишу, я бачила не за один раз, а за два тижні з половиною, взагалі ходжу не багато, бо нога болить, як боліла, а правду сказавши, що будь я здорова, то тільки б і робила, що по Відні роздивлялась; та що казать! Будь я здорова... Будь я здорова, чи була б то я тута — лихо без добра, а добро без лиха не буває. Накінець, кінець! Бувай здоров, мій брате, мій друже! Не гнівайся, що так рідко пишу, але ж бачиш — раз та гаразд.

Твоя Леся

Вразила мене тільки одна справа в тутешній виборчій агітації: се так звані «видатки на агітацію», попросту сказавши, грубий підкуй! Хто має більше грошей, того й партія міцніша.

[1] Россі (італ.).— Ред.

[2] Івана Грозного (італ.).— Ред.

[3] Олексія Толстого (італ.).— Ред.

[4] «Нюрнберзьких мейстерзіигерах» і на «Зігфріді» (нім.).— Ред.

[5] «Казковий танок» (нім.).— Ред.

[6] Ансамбль (франц.).— Ред.

[7] Мадам Жюдік (франц.).— Ред.

[8] «В цьому я пізнаю французьку дотепність» (франц.).— Ред.

40. ДО М. І. ПАВЛИКА

3 березня 1891 р, Відень Відень, 18jj|91

Вельмиповажаний добродію!

Даремне вирікаєте, що ми не пишемо до Вас, бо це не з жадної образи та гніву, а просто я думала, що Вам тепер, під час виборової гарячки, то і циганські діти не милі, не то що мої листи. Дуже дякую Вам за «Народ», бо тут у «Січ» хоч він і приходить, але розходиться поміж людьми, так що трудно його зловити, окрім того, сидячи в «Січі», якось не можу прочитати як слід через розмови, а додому ніяково брати, бо не я ж одна охоча до читання. Тепер мова про фотографії: не треба Вам ані своїх віддавати, ані других замовляти, бо ми краще тут, у Відні, ще здіймемось (однаково треба буде декому дати), тоді пришлемо Вам пару, а Ви дасте їх Гладилови-чеві або затримаєте їх собі, якщо Вам краще сподобаються, а свої теперішні дасте Гладиловичеві, думаю, що так буде гаразд і без клопоту. Правду мовити, мені львівські карточки не сподобались, чогось ми там дуже викручений і претензійний вид маємо, а врешті мало похожі, а надто мама якась чудна. От Ви на портреті — то вже зовсім як живі; при сьому згадала, що я досі не подякувала Вам за фотографію та ще з таким прихильним написом, але вже вибачте мені мою українську halb ˆазіатську негречність. Що Ви мені в першому листі писали для «Січі», то я передала «січовикам», хоч з того користі Жадної не вийшло.

Оце тільки що були дехто з «січовиків», зажурені, засмучені, ба не дивниця! Я сама сьогодні цілий день в смутному і лихому настрої, а вже ж у нас на Україні до всякого лиха є час привикнути. Та стали мені розповідати, які надужиття робляться при сільських виборах, як ведеться агітація, то так якось гірко і бридко зробилося, що ледве тільки витримати можна. Але вже краще ваше галицьке життя з усіма його пригодами лихими, ніж наше українське громадське життя, що то проходить собі «без пригоди, мов негода»... Однак Ви вже, певне, багато таких речей чули, досить маєте і так усякої прикрості, то не маю до чого оце все провадити, зверну краще мову на які інші справи. Питалисьте, чи довго тута пробудемо,— отже, тижнів зо два ще, а для того просимо прислати тую повість, про яку Ви писали в остатньому листі, мені дуже цікаво прочитати її, тим більше що се праця жіноча, то чи не придалась би до «Другого вінка», бо вже мама з п. Кобринською не залишають про нього думки. Що ж до

моєї повісті, то, далебі, не знаю, як з нею буде, бо не розумію, як маю думати про відносини «Зорі» до мене: «Зоря» має чимало моїх віршів і дещо з прози, але нічого не друкує, хоч і назад не завертає, і не каже, що їй моє писання непридатпе, отже, не знаю, як з нею бути. Тут, у Відні, пишу або дуже мало, або й нічого, бо все я тут у якомусь розбитому настрої, а то ще й те, що сливе завжди маю вечір чим-небудь іншим зайнятий, а вдень якось не вмію писати; ну, та, врешті, я ще як з дому їхала, то знала, що тут нічого не зроблю, а битиму байдики увесь час, та — либонь — невеликий то й жаль!.. Тим часом з моєї курації ніякого певного скутку нема, ще до четверга маю ждати, бо то замість гіпсу вже врадили якийсь апарат робити, і має він бути готовий сього четверга, а там як наложать його па мене, та походжу з тиждень, та зобачу, як могтиму в ньому ходити, то й поїду з ним додому. Побачу, що то ще з того апарата буде, але єдина моя надія на море: подамся цього літа вже не на теплі купелі, а на вільне море, маю при тому милу надію прожити се літо на якому болгарському березі, може, тоді мене перестане гризти жаль, що не вдалося тут з дядьком зобачитись. Не знаю, чи будемо додому їхати через Львів, якщо будемо, то, певне, зобачимося ще з Вами. Мала Вам ще щось багато писати, але сьогодні позабувала все якось, нехай вже коли іипіим разом. Бувайте здорові! Прошу передати моє вітання п[анам] Франкам. Не гнівайтесь, що так по хутко на Ваші листи відповідаю, але тут у мене якось чудпо ведеться з кореспонденцією. Що раз бувайте здорові!

Леся Українка

P. S. Для чого не згадуєте в «Народі» нічого за «Сибір» Кеннана? Се було б для галицької публіки цікаво і корисно.

41. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

4 березня 1891 р. Відень Середа, —

Любий Пуцю!

Я думаю, що ви всі не сердитесь на мене, що я не писала разом з мамою, бо все одно я мало що цікавого і нового могла написать проти того, що мама писала. Сьогодні прийшла німота і принесла апарат, наложила на ногу, запрягла мене і пішла. Апарат сей якийсь не такий, як той, що з Варшави, не такий тяжкий і зовсім іначе устроений, здається, що мені буде добре з ним ходить, але тепер ще напевне не можна сказати, бо то треба походити з тиждень або щонайменше днів три. Проти гіпсу сей апарат тим ліпший, що в ньому зовсім добре сидіти, можна де вгодно ходить і можна навіть без палки, хоч тепер я ще боюся зовсім без жадної палки ходити, отже, мама мені купить маленьку паличку або зонтика. Як, власне, сей апарат устроений, не буду писати, бо то дуже довго, а ти все одно не розбереш, краще вже

сама побачиш. Тепер ми вже скоро приїдемо додому, але все-таки ще тиждень тут пробудемо, бо треба випробувать апарат. Тепер треба тобі написать про те, що ти читала, про слонів і т. п.

Слони не то щоб уже розумніше людей, але наближаються до них, бо можуть, наприклад, на літаврах грати, на колесі їздити, на задніх лапах стояти і на голові, можуть тарілки подавати, вино пити і грошей не платити. Дуже було смішно, як один елон представляв пана в ресторані, другий кухаря в білій шапці і фартусі, третій поліцейського в треуголці і при шпазі,— німота при тому страх сміялася. Окрім слонів, я була ще кілька разів у театрі: у неділю вдень було дитяче представлення, казка про мачуху-царицю, що то питала у дзеркала, хто найкращий в світі, що то труїла свою пасербицю і т. д., ти знаєш ту казку. Але представляли не дуже гарно, бо дітей було в трупі мало, і всі досить великі пуци, крім одного тигра — зовсім малого. Але мені все-таки було цікаво на їх дивитись, бо я такого ще не бачила; мама ж казала, що той раз, як вона була у Відні, то дитяче представлення було далеко цікавіше і краще. Але от вчора-то і я, і мама були дуже довольні$_г$ що пішли в театр, бо там

співали добре, і п'єса була цікава і гарна: «Отелло» Вер-ді. Дездемона дуже гарно виспівала пісшо про вербу і «Ave, Maria» так що аж мені плакати хтілося, а деякі німки то так плакали, що страх. Тут німки дуже часто плачуть по театрах, як тільки що-небудь таке жалібне, то вони просто аж падають з жалю, я собі тільки думаю: ну і чого вже там так розливатися?! От тільки як представляли тут «Івана Грозного», то ніхто не плакав, бо там і справді якось нікого нітрошки не було жалко. Тільки ти собі подумай, Пущо, що «Івана Грозного» представляли італьянці по-італьянськи! То було дуже смішно і чудно, і костюми у них теж були смішні і поводитись по-кацап-ськи вони не вміли, один тільки Іван Грозний то таки був похожий па кацапа, дарма, що італьянець грав. Але сама п'єса дуже бридка, і скучна, і невміло написана. Кна-кни тутешні не ходили з нами в театри — тільки раз на слонів, а раз в оперу,— бо у них, як і у наших кна-кон, грошей небагато. Тепер кна-кни дуже зажурені, бо в Галичині вибрали на послів не тих людей, що вони хотіли. Кна-кни все приходять до мене співати, і натащили різних своїх нот багато, і ще обіцяли мені написати своїх лисячих народних пісень мотиви, щоб я їх повезла на Україну. Ну, Пуціо, тепер буду кінчать, бо мама хоче зараз на пошту йти, та я ще не звикла при сьому апараті так згинатися, до того ж я і так чимало написала. Бувай здоров! Поцілуй від мене папу, коли він ще дома, усіх тигрів-негрів і Катерину Осипівну. Тебе самого міцно цілую і лапку стискаю.

Ваша Леся

42. ДО М. І. ПАВЛИКА

16 березня 1891 р. Відень Відень, 16 марця

Високоповажний добродію!

Дуже Вам дякую, що так хутко поспішилися прислати «Лорелеї» та «Народ», і те, і друге я вже прочитала, але мама ще не зовсім дочитала, і через те не можу Вам зараз одіслати «Лорелеї» назад. Позавтрьому хочемо виїздити звідси, отже, до тої пори навряд чи могтиме мама дочитати «Лор[елею]», то буде, певне, так, що ми її з собою привеземо. Не буду тепера писати «достотної рецензії», бо думаю, що краще вимовлю свою думку на словах, ніж на письмі, але дещо мушу таки тепер сказати. Перш усього маю сказати, що мені дуже сподобалась «Лор[е-лея]»,. щось є у ній свіже, молоде та оригінальне, в сій повісті я бачу правдивий літературний талант, а не дилетантизм літерацький, що вже так обрид мені в нашій літературі. Видно, що авторка чимало читала творів чужої літератури, чомусь мені здається, що мусила вона багато читати Жорж Занда, навіть її головна ідея (es sind die Weisen, welche durch Irrthum nach Wahrheit reisen) [1] — ся ідея єсть чисто жоржзандівська. Тільки вже застосування фактів, діалоги та опис товариства і родини Наталчи-ної се вже зовсім щось одмінне від Жорж Занд, тут уже видно правдивий натуралізм. Взагалі писана ся повість якось немов двома стилями разом: дуже романтичним і чисто натуралістичним. П[ані] Кобилянська — гшсателька нової школи, неоромантичної, але її неоромантичний стиль не дійшов ще до такої гармонії ідеалу з життєвою правдою, як то єсть у деяких новітніх французьких письмовців. Часом у неї тенденція надто виступає червоною ниткою і разить очі, мов дисгармонія барв. До того ж самі грунтові ідеї сії повісті далеко не нові і навіть подекуди, сказав би, досить наївні, хоч і правдиві, і щирі. Як на мене, то краса цієї повісті не так в її ідеях, як в глибокій, тонкій, логічній психології героїні Наталки. Читаючи історію думки Наталчиної, я немов бачила перед собою історію цілого нещасливого нашого інтелігентного жіноцтва. Справді артистично змальована вдача тітки Наталчиної, сеї жінки-господині «старого закону»; ся постать узята цілком з життя і робить враження портрета. Не скажу сього про вдачу героя Орядина: він мені здається якимсь невикінченим, а в поступуванні його бачу не раз дуже небагато логіки й здорової думки, взагалі зараз видно, що він виставлений в романі тільки для Наталки, а не для нього самого. Тепер же щодо «технічного виконання» сього роману, то мені здається, що він трохи розтягнений, єсть багато схожих між собою уступів, зайвих діалогів, де-не-де туманні, малозрозумілі і довгі речення; в

діалогах мова чиста і гарна, але де говориться від автора, там часто пробивається вплив Німеччини, ну, та се річ пуста і легко поправна. Тим часом на сьому скінчу, бо і так вже чимало наговорила, що і сама не сподівалась. От тільки ще: мені здається: що «Лор[елея] > > для «Народу» непридатна: дуже довга та й по ідеях для Вас мало поступова, а то таки ще, коли вже сказати цілу правду, ми хочемо її собі загорнути для «Другого вінка», він же таки буде видаватися, і то не в довгому часі, як тільки збереться матеріал. Отже, ся повість, гадаю, відповідніше для «Другого вінка», ніж для «Народу».

От маю Вас просити, чи не були би-сьте ласкаві занести чи то відослати Гладиловичеві осю картку віршів, що тута прикладаю, бо, посилаючи переклади до друку, ми якось не завважили, що лишилась одна картка, тепер же не хочеться заходжуватися з новим листом задля сії карточки. Буду Вам дуже вдячна, коли зробите мені сюю справу.

Ось дивіться, як я загналася з своїм писанням, а що ж би то було допіру, якби я почала писати «достотну рецензію!»... Але вже, врешті, скінчила. Тепер до побачення! Відклоняюся пані й панові Франкам.

Л. Косач

43. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

17 березня 1891 р. Відень 17/111 1891, Відень

Любий дядьку!

Завтра маємо виїздити звідси, отже, я доконче хочу написати до Вас, поки ще сиджу тута. Мама, либонь, вже писала Вам, як і що зо мною єсть і .має бути, то мені небагато що про се й писати. Зробили мені апарат, ходжу в ньому вже два тижні, і добре мені з ним; разів три при-ходилось дещо поправляти, а вже тепер все гаразд припасовано, і нема чого мені тут довше сидіти. Ходити в апараті мені добре для того, що не болить нога і не треба милиці при собі волочити, але трохи погано тим, що все-таки апарат тяжкий (бо в ньому сталі чимало), через те я втомлююсь і завжди мені гаряче при ходьбі. Врешті, се ще не така біда, бо все-таки я тепера можу далеко більше ходити, ніж перед двома тижнями, а головно, що нога не болить. Маю надію, що таки подоріж до Відня не надаремне була зроблена і таки щось буде з того всього. Надто маю надію на море, бо, пам'ятаю, одного літа якось мене пустили до теплих купелів на холодний лиман, а потім на море, то, власне, того літа мені було найліпше з ногою, і хто зна, якби не масаж, то, може б, вона і зовсім вигоїлась. Врешті, «що було, те бачили, а що буде, то побачимЬ!». Сидячи тут, поки робиться моє діло, розглядаюсь я собі на тую Європу та європейців; певне, що не все можна отак, сидячи збоку, побачити, але все ж хоч дещо.

Перше враження було таке, ніби я приїхала в якийсь інший світ — кращий світ, вільніший.

Мені тепер ще тяжче буде у своєму краї, ніж досі було. Мені сором, що ми такі невільні, що носимо кайдани і спимо під ними спокійно. Отже, я прокинулась, і тяжко мені, і жаль, і болить...

Потім трохи затемнилось те ясне враження, але з самого початку сей контраст межи нашим а тутешнім життям сливе осліпив мене. Багато значить, певне, і те, що в'їхала я у самісінькі вибори, себто в таку пору, коли навіть в Галичині все ожило і заворушилось. Ті різні передвиборчі збори, наради, промови, товариства — все то було для мене таке незвичайне, таке нове, що спершу я навіть мало помічала ту силу підкупу, донощицтва, брехні та мошенства, що теж вилізло наверх перед виборами.

Та мені незвичайним був самий факт, що ось-то люди можуть собі зійтись, де хочуть, говорити, як хочуть, змагатися про справи своєї країни, думати, як мають самі собі помагати; запевне, все оце дуже натуральне, але його у нас ніде не побачиш, навіть у такій формі, як би в Галичині.

Тільки приїхавши та зобачивши, як тут люди живуть, я зрозуміла ліпше галицькі справи та відносини. Те, що у нас на Україні здавалось мені потрібним, добрим, конечним, те саме, примірявши до тутешнього життя, здалось мені таким нужденним, дурним, непотрібним або й шкідливим. Ота знакомита «угода» наробила чимало шуму у нас на Україні, бо то собі люди наші думали: от буде благодать! І дві руські гімназії, і урядова кореспонденція (ба навіть урядова газета!) по-нашому, і оборона уряду проти поляків, та що! Навіть самі поляки вже будуть за нами, то тепер нам уже й «сам чорт не брат!». Воно правда, що для України то й «написи на поштових скриньках» були б великим поступом, але тут то хіба тільки плакати можна над таким поступом. Та мені тепер такою нещасною, легкодухою та дурною видається ота «угода», що мені аж сором за галичан, як вони могли намислитись на таку дурницю. Збили тільки не в пору колотнечу, внесли лишню сварку, розбрат, і зопсували виборчу справу, та й собі нічого не придбали. Що ж до народовців, то мені (та й не одній мені) їхні криві дороги, quasi[1] патріотичні вигукування та поклони урядові дуже обридли, навіть не через те, щоб я раніше не знала, наскільки такий спосіб поступування шкодить цілій нашій справі,— одного часу мене запевняли, що для нас і нема інших дорог, як тільки криві,— але просто саме почуття правди одвертало мене від такого «лояльного патріотизму». Вже тая «політика», «лояльність», криві дороги, що ведуть до високого ідеалу, «повага до народних святощів», «умірко-ваний лібералізм», «національна релігійність»

etc., etc.— все оте вже так утомило нас, молодих українців, що ми раді б уже вийти кудись на чисту воду з того «тихого болота». Та вийти було трудно, бо вдома у нас «старі» не дуже симпатизували отим «смілим» змаганням (не які вони й «смілі» були), а в Галичині ми не знали поступовішої партії над народовців, бо про нову партію ради-кальську дуже мало чували та просто думали, що вона складається з двох-трьох чоловік, та й годі, і що вона не має жадного впливу на народ. Про москвофільську партію нічого й казати: хто би там став у неї поступових ідей шукати? До «Народу» наші люди відносились якось досить скептично, бо думали, що всі його ідеї походять від Франка та Павлика і на них же кінчаються. До того ж «Народ» відвертав від себе наших людей тим, що мало змагався з «кацапами», а дуже багато з народовцями (а симпатії українців були таки найбільше на народовській стороні), до того ж пас прикро вражав його сварливий тон,— я й тепер думаю, що він собі шкодить отим не-стримливим тоном,— потім оті вічні переклади з Толстого та Успенського сприкрилися нам дедалі — та й справді: чи тільки ж світу, що в вікні? Передрук статті з газети «День» (справді досить дурної та бундючної) теж не сподобався нам дуже. Може, хто ще що мав закинути проти «Народу», але я того не знаю, бо досить давно не була в своєму товаристві, а се, що пишу, то знаю з листів та від Миші. Тепер, я думаю, галицькі симпатії на Україні мусять змінитись, бо, розібравши добре, що таке була тая «угода» і яка з неї користь вийшла, довідавшись, як провадились вибори, дізнавшись, яка-то єсть радикальна партія, наші люди (звичайно, не всі, а хто більше тямущий) перенесуть свої симпатії на радикалів. Не знаю, яка буде з того користь для Галичини, але для України то мусить якась бути, бо, може, ті гостріші радикальські ідеї трохи розбудять нашу оспалу та прибиту громаду та поможуть виплисти на чистішу воду. Все оце, що я тут написала, не конче воно мудре і нове для Вас, але я, бачте, хтіла, щоб Ви знали мої думки про сі справи; які б пе були тії думки, але вони щирі і для нас досить нові і поступові. Біда, що більшість нашої української громади сидить на самій нужденній російській пресі, а через те не бачить як слід світу — ні того, що в вікні, ні того, що поза вікном. Як я побачила тут у Відні російські газети, то мені за них «вчуже стыдно» стало, а надто було жаль бідної російської публіки, що мусить такі ліберально-поступові газети читати, як, наприклад, «Новости». Та вже тепер поміж нашою молодою громадкою почалось таке «западничество», що багато хто береться до французької, німецької, англійської та італьянської мови, аби могти читати чужу літературу. Се мене дуже тішить, а то ще недавно мені приходилося з тими самими

людьми, що тепер учать чужі мови, змагатися за те, чи варто учитись чужій мові при такій чудовій літературі, як російська. Я надіюся, що, може, як більше знатимуть українці чужу літературу, то, може, згине з нашої літератури отой невдалий дилетантизм, що так тепер панує в ній. Розвитку сього «западничества» чимало помогли і Ви (хоч, може, і не знаючи о тім), бо вже не тільки один Араб[ажин] прихильний до Вас, а є нас більше, тільки що не всі мають способність виявити Вам ту прихильність, а публічно виявляти бояться. Тільки я чула не раз, як при спорах про Ваші книжки та ідеї молоді наші українці ставали за Вас проти старих, і то часом досить гостро. В молодих київських громадках можна завжди спіткати Ваші нові книжки і почути багато мови про них. Наша громадка, так звана «література» («невеличка, але чесна»), просила мене, щоб я, побачивши Вас, передала Вам заявлен-ня щирої поваги і симпатії від неї та запевнила Вас, що ми завжди стоятимем по Вашій стороні, незважаючи на всю брехню та поклеп, який здіймається проти Вас між деякими «українофілами». От прийшлось до слова, то скажу Вам, що ми відкинули назву «українофіли», а звемось просто українці, бо ми такими єсьмо, окрім всякого «фільства».

Дописалась до краю, а боюся нового листка зачинати, бо то буде безконечно, а часу нема. Простіть за такий безладний лист.

До побачення літом! (Конечне мусим зобачитись).

Ваша Леся

Певне, тепер вдома обридну своїм товаришам з Галичиною, та «Січею», та радикалами, але вже нехай узбро-яться терпеливістю... «Січі» та «січовиків» ніколи не забуду а лихим словом не згадаю.

Прошу, повітайте і поцілуйте від мене усю любу родину. Гинула від жалю, що нікого з вас не бачила, якби тільки могла маму згодити, то тепер би їхала через Болгарію додому, але вона не дається намовити.

Про Львів і наш побут у ньому Вам, певне, ма$_{А}$\іа писала; написала б і я, та вже втомлена, не можу довго отак сидіти, врешті, найголовніше і так вже є,

Гриневецький сміявся з симпатії Іїавлика до мене, а ще гірше сміявся, коли я сказала, що та симпатія взаємна. Взагалі я з Гриневецьким та «січовиками» часто спорюся, мало що не сварюся, але наші товариські відносини від того не псуються.

Ви питали про «Pauyres gens»: одбираю їх від «Зорі» і віддаю «Народові», бо вже мені те воловоління обридло, а на погибель дати не хочу. З «Народом» тепер буду в ліпших відносинах, пізнавши його. Скажіть Зорі (Вашому, а не «Зорі»), що одержали ми його карти і що я дуже симпатизую його замірові статись

моряком, бо я сама колись маю відбути иодоріж довкола світу — може, в компанії з ним. Тим часом цілую свого компаніона, дожи-
ˆ даючи ближчої знайомості.

44. ДО ВАСИЛЯ ЛУКИЧА

20 березня 1891 р. Львів Львів, 18 91

Високоповажний пане!

У Вас, певне, є де-небудь ще мій переклад поеми Віктора Гюго «Les pauvres gens» («Сірома»). Пригадую, що Ви писали мамі про переклади, ніби вони взагалі для «Зорі» непридатні, то, отже, і мої теж непридатні. Тут же мають їх прийняти до «Народу», то чи не були би-сьте ласкаві відослати сю поему до «Народу», та вона й відповідніша буде для нього. Не беріть мені за зле, що завдаю Вам труду з тим пересиланням, але мені хотілось би заощадити часу на переписування.

З найвищою повагою зістаюсь

Леся Українка

45. ДО М. П. КОСАЧА

Після 25 березня 1891 р. Колодяжне

Люба Кна-кна!

От я і дома! Дивно се якось перелетіти швидко з Відня на Волинь, аж навіть у голові якийсь хаос постає з тих враженнів, думок, порівняннів. Тепер удома мені все якимось іншим здається, все, здається, таке, як і перше було, однак на всьому немов якась інша барва лежить,— нё вмію я тобі сього як слід розказати, та, врешті, й по-що розказувати?

У Львові ми затримались тільки один день, але все ж затриматись було конечне треба, ми там зіставили деякі свої уліти, дещо розпитали, дещо розказали. Я сиділа увесь час у Франків, а мама заходила до редакторів та в типографію. Як я сиділа у Франків, то приходили кна-кни (довідались, що ми там) — одна січова, що виїхала з Відня раніше від нас, і дві львівські академічні. Січова кна-кна зайнята страшенно зборами радикалів, що мають бути близько апріля., через те кна-кна в ажитації, немов перед виборами. «Злоба дня» у лисів тепер се «раскол» в москвофільській партії; справа така: молоді москвофіли прилюдно (в печаті) одцуралися старих «твердих» і пристали (принаймні виразили бажання пристати) до ради-» калів. Вони кажуть, що тепер у відносинах з народом будуть триматись народної, нашої мови (для них се вже поступ чималий), будуть разом з радикалами дбати про добро та освіту народу, а вже народ, як осягне ту освіту, то нехай тоді сам зважить, що йому ближче й рідніше, чи Збруч, а чи Урал. Якщо ти можеш у Києві бачити «Народ», то дістань собі останні числа і прочитай сі статті «москалів». «Червона Русь» дуже люта, лає і «поучає» свою

молодь, але вже, здається, нічого не врадить. Ти не можеш зрозуміти, чого «Народ» хоче перетягти до себе «кацапів», але він має рацію, бо кацапська партія досить велика, міцна, та й гроші має і вплив па попів, отже, якби від неї відлучились молоді розумніші люди, то вона дуже б ослабла, а се для Галичиїш було б велике щастя. Звісно, коли вони стануть радикалами, то перестануть бути кацапами, та то й слава богу. Ти, певне, чув або читав, як «Правда» «собак вішає» на «Січ» і «січовиків»; скажу тобі при сій оказії, що такого подлого пройдисвітського, брехливого і донощицького журналу я не бачила — чиста польська запроданка, та й годі, всіх вона лає: і народовців, і радикалів, і кацапів, а тільки з поляками братається, та й то пе з поступовцями, а з станьчиками. Ну, та до часу збан воду носить, колись їй ті поляки подякують. Щодо «Січі», то її велика заслуга (по-моєму), що вона не боїться кацапів, а наставляє їх на путь правий, їй самій вже, певне, нічого боятись совращеній в кацапи, бо якби вона боялась, то не варта була б і «Січчю» зватись. От мало місця і часу (папа зараз їде), а то б я ще поговорила на сі теми, ну, нехай іншим часом. Ти не гнівайся, що я після «многотомного» листа не писала, але ти не написав мені, що його одержав (я з твого львівського листа знаю про се). Я думала, що він пропав, се мене дужо розсердило і «деконцертувало» *, так що більш не хотіла писати, як я думала, в пропащу дорогу. Ах, якби ти вже хутчій приїздив, а то що листи! «Письма пишут только аптекаря»...

До побачення за місяць, а може (дав би бог!) скоріш.

Цілую тебе щиро і міцно.

Твоя сестра і друг Леся

Не стало місця про себе писать, та, врешті, ніщо писати: нога не болить, апарат ношу четвертий тиждень благополучно, можетаки, й з мене будуть коли-небудь люди.

Як тобі прийшло на мисль причепити ДО мене' «світло генія»? Якби не знала тебе ліпше, то подумала б, що на сміх'кажеш. Мені сподобалось, що звеш мене жайворонком, маю симпатію велику до сії птиці! Мені вже по ночах спиться море. Не думай однак, що се я вже так розволочилась, пі, я дуже рада, що я вдома, і тепер мене зовсім не бере охота гнатись на штири вітри.

Кланяйся «Плеяді», як побачиш Славинського. Пробну картку віршів одержала, псевдопім новий добрий. По-моєму, зовсім не зле, але ж до перекладів нікого на ретязі не припнеш. Муситиму сама ціле «Harzreise» перекласти, не покину ж.

46. ДО О. Ф. ФРАНКО

21 травня 1891 р. Колодяжне

Вельмиповажана пані Ольго Федорівно!

Вибачайте, що відповідаю на лист, не до мене писаний, але се

вийшло через те, що мами нема вдома і я, прочитавши Ваш лист, зважила, що можу дати Вам такі самі інформації, як і мама. Хотіла би я Вас конечне побачити до свого від'їзду в Крим, отже, було б мені дуже жаль, якби Ви через нас затрималися з виїздом. Отже й відповідь на Ваші запитання: до нашого села від двірця треба їхати 7 верст, а переїзд сей хай Вас не турбує, бо тепер, як знаємо, коли прибудете, то вишлемо коні на дворець. Хоч їхати залізницею мусите довго, однак я мислю, що їдження не маєте брати багато, бо в Радивилові треба чекати дві години, а за той час можна купити собі що треба, молоко ж, я думаю, може бути свіже цілу добу, якщо пряжене буде. Я, так як і мама, думаю, що у нас могли би-сьте обійтись без Вашої служниці, бо в нас було би кому доглянути Ваших дітей, а якщо треба, то й найняти недовго, врешті, як Ви так хочете, то беріть і Вашу служницю. Від Радивилова до Ковеля (остатня станція Ковель) їхати вже не довго, до 6-ї години вечора, тільки одна невигода — пересадка в Здолбунові. Білети для дітей не на всіх дорогах однакові, але, здається, на нашій дорозі для дитини від 3 до 5 літ береться ^{X}U білета, а від 5-ти до 10-ти — $^{1}I2$ білета, отже, Вам, певне, прийдеться для двох Ваших старших брати по ^{l}U білета, а може, й за всіх нічого не треба платити, бо такі ще маленькі. От, здається, і все, а тепер збирайтесь хутенько та й рушайте. Вже то, певне, така моя доля, що, як тільки приїде до нас па літо хто цікавий, то я мушу втікати десь так; де мені зовсім не хочеться, як би от тепер у ту Євпаторію. Приїздіть до нас хутчіш, аби я могла хоч розмовити-ся з Вами про все як слід. Ще би я Вас об одній речі красненько попросила, якщо не буде то для Вас клопот-ливо: чи не були би ласкаві привезти мені «Помарніла наша доля» (сталось якось, що власне сього у мене нема), та ще які там є пові видання Вашого чоловіка, а так-же деякі книжки дядькові, але все то не конче старайтеся, а хіба як не тяжко для Вас буде. Мама тепера в Києві, але мусить ще до Вашого приїзду повернутись додому, бо не мала там довго бути. Ще раз прошу, вибачте, що сама Вам відписую. Відклоняюся низенько Вашому чоловікові. П[ану] Павликові передайте моє вітання і запитайте, чому-то він не озветься до мене ні словом. Чи загнівався, що не пишу? Коли так, то даремне, бо мені увесь час було не до писання — така була слаба, що й тепер на світ не хочеться дивитись. До побачення. Ждатиму Вас у суботу. Цілую щиро Вас і діточок.

Поважаюча Вас Леся
9 мая ст. ст.

47. ДО М. І. ПАВЛИКА

22 червня 1891 р, Євпаторія 10 червня ст. ст., Євпаторія

Високоповажний добродію!

Врешті я добилася до сталої домівки (чи то довго буде мені та стала домівка!), а то все то збиралась їхати, то їхала, і на се пішло два тижні часу. Не писала до Вас теж задля тії самої причини, що була в зборах. Тепер же сиджу тут над самісіньким морем, печуся страшенно і маю досить часу до писання, коли б тільки могла писати, та ба!.. Ну, та вже сього року мало що робитиму, треба собі життя виборювати та якоїсь там сили набиратися, а там вже, може, якось воно інше буде. Однак все-таки е дещо розпочате, без того не можна, такий вже в мене звичай. Пригадала собі те, що Ви писали про повість «Жаль», добре, що з Вас такий одвертий критик, бо з такими людьми тільки й можна як слід говорити. Але я не у всьому з Вами згоджуюсь: мені здається, що тема не єсть так далека для автора, як Ви думаєте, бо таких людей, як героїня повісті, він знає чимало і бачить дуже зблизька, а тільки, може, Ви не сподівались такої теми і для Вас вона є досить далека або просто нецікава. Що залежить до виконання, то певне, що воно далеко не боздоганне, але ще там мусить чимало поправитися. На самих ліричних віршах вже не втриматись — тісно робиться! Хоч се не значить, ніби їх зовсім покинути маю,— того, певне, ніколи не буде. Ще от що: рідну дитину, та ще й першу, не так-то легко забити, як здається, а надто ще й те, що автор не зовсім розчарувався в своїй нещасливій, хоч і дурній Софії. Утішило мене бажання п. Кобиляиської писати до мене, перепросіть її тільки за мене, що так не хутко озиваюсь до неї, але все діло було тільки в адресі моїй. Нехай пише до мене якою хоче мовою, дасть біг, розберу, хоч, звісно, приємніше було б розмовляти по-своєму. Сподіваюсь, вона мені вибачить, що не по-німець-ки відповідатиму, бо одно те, що я німецької мови настільки практично не знаю, а друге, що ніколи іншою мовою, як тільки своєю, листів не писала і, певне, не писатиму. Взагалі для писання листів то ще таки маю силу і можливість. Сподіваюсь від моря дуже багато — спасибі йому та південному сонцеві, минула моя пропасниця лиха, що гнітила мене цілу весну, може, колись і я, хоч наполовину, вилюднію. Не знаю, коли вже я повернуся додому, бо маю чимало по Кримові блукати. Але, власне, в Євпаторії не буду більше, як місяць. Прошу, пе забувайте мене і не лишайте без письм, а може, і я буду трохи акуратніша, ніж була досі. Пишіть, як маєтесь Ви і Ваші справи. Моя адреса на сей місяць така: Р о с с и я, Евпатория, Таврической губ., Фонтанная у л., д о м М ич р и, бывш. Ш а к а я. Л. К. Не загубіть листа, бо такої чудної адреси неможливо запам’ятати, я сама її раз у раз забуваю. Бувайте здорові!

Л. Я.

48. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

5 липня 1891 р. Євпаторія

Люба мамочко!

Вчора одержала твій лист з Одеси і папин з Луцька. Якщо папа в Колодяжпому, то перепроси його від мене, що не пишу йому тепер окремо, бо одно те, що не знаю напевне, чи він в Луцьку, чи в Колодяжпому, а друге, що все одно матеріалу на два листи в одну сім'ю навряд чи набереться при моєму одноманітному житті. Найперше докладую, що ліжко перестановила до дверей після твого бажання (сподіваюся, що повіриш мені на сей раз). Вчора приходила якась панпа і призволяла мене прийняти її в сусіди в мою хату, я ж згодитись на її «предлог» не могла, бо не знаю, коли Миша приїде,— якщо на сей місяць, то, звісно, мені не можна нікого до себе приймати. Невже од Миші нема ніяких звісток? Я таки сподіваюсь, що він таки сього місяця приїде. Як я жду його!

Тут живу, як і перше, ніяких ні перемін, ні одмін, навіть дощ перестав давно йти, і море синіє, як і перше, та шумить помалу. Позавчора налетів було такий шквал дощовий, що море з небом змішалося,— се було для мене великою розривкою, хоча й потоп у моїй хаті був через те чималий. Після дощів спекота змоглася ще гірша — просто хамелеоняча спекота! Бідний Пуц лежав би досі, як риба на березі. Як-то він тепер ідилію править? Чи багато малинового варення мені наварила? Чи привезли вже фортепіано? Ах, який жаль що тут у мене ніякого інструмента нема! Без музики просто хоч вішайся! Уліт не пишу: вдень жарко, увечері сиджу надворі допізна, а окрім того, боюсь натруджувати ногу сидінням при столі, бо тепер вопа дуже добре тримається, то вже не хочу справи псувати. Тепер можу сказати напевне, що сей рік більше мепі принесе користі, ніж всі Друскеніки, лимани, Саки, разом зібрані. Через се мені навіть тутешня нудота не здається такою нудною, бо можна і нудоту перетерпіти, коли хоч знаєш за що! Що ж до страху, то ти можеш за мене не боятися, бо тепер тут повна хата людей, і тільки один номер не зайнятий. Щодо мене, то мені здається, що так було краще, як перше, а то тепер така тьма усякого караїмства старого й малого, що аж сумно. Наші панство господарі вчора робили partie de plaisir[1] в Саки — ото потіха, і п[ані] Красовська з дітьми смертельно скучає і возиться з лікарями, ваннами, etc.,— о, як я тішуся своєю незалежністю! Можеш здумати, п. Красовській перша грязева ванна її дитини обійшлася в 12 р.! На сьому Майнакові обдирають людей гірше, ніж ˆе б то не було. Ну, матеріал вже весь вичерпаний! Бажаю щастя-долі усім любим колодяжанцям. Прошу молодих пуциків писати до мене; п. Франковій поклон. Папу

цілую і прошу прощення.

Прощай, мамочко-серденько!

Твоя Леся

49. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

9 липня 1891 р. Євпаторія 27 іюня

Люба мамочко!

От приїхала вчора увечері до мене кна-кна! Я її стріла на пристані і запровадила до хати своєї. Тепер ми думаємо, як то нам бути далі: чи мені зоставатися тут на другий місяць (як зважили було з тобою), чи переїхати на южний берег після 10 іюля, чи, може, ще яку іншу комбінацію придумувати? Діло в тім, що мені, звісно, ліпше пересуватися з Євпаторії при помочі Миші, аніж самій, але ж Миша ніяк не може бути тут до 10-го. Отже, пришли мені остаточну резолюцію сії справи. Дуже мені шкода, що твій лист уже не застав Миші в Чернігові, а через те, не читавши твоїх рад, поїхав у Бахчисарай і не був на порогах. Ну, врешті, се ще не біда. Межи Севастополем і Євпаторією кна-кну вчистив дощ страшенний; тут остатніми часами переходили дощі, але не затяжні, а так, громові, година-дві — і знов ясне небо. Сьогодні смалить. Кна-кна ще не купається, бо в неї зуб болить, але се, певне, хутко пройде. Вона зовсім забракувала лина і спосіб їзди на них, чого я від неї ніяк не сподівалась. Я страх рада, що вона приїхала, і стараюсь не заглядати в прийдешність, коли знов зостануся сама. Миша чимало здивувався, не заставши Пуца зо мною, але коли я йому розказала, як тут ГІуц гинув, то вже й перестав дивуватись. Була наша молодая і в

Чуфут-Кале, і в Балаклаві, в обидва міста ходила пішки (!!). Я б хотіла, щоб Миша дочекався тут мого переїзду на юг, а то він так і не побачить іожного найкращого Криму. Євпаторія йому сподобалась, власне, євпаторійське море, врешті, про свої подорожні враження, певне, він сам напише. Тітуся я, що вдома все гаразд, сподіваюся, що Дроздові бойові рани досі вже загоїлись. Однак, як бачу, «закордонні брати» завзяті! Чи ще не знаєш адреси кна-кон віденських? Я б могла де про що написати до них. Я тепер потроху вже починаю уліти писать, чую, що вже наступає знову мій неудержимий улітний період, отже, значить, писатиму. Чи ти улітиш, чи ні? Може, тебе так замучила малина, клубника, тигри-негри і лиси, що вже й не до уліт? Сподіваюсь, що досі ти вже одержала всі три мої листи, я твоїх два одержала, вони звичайно приходять сюди на п'ятий день. Гроші (ти пишеш, що вислала) я сподіваюсь получити з другою поштою, під сю вже не поспіли, врешті, я ще трохи маю грошей, аби який час обійтися. Бувай здоровенька і прости, що лист якийсь безпутний, — дуже гаряче!

Твоя Леся

Пуда, Уксуса і Дрозда, а надто Кахоточку-голубочку, татаренятко любе моє, щиро цілую і пригортаю і ще бахчисарайську нову сумку обіцяю.

50. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

12—15 липня 1891 р. Євпаторія

Люба мамочко!

Далебі, всі дні погубила і не знаю, чи давно писала тобі, чи недавно, чи то ти вже сердишся на мене, чи ні. Тут так одностайно час проходить, що й на дні мало розділяється. Живемо, купаємось, печемось, щодня однаково. Два сих остатніх дні так було душно, що аж уночі приходилось умиватись та віялом обмахуватись; тепер все хмарить, і парить, і вітром пекучим несе, але дощу нема і, певне, не буде, бо все вітер хмари розносить. Кна-кна бідна «совівається». Кна-кна нічого не робить і не улітить, а тільки читає, та спить, та допізна над морем сидить укупі зо мною. Я потрошку уліти пишу: написала один «легкоскрилений» шматок нещасливої «Місячної легенди» (хутко вже її докінчу — не сьогодні-завтра) та ще написала вставну главу до «Жалю», до завтра докінчу другу главу вставну і пришлю тобі вкупі з «Народом». Вибачай, що тепер не посилаю «Народ», але його треба заказним посилати, значить, чекати до завтра, а я вже хочу, аби сей лист пішов сьогодні,— кна-кна понесе його на пристань і передасть на пароход, що ось зараз піде на Одесу. Про улітні справи я подумала і зважила так, порадившися з Мишею, що «Жаль» таки належиться більше всього до жіночого збірника, він створений для нього, Колессам я дам «Місячну легенду», а в «Буковинський альманах» можна дати і «Самсона», тільки так, як він єсть, не переписуючи, бо вже сили моєї нема його переписувати по сто раз, бодай його! Порада п. Франка, себто про видання жіночого збірника окремими випусками, мені сподобалась, і я зовсім не знаходжу, щоб такий спосіб видання відбирав нам повагу, зовсім навпаки, тільки треба, аби весь матеріал був уже зібраний, а потім, не гаючись, випускати випуск за випуском, не чекаючи, звичайно, поки попередні випуски розійдуться, бо то вже була б затяжна справа. Можна об'явити пренуме-рату на всі випуски разом і на кожний окремо, то, може би, скоріше і краще розходилось, а щодо «поваги», то так, може, ще й поважніше вийде. Біда нашим улітам з критикою, як от моїй тепер,— один зовсім на смерть осудив, а другий не прибере місця, де посадити! Хто зна, як і судити тепер, хіба треба взяти середину, як завжди в таких випадках. Чому кажеш, аби я нічого не писала, а давала чомусь лад? Адже, окрім «Жалю», у мене нема нічого до влагодження, а його я завтра влагоджу. Вибачай, що так

круто кінчаю,— спішусь, от-от пароход відходить. Тигриків і папу цілую щиро. Пані Франкову вітаю. Прощай, мамочко, серденько, бувай здорова!

Твоя Леся

Ми з кна-кною статкуємо, ти за нас не бійся, усе гаразд буде!

51. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

19 липня 1891 р. Євпаторія 7 іюля, неділя

Люба мамочко!

Вибачай, що не відповідала толком на деякі твої питання, бо наші листи раз у раз розминалися, і через те жадного пуття нема з переписною. На головне питання, де бути на другий місяць, відповідаю, що зостанусь в Євпаторії, бо купання ліпшого від тутешнього нема нігде, як відомо, а в Балаклаву стоїло б хіба на виноградний сезон їхать, бо то город виноградників, що ж до купання, то воно там мусить бути гірше, бо там в затоці вода сливе стояча, та й життя, як па теперішній сезон, то нічим не ліпше від євпаторійського. Що ж до Алушти та інших міст біля Ялти, то там життя страшенно дороге, дно морське дуже кам'янисте та й сторона дуже забо-боричена, правда, що там восени дуже добре, але я не думаю, щоб я на осінь тут могла бути. Нога моя поправляється, уночі ніколи не болить та і вдень гаразд мається. З початку сього місяця мені ще від часу до часу боліла спина, але тепер се не трапляється більш. Взагалі моє здоров'я тепер дуже добре, ні разу ані голова не боліла, ані кашлю не було, що вдома часто у мене буває, пропасниця теж не прокидалась. Мені таки добре в цьому сонці та морському повітрі; через плавання у мене розвились мускули на руках, і се мені приятно, а то я вже була надто безсилою зробилась за два остатні роки. Давно вже не було тремтіння в руках, як то бувало часто сії зими. З того часу, як Миша приїхав, я більше сиджу надворі, бо він все стримить на березі і придивляється до прибою. Остатнього тижня прибой був дуже великий, такий, що аж дошки з купалень виривав, і через те ми піяк пе могли вибрати часу поїхати човном, сьогодні море стишується, отже, може, поїдемо. Тепер настали чудові місячні почі, і море показує свої фокуси, які тільки знає. Вже вам кна-кна, приїхавши, буде про нього правити, аби слухали. У морі, звичайно, п'явок та жаб нема, але зате одного дня такий був наплив морських сердець та медуз стільки, що бридко було купатись. Морських котів і слиху немає, се, мусить бути, якась легенда. Ми з кна-кною далеко в море не заганяємось, перші дні то нас трохи інтересувало, а тепер ми вже привикли до моря і воно до нас, то ми одно до другого дуже спокійно відносимось. Поки Миша зо мною, то мені дуже добре і не скучно жити, але от як він хутко поїде, то вже буде мені дуже прикро.

Гроші я вчора одержала, сподіваюсь, що стане мені їх до кінця другого місяця, бов я не заміряюсь на другий місяць вперед всі гроші за квартиру платить, благо, тут сей звичай не розпросторений. Спасибі папі, що поспішився гроші прислати, а то вже було доходило до «чотирьох копійок». Кна-кна, певне, буде ще писать. Кінчаю, в середу ще напишу, тоді з пароходом добре посилати.

Пуцові хутко напишу, тепер хай вибачить, ніколи писать.

Бувайте здорові усі, хто мене не забуває.

Ваша Леся

52. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

23 липня 1891 р. Євпаторія 11-го іюля

Люба Олесю!

Поздоровляю тебе і мамочку-голубочку з іменинами, бажаю вам щастя, долі і слави по сей і по той бік кордону. Не погордуйте прийняти від мене в подарунок коробочку з сірничками, розділіться ними, як самі знаєте, на щось більшого мені годі спромогтися. Шкода, що я не могла їх купити до виїзду Миші, то може б вони скоріш приїхали, як тепер по сих проклятих кримських поштах. Отже, вибачте, що моє поздоровлення і сірники прийдуть, може, через тиждень після іменин, але зате, може, воно цікавіше вийде. Пишучи той лист, що послала з Мишею, я так була заспішена і зажурена, що навіть поздоровити вас забулася,— ви, знаючи теє, мені вибачите. Ну, як же ти, Зірко, маєшся? Що послала «з своєї ласки» в буковинський календар? Тепер уже, як собі хочеш, а мусиш «підпирати» літературу, коли тебе шанують! От я, напр[иклад], як стараюся! Тепер, певне, мої уліти будуть якісь кричущі, бо маю сусідство, що верещить і вдень і вночі, ціла родина з капризними дітьми. Але се, слава богу, дочасу, у середу сії народи виберуться собі на другий кінець дому, тоді знов буде спокійна головка. Собі ніяк не можу компанії знайти, бо тут все хати наймають

якісь караїмки з жаб'ячим голосом, а я їх ненавиджу, надто за той голос. Як ти думаєш, чи не попросити Род-зевича до себе в сусіди?.. Дарма, що вій не навертається до мене,— попросити хорошенько, то прийде!

Сподіваюсь я іще на те, чи не приїде Маргарита на мої запросини до мене, адже з Одеси се так, як і нічого не стоїть. Ото було б мені добре! Але се ще великими вилами по морю писано. Чи не скучно тобі за морем? Воно тобі кланяється усіма хвилями. Ой, Пуцю-ішацю, шкода, що ти не їздив човном при. місяці по морі,— ото-то добро! Я, після того, як двічі проїхала таким

способом, то тепер мені аж мріється, як би його знов яким способом пуститись на море у білому човнику! Та, певне, з того нічого не буде, бо сама я не можу, а Родзевич щось-то не приходить просити, певне, без тебе не хоче. Ох, тепер я з самими Родзевичами зосталася! А, знаєш, неприємна штука порожній куток в хаті, ти ще не знаєш, що то єсть. Врешті, скаржитись нема чого, бо як порівняти усі мої лічебні літа, то ще сьогорічне найвеселіше виходить. Теж велика мені потіха, як я подумаю, що мені вже не треба заглядати ні в один закуток Дантового пекла, а єсть же люди, що мусять тлачіти там цілі місяці. Все-таки ви на мою веселість не обезгіечайтесь і пишіть до мене частіше, то воно ліпше буде. Любий Уксусок і дорогої ціни Кахота теж нехай мене не забувають і пишуть, та й Патік, якби взяв олівця в ланки, то може б там що й написалося. Цілую вас усіх!

Ваша Леся

53. ДО О. ЇЇ. КОСАЧ (матері)

26 липня 1891 р. Євпаторія 14.VII. Євпаторія

Я вже, здається, без пуття зачинаю листи писати, а надто як подумати, як мало кругом мене є матеріалу для листів. Але таки, певне, за се ніхто з вас мене не лаятиме. Лист мій до ГІуца і Уксуса ітиме цілий вік до вас, отже сей лист, може, дійде вас хутчій, бо думаю послати його з пароходом. Твій лист із портретами одержала вчора. «Гетьманство» вийшло добре, тільки в Уксуска мордочка вийшла далеко кругліша, ніж вона є, а й в Микося губи якось чудно стулені і вираз такий, який буває у нього під час слухання казки. «Лис» просто як живий і настоящий «шпортсман». Тепер ще кна-кни мусять дати свої фізіономії. Мені Верзилов передав через Мишу свою карточку —г дуже похожа, тільки вираз якийсь не такий, як, впрочім, завжди на фотографіях буває. Оце думаю, як се так сталося, що я не маю ні одної твоєї карточки, щоб належала до мене і щоб я могла її возити по своїх нескінченних дорогах, коли мені приходиться так далеко від роду відбиватись. Сподіваюсь, що гетьманство дано мені в особисту власність? Миша карточок не бачив, бо ще 10-го звідси виїхав,— я тобі писала про се. В листі від 10-го я описала в коротких словах стан своєї ноги, а раніш того описувала і в довших, але, певне, ти ще не одержала тих обох листів перед тим, як писала свій останній лист. Тепер я з ногою маюся добре, тільки мені неприятно, що мушу надівати апарат частіше, ніж досі було, бо тепер приходиться ходити самій до міста, як чого треба, та от іще теж цікаво мені, аби листи скоріше доходили, то я заміряюся носити їх до парохода щосереди й щонеділі. Врешті, я владновую ції справи, як можу, і часом прошу пуців Крас[овських] або їхню служницю, коли вони йдуть на базар, щоб купили мені якого

огірка, абощо. Анюта не може ходити на базар, бо тепер їй справді сила є роботи, повнісінька хата різного люду, і її рвуть на всі боки. Наскільки тут багато людей, можеш судити по тому, що в одному з номерів живе сім'я в вісім душ і гнітиться в одній хаті! Лихо їх знає, як вони можуть витримувати таке собаче життя.

В компанію собі нікого не знайшла, та вже щось і знайти не сподіваюсь. За гроші не турбуйтесь, з мене стане їх до виїзду. За сей місяць я розплатилась з господинею, а в кінці сього місяця (10-го августа) я дам їй 70 р. за все, що маю у неї, і буде кінець. На прожиття з мене стане сих, що маю до 10-го августа, а далі не знаю, як буде коштувать по тих южних берегах. Бувай здорова, мамочко!

Твоя- Леся

Пуцам недавно писала і ждатиму від них відповіді. Сподіваюсь, що Миша вже дома, то вітаю його і цілую.

54. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

28 липня 1891 р. Євпаторія 16 іюля

Люба мамочко!

Сьогодні і вчора я в подвійно прикрому настрої — одержала лист від тіток, і він мене засмутив. Ти, певне, теж знаєш ту смутну новину, що бідна тьотя Саша овдовіла. Що вона тепер буде робити? Ажеж вона не може з самих тих Луців прожити? От уже кого лихо міцно тримається цілий вік, то се її! Як що довідаєшся нового про неї, то напиши мені, бо я, певне, не хутко діжду від неї другого листа. Отже, мглинські лікарі не вміли ворожити!.. Та що вже, словами не поможеш. Ти мене в остатньому листі кориш, що нічого не пишу про свою ногу, але то все виходить через те, що ми розминаємось листами раз у раз, і я не можу толком відповідати на твої питання. Врешті, багацько нема що й писати: нога поправляється дуже помалу, але все ж поправляється; вона тепер в такому стані, як була до масажу, є надія, що й далі поправиться. Все ж таки я нікуди далеко без апарата не ходжу і стараюсь ноги не розтроюджувати. Ще ти мене питала про уліти, та от що скажу: «Doux poetes» [1] у мене нема при собі, а ти їх можеш знайти в синій тетраді з віршами, що зосталася з іншими улітами, здається, у плетеній скрині, там же і «Пінгвін». На інші питання я вже відповідала в раніших листах. Вибач, що тут скінчу, якось не пишеться про себе, не такий настрій. Цілую всіх любих пуциків і Мишу, він мусить бути вже давно дома, нехай він перший напише до мене, бо йому більше є про що писати. Чи у нас іще пані Франкова? Кланяйся їй і напиши, доки вона має бути у нас. Прощай, серденько моє, мамочка!

Твоя Леся

55. ДО М. П. ДРАГОМАЫОВА

28 липня 1891 р. Євпаторія № 5. Крым, Евиатория, ул. Фонтанная,

д[ом] Мичри, бывш[ий] Шакал, № 6г

І6 липня 91 р.

Любий дядьку!

Мама мені переслала один Ваш лист, але то ще давньовічний, від 5 мая, а новішого чомусь не прислала, хоч

я її просила,— певне, забулася. Де ж Ви тепер? Чи я Вас застану з сим листом? Ну, та вже він якось до Вас діб'ється, от тільки що я забула, яке число вашого дому, а може, його й не треба? Ви писали, що Ліда вже виїхала кудись на море, а я думаю, чи не могла б вона тим-таки самим морем приїхати сюди до мене, в Євпаторію, вже б то я була така втішена, що не знаю, як і сказати! Хоч то воно тут і не дуже добре жити, а все ж, може, не лихіше, ніж у вас у Болгарії, а вже що тутешнє морське купання, то таке, що, певне, кращого не можна на цілому Чорному морі знайти. Чи то ж справді межи нами такі гори-долини та моря розляглися, що їх ані проїхати, ані переплисти? Нехай би Ліда мені написала, чи справді думає до мене передатись і коли власне, то я би стріла її на пристані; якщо сама приїде, то я би просила просто до мене до хати, а якби їй то не догодно було, то пошукали б хати за 40—50 р. на місяць, та можна і на два тижні взяти. Крім того, на все життя в місяць тут досить 25 р. на одного. А потім, якби справа ся вдалася, то, може б, Ліда поїхала зо мною трохи далі на полудневий берег, а вже б то мені і хто зна як добре було! Я, бачте, не на жарти починаю строїти сей план, бо таки і не жарти мені в голові. Велика мені буде шкода, коли сей лист не хутко [до] Вас дійде, бо я тут житиму до 10 августа, а потому ще сама добре не знаю, де, власне, житиму. Але куди б не переїхала, я Вам зараз напишу нову свою адресу, бо таки мені не хочеться кидати думки побачитися з Лідою. Якби вона приїхала, то потім, може б, і я ще трохи світа побачила, а то мені самій трудно пересуватися з місця на місце, я от не представляю ще собі зовсім ясно, як се я буду подорожувати по Крийу сама з своєю подлою ногою, дарма що та нога тепер ніби поправляється. Що вона поправляється, то так, але поки ще настільки поправиться, щоб мені не заважати в житті, то ще море чимало хвиль перекотить. О, якби мені не та нога, чого б я в світі натворила! Тепер в мені такий Drang und Sturm твориться, що, далебі, тісно жити на світі здається, а надто так жити, як мені тепер приходиться. Але бідкатись не маю чого, бо тепер все-таки не така я безнадійна, як була зимою,— од віденської подорожі моя доля починає ніби ласкавіше на мене поглядати. А тут саме сонце та море своїм бле-

ском та грою додає мені одваги і надії; якби тільки я не була тут сама-самісінька, то зовсім би мені було добре. Тільки зо страхом думаю, що буде зо мною взимі? Чи не знищить та зима знову всього придбаного за літо, як уже не раз нищила? Та ще наша поліська зима, мокра та льодовита — ой-ой, боюся!.. Ну, і прийде ж людині фантазія думати про зиму в такий душний вечір, як тепер, коли навіть море знебулося після сії спеки! Що робити, я завжди навіть найкраще описувала зимою весну, а літом зиму, видно, моя натура любить контрасти, тільки вже такого контрасту, про який тільки що говорила, я б зовсім не бажала на собі зізнати. Як же Вам попанувало се літо? Чи не відчепились Ви од своєї невралгії? Бодай би вона лихого чепилась!

Ви справді, певне, занадто тією роботою забиваєтеся,— а ще мені колись подавали ради, як треба коруватися ростинним життям! От якби Ви мене спитали, то я б Вам могла розказати, що то справді значить жити ростиною,— я знаю те добре з власного досвіду. Я знаю, що Ви не можете зовсім так, як я, жити, але хоч би Ви наполовину дійшли тії «степени совершенства», то для Вас було б добре. Найгірше мені робиться, як я подумаю, скільки Вам життя трують різні собаки та «Каидиби», щоб вони скисли в холодній воді! А знаєте, я думаю, що не так на Вас ті різні добрі людці лихі за Ваші політичні і всякі інші теоретичні думки та слова, як, власне, за Ваш чисто український юмор, бо то ж ним Ви можете людину без вогню спалити, а наші люди не менш від французів бояться того, що зветься le ridicule Я па свої очі бачила, як деякі люди лука ставали до Ваших жартів, а так їм і треба, бо якби вони і дуба стали, то й то не пошкодило б. Та цур їм, лихим! Вони мені самій уже [на]-доїли. А ще б нічого, якби на світі було тільки багато лихих людей, а то що є багато добрих та дурних — затовчених, то то мені найгірше, ні, ще є гірша річ — се як хто умисне з себе дурпя робить, як той гоголівськцй голова, що глухого удає, аби не чути того, чого не хочеться. Страх багато таких голів на Україні у нас, і мені навіть гірко читати, як Ви стараєтесь, аби вони Вас почули,— то не такі люди, аби їх чим пройняти, вони, здається мені, так зашкарубли у своїх шкаралупках, що до їх уже «глас чоловічий» не доходить. Утішаюся тільки тим, що той голос, не добившись до шкаралунників, натрапить на кого такого, кому ще вуха не позаростали, а тільки мало людського слова чули, то й не привикли до нього. Я оце тепер ока не спускаю з одної метаморфози, що робиться під впливом того чоловічого гласу, цікаво мені тільки, до чого то ще далі дійдеться. Се подібне до того, як я колись бачила вплив порівнюючо-теологічних праць на людей релігіозних. От згадала за порівнюючі праці і хочу Вас

запитати, чи не прийняли б Ви од мене деяких етнографічних матеріалів, може, вони Вам на що здадуться? Бо я їх не вмію до пуття довести. На пробу Миша оце мусить Вам послати кілька волинських «балад», що я йому диктувала, як він був тут у мене; прийміть їх, коли вони куди-небудь судні. Напишіть мені, дядьку, хоч пару слів, я вже давно од Вас і слова не мала, се мені жаль на Вас. І Ліда хай би написала; я давно до неї збираюсь писать, та ніяк не зважусь перша почати. Цілую Вас, і дядину, і хто ще є вдома тепер.

Будьте здорові!

Ваша Леся

P. S. Чи сподобались Вам «Pauvres gens», коли їх бачили?

56. ДО М. І. ПАВЛИКА

28 липня 1891 р. Євпаторія Євпаторія, 18 —уїГ"^

Шановний добродію!

Оце до 10 липня не знала, як і що Вам писати, бо вже було подумувала звідси на полуднє далі забиратися, отже, не знала, яку Вам адресу мала б подати, бо postes restantes [1] не для мене видумані. Тепер же, роздумавшися, зостаюся тута до 10 ст. ст. серпня, тож прошу до того часу, аби-сьте пам'ятали мою тутешню адресу. Лист Ваш отримала тута через тиждень після його послання, як видно по штемпелях,— се ще для тутешніх азіатських шляхів не так-то багато часу. Читали ми вашу літературу укупі з братом, що нагодився на той час до мене в гості, і надто нам сподобався рішучий тон, з яким тепер у вас обговорюються всі справи. Колись я була проти такого способу розмови і писання, бо тоді на мене ще мала деякий вплив хуторна філософія і я не зовсім ясно ще зрозуміла, що, мовляв, «на світі одна правда, а не дві». Тепер же мені так збридло усяке крутійство і замилювання очей своїм та чужим, що, здається, хутко вже в другу крайність вдамся. Надто ж мене тішить те, що зачали навертатись на «праву путь» деякі з товаришів, такі, що я вже думала, ніби про них вже можна було гадку закинути. Може, подумаєте, що з того навертання невелике пуття, що се, як ви мені колись казали (правда, зовсім до іншої справи), тільки слова, а нам треба фактів, але ж мені тільки жаль, що пе можу навести тут жадних фактів, та, врешті, се не дуже й потрібно. Мені дуже сподобалася ваша стаття про 3-го мая, ми за неї трохи позмагались з братом, бо він де в чому оправдує польських робітників, а я їх зовсім не оправдую і думаю, що, якби можна, то їх би ще й не так слід вилаяти. Правду сказати, не сподівалась я навіть, щоб молодіж справді так гостро вигукнула проти старих, але розумію, що інак не можна, та воно й краще, тепер хоч всякий знатиме, де «наші», де «ваші». Обоє ми дивуємось Вашій енергії,

бо виносити па собі такі номериська та ще й так редагувати (і корегувати, за се Вам осібна дяка від мене!) —то таки робота неабияка! Шкода, та й ще шкода, що справа все-таки зле стоїть, як кажете, але ж не думаю, щоб вона могла, хоч би навіть на який час, пропасти, то все була б велика неслава для всіх, кому про те відати належить. Та я скажу так, як ваш якийсь прихильний кореспондент, що без «Народу» світ якимсь порожнім видається або принаймні нецілим. Щодо моральної біди, то журитись не варт, бо при теперішніх обставинах я, наприклад, не хотіла б навіть, щоб мене ніхто пе лаяв, бо то вже було б якось занадто мирно, а я не тримаюсь московської приказки: «Худой мир лучше доброй ссоры». Погано, коли й свої лають, але ж таки не всі лають, може хто-небудь зостався ще не з такими зоїльськими замірами. Ваша справа ще молода, а вже мусила різні кризи перебувати, то звісно, що мусить тяжко приходитись. Може, думаєте, що се мені так добре говорити, як я собі, склавши руки, наоколо поглядаю, ніби як у тій приказці: «Добре чорту в дудку грати, в очереті сидя,-^ одну зламав, друга буде, а нам інше діло!..» Ба, та що робити — публіцистом не вдалася, а белетристика така химерна штука, як-от моя доля, наприклад, що то їде-їде, не треба краще, зате ж як пристане, то й волами не вивезеш. Однак помалу берусь я і за іншу роботу, окрім биття байдиків,— дещо скінчила, дещо починаю, а Ви тим часом готуйтесь та не жалуйте критики. Знаєте, така критика, як Ваша, то найліпша річ для починаючих авторів — не дає людині заснути, а заставляє подумати добре над собою. Я оце, опинившись між двома критичними бігунами, думаю взяти якраз посередині, то, може, тоді якраз по правді буде. Посилати «Жаль» до дядька не варт, бо то дуже затяжна справа,— нехай вже тоді вилає, як у друку побачить! За «Бідних людей» він мене так захвалив, що я вже думаю, чи не стати мені присяжним українським перекладачем? Та почасти я вже й так ним сталася — моїми перекладами, що лежать десь по кутках, можна б уже починати гать гатити, тільки що багато між ними полови, то нехай собі пропадає. Остатніми часи почали з'являтися в «Зорі» деякі мої давно забуті вірші, не тямлюся з дива! Звідки се на мене знову така ласка? Звертаючи на се мою увагу, мама в кожному листі наганяє мене, щоб я нічого не робила, але я — така вже натура! — не дуже її слухаю, так уже мене ті «слова» одолівають. Бачте, починаю, самій собі на диво, поправлятися з ногою, то вже й починає обридати панькатися самій з собою (та що казати! — мені вже се давним-давно обридло), і я починаю торгуватися за право сидіти години зо дві на день при столі. Невже я коли-небудь буду вільна? Після дев'ятилітньої неволі я досить

навчилася скептицизму. А, хоч би один рік чи два визволитися з власного ярма! Дарма, що тая «весна» по-осінньому процвіла, може б, літом надолужила. Але то щороку такі марні надії, поки літо, а прийде зима наша поліська, та й знов я починаю гинути помаленьку. Чисте оце натягання шкурки на кисіль отаке життя! Ну, буду натягати, поки ще кисіль є та хоч трошечки шкурки,— все-таки се робота, хоч і не дуже-то цікава. Я, бачте, ще не маю права і на те, щоб, як Ви кажете, «забыться и уснуть», перше мушу чимало натомитися! Та й Вам ще зарані вкладатися спати, ще сонце високо, а день довгий, а ніч буде ще довша. А я боюся, щоб мене ніч не захопила на середині дороги, і мені прикро, що- ті дурні літа так зутко минають, як бт що добре. Не жалуйте мене, що тута печуся (а що печуся, то правда, та ще й як!!), мені сього літа давно небувале щастя, адже не мушу гарячих купелів приймати,— тільки собі подумати! Та й взагалі мені, певне, ліпше тут у морі, як Вам у Львові, хіба тільки, що мені разів у сто нудніше, ніж Вам. Я тепер зовсім сама посеред караїмів, татар та різних інших «языцей». Але як подумати* що Ви мусите відпокутувати за моє життя нудне, бувши засуджені на такий довгий а мало цікавий лист! Бувайте здорові!

Л. К.

57. ДО М. І. ПАВЛИКА

12—24

24 серпня 1891 р. Шабо 18 ущ 91

Шановний добродію!

Сьогодні якраз два тижні, як я одержала від Вас листа, а навіть не прошу вибачення, що досі не одписала, бо знаю, що і так не гніваєтесь,— либонь, вже звикли до мого безладдя в кореспонденції. Перше всього маю Вам казати, що я вже не в Євпаторії і не в Криму, а в Бессарабії, от уже п'ятий день, як я тут. Мала я довше зостатись у Криму, але судилося інакше: півтора місяці я жила в Євпаторії і вже починала робитись на людей похожа, але за два тижні до кінця сезону заслабла на тиф і, ледве що встала після нього, виїхала з Євпаторії, та вже, боячись поворітного тифу, не засувалась далі в Крим, а присунулась трохи ближче до нашої сторони — власне, опинилась у Бессарабії, де сиджу тепёр над лиманом дністровим, їм виноград і ніби поправляюсь. От і ціла справа. Звичайно, що після такого випадку мені з ногою зле, але не настільки, як я думала, що буде, та взагалі се був тиф не тяжкий, хоч то для мене досить і такого. Ваш лист я одержала якраз під час тії слабості, листа ледве прочитала, а газети могла прочитати аж в тиждень пізніше, хоч і як була на їх цікава. Прикро мені, що бачу в Вас в листах завжди такий песимістичний настрій; запевне, він походить від стану

речей, що навколо Вас діються, але тим гірше. Погано теж, що матеріальний стан Ваших справ такий непевний, але сподіваюсь, що помалу все направиться, бо ще таки на світі не сама «капуста головата» зосталася. Трапилось мені остатніми часи бачити «Правду» (от чудо!), і навіть мене здивувало, яка вона тепер водяна стала, наче те молоко, що то продають по великих містах. Читала я там речі галицьких послів, та навіть мені їх шкода стало, що вони, бідні, мусять тепера звиватися, поставивши самі себе в таке фальшиве положення; а та безталанна «Правда» ще й мусить утішатися ними та хвалити їх! Невже оце так буде калататися далі через цілих шість літ? Шкода, що нігде не можу бачити «Діла», а то б іще краще роздивилася на вашу цілу трагікомедію, хоч вона і не так-то весела, а все ж цікава. «Народ» потроху здобуває собі симпатії таких людей, що я й не надіялася від них такої метаморфози, ну, та в сих справах багато значить ще й жива мова, бо самою літературою часом не багато врадиш. Але єсть і тут такі люди, що якби могли, то видали б куренду проти вас,— бачте, однії цензури для нас мало, бо ми часто буваємо plus royalistes, que їв roi *, се навіть здавна так ведеться в порядних народів. Тепер же маю причини думати, що «страх иудей-ский» ще гірше опанує капусту головату всяку та лицарів телячого ордену, вони-бо сподіваються, що можуть від нечистої сили у печі замазатись, та, здається, даремна надія. Та нехай вони собі тямляться!.. А що вже мені такий стан речей обрид! По-моєму так: або жити, або вже вмирати, аби тільки не тремтіти та не скніти отак ціле життя. Даремне Ви думаєте, що мені тільки й журби, тільки й думки, що моє здоров'я, чи то пак слабість,— якби було так, то ще б жадної біди не було, не було б про що й говорити. Тим часом, поки я слаба, то Ви будьте здорові!

Л. Косач

Моя адреса: г. Аккерман, Бессарабской губ., селение Шаба. Елизаветв Ивановнв Тардан для передачі мені.

(Тута пробуду до 8 (20) вересня) .

58. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

31 серпня 1891 р. Шабо 19 августэ

Люба мамочко!

Одержала я від тебе лист із Одеси, а більше ще ніяких не мала, врешті, сподіваюсь хутко одержати. Спішуся тепер написати сей лист, щоб його одправили з Одеси. Тепер у мене пані Комарова з Маргаритою і сьогодні хотять їхати додому. Вони приїхали до мене сюди в п'ятницю, хотіла б я, щоб Маргарита зосталась тут, але їй завтра починаються музикальні заняття і конче треба бути в Одесі. Приїздив з ними до мене Лисенко, але він виїхав учора, бо спішився на якийсь там раут. Вони мені

купили цитру за 7 р., а тії 3, що зостались, я б хотіла обернути на ноти, та от тільки, що у мене тепер грошей обмаль, а я б хотіла пробути з сими до кінця місяця, то, може, й не купуватиму нот — обійдуся. Сказала мені пані Комарова, що тепер тут, у Шабі, живе Галин з жінкою, і обіцяла дістати їхню достотну адресу, щоб я могла їх тута одшукати, бо я таки хотіла б їх знайти. Ну, живу я собі, як і перше, тільки що винограду рожевого починаю пожирати страшну силу, бо він їсться так само «споро», як насіння з соняшників. Купатись залишила ходити, бо тутешне купання, а надто ходьба до лиману дуже поганий вплив мають на мою ногу, отже я думаю або дуже рідко, або й зовсім не ходити купатись. Уліт поки що не пишу, теж ради сеї капосної ноги, аби вже її не розтроюджувати, сидячи при столі; тільки й роботи, що читаю та вишиваю. Врешті, маюся добре і так, як нігде не ходжу, то нога не болить. Волосся вже зачинає стриміти, як на їжакові, і все пробивається через чадру, котрої, однак, ще не скидаю. Шкода мені, що нікому тут мені апарата надівати, а то все ж таки могла б десь далі ходити часом. Але вже що там! Мені тут вже менше, ніж три тижні зосталося жити, то вже можна їх і пересидіти, до того ж тут знов зробилась така спекота, як серед іюля, так що й не хочеться нікуди з саду вилазити. Певне, до мене хутко приїде Люба з ким-небудь, бо вона страшенно хотіла їхати тепер в Шабу, та її не взяли, але тепер пані Комарова казала, що як знайдеться хто в компанію їй, то вона приїде. Маргарита знов дуже «страдала» на морі. Чи не приїде часом Пуцик мене звідси забирати? А то було б добре. Чи ти ще застала Мишу вдома? Взагалі пиши мені довгі листи, як там ваше zdrowie \ а надто powodzenie [33].

Чи не отримували яких цікавих листів? Як папин пе-ревод в Ковель? Як твої уліти? Etc., etc., etc. Все хочу знати. Бувай здорова, моя люба, дорога мамочко! Усіх пуциків поцілуй за мене.

\ Твоя Леся

59. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

3 вересня 1891 р. Шабо 22 августа

Любий дядьку!

Либонь, судилось нашим листам ганятись по світі скрізь, бо Ваш лист від 15/3 дійшов до мене тільки вчора. Простіть, що не в той же день одписую, але ж то все одно ні на що не придалося, бо сей лист однаково в той день не пішов би,— такі-то ще доісторичні тут пошти. З Вашим листом того так вийшло, що він не застав мене в Євпаторії, отже, він пішов перше до мами у Ковель, а звідти вже сюди, у Бессарабію. Я, бачте, виїхала з Євпаторії раніше, ніж думала, бо ще далеко до кінця купального сезону мене напав тиф, хоч і не дуже міцний, однак перебив мені

цілу справу і я на який час переїхала в Бессарабію, щоб додому було ближче і щоб все-таки не бути серед поліських туманів осінніх. Багато мені спортив справи той дурний тиф, а все не стільки, як я думала, так що, сподіваюсь «вимащуся» хутко зовсім. Отже, тепер я не над морем, хоч і під ясним небом, тепер я над лиманом дністровим біля города Акермана у французькій колонії, в Шабі. Колонія ся заселена швейцарськими колоністами, що приїхали сюди в 20-х роках розводити виноград та оце розводять його і тепер. Жити тут нічого собі, тільки досить скучно, то вже нема що казати, але, врешті, не скучніше, ніж в Євпаторії. Краще б я хотіла тепер бути коло Вас, у ваших лісах, аніж отут «ходити понад лиманами»... Ба! Та що вже про се говорити! Нічого не поможеться. Що се вже Ви, дядьку, здумали слабувати? Се не гаразд! Ви вже краще мені залишіть ті звичаї, а для Вас воно не йде. Та я сподіваюся, що досі Вам голос вернувся, бо то мені мама писала, що Вам уже ліпше з горлом. Ще будете професорувати, ще й, може, я коли почую Ваші лекції.

Недарма Ви мене сварите за мій темний та безладний лист, бо, як собі пригадую, він справді вийшов у мене зовсім неподобний, а тому винен поспіх крайній та різні фантастичні плани, що мені крутилися в голові на той час. Тепер постараюсь писати інакше. Що я тоді писала про вплив порівнюючого методу на релігіозних людей, то я собі пригадала на той час один приклад, який бачила на власні очі (щоправда, я й не один такий приклад бачила). Колись у мене в гостях було дві молодих дівчини, дуже релігіозних, і один молодий хлопець, зовсім не рел[ігійний], і одного разу вступили вони в дуже завзятий теологічний спор, при тому, як звичайно, ніхто нікого на свою сторону не склонив, а тільки роздрочилися всі троє до крайності, бо всі троє, спорячи, не добирали виразів. Я до того спору не втручалася, бо він мені не подобався, коли ж потім мої люди заспокоїлись і зайшла у нас спокійна розмова про різні обряди та звичаї релігійні], то я почала порівнювати (наскільки тямила) наші обряди з чужими, наші вірування з «поганськими» — а при тому помагала мені Ваша брошурка,— то мої дівчата перше були дуже здивовані, бо деякі факти їм не були зовсім відомі, а другі хоч і відомі, та якось так раніше в око не впадали, а тепер теє все показалося їм у іншому світлі. Дедалі вони вже самі почали факти наводити і самі себе запевняти, що справді наші всі рел[ігійні] звичаї та поняття не з неба впали; дедалі бесідниці дійшли самі до такого «вольнодумства», про яке ще за три години і згадувати не хотіли. При тому ми вже не спорились, а просто собі вели розмову, і якось вона нікому так-то дуже вуха не дерла. Подібні до сього приклади мені не раз потім траплялось бачити. Щодо

враження, яке робить Ваш юмор на деяких людей, то про се хіба не варт було й писати, але мені впали в око деякі юмористичні вирази в Вашому листі, а при тому я собі пригадала, яке враження зробила Ваша колишня стаття «Науковий метод в етнографії» на автора розправи, котру Ви розбирали в своїй статті. Був він дуже лютий, а навіть не міг сховати своєї лютості перед великим збором людей, надто ж він лютився, спогадуючи ті уступи, де Ви впадаєте в насмішливий тон (такі там були) . Взагалі мені часто приходилось чути, як деякі люди (найбільше «старі») казали, що Ви, коли не можете де взяти логікою або фактами, там стараєтесь взяти посміхом,— запевне се показує, що ті люди надто бояться посміху (навіть інший раз там, де його нема), а окрім того, у нас люди звикли, що наука та публіцистика мусять говорити мовою сухих, безстрасних мумій, а не живою мовою певної в своїх поглядах людини. А тепера більшість людМ у нас боїться живої мови, бо вона не дає їм спати спокійно і нагадує, що час би вже розпочати жити, а не то що у сні бавитись якимись туманними мрія^ ми. Однак я знов починаю туманно виражатись,— простіть! Спогадувала я ще про метаморфозу, яку тепер добачаю де-не-де, то се було сказано більше про чита-телів «Народу». Я знаю людей (і з молодих), що перше з великим пієтизмом відносились до галицького народов-ства, до нашого українства, потім до угоди і цілої тої галицької біди, так званої нової ери, так навіть, що не допускали жадної критики на се все, казали, що нам ще рано критикувати старе, бо ми ще нового нічого не зробили, а от народовці — на них і світ держиться, повали їх, то й все завалиться. Тепер же сі люди — найбільше під впливом «Чудацьких думок» — стали якось критичніше задивлятись на справи та навіть бажають безпощадної критики на наше національство, критики що б там не було, хоч би їх самих та критика мала розбити. Не знаю, до чого веде той критичний напрямок, а тим часом не без цікавості дивлюсь і жду, що далі буде. Докладно Вам сказати, що і як звертає на себе увагу в «Чудацьких думках», я тепер не можу, бо вже давно, як відбилась від всякого товариства, а в листах всього не допитаєшся. Знаю тільки, що про «Народ» і про Ваші статті в ньому говорять багато і говорять дуже різно: одні кажуть, що увесь «Народ» укупі з тими статтями слід би спалити, а вже ніяк не давати в руки молодим людям (ще, бачте, в нас інквізитори не перевелись!), бо то погибель і «образа божа», а другі кажуть, що то єдина можлива галицька часопись, треті ж не кажуть нічого, тільки як де запорвуть яке число, то зачитуються страх. Може, тепер є який новий рух, тільки я через тиф та через переїзди запустила переписку, розминулася з листами і от нічого не знаю, що діється

в світі. Мені дуже прикро, але я почуваю, що стою тепер якось на одшибі, по більшій часті мені все приходилось так стояти. І от, може, через те, що я бачу все немов у перспективі, може, через що інше, тільки мені часто різні наші громадські рухи, спори, толки, антагонізми та симпатії видаються бурями в шклянці води. А найгірше мені прикро, коли я бачу, як деякі мої товариші й товаришки замість того, щоб оглянутись навколо себе на живі справи, на живу роботу, звертають всю свою розумову силу на рішення філософських питаннів, не маючи самі ніякого філософського виховання, і через те їхні спори часто бувають похожі на спори «о безсмертії душі», «о причині причин», а часом іменно сі теми і служать їм до розмови. Тим часом при тому тратиться багато запалу і розумової праці, що, може би, здалося на що інше. Сі розмови і спори нагадують мені часи «гегеліанства» в Росії, і страшно мені, чи не посуваємось ми вже назад? А врешті, хто його розбере тепер, куди ми посуваємось, коли більшість наших людей і сама того не знає, а так якось бреде навмання, куди біг дасть. Одно лиш мене тішить, що вже наші люди зачинають більше думати про власну освіту, а не вдовольняються самою казенною наукою, як то було ще недавно. Тільки все ж казенна обмеженість науки та крайній клерикалізм кладуть видиме клеймо на молодих людей, то й не диво, бо 8— 10 літ quasi-научної[1] лямки кого не змучать! Не тямлю добре, від чого, тільки між нами всіма повстає думка, що такий стан речей, який тепер скрізь у нас панує, не може довго тривати, а мусить якось перепинитись, бо вже надто темно, тісно і глухо у нас на світі. Ну, та то «побачим, як там буде». Тим часом кожний робить, що хоче і що може. Я роблю, що можу, хоч можу я дуже небагато, бо от навіть з великим трудом доиисую сей лист — нога не дає, нагадує, що мушу її слухати передо всім іншим. А я з нею і так вже нестерпимо панькаюсь сього року. Як вона мені обридла — хоч би вже вона зовсім пропала разом зо мною, а то стане ліпше, ліпше, а там знов якийсь тиф чи подібна дурниця, і знов починай спочатку. Поки ж там що, а час іде, а робота стоїть, чекає слушного часу, коли-то він буде. Не так то, щоб я зовсім нічого не робила, але все ж дуже се мало, що я роблю, і я думаю, що навряд чи я скінчу коли хоч половину того, що маю на мислі, а се погано, коли людина, починаючи, не сподівається кінця. Однак, справді, годі вже мені, таки треба кінчати се писання. Прошу тільки, не думайте, що я тепер вже справді ні до чого, і якщо хочете, щоб я коли яку роботу зробила, то пишіть, а я постараюся зробити, і то якнайскоріше, бо по Вашій раді мені й робота легше йде. Шматок «Єзекіїла» тепер посилаю, хоч, властиве, я не розібрала, чи Ви хотіли, щоб я його переклала, чи

тільки щоб переписала, але думаю, що переклад не шкодить. Перекладала з французької Біблії, бо іншої тут не могла дістати. З баладами зроблю по Вашій раді. Хотіла б я одну річ видати, се, власне, узори татарські, що я в Криму зібрала, єсть їх чимало і дуже хороші, ще й надто подібні до українських, найчастіше стрічаються фігури:

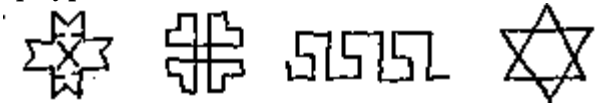

і такі подібні.

Еге, от ще Ви про «Боротьбу» питаєте. Про неї так як і нічого не говорять, бо «Правди» ніхто не бачить, не знаю, для кого її видавці ховають. Єдина людина, що її отримує (з тих, що я знаю), казала мені, що в сьому романі змальовані (краще сказати «змазані») всі молоді і старі українці. Автора Ви угадали, та й видно коня по поході. А щодо мене, то мені навіть бридко говорити про такий роман —цур йому! Бога ради, не судіть нас по романах Нечуя, бо прийдеться засудить нас навіки безневинно. Принаймні я не знаю ні одної розумної людини в Нечуєвих романах, якби вірити йому, то вся Україна здалась би дурною. У нас тільки сміються з того «Чорного моря», а прочитавши його, можна тільки подумати, чи не час би вже Нечуєві залишити писати романи, бо вже як такі романи писати, то краще пір'я дерти. А по-жалься боже того пера й чорнила! Мені тільки жаль, що наша бідна українська література отак поневіряється через різних Нечуїв, Кониських, Чайченків і т. п. «корифеїв», а то, про мене, хоч би їхніми творами греблі гачено. «Зорі» я давненько не бачила і взагалі нічого галицького, окрім «Народа». Чи правда, мені казали, що «Народ» перестав виходити? Я не дуже вірю, бо слух іде від К[ониськ]ого, а се для мене ще не досить. Думаю, що я досі знала б уже про се.

Прошу Вас, не відтягайтеся довго з листом, то, може, ще застанете мене тута, бо я ще тут пробуду до 8 сеи-тября ст. ст., потім виїду знов у Крим вже на цілу зиму, якщо який щасливий случай не вибавить мене від сього заслання. О, то не так-то весело пробути цілий рік самій, хоч би й під ясним небом та над синім морем! Пишіть до мене, будемо один одного розважати хоч словами. Здається, Ви трошки, нагнівались на мене за мій безладний лист, та вже, може, тепер ліпше я поправилась. За мене не журіться — що я кілька сумних слів написала, то то якось перо так розбіглося, по давньому звичаю. Будьте-но мені здорові! Вас, дядину та малих cousin і cousine цілую щиренько.

Ваша Леся

Моя адреса до 8 сентября: г. Аккерман, Бессарабия, селение

Шаба, дом Елизаветы Ивановны Тардан.

Л. К.

60. ДО П. А. КОСАЧА

18 вересня 1891 р. Шабо

Любий папа!

Не міг ти мені зробити ліпшої втіхи, як от що мене кличеш додому. Мені вже обридли ці юго-восточні сторони і от тепер це все одно, якби ти мені подарував рік ссилки. Тепер я думаю виїхати звідси 8-го (післязавтра), а побуду тижнів зо два в Одесі і там, якщо вже не можна в морі купатись, то я буду брати морські ванни раз на день; думаю, що то буде добре для ноги, бо морське купання, я завважала, завжди для неї було добре, а тут, що я не купалась тижнів два останніх, то вона мало поправилась. Дома, я думаю, мені треба буде не покидати брати ванни, хоч би й не з солоної води; я думаю, що в новому домі з ванною буде легко устроїтись. Ну, та се там ще побачимо. Може, й справді для мене буде лучче бути дома зимою, бо хоч у Криму клімат кращий, але щоб там як слід устроїтись, то треба грошей дуже много, та й то ще хто його зна, як буває. Та цілу зиму там пробути самій я б, здається, була б не в стані, а вже в середині зими додому вертатись, чи в початку, то все одно. До того ж, я вдома носитиму знов апарат, а тут і в Криму се трудно робити, не маючи нікого при собі, а врешті, може се все мені так тепер представляється через те, що я вже хочу додому і що тиф одбив мені остатню охоту від Криму,— не знаю, тільки я тепер так думаю. Не скрию, однак, що я боюся зими, але я її і тут боюся, бо от, як стало тепер холодніше, то «щось мені від часу до часу робиться не по собі. Вже буду дома при помочі нового каміна робити юг. Ти все-таки не думай, що сеє літо так даром пропало для мене, ні, бо то, що мені було трохи нога тут почала боліти, то вже пройшло і тепер вона вже нічого собі тримається, у всякім разі далеко лучче, ніж було вдома весною. Друга нога, що почала боліти після тифу, тепер вже зовсім перестала, а сама я теж досить оправилась. Я таки думаю, що вдома я б довше поправлялась, ніж тут у Шабі. Тут я надалі не зостанусь, бо вже воно не тільки що не жарко, а навіть інший раз і зовсім холодно. Та й дощі перепадають. Винограду я вже досить їла, та й ще їстиму в Одесі, а купатись тут, як я вже писала, не можу. Врешті, в Одесі я, може, більш тижня і не пробуду, тож близько 15-го, може, й додому приїду. Тим часом будь здоров, тебе цілую, а ти поцілуй всіх наших від мене. Як здоров'я мами? Мені вже скучно за її письмами. Пишіть

мені в Одесу. Лілі я вже звідти напишу.

Твоя Леся

61. ДО М. І. ПАВЛИКА

1

13 жовтня 1891 р. Колодяжне Колодяжне, 18 ˆ 91

Високоповажний добродію!

Чому Ви ані самі не озиваєтесь до мене, ані часописів не шлете? Адже я Вам писала з Шаби і адресу подала, та не отримала на те нічого — чи мій лист Вас не дійшов, чи вдома не застав? Мене в Одесі було настрашили, ніби «Народ» перестав виходити, але потім там при мені люди отримували його, тільки я чомусь не отримала. Остатнє число я отримала те, де мій переклад, і то в Євпаторії. А я б уже рада знати, що там на вашому світі діється, бо з «Зорі» та «Буковини» не так-то багато чогось довідаєшся. Бачила я ще літом «Правду», але Ви знаєте, як я до неї відношусь,— заледве що тільки читати можу і то з великою прикрістю. Мені здасться, що «Правда» недовго проживе, бо щось вона вже надто розумна робиться. Прихильників у неї дуже мало на Україні, не знаю, як в Галичині, але здається, що і там не гурт. В Одесі її хоч дехто читає, але мало хто похваляє, єсть дехто, що думає, нібито вона справді орган всеї Украї-ни-Русі, отже й не насмілиться її гудити, а так тільки мовчить. Треба сказати, що у нас таки люди звикли здавна непевні справи мовчанням збувати. Про «Народ» ідуть змагання, і ради, й наради, але тим часом не знаю ще, що то з того всього буде, може, і нічого, бо там такі люди, що люблять чимало говорити, а мало робити. Не знаю, чи отримуєте Ви які-небудь обіцяні допкси з України. Я декому нагадувала про се і радила взагалі не мовчати так по-риб'ячому, але ж непевна, чи маю я який-шзбудь вплив, здається, що невеликий, бо, правду мовлячи, я не вмію орудувати моральним налигачем, навіть і тоді, коли діло йде о справі, для мене цікавій. Щодо мене самої, то я не можу справляти такої роботи задля многих причин, які я Вам колись розповідала, та вже я краще буду іцо іншого робити. Але є люди, що дуже багато люблять просторікувати о різних справах і таки тямлять дещо, але уголос говорити не вміють чи, може, не хочуть. Всі в нас кажуть, що зле жити у нашому світі, а як же воно має бути ліпше, коли всі задовольняються констатуванням того факту, і то тільки в приватних розмовах, хоч би принаймні люди знали, як, власне, зле і чому. Се я не раз і не одному казала, та от не знаю, чи що буде з того. Жаль мені, що я мушу таким відлюдком жити, що з мене нема користі ні людям, ні собі, але ж то біда мене так тримає. Краще б уже було, коли мені природа не дає ніякої волі, щоб я не могла і не хотіла нічого робити, а то тільки жаль, краще

б та охота і той невеличкий талан достались кому іншому, людянішому. Я тепер маюся наче трохи ліпше, але знаю добре, що ненадовго, бо вже пропасниця знову чепилася, а вона в мене вірніша всякої дружини — хутко не покине. Для письмовця, надто для поета, се дуже погана слабість, бо вона, власне, тоді найбільше мучить, коли людина увійде в поетичний настрій, принаймні у мене так воно є. Але то дарма, я таки не покладаю рук, а лагоджу дещо. Дуже хочу одну річ для вас дописати (якщо приймете ще), що почала сього року, але нічого не обіцяю, як хутко, бо я за себе нічого ручити не можу. Мені тепер ще одна дуже велика біда — починає від часу до часу друга нога боліти, а се тримаю від всіх наших у великому секреті, бо то нічого не поможе, як хтось там буде надо мною розпадатись, але мені се дуже тяжить на душі. Як писатимете дядькові, то сього не кажіть, бо я не хочу. Так то я тільки Вам кажу, щоб Ви не думали, що я даремні жалі розводжу, аби вимовитися за своє безділля. А мені справді сором так жити, бо інші люди, як, наприклад], дядько, не піддаються ніякій слабості, а роблять своє діло при всяких обставинах, чому ж я так не роблю? І я то змагаюся, але що то! Колись я ліпша була, як тепер! Я надіюся, що то в мене ще після тифу не вся енергія вернулась, я з місяць умисне нічогісінько не робила, бо почувала, що у мене якось памороки забиті, і, певне, якби я що й написала, то, окрім дурниці, нічого б не вийшло. Але тепер вже інша річ, я вернулася до пам'ятку і розумнішою хіба вже не буду, отже, годі панських звичаїв! Тепер я вдома, і се добре, бо хоч тут мене таки з'їсть колись пропасниця, але мені нігде так не добре, як вдома, і робота тут найліпше робиться. Та ще ж тут і окрім писання є живе діло і милі для мене люди, тут не почуваю себе зайвою на світі. От тільки від товариства далеко, ну, та воно обійдеться без мене краще, ніж я без його. Ще є тут одна річ: мій столик до писання, що я без нього була на чужині все одно як без рук і без пера. Якось-то воно, може, ще й гаразд буде сеї зими, аби тільки та друга халепа не опанувала мене, бо тоді вже, далебі, не хочу ні коруватись, нічого — як буде, то так буде. Як же Ви маєтесь? Я чула, що Ви виїздили на село, може, там поправились? Пишіте-но мені, не гайтеся, а то вже й не гаразд так, як Ви робите. Я знаю, що Вам не тільки роботи, що мені листи писати, але все ж при охоті час можна знайти. Я попрошу Вас, аби-сьте мені написали адресу п. Колесси і адресу Академічного] братства. Ще чи не знаєте Ви, чи вже «січовики» повертались з своїх подорожей до Відня, чи ще ні? Я оце все читала про їхні співецькі тріумфи. Розспівались тепер наші русини на цілий світ! Бодай би так наша доля співала. Ей, чия співатиме, а моя нехай би вже хоч мовчала. Моя годинойко! Тепер

мене люди зачинають хвалити, як-от п. Франко, а я якраз і зледащіла,— сором приймати незаслужені компліменти. Як там справа того жіночого журналу, що то писав п. Франко? І як ваші справи взагалі? Бувайте здорові і не забувайте так за нас. Вітаю п. Франка і його пані, мені шкода, що я не застала її у нас. Жичу Вам кращого здоров'я, ніж собі.

Л. К.

P. S. Моя адреса: Ковель, Вольшской губ., с. Колодяжне.

62. ДО М. І. ПАВЛИКА 2, 3 листопада 1891 р. Колодяжне

Високоповажний добродію!

Вразила мене Ваша звістка про дядька, так вразила, що ніякими словами сього не списати! Я, справді, до сеї пори зовсім не думала, не знала, щоб се було так серйозно і безнадійно. Тепер же я не знаю, як я ще на світі живу, бо в тяжчому стані душі я, здається, не була ще ніколи. Не знаю, що б я дала, щоб тільки се лихо минуло, як прикрий сон, яким воно мені часом здається, якби мала два життя, то їх би не пожалувала. Даю слово, що як був у мене тиф, то я була в десять раз спокійніша при думці о смерті, ніж тепер. Тепер в мені живуть дві людини: одна живе і займається різними дрібницями, а друга тоне в якомусь хаосі жалю. Не можу я ще ніяк попрощатися з малою надією, що, може, і з сього безвихідного положєнея єсть який-пебудь вихід. Мамі я нічого не казала, бо не можу, не маю сили навіть заговорити з нею про се. Як буде потім — не знаю. Тепер тим часом нікому нічого не кажу. Та й нащо? Мамі туди поїхати ніяк не можна по многим причинам, а найбільше через те, що сам дядько заборонив їй сеє, ще бувши біля Відня. Він боїться, щоб йому не пошкодило таке зворушення, і, певне, має рацію. За сім'ю його пема що боятись, бо не дадуть їй загинути... Ні, як хочете, я не в силі повірити зовсім. Ви не ображаєтесь за се, я знаю. Може, Ви сподівались від мене більш філософського відношення, але даремне, се вище моєї натури. Ні, справді, лихо в світі одмірюється надто великою мірою. Не розумію, як я могла ще недавно так журитись своїм маленьким власним лихом, мені навіть сором тепер за свій колишній настрій. Нащо я колись Вам те все писала? Не треба нікому жалю завдавати, бо єсть його кругом надто і надто багато.

21/X. Однак треба одповісти на Ваші питання. Я зна$_т$ ходжу ідею жіночої газети дуже доброю. Окремий збірник річ тяжка і дуже одірвана, в журналі може бути більше систематичності і постійності. Я все-таки думаю, що і се видавництво краще було б

вести на товариські гроші, так було б навіть справедливіше, і разом з тим була б якась гарантія права всього товариства на видавництво. Одній людині або двом тяжко вести на свої гроші, бо між нами багачок нема. Не зовсім ще розумію, як, власне, думають ваші люди підтримувати нове видавництво. Що Ви і нова газета, певне, будуть взаємно доповнюватись і контролюватись, в тім я певна, бо мені рух жіночий в Галичині представляється тісно злученим з рухом вашої партії, таж серед якої іншої партії галицької він навіть не може знайти грунту. Мені чомусь видається, що нова газета буде більше літературною, ніж політично-громадською, отже, ви одно другому ніяк заважати не можете.

У вас тепер, здається, література зовсім виключена, і я, власне, не знаю, навіщо посилаю отсі «слова», певне, через те, що вони вже з тиждень як переписані для «На-р[оду]», мама радить їх послати, а я не маю причини не зроби!и по її раді. Одно тільки прошу, якщо, може, маєте се друкувати, то надрукуйте, або обидва «Що?», або ні одного (або скасуйте власне моє), інакше мені ніяк не випадає. Про жіночу газету мама напише свою думку просторіше, мені позвольте на сьому скінчити, нехай вже решта до другого разу, тепер не пишеться. Ще от що: пишіть мені все по правді, як досі писали, може, що нового почуєте про дядька, не бійтесь мене вразити, бо вже гірше вразити мене ніхто нічим не може. Якби я мала право перестати жити, то б перестала. Будьте здорові.

Пишіть, як маєтесь. Я б хотіла хоч Вас бачити здоровим. Що, власне, з Вами робиться?

63. ДО М. І. ПАВЛИКА

17 грудня 1891 р. Колодяжне

Високоповажний добродію!

Що се Ви ще заслабували на ту інфлюенцу? Невідь що видумали! Чи ще з Вас не досить? Але я сподіваюсь, що досі вже вона минула, бо, здається, та слабість не довго триває. У нас по селах теж вона ходить, тільки не дуже міцна. Та ще в нас на Волині людям не лихо жити, бо голоду нема, навпаки, ліпше маємось, ніж другі. Але слухаючи та читаючи, що робиться по інших краях, то дуже тяжко і страшно робиться.

Оце маю Вам подати одну сторінку з історії переселення на Сибір, може, цікаво, то надрукуєте. Не буде тут ніякого систематичного розповідку, але зате се правдиві слова людини, що бачила на свої очі все те лихо, а як се був приватний лист, то воно й щиріше вийшло. Се найбільше тим цікаво, що тепер у нас ходили поголоски, нібито уряд дуже хороше мав організувати переселенський рух, отже, й вона, та організація! Хоч звістка може здатись запізненою, се писано 1 жовтня ст. ст., але треба згадати, що листи з тих сторін не так-то хутко доходять. Власне, то був тоді самий гарячий час для переселенців, що після нещасливих жнив полетіли у вирій. Ось і розповідь: «...Ось картини з нашого життя. Треба сказати, що голод в Росії ще побільшив наплив переселенців до Сибіру. Ті, що мали йти на тамту весну, пішли тепер. Як ми їхали в початку вересня з Росії в Сибір, то на пристанях, на двірцях були просто маси людей з дітьми. На нашому пароході їх було стільки, що не то лягти, а деякі не мали де й сісти, стояли на ногах увесь час або чередувались одні з другими. І всі вони нужденно вбрані, годуються сухарями з водою або, як наші українці, самою таранею. В Тюмені їх чекала звістка, подібна до засуду на повільну голодну смерть: через мілководдя пароход не йшов до Ієвлевої*, отже, треба йти до неї пішки 130 верстов або...» От що то діється на російському світі! Правду пише мені та людина, від котрої ся звістка, що при такій колосальній біді власне лихо здається якоюсь химерою. Та цур йому, власному лихові, я про нього давно гадку закинула! Одно тільки прикро буде, якщо писати прийдеться колись покинути, бо -вже тоді іменно, що ніякої рації існування не зостанеться. Але то ще побачимо, чий

чорт старше буде, чи мій, чи того туберкульозного бацила! Я не можу так сказати, як Ви, що мені аби тільки те а те покінчити, то вже й ad patres[1] можна, бо мені такого-такого багато треба писати, що якби жила па три життя разом, то й то ще не знаю, чи вспіла б те все поробити. Та я бо ще вмирати не збираюся, а тільки якщо прийдеться бути «лишенною всех прав состояния», то се вже трагікомічно буде. Але зпов-таки можна себе потішити, як той бубон на весіллі: «Ще побачим, як там буде!..» Здається, така потіха тепер для мене єдина під різними зглядами. А врешті — що? Поки буде в мене хоч одна моя права рука, то ще людина якось обійдеться. Тільки я тепер вже ні в чому не певна; так, щоб потім не журитись. Але не думайте, що от вже гину,— се тільки так — чого на світі не буває!.. А, коли б мені тільки яким чудом дядько видужав, то вже б і я була на людей похожа, а то-таки, далебі, я тепер ні до чого. Тут би не сидіти дарма, поки є час, а тут рука не здіймається якось на путню роботу. А моя робота така, що силою не візьмешся до неї. Журить мене, що від них нічого нема, ніякої звістки, от тільки, спасибі Вам, знаю, що не все загинуло. Певна річ, що краще лиха правда, ніж золота неправда, я ж бо ніколи інакше й не думала, але-бо інший раз хочеться, щоб та правда була якоюсь трохи іншою...

Читала я дядькову рецензію. Все то, все правда, та тільки, по-моєму, на такі «романи» то шкода й мови псувати. От щось мені не подобається, правду мовлячи, та українська допись: витяг чоловік якогось давньовічного Алексієва, що про нього і бог, і люди вже забули, та й возиться з ним, як кіт з салом; та й російське радикаль-ство судить він не зовсім справедливо, бо не завжди воно було винне, що українці так поринали в ньому і тратили свою національність, се скоріше вина недомислія самих же укр[аїнців]. Між іншим говорячи, ще ж і мова у сього укр[аїнця] шорстка та рогата! Ні, ще, видно, не навчились ми публіцистики розводити! Ще, може, навчимося — нова річ для нас! А що наші люди лінюхи, то таки лінюхи, бачу я тепера добре! У нас-бо таки громадського виховання нема ніякого, а через те й громадського почуття бракує. Все приходиться тільки очі протирать, щоб світліше на світ подивитись, а деякі, як лінуються, то й очей не протирають, а просто сплять сном праведних, та сни їм золоті привиджуються. Та думаю, що то недовго триватиме, бо дедалі, то такі часи настають, що треба або так заснути, щоб і сни ніякі не снились, або вже прокинутись зовсім і про всякі сни забути.

Се все, здається, теж туманне, як сон, але вже так воно зостанеться.

Скажіть, якщо се, що тепер посилаю, в лад Вам, то колись іще

пришлю щось подібного. Вражаючі такі речі, але ж нехай вони не ховаються. Цікаво, чи посилаєте свою часопись кому на Сибір? Пишіть мені, що вже там буде, по правді. Починаю вірити в свою натуру — досить витримлива! Бувайте здорові!

Л. К<

P. S. Сподіваюсь, що вже отримали посилку.

64. ДО М. П. ДРАГОМАІ-ІОВА

2 січня 1892 р. Колодяжне 21/XII 1891

Любий ДЯДЬКу!

Оце, не чекаючи Вашого листа, пишу сама. Та вже ж нам не подоба рахуватись листами, наче ті великі пани візйтами. Давно хотіла я до Вас писати, але от ніяк не могла зловити сих пісень, що тепер посилаю, я ж Вам їх давно обіцяла, і хоч, може, вони Вам і не дуже потрібні, однак слово завжди треба тримати. Пісні ті справді трудно було дістати, бо вони мало співаються і то більше межи старими людьми, я ж не в стані ходити по селі, отже, мусила чекати, аж моя знайома дівчина поспитається старих людей та сама навчиться. Від сії дівчини я сливе всі тутешні пісні записую, і мене навіть дивує, як я досі не обридла їй з своїм записуванням. Я взагалі маю щастя до етнографії — не тільки не стрічаю недовір'я собі або неохоти, а, навпаки, сама інший раз мушу покладати кінець етнографічним студіям. Досить того, що за чотири місяці маю півтораста обрядових пісень зібраних! Певна річ, що не все там цікаве і нове, але ж мене дуже займають оригінальні мотиви сих пісень, їх же — я знаю добре —■ ще ніхто не записував. Тепер, наломившись на записуванні нот, ся робота не видається вже мені дуже тяжкою, одна тільки біда, що не вмію просто з голосу писати, без помочі інструмента. А вже збірників пісень без голосів я тепер не признаю, отже, через те і сі три пісні посилаю Вам з голосами. Перша пісня («Ой у полі корчомка») має типічний волинський (чи взагалі правобережний) мотив: без фіоритур, мелодія просто починається і кінчається тією самою

низькою нотою. Мотив другої пісні (надто varjiante][1]) зовсім подібний до московських, власне, до солдатських пісень, які пішли в моду скрізь по селах після турецької війни. Та й про саму пісню мені моя дівчина каже, що то «московська пісня»; чи то ж вона зроду «московською» була, про те вже я не беруся розважати. Третя коротенька пісня співається до танцю, таких пісень в нашій стороні дуже багато, певно, не менше, ніж в Галичині коломийок. Я не можу вибачити галичанам, що вони не записують мотивів своїх коломийок або роблять з них якісь неможливі airs brillants[2] і

надають їм такі ультра-глупі назви, як, наприклад, «Вітрогони». Ну, та вже й українським пісням часом пе краще приходиться, се вже я мала нагоду побачити, програваючи Лідині ноти, т. є., що послані Вам заказною бандеролею — пожаль ти ся, боже, на наші вуха! Що мене надто мучить, то се варіації «sur des airs favorits de l'Ukraine» [3], і взагалі хотіла б я знати, яка то шельма впровадила моду на варіації?! Та цур їм врешті, і варіаціям, і лихим композиторам!

Я тепер не стільки музикою, скільки літературою займаюся, тільки вже мені тепер ніяк про неї писати, бо я вже і так багато незаслужених компліментів дістала від Ліди та від швагра. Одного я боюся, щоб Ваня не похопився судити о моїй вдачі по тому несвітському портрету, що папа Вам послав. Я була дуже розсерджена, довідавшись, що ті нещасливі групи послані Вам, але мама розповіла мені, що Ви збираєте (або колись збирали) колекцію «монстрів і раритетів», отже, в такім разі маєте цікаві екземпляри тепер. Але, може, я тепер справді уявляю собою монстра чи раритета з тим своїм настовбурченим коротким волоссям, що після тифу почало надто «фантазійним» способом рости, та все-таки я хочу здійнятись така, як єсть, чей же таки, не гірша вийду, ніж на групі. Тепер ми чекаємо портрета Маусика, а ніхто так, як його мала «тітка» Дора, вона тепер ні про що говорити пе може, не приплутавши Маусика, все збирається їхати по нього сама, то знов мене виправляє (вона вже звикла, що я вічно в яку далеку дорогу вибираюся!). А я б і справді з дорогою душею зараз би до Вас вибралася, дарма, що тепер північ і надворі негода,

[1] Варіант (франц.).— Ред.

[2] Блискучі арії (франц.).— Ред.

[3] «На улюблені українські мотиви» (франц.).— Ред.

яку тільки можна собі змислити. Бігме, не знаю, де я більше живу,— чи в Колодяжному, чи в Софії?.. Для мене ж Ви і вся Ваша родина зовсім не «міф». Може, трудно буде Вам повірити, коли скажу, що я добре пам'ятаю Вас, і дядину, і Ліду, дарма, що я мала всього шість літ, коли Вас бачила,— я маю надзвичайну пам'ять на обличчя та місцевості, які бачила в дитячих літах. До того ж, я не вмію думати без образів, і коли думаю про кого, то мушу з'явити собі того у всій його обста-нові, от як Вас тепер бачу. Не знаю, на щастя чи на недолю маю таку Einbildungskraft *, бо, наприклад], коли я довго від любої людини не маю листів, ані жадних звісток, то моя фантазія дуже прикро мені прислужується, і тоді я б хотіла краще не мати її зовсім. Я Вас багато не розпитуюсь про Ваше здоров'я, бо, може, Вам подібні питання обридли, знаю по собі, що інший раз ніщо не може так

сприкритись, як питання про здоров'я. Я буду тільки просити Ліди та дядипи, щоб вони не забували про нас, коли Вам не буде часу або охоти писати. Я дуже рада, що Ви поправляєтесь, а все-таки часто згадую ті легенди, де то одна людина приймає на себе чужу біду і слабість, і жаль мені, що се можливо тільки в казці! Хороші є казки на світі, і в них лежить часом хоч «заржавлена», а все-таки правда (знаєте, як говориться часто про казки: «Була колись правда, та заржавіла!»)... Тим часом я сама тепер в досить доброму здоров'ї: не тільки інфлюенци, а навіть пропасниці настоящої не маю і дуже тішуся, що не прийшлось мені бути сії зими на засланні в Криму. Почуваю себе «як не може бути» (себто — як слід) в своїй новій маленькій рожевій хатинці з білими меандрами (ся хатка має підтримувати в мені оптимістичний настрій). Тож треба вже штучних способів добирати! Врешті, я тепер в зимовому, робочому настрої і не маю часу на песимізм. Загадайте мені ще яку роботу — мені краще іде робота по Вашому слову. Порадьте мені: оце хочу собі купити Біблію, та не знаю, яку краще: чи грецьку, чи слов'янську,— думаю, грецьку краще. Звісно, жидівська була б найкраща, та що ж, коли не знаю по-жидівськи. В Біблії, окрім всього іншого, маса дикої грандіозної поезії, і мені скучно, коли я довго її не читаю. Я таки не можу не дивитись на народну поезію «літературним» поглядом, і, може, через те я так люблю наші ліричні пісні. Я шукала в болгарському «Сборшшу» ліричних пісень, але надаремне, і дуже то мені шкода, бо мені завжди здається, що коли де можна добачити вдачу народу, то се скоріше в ліричних піснях та в коломийках (не знаю, як іще зветься такий род поезії народної), ніж в баладах та піснях історичних. Ще теж було б мені почути мотиви болгарських колядок — по словах та по розмірі вони дуже нагадують щедрівки наші. Та вже колись приїду, то до всього допитаюся! Таки, видно, інакше не буде, а то що з того, що я розвалю листа, наче Велику хартію,-— однаково ні до чого толком не допитаюсь, бракує «епістолярного таланту»! Однак, якщо Вам мої хартії справляють яку приємність, то писатиму частіше. Тим часом буйвате мені здорові. Скажіть Вані, що я незмірно очарована його портретом, і ще от що: «excelsior»[1] — се справді моє слово.

Вас, і дядину, і всіх щиро цілую і кажу: «Святий вечір, добрий вечір!», бо досі вже у Вас святки.

Ваша Леся

65. ДО М. І. ПАВЛИКА Перша половина січня 1892 р. Колодяоісне

Шановний добродію!

Що з Вами? Чи Ви живі, чи здорові? Чи, може, яка «лютая

змія» похапала Ваші листи на дорозі? Чи, може, Вам «не було охоти й потреби писати», як мовляв один мій товариш після трьохмісячної перерви кореспонденції. Оце остатнє, здається, певніше. Бо вже-таки, щоб інфлуенца досі Вас не покинула, то се було б щось несвітське. А я би вже рада почути щось нового з Вашого світу. Маю добру надію, що Ваш принаймні матеріальний стан мусить поліпшитись,-— чи то ж моя надія справдиться? Пишіть лишень, що там коло вас чути нового? Коло мене то нічого такого цікавого нема, от собі так, як і давніше. З дядьком справа далеко краща, принаймні після остатнього листа так можна сказати.

Я Вас маю об одній речі просити: коли б Ви були ласкаві одшукати в весняних числах «Нар[оду]>> (десь межи 7 і 10 числом) вірші під назвою «Ридання» і списати мені з них II і III (I маю) уступи; се мені конче потрібне, а вірші і весняний «Народ» пішли по світі широкім* гуляти, і мудрий буде той, хто їх зловить. Як Вам прийде «охота й потреба» писати, то, майте добрість, надішліть мені вірші. На сей раз, проти свого звичаю, писатиму коротко, бо не вмію писати, не отримавши відповіді на попередній лист,— «куражу» якось не стає! Нехай до іншого разу буде, що лишилось. Бажаю Вам з Нового року нового здоров'я.

Л. К.

P. S. У нас кажуть: «З Новим роком, з новим щастям!» Але що таке щастя? Для мене ся ідея не стоїть ясно перед очима.

66. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ ТА І. Д. ШЙШМАНОВА

15 березня 1892 р. Колодяжне

Незнайома та люба родино, Ліда та Ваня!

От пробиваю лід! Тепер вже весна, то легше всякий лід пробивається. Насамперед стоїть фатальне «язикове питання», якою мовою провадить нам розмову? Та я так гадаю: по-болгарськи не вмію, по-французьки не звикла, по-московськи не хочу (бо теж не звикла), отже, як почала, так вже і кінчатиму. А відповідь пишіть якою хочете з сих чотирьох мов, або і всіма чотирма заразом, то я вже прочитаю, аби лиш написали. Може, розсердитесь, що так до обох разом пишу? Але простіть, не можу інакше, «es hat seine Griinde» [1]. Я таки трохи боюся писати до вас — Ваня, здається, висказував надію, що мої листи мусять бути інтересні, а тут якраз спостигне гірке розчарування, таке ж, як і після мого «личика», коли воно з'явиться у вас у Болгарії. Бо те «личико» мало чим краще (проте все ж краще!), ніж одне з тих «монстрів і раритетів», що папа Вам прислав «на позорище». Шкода, що Маусиковий портрет погано вийшов, давнішній був краще, а тут вийшло, «так, щось чорненьке». Тільки очки

гарненькі, бистрі. Щось не віриться, аби то він був у вас таким благо-нравним, як ви хвалитесь, не на те його очі показують. А якщо правда, то вам його розбалую, приїхавши, ось побачите! Ось я тепер зосталась з дітьми, бо мама в Києві, але я щ« їм нікому жадної покути не завдала. Тільки тут цікавий феномен: наші малі слухають мене далеко краще, ніж було при мамі, і навіть куди краще, ніж самої мами,— я сама не знаю, чому се так. Я думаю, що наші діти буйніші від Зорьки, бо Зорька на портреті такий філософський вираз має. Я боюсь, коли б Зорі не забрали на літо в Париж, то я його мало бачитиму. Я таки маю справжній проект їхати літом до вас. Коли дядькові не впору, щоб мене бачити, то я виберусь на іюль, а зачекаю поки він вернеться, тоді вже, може, і він мене не прожене. Ви мені порадьте по правді, як його краще зробити? Я ж собі думала так, щоб мені на літо вибратись десь в Болгарські гори чи над море та запросити Зорю і Раду тримати мені компанію, то ми б собі гляділися навзаєм і, певне, нам скучно не було б. Врешті, куди б ви поїхали, туди і я. Та ще б я хтіла знати, як-то краще випадає їхати, чи на Бургас, чи на Ізмаїл, а там «краєм Дунаєм», а коли Дунаєм, то до якого пункту? Ви вже, може, і не вірите моїм зборам, але ж на сей раз то хіба тільки яка диявольська сила мене затримає, коли я не дійду свого. Ще от що: не пошкодило б, якби я мала хоч поганенький болгарсько-який-небудь словар, то, може, б там у мене де-не-де слово маячило, так щоб для першої знайомості з Маусиком був сякий-такий репертуар слів. Бо хоч я з цілої нашої сім'ї найбільше розумію по-болгарськи, але се ще не показує великих моїх познаній. Я навіть і читати не зовсім тямлю, от не знаю, як треба «Ѣ» читати (чи є, чи я?), як «г» (чи h, чи g). Трудно мені розібрати, де власне і як треба вживати praepositiones [1] і як то обходитись без infinitiv-a [2]. Не розумію інших звичайних слів, як наприклад], «ильадь». Се вже подібне до того, як один кацап казав: «Я все понимаю гіо-малорусски, только не знаю, что это такое «мов» (мов дурний, иапр[иклад])». Однак на перший раз чи не годі? Занадто вже інтересний лист виходить, а хорошого, знаєте, потрошку! Лід пробитий! Цілую вас, і чорненького Маусика, і Радозорієе.

Ваша Леся

[1] Прийменник (лат.).— Ред.

[2] Неозначена форма (лат.).— Ред.

67. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

15 березня 1892 р. Колодяжне 1892, 3/III

Любий мій дядьку!

Оце-я отримала Вашого листа з портретом. Власне я отримала, бо мама тепер в Києві. Сподіваюся, що й мама і Ви мені вибачите моє самоуправство, але ж я, вгледівши Ваш почерк та

намацавши фотографію, не в силі була згодитись чекати два тижні до маминого приїзду. А врешті, я чомусь добре знала, що там є мені лист. Спасибі Вам, що найшли-сьте час мені написати, мені, бачте, хоч короткий лист, аби від Вас. Довгостю я вже сама надолужу. Тільки я вже Вам так раджу, якщо сей лист Вам не в міру довгим здасться, то Ви його віддайте дядині, а вона Вам, може, коротше перекаже. У мене ж така чудна натура, що я зовсім пе вмію коротких листів писати, коли до кого добра, а тільки тоді пишу коротко, як треба кого вилаяти,— отоді вже «раз та гаразд!». Доконче постараюся спровадити собі книжки, що Ви радите,— спасибі за раду,— не думаю, щоб се було трудно. Шкода та шкода, що з тим «Єзекіїлем» вийшло непорозуміння, але біди ще жадної, бо у мене затримався прозаїчний переклад, то у вірш завести недовго. Тема Ваша («Брюс») припала мені до серця, надто уступ з павуком цікавий! Здається мені, що можна буде так скласти, аби для «Дзвінка» годилось, хоча ручити за се не можна, бо у тих галичан бувають часом якісь надзвичайні погляди на самі звичайні речі. Ну, та се вже там будемо бачити, а поки що моє діло робити, ні на кого не оглядаючись, окрім Вас. Коли ж буде зроблене, то вже десь приткнемо, бо вже коли нещасливі «Pauvres gens» таки знайшли собі притулок після цілорічної блуканини, то, видно, ще моя доля не загинула. Здається, мені і моїм писанням суджено-таки по світі блукати чимало, от і тепер моя одна повість, скінчена ще два роки тому назад, блукає по світі галицькому, то блукає, то вилежується цілими місяцями на одному місці. Зовсім так, як сам автор! А дві мої поемки то «з'їздили всю Польщу і Україну» і таки до мене вернулись — в оригіналі, а друку так і не виділи. Смішні ті наші видавці: оце смичуть за поли —давай щось нового! — а даси, то воно й зостаріється те нове, поїш на світ вилізе. Колись у нас була розмова з п. Гринев[ецышмі] на тему поетів і поезії, і тоді він мені доказував, що для України ще рано на поетів чи, може, вже пізно, а докаа тому хачі би те,. що їм (поетам) нігде подітись з своїми віршами, а хоч де й подінуться, то таки їх ніхто читати не буде, бо тепер не час на коштовні забавки. Я* тоді завзято спорилась за raison d'etre[1] поезії, але тепер> то* може; де з чим би. й згодилась, хоч таки не зо всім. Я. таки* т тепер думаю, що коли чиїм віршам абсолютно місця, не- знаходиться* то хіба се через те; що ті вірші, погані*, а. як будуть добрі* то від того не зопсуються, що який час полежать, коли, вже тепер на них рано; А щоб для. поезії* тепер вже було запізно, то таки тому не вірю— невже б то* наша? поезіях «отцвела, не успевши расцвесть»? Бо, по-моєму, вона, ще зовсім не вспіла: розцвісти як. слід. Hat мою думку, то в нас тільки тепер дехто починає вчитися версифікації*,

а більшість то й досі не признає її,, а йдеˆ ш правилами: «Не налагай оков на вдохновенье!» та «Аби*душа щира!». Я знаю одного поета,, що склав собі афоризм: «Гарна рифма — погибель длйг ідеї!», і* треба сказати* він тримається вірно свого афоризму, вже чи: по волі*, чи. по неволі— хто його зна. Що ж до мене, то я* тільки генієві: можу простить кепсько збудований вірш*, ш й то не завˆ жди. Українським же поетам, слід би на який, час заборонити писати національно-патріотичні вірші, то, може б, вони скоріше версифікації вивчились, примушені до того лірикою та перекладами,, а то- тепер вони найбільше надіються на патріотизм: своїх читців, а не на власну рифму та розмір. Мені сердечне шкода, наприклад,, молоденького поета Кримського: аже з нього*, може* б, могли й люди вийти, а тепер... «зануда» сама зосталась. Може, смішно читати, як я просторікую на таку тему, але що ж, коли моя зброя на мене обернеться, то тим гірше для мене, а я таки завжди так говоритиму. Впрочім, мене люди зовсім не за самий вірш лають, а за те, що я мало ідейна, чи то пак —- мало тенденційна, але мені здається* що коли я буду тенденцію за волосся притягати, то всім буде чутно, як їй волос тріщатиме нещасній. А вона як схоче, то й сама до мене прийде, тоді я вже її не прожену. Та, врешті, пе об мені річ. Мене ще занадто мало лають — страшно, коли б не розбалуватись. Тільки

т

мама часом скритикує гостріте, а Миша то смітить мене навіть своїми дифірамбами; певне, то неправда, що не можна бути пророком в рідному краю, бо, отже, можна ним бути навіть в очах рідного брата. Зате вже й я з Мишею завжди в згоді, тоді як з товаришами частенько лаятись приходиться, хоч інший раз і пе рада б, бо взагалі, не люблю сваритись —не моя то вдача. Правда, нам з Мишею не випадає сваритись, 'бо ми так рідко бачимось, що пема часу на сварку: взимі він мало вдома бував, а вліті мене лиха година по диких стенах носить. Тільки вже на се літо я не на дикі степи хочу їхати, а десь інде, та боюся, що Ви порадите мені «не рипатись», а вже муситиму слухати ради. Однак я скаржуся на блуканину, а .вона, як по лццрій правді сказати, увійшла вже мені в кров.: як настає весна, то мене у вирій тягне (тут ще винен і страх перед пропасницею весняною), тільки мені вже тепер страшно було б самій десь зоставатись, бо вже відаю, який то смак лежати на тиф серед чужих людей.

Тепер ще треба мені де об чім Вас просити. Ото Миша вже давно просив, щоб я довідалась, чи можна укіиче-ному студентові медикові з російського університету мати місце лікаря в Болгарії, чи до того треба тримати екзамена при якому болгарському закладі, чи досить російського диплому, чи й зовсім там чужих не

приймають? А лкщо приймають, то на яких услів'ях? Се вже я б у Вані просила сії відомості. Друга просьба досить оригінальна (лраще сказати — смішна) і відноситься до Зорі та Ради. .Наші діти вже мене давно нею печуть, та я все забуваюсь. Діло от в чім: якось у нас був Ваш історичний атлас «Культ Мітри» (так, здається?), діти його розглядали з великою втіхою — видно, стиль малюнків їм під смак .підійшов,- і найбільш їм сподобався малюночок, де то сонце їде на колісниці все в промінні і широко усміхається; того сонця вони ніяк не можуть забути і оце тепер ,просять, щоб Зоря або Рада перемалювали б їм теє сонце на папірець і прислали б сюди. То вже я прошу, нехай би то зробили, а то мене діти з'їдять, як сонця не буде. А от власне моя просьба: дозвольте мені заграбувати Вашого тепер присланого портрета і забрати його собі в нову хату «на вічну обладу», а то мама все збирається мені дати якого з Ваших портретів, «который получше», а тим часом ще ніякого не дала. Скоріша буде справа, як я сама візьму. Чи згода? А ні, то приїду Вас грабувати!

Любій дядині мої щирі поцілунки!

Ваша Леся

68. ДО І. Я. ФРАНКА

[20] по

2 травня 1892 р\ Колодяжне 18|у 92

Вельмиповажаний добродію!

Оце я врешті зладила до друку свої вірші. Ви-сьте були такі ласкаві, що згодились провадити се видання, отож тепер звертаюся до Вас. Побачили ми, що видавати щось за кордоном і корегувати тут річ дуже затяжна, отож мушу я добрих людей трудити своїм виданням. Збірник мій має видаватись моїм коштом, тільки вже Вашим заходом. Я б хотіла, щоб він був такого типу, як наше видання Гейне, що вже досі скінчене. Всі видатки, які треба,— мої, чи на коректу, чи на що слід. Тільки остатню коректу, будьте такі ласкаві, самі протримайте, то вже буде мені на певність, що хоч у моїх віршах і є помилки поетичні, та не буде друкарських. Самі знаєте, яка то біда ті помилки друкарські. Тільки два видання я бачила без помилок: «З вершин і пизин» та «На новий шлях». Ще буду одну річ просити, що, певне, видасться Вам чудною: як друкуватиметься моя книжка, то посилайте шматки її для прочитання п. Огоновському. Хоч се не дуже вигідно для Вас, та, почасти, й для мене, але нехай вже так буде,— тим позбавите мене більшої мороки.

Тепер тим часом посилаю першу частину, але незабаром вишлю і другу, бо й та готова; обидві мають в одній книжці друкуватись. Послухавши Вашої ради, я не містила сюди жадних перекладів, бо й справді краще їх окремо видавати. Та, може, без

перекладів книжка як-небудь на Україну протиснеться, хоча й надія мала!

Ото усі мої умови, може, чого недомовила як слід, то вибачте — я не досвідчена у видавецькому ділі. Тепер мені зостається перепросити Вас за прийдешні клопоти та подякувати за добру волю, з якою Ви беретесь мені помагати вийти на світ з моїми піснями.

Шкода мені, що я не можу побачити Вашого видання Гейне. Чи не могло б воно як до мене дістатись? Щодо В. Гюго, то я останніми часами ще нічого не перекладала — багато було роботи іншої, а до того ж, з мене й робітниця така, що сьогодні біжить, а завтра лежить. Проте маю на меті багато перекладати. Дехто з товаришів моїх теж обіцяється, дехто вже й почав. Дасть біг, видамо збірника.

Бувайте здорові! Дякую наперед за Вашу пращо! Вашій пані та діткам мої поцілунки і щире вітання.

Щиро поважаюча Вас Леся Українка

69. ДО М. І. ПАВЛИКА

20

2 травня 1892 р. Колодяжне 18jy92

Високоповажний добродію!

Сьогодні, власне, я збиралася Вам писати, аж прийшов Ваш лист. Спасибі Вам за нього! Шкода, що на такий довгий час ми перервали розмову, ну, та що ж, ніхто не винен.

З Вашими думками про комітет жіночий я згідна і мама теж (я їй передала про се). Мама хоче писати про се п. Оз[аркевичевій] і п. Фр[анковій], то там вже докладніше виразить наші думки. Від матеріальної помочі, звісно, не ухилимось (хоч то я досі нічого не маю, та, може, не завжди так буде). Добре було б, коли б вже та газета скоріше виходила, а то таке довге зволікання може розхолодити і тих небагато симпатизуючих, які в нас є.

Я проситиму прислати мені остатнє число «Нар[оду]», отримавши, проситиму і попередні бракуючі вислати. Адреса моя та сама, що й досі була,—в хуткім часі не збираюсь нікуди їхати, а як, може, й їхатиму, то Вам напишу. Дуже то прикрий стан, коли людина не знає, що в світі діється, се щось подібне до полярної ночі, добро ще те, що і такій ночі є свій кінець.

Здоров'я моє тепер краще — се, певно, для Вас несподівано? Бачите, весна тепер уже справжня настала, і навіть тут у нас було нібито гаряче, а мені се найкраще. Я вже давно не бачила справжньої весни, і мепі

здається, що так багато зоауль, як сей рік, ще ніколи не було. Через те я, хоч і дуже не часто-, приходжу в оптимістичний настрій, І тоді мені сво.є і чужа життя кращим здається.. Се дуже

нелогічно,, а боку глянувши,. бо що Спільного між оптимізмом а зозулями:? Але, певне, в мені якийсь атавізм одкликається, спасибі йому! Простіть, що такі нісенітниці Вам пишу, Вам, певне,, не, до- того. Що то, справді, на Вас біда за бідою збирається? Коли б Ви вже скоріше з того Львова собі вибрались, чи се неможливо раніше ікшя? Може* Ви просто втомились, затяглись і Вам треба на який час спокою. От коли б Ви виїхали десь у Бескиди на безлюддя, наскільки можна ідеальне, і навіть би своєї адреси нікому не дали (окрім мене, однак), викинули б і перо, й чорнило за вікно, ба навіть і газет не читали б який час, то, може б, наполовину, а то й зовсім поправили своє здоров'я. Звичайно, се занадто ідеальний проект, але, w же зшжлж б Ви йота літом як-небудь спробувати? Та певне, ви се й без мене[4] знаєте, тільки не гнівайтесь за мою щиру раду. Я так би хотіла Вас ще зовсім: здорсштг побачите, щ® не трачу сії надії. Ви, дядько і я — всі неначе в. лих™ слід уступили від якого часу, як то ми виетутшо з нього? Тим часом я не боюся хоч за свою праву руку, але чи надовго та певність? Але я вже зовсім тепер за себе же журюся, а тим більший жаль мені за інших. Справді, краще самій бути слабою. Пишіть мені частіше, хоч би ш коротко, щоб я відала, де Вш і як маєтесь. Постараюся не наприкрятись, довгими листами, хоча й не зарікашсь. Нехай іншим часом, може, щось цікавішого напишу, а тепер вже так буде. Чекаю скоріше звіслгок від Вас. Будьте справді здоровії Лишіть вже мені той монополь шж$_г$ усякі туберкули та інше лихо,— нащо воно Вам потрібне?

P. S. Чи се те саме віче, що то* в Стрию- було, чи яке інше? Здумайте собі, я нічого про се не зеаш — який регрес!

70. ДО І. Я. ФРАНКА

26 травня 1892 р. Колодяжне іВ"у"92

'Вельмишановний пане!

Простіть, що не зараз Вам одписала, а через день,— ніяк не могла раніше. От і тепер пишу, урвавши час, бо сьогодні їду до Варшави, зосталось три години до від'їзду. За тиждень вернуся додому.

Спасибі Вам, іцире спасибі за Вашу поміч та уважність до мене! Коли б же я могла Вам колись чимсь віддячитись... Добре, що можу відповідати по номерах, так буде більше з толком, бо він в моїх листах не завжди є.

1) Згоджуюся з Вами, щоб не зоставляти порожніх карток, так буде краще. Буде дешевше, та й ніхто не подумає, що мався замір побільшити книжку білим папером. Я ж зовсім не інтересуюсь тим, щоб книжка була велика. Ділити на групи не буду, бо се й трудно, і не конче потрібно» Чи будуть переклади, чи ні, не знаю ще, хай як видрукується книжка, то побачу,— але й оригінальних вийде спора купка.

2) Загальний титул «На крилах пісень» посилаю. Передмови не буде. Обкладинка нехай буде з такого паперу, як та, що на нашому виданні Гейне.

3) Скаля музична як має бути поганою, то краще хай ніяк не буде. Я взагалі щось-то роздумала її друкувати — обійдеться і так.

4) Звіздочки *** можна повикидати там, де вони між куплетами, але там, де ними починається поезія без назви, нехай зостануться. Отак буде половина по-Вашому, половина по-моєму. Між куплетами, однак, все ж пропуски потрібні.

5) Наголосків у сьому зшитку єсть доволі, здається, а в першому, будьте ласкаві, самі проставте. Врешті, я вже допевнилась, що наголоски далеко не всім читате-лям помагають, бо є такі читателі!..

6) Слівце може нехай буде і без комів.

7) Слівце чі нехай так і буде, бо до нього ми звикли, така в нас вимова.

8) Слово ясний, як і подібні до нього слова, справді можуть говоритись з різним наголоском, і се таки слід зазначувати (так само, як смутний і смутний). Яснїї можна писати й яснії. За букву

ї я не стою, але вона має таку саму рацію, як і інші йотовані букви: ю, я, в і т. д. Я стою за правдиву фонетичну цравонись (радикальну), але коли тим часом не можу нею друкувати, то вже мушу якось з цією обходитись. Врешті, мені щось теє ї теж спротивилось, можна заміиити його, йі або й просто — і, напр., свої, Україніаіт. д.

9) В слові слізьми таки треба писати м'який знак, бо так вимовляється. Слово в ь я н е можна писати або так, або в й а н е, але ніяк не в я н е, бо то, власне, вийде російська вимова. И н ш и й, нехай теж так зостається.

10) Щодо виразів: розквітла не здається мені полонізмом, у пас так говорять.

11) «В небі місяць страшний» справді краще справити — нехай буде «В небі місяць з'явився смутний».

Замість «первісточка», хай буде «первісночка», а що при тім «біла», то се нічого, бо вона й така бува, єсть то взагалі перша квітка. «Рвяно» від того самого кореня, що й ревний, ревне, слово се літературне, давно ужите.

12) «A quoi penses tu?» [1] викиньте, бог з ним, не треба.

Бачите, упертості не показую, з чим згоджуюсь, то слухаю, а решта нехай таки буде по-моєму. Прошу Вас хорошенько, аби-сьте протримали коректуру в передмові до нашого Гейне, нехай там швидше друкують та висилають нам в листах. Пробачте мені за такий лист. Бувайте здорові! Спасибі!

Гроші, 25 рублів, посилаю яко задаток на друк моїх віршів, хутко отримаєте.

71. ДО М. П. ТА Л. М. ДРАГОМАНОВИХ

18

ЗО серпня 1892 р. Колодяоісне 18 ууц 92

Кохані мої дядьку й дядино!

Не буду вже нічим одбріхуватись, а тільки скажу, що й сама не знаю, як я могла так довго не писати до Вас; якщо будете мене лаять, то я того варта. Але я таки думаю, що не будете лаять, на сей раз, може, мені так минеться. Я літом завжди трохи лінуюся, а се літо якесь надто ліниве в мене, певне, тим воно таке, що я його вдома проводжу, не скучаючи, того ж і робота не так на думку йде. Досить буде сказати, що я досі не написала обіцяної поеми («Брюса»), хоч і тримаю в мислі писати її, а не пишу єдиио через лінощі. Проводиться мій час досить дурним способом: як не в лісі, то в саду, тільки ввечері в хаті, та й то найбільш за фортепіано. Правда, що у нас тепер спека надзвичайна, надто для Полісся, що звикло до вічно плачущого неба. Для мене то се дуже добре, а тільки для того, хто боїться холери, то й зовсім зле. У нас на Правобережжі поки що холери нема, і ми думаєм, що, може, вона до зими до нас не долізе, а зимою її не так страшно. Врешті ми зовсім перестали її боятись, навіть мама привикла до всяких непевних розмов та слухів, а перше її це все дуже турбувало. Я чомусь ніяких зараз не боюсь і дуже серджуся, що мама не хоче мене пускати в Полтавщину до Шури через те, що там де-не-де прокидається холера. Мусить бути, що до зими я нікуди з дому не виїздитиму, хіба що в Одесу вирвуся на який час на весілля гуляти — слава богу, там холери нема. Отож вийде таке чудо, що я цілий рік буду вдома (бо пробування на Бугові я не вважаю за пробування «на чужій стороні») і, здається, се буде добре для мене. Як будуть іти осінні дощі, то я сподіваюсь написати чимало такого, що вже давно збираюсь. Притому прошу Вас, дядьку, не забувати, що я готова завжди служити Вам своєю роботою, чи то в перекладах, чи то в оригінальних творах. Було б мені дуже мило, коли б я могла бути Вам у чому-небудь справжньою помічницею. Не вважайте на мої літні лінощі — я тільки тоді лінива, коли мій організм того справді вимагає, а то таки можу похвалитись, що лінощі не моя натура. Та я таки хоч можу читати німецькі «Еіпіеі-tung'Н» [34] і невважаючи на спеку, а от Миша то вже може служити типом «студента на вакаціях», врешті, я йому не дивуюсь. Спасибі

Миші, я таки маю книжки про давні релігії, тільки окрім Kautscb'a[35], та й того пізніше матиму. Ще я думаю, що мені слід би мати якісь кпижкп по історії ˆрелігії і культури жидівської, а то мені трудно добратись толку їв тих різних пророчих книгах, в тих фантастично-туманних образах та чудній міфології. Але то ще буде вдас і на те, хай-ноя перше з «Einleitimg'aMn» вправлюсь. З мене, може, вийшов би порядний студент теолог, бо я способна «втравитись» у такі речі. Хоч могло б статись, що мені 6 поставили двойку по закону божому, як то сталося з одним досить розумним київським студентом. Врешті, певніше, що з мене ніякий студент не вийшов би. {Якби я була -здорова, то, може б, вийшов з мене другий >Вамбері або другий Пржевальський, бо маю дуже бродячу натуру. Як я почула, що Зоря вибирається па Фіпістерре, то аж мені заздрісно стало, бо се моя давня мрзя — побачити справжній океан. Шкода, що Зоркове подоріжжя не вигоріло, хоч я йому і позавидувала завчасу, а все ж я б хотіла, щоб хоч він сам побачив океан. Колись, «як 'матиму багато лишніх грошей» (Мишин вираз) , то ми з Зорею поїдемо навколо світу! Чому Ви, дядино, не поїхали на Фіністерре? Мама каже: «Добре, що не поїхали, <бо нема чого»; але я зовсім іншої тадки, я, на Вашому місці, постаралась би поїхати. Напишіть мені, де, властиве, тепер Ліда і Рада? Вони на літо завжди якось так зникають, що навіть трудно допитатись, де вони поділись. Я б просила Зорю описати свої паризькі враження, але знаю, що хлоп'ята його літ не дуже люблять епістолярну літературу, то й не намагаюся. Краще Ви вже пишіть і за себе и за його. Ви наводите на Зорю, ніби він і трус, і те, й се! Він дуже цікавий і розумний хлопчик, ми б з ним, напевне, були добрі товариші, а в товаристві нас не злякали б ні живі омари, ні які інші дива морські. Та й, справді, Ви, дядино, даремне так журитеся Зорею, його нібито ненормальним вихованням — дитина з ‘ Вашої сім'ї напевне вийде краще, -ніж всяка «нормально вихована» російська дитина, загнічена з малих літ систематичним гімназичним вихованням. Я що далі, то більше ішевняюся, як то добре, що мама не віддала мене в гімназію, бо гімназія хоч би й не зломила мене, то все-таки пригнітила б. Хіба тільки те добре в школі, що вона привчає до товариства, але ж і не за всяким товариством варто жалкувати. Мушу признатись, однак, що я таки трохи жалую за товариством, бо я, властиве, ніколи не мала його, як і всі мц, окрім Миші, котрий був у гімназії та в університеті,

Я щось не розберу, чи Радо ходить в. пшолу в Софії, чи ні? І що то за школа, куди ходив Зоря? Чи то так, як гімназія, чи' що? Як са Рада п' Зоря могли: таж хутко вивчитись болгарської мови настільки, щоб навіть бути школярами болгарськими? А тепер

Зоря, лжбѳш», набереться паризького акценту, проживши ціле літа в Парижі. От я б хотіла знати всі головні європейські мови, хоч би для самих літератур, але се моє бажання дуже помалу справджуються,, бо в Колгодяжному трудно знайти спосіб до того. Мені б таки слід хоч одну зиму пробути десь у великому місті, а то в; селі, самообр&зування дуже дорога річ. Я б хотіла ще довше писати, та оце щось так гаряче робиться, що аж думаш розтають, бо от-от їхатимуть до міста,, і я хочу з листом поспіти[1]* Та вже й час кінчити на сей раз,.

Бувайте здорові* усі троє, міцно Вас цілую-. Справді, се шкода, що я ще не маю «багато лишніх. грошей» і через те не можу поїхати з Зорею* на «край: світу».,. Пишіть до мене, прошу Вас.

Ваша Леся

Чи Ви отримали наші переклади з Гейне? Я наказувала, щоб Вам їх вислали.

Скажіть мені$_{г}$ що значить слово «Atftnach.» у СогпііГа в «Emleitung» *, чи' воно жидівське, чи яке? Мене дуже збдаас, що я не знаю його.

72. ДО М. Ц. ДРАГОМАІ-ІОВА

15

27 жовтня 1892 р. Колодяжне 18 Х[92]

Дорогий дядьку!

Спасибі, що Ви таки зібрались написати мені слівце. Тільки не знаю, чогось Ви, думаєте, що я не. скучаю без Ваших: листів^ Власне, я без них більше скучаю, ніж без яких інших. А сей. раз ми вже всі заскучали, бо при-йшлося не мало чекати. Однак я вже справді немов на-палася на Вас, а по-настоящому, ще на мене треба напастись, бо от поки я зібралася з своїм листом,, то Ви, може, досі і виїхали з Софії. Вашу «Віру» ми отримали. Вона мені сподобалась однаково, як і «Швейцарська

m

спілка». Мені здається, що з усіх пишучих українців тільки Ви вмієте писати таким простим популярним складом без жадного туману в ідеях і мові. Я ще не пробувала читати чогось подібного з людьми, але говорити траплялось не раз, і мені здається, що такі теми людям і цікаві, і зрозумілі здавались. Читати самостійно чогось поважнішого наші люди не дуже-то люблять, бо взагалі страх мало звикли до самостійного читання, та й мало між ними добре читаючих, страх як мало. Є багато таких, що по 3, по 4 роки до школи ходили, проте читати ледве-ледве тямлять, а жінки і зовсім не вміють читати ні одна, і вчитись не хотять: «Пощо нам теє?» Проте слухати, як хтось читає, жінки більш охочі, ніж чоловіки, врешті, може, се мені так здається, бо взагалі

більш приходиться мати діло з жінками. Читаємо більш белетристику, бо добрих популярно-наукових книжок у мене дуже мало, та й взагалі їх у нас мало. Найбільш мені приходилось завважати брак книжок по історії, своїй і чужій, а їх би читали напевне, тільки треба знати, як писати,— не так, наприклад, як написана історія Барвінського. Після історичних книжок теж бракує добрих перекладів святого письма, але сьому, може, хутко дасться рада. Дуже тяжко писати книжки для людей, позбавлених навіть початкової просвіти, як-от наші. Але я думаю, що наші люди з натури дуже розукні, бо їх навіть наші волинські школи не можуть дурнями зробити, а вже, здається, для сього не мало прикладається роботи.

«Хлібороба» я через довгий час не бачила, але хутко постараюся знов бачити, бо дуже цікаво. З ширшого світу мало що чую, бо чогось добрі люди покинули до мене писати, не знаю, з якої причини. Чи Ви не чули часом, де обертається Гриневецький? Він десь зник мені з очей. Я тепер зовсім мов на далекому острові живу і не чую нізвідки пі вітру, ні хвилі. Тільки Миша та ще дві-три людини часом голос до мене подають. У Києві усі пригасли, «знаходяться в пригніченому стані» і наложили на себе обітницю абсолютного мовчання, а ще ображаються, що про них ніхто нічого не пише і не споминає. «Elements d'histoire juive» [1] я не отримала, але я думаю, що Ви її ще не посилали.

Оце посилаю Вам переклад, що Ви хотіли,— чи до сподоби Вам буде? Я збираюся ще кілька уривків перекласти з Ісаії та з Ієремії, для власної втіхи, як Вам треба, то можу прислати. Хотіла б я знати, де Ви тепера. Бувайте здорові! Цілую Вас, дядину і Зорку.

Ваша Леся

Зорині кораблі справили великий ефект.

Ісаії І, ст. 2—3, 11 — 18.

Чуло небо й землі розповіло, що бог промовляв:

«Я синів народив, я їм долю послав,

Та до мене мій люд не признався.

Знає віл свого пана, осел знає ясла свої,

А мене тільки люди не знають мої,

Мій Ізраель мене відцурався!»

Так говорить господь: «Що для мене ся безліч дарів? Досить ви попалили ягнят, баранів,

Мені кров кіз, телят вже немила.

Ви до мене не йдіть, хто від вас вимагав сього?

Не приходьте ви більше до двору мого,

Бридкі пахощі ваші й кадила!

Ваших свят, і субот, і великого дня не терплю! Святкування,

постів, празників не люблю,

Ненавидить душа моя того!

Досить ждав я! Тепер за гріхи покарати вже час!

Руки здіймете — я одвернуся од вас,

Я не вчую благання гучного.

Ваші руки в крові, тож обмийте, щоб чисті були,

Скиньте нечисть і гріх, що на душу взяли,

Перестаньте неправду любити.

Справедливо судіть: хто покривджений, ви захистіть, Сироті і вдовиці по правді чиніть,

І добро научітесь робити.

І тоді, каже бог, ви прийдіте, я суд вам зроблю,

Хоч би ви од гріхів червоніли, то я вас, як сніг, убілю;

Хоч бц ви од гріхів паленіли, то я вас, як вовну, вбілю».

P. S. Хотіла перше зробити переклад без рифми, та подумала, що мало хто тямить читати білий вірш. А як по-Вашому, чи така форма до сього пасує? Чи, може, взяти який інший вірш?

Вибачайте, що лист вийшов на клаптях, се так якось «нечаянно», другий раз напишу докладніше. Пишіть до нас частіш.

Леся

73. ДО М. П. ДРАГОМАШВА

22 грудня 1S92 р, Колод.яжш 18 92

Любий .дядьку!

Чого Ви се так на мене напались? Далебі, не по правді Ви вчинили! Я написала свій остатній лист, зовсім не запізнившись, але ми розлічили, що наші листи не застануть Вас в Парижі, отож ми і послали їх до Софії. Се, як бачу тепер, був великий промах, але ж тільки промах, а .зовсім не російщина-азіатщина, безкультурність, варварство і т. і. Мені здається, що, може, в чому іншому, а в лінощах і «нечувственності» я не повинна. Врешті, qui s'excuse, slaccuse *, і я ле буду більш оправдуватись, тільки скажу, що коли Ви мене отак сварите, то «кається і серденько ˆначетверо моє», як співають в одній нашій пісні. Моя ж ти долейко темнейка! Я ж думала, що тепер, більш ніж коли, статкую, аж тут мені як на те голову .намилено! Ні, справді, *я статкую тепер: половину «Шотландської легенди*» 'написала, і всю роботу стараюсь вести якнайліпше, і про школи напишу, конечне напишу, тільки, може, трошки .на свій лад. Ми з мамою пробували дещо посилати до російських журналів, і щось-то не конеете щасливо, ‘проте се нічого, треба брати приклад з того павука, що в моїй .легенді... Простіть, що зараз ле писатиму Вам щось докладнішого з поводу популярних брошур,— я б, може, й могла, але хочу дещо гпевшше ировірит-и, а тоді вже напишу з

більшим толком, се, я мислю, пе пошкодить, що буде трошечки пізліше. Про галицьких емігрантів я чула таке, ніби їх з осені найшло чимало до ваших волинських міст, наприклад, до Кременця, Острога, тинялися вони там цілими гуртами, шукаючи роботу та збиваючи плату нашим робітникам, бо голодному галичанинові що хто хотів, те й давав. Просили вони 'й землі, та в нас тепер чужим людям, надто австрійкам, землі пе дають. Потім багато їх полягало в шпиталях, позасідало в «участках», а деякі, кажуть, були попи сил ані додому. Наші юго-за-падні газети починають вже помалу лаяти «угнетенных русинов», що, мовляв, ми думали, ніби вони справді нещасні, пригнічені, а вони просто лінюхи та ще й мошен-

никуваті до того і люблять на* російську[5] кишеню надію покладати, а в кишені тій тепер* не дуже-то бряжчить. Воно-то ираадаv що на бряжчить, а все ж таки;.. Про галичан, одтак$_г$ по наших газетах мало; що пишуть, та й взагалі якось, про все шлѳ пишуть$_г$ а більш того, що й зовсім», не пишуть Холера притихла (хочз v ке утихла), і тем<. д.о< писання? стало мамо* але навесні; можна; сподіватись, знов повернеться та я вдячна[1] тема— проˆ холеру.. Ви просите написати; докладно про нас усіх. Се гема про-стораˆ, бо нас тепер/ чимало сеть до описашш. У нас тепер живе тітка Саша а даома хлопцями, і хлопці ті учаться потроху ЗО' мною, готуючись ДО[1] «ЗЄМЛВДЄЛБЧЄСКОГО училища»,. вони літами однакові з- нашткг Ѳяшеш (М— 15 літ), і се© тріо провадить яшття> досить* веселе. Ще є у нас в гостях*, два чужі хлоняошки, тії вже' складають тріо з Микосем,. або* краще сказати, квартет, бо й Дора від них не відступає; Оксаночка поділяється між тріо і квартетом, як може,, хоч тримається) білбпгєд при Олесі, яко людина старшого віку. Вони а Олесеюˆ учаться трохи дома», трохи в- місті,- а все разом, виходшль досить багато. Я учу Оксаночку грати на; фортепіано бо вона має добрі вушка й лапки. Сподіваюся?, що ученицяг багато переважить свого учителя, і буде давати концерти (укупі з Зіркою). Дора: все строїть планам як вона;: буде приймати у себе Маусика (вона вперто назива його таки Маусиь ком.);, яку вона* йошу хату врядить*- яке" плаття вишиє «шовкове з золотим® квітками» і: т. і. Я теж строю плани, ще буйніші від Дорииих, та не знаюу хто міцніше строїть.. Миша не* буде- у тас на свята, а; поїде до Анни Іванавниу се він дуже добре робить,, а все-таки се мені дуже-смутно, бо до весни ще страх яі* довго* ждати. Тепер стоїть- сама бридка зима з вітром, дощеш та ожеледдю, дуже для мене неприємна і шкодлжаˆ та вже нічого не враджу,— літомі будемо? настояще житщ а тепер як-небудь перекалатаємо. Я все-таки ще тримаюся не згірше,. як на зимову пору, то. навіть добре, і

стараюсь триматися поради одного варшавського лікаря*: «Jesc,

spac і піс піе гоЬіс» \ остатнього пункту, однак, найменше придержуюсь, бо то вже було б занадто нудно, та й без потреби то. У мене, як завжди, багато? непочатих робот, і одна другу перебиває, але я навіть сз люблю.

Я все роблю замахи на всякі повісті і драми на громадські теми: але — біда моя! — я бачу, що я ще молода-дурна (Helas! [1] Сі два слова часто вживаються у нас як синоніми!), бо часто мене займають такі думки, що не мають нічого спільного ні з громадськими справами, ні з патріотичними думками, а проте я забуваю про економію часу і паперу і мушу записувати їх, бо вони кажуть, що хотять жити на світі. Можна подумати, що я пера з рук не випускаю, так я розхвасталась! Але ж ні, я можу писати тільки ввечері, а ще краще вночі, а сього часто робити не можна по моїй природі. От і виходить, що з мене добрий лодар, а не робітник. Тільки нащо я стільки просторікую про всякі свої справи, що, може, й не для всіх цікаві,— простіть, мені вже й так сором! Краще почати щось іншого. Миша питався, чи Ви читали лекцію проф. Кулаковського «Христиане и римский закон» і якої Ви думки про неї? Миша передає мені всякі літературні новинки і просвіщає німецькими книжками по теорії музики тощо; се трошки тяжкувате читання, але для мене потрібне. Сам він хоч теж читав німецькі книжки, але, здається, менше, ніж посилає мені. Я думаю, що як Ви будете писати листи до мене, то буде все одно, якби Ви їх писали до нього, а для мене ще й цікавіше інший раз довший лист прочитати. Се, врешті, як Ви уважаєте.

Чи можна вже говорити про літні плани? Для мене тепер і весна, і літо стоять в тумані після того, як холера і всяка інша біда так мені перекинули цілий сей рік.

Чи буде Зоря літом в Софії? Яке, властиве, його учення в Парижі? Трохи шкода хлопця, а ще більше Вас, але ж, певне, те йому на добро вийде, бо діти завжди краще вчаться в чужих людях, ніж вдома. Раді інше діло, бо вона дівчина велика і скрізь може учитись, коли хоче, та й запевпе від Вас більше навчиться, ніж від болгарської школи.

Чому Рада ніколи нам тепер пе пише, пора б уже відновити знайомість! Та й дядина щось забулися за нас — гай-гай! Ліду не маю права займати,' бо сама винна перед нею, хоч Ви й відплатили мені.

Цілую Вас і милу родину.

Ваша Леся

74. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

22 січня 1893 р. Колодяжне 10/1 1893

Дядино моя дорога!

Спасибі Вам за Ваш прихильний лист. Я знов показала мимо волі негречність, не одписавши Вам так хутко, як би слід. Папи й мами па святах не було вдома, лист Ваш прийшов без пих, і я пе знала який час, що є лист і до мене. З Нового року, па мою біду, як заболіли у мене зуби, то перестали тільки позавчора, а мені як зуби болять, то я вже ні до чого. Тепер я вже направилася, відновила свою роботу і настрій та й до листів беруся. На свята якось чудно час зіходив — не то щоб було мені весело, а шпорталась і метушилась чимало, то ялинку дітям убирала, то живі картини вряджала, і так воно здавалось, що роботи багато було. Мама і Миша святами були в Полтавщині у Анни Івановни і Шури. Я була рада, що наші їх одвідали,— там на тих степових хуторах мусить бути страх сумно зимою та ще й в холодній хаті (наші казали, що по всіх полтавських домівках панує холод страшенний). У нас, правда, було вдома невесело без Миші і мами, та зате ми собі тепер удруге свята завернули. Проте все-таки воно не зовсім-то свята завернули, бо дітям учитися треба, але то не заважає повторно картини представляти. Хотіла я було їхати по святах до Одеси, та якось-то розійшлось і вже я, певне, нікуди до весни не рипатимусь, та воно, може, так і краще буде, бо зима у нас сей рік лиха і вже двічі далась мені взнаки. Думаю з неділі почати учитись малювання, трапляється спосіб до того, а я вже давно хотіла вивчитись хоч трохи малювати. Як бачите, з мене настоящий дилетант, хотіла б краще бути артистом, та що ж, коли не вдається. Чи справді я живу робочим життям? Часом мені здається, що я роблю скільки можу, а

часом думаю, що і половини того не роблю, скільки б могла і повинна робити; та, певне, остатня ся думка вірніша. Якось так вийшло, що я мусила статись кабінетною людиною, а кабінетна робота загоджує мене тільки наполовину. Та вже нічого робити — хто живе половинчастим життям, то така його і робота мусить бути. Однак лишу сю тему, вона якась водяна, і скільки її не товчи, то нічого нового не вийде. От краще щось ближчого поговорити. Я не знаю, чого се і Ви, і дядько журитесь за Радине вчення? Коли б так наші малі могли вчитись з таким учителем, як дядько, то я не знаю, чого б я щ© хотіла. Що холод в хатах заважає в роботі, то се ж не довго буде, я таки сподіваюсь, що сього року врешті скінчиться зима. От тільки один жаль, що ваші плани на дальше такі непевні. Та в кого ж вони певні?.. Я таки думаю, що я вас як не в Софії, то деінде^ знайду. Та я не, знаю, чому б то Міка не міг приїхати коли, да своєї «тітки Дори»; у Дори приїзд Маусика стався якоюсь idee fixe і вона по сто раз на день вертається де сії теми*, Дора. тепер вивчилась писати скілька слів і зважила, ща писання — річ зовсім не тяжка: «Хіба я не можу

написати і або о? Хіба я така дурна?» Вона у нас иастояща «паніматка» і дуже любить просторікувати. Вона теж любить співати, але, певне, гарно співати ніколи не буде$_{г}$ бо від того часу, як у неї був дифтерит, голос її став досить грубим, і вона співа, мов хлопець. Та у нас якось ні в кого нема доброго голосу, проте, може, якби Оксаночку вчити,, то, може би, трошки співала,, хоч і не дуже голосно, бо має голосок тоненький, але вірний. Я б хотіла вчити. її сольфеджіо, та коли ж сама їх не вмію. Оце я недавно взялася до теорії музики, та воно досить тяжко без чужої помочі обходитись,- хоч я і привикла учитись сама. Я просила б дядька, щоб він порадив які учебиикн з географії для Олесі, а то щось я не знаю жадного доброго. «Lectures hisloriques» [2] ми отримали, я дуже дякую дядькові за сю книгу, вона гірийшлась нам тепер якраз до ладу. Коли б він мені ще порадив яку книгу по історії християнства за візаитійських часів, а я б її собі спровадила, мені се дуже потрібно. Нехай дядько не сердиться, що я йому тепер окремо пе пишу, а коли пишу

шиста до якого одного з -вашої родини, то завжди маю на думці усіх вас. Іншим іразом напишу йому, а тепер треба азже кінчати. Пишіте про всіх вас і про малого parisien [1] Зорю, як там його французи нісочать та мучать. Ліда, певне$_{v}$ не зібралась святами написати до пас, а може, а писала,'та жйст її міг пропасти. Бувайте здорові! Цілую Вас, дядька і <всю родину.

Ваша Леся

P. S. Нехай би Міка написав, чи намалював що Дорі, вона була б дуже рада з того.

75. ДО М. П. ДРАГОМАНОБА

11

28 лютого 1893 р. Колодяжне 18 уj 93

Любий дядьку!

Почну з поправки: Ви не думайте, що п. Франкова купила для Вас нашого Гейне,— вона послала його Вам то моїй просьбі. До галичан же я більше ні з якими просьбами звертатись не буду, нехай їх просить хто хоче, а не я. Вату думку про наші переклади я прийму собі до відома і перекажу Максиму Славинському, може, вія після свого більше злості набереться. Будьте певні, що мою книжку «На крилах пісень» Ви одберете скоріше, ніж Гейне. За Терновського я ще й раніше просила Мишу, але він не міг його роздобути, через те я була б надто рада, якби Ви мені його могли дістати. Інші книжки спровадити можу. В галицьких справах я дедалі то тірш гублю нитку — хто за попів, хто против попів, хто тюмимо попів? Се якась нещасна хаотична країна, і коли б уже скоріше знайшовся такий бог, щоб сказав: «хай стане світло!» та й відрізнив би тьму від світла. Тільки, звичайно, се марне бажання,

бо де вони тепер, тії боги. Франко, здається, видумав собі щось немов на угоду похоже, бо дуже його багато скрізь видно поміж народовцями, я ˆчогось не думала, що він може з ними знов до такої доброї згоди дійти. «Остаточно» (як кажуть галичани) я нгяк не Ьіожу постерегти логіки в поступуванні «січовиків» та й інших — то вони з тими попами навзаєм лаються і «собак вішають», то знов усякі гречності і прихильності строять для якихсь там клинів. При такій політиці, здасться, вся надія на те, хто більшим дурнем покажеться і дасть себе одурити. А що ж буває, як усі однаковими дурнями покажуться? Але я справді не розумію, що за діло усім тим людям до попів і що вони їх обходять? Коли се діло чіпає укупі з попами і мужиків-емігрантів, то чому вони не звернуть уваги на саме емігрантське питання, лишивши в спокої попів, єзуїтів і т. і. Ет, коли в яке галицьке діло не вступи, то аж ноги в'язнуть, таке воно завжди неподібне виходить. Завжди вони якихсь клинів, сіток, інтриг наставлятьˆ і коли, після довгого перериву, глянути у їхні справи, то аж голова заморочиться від трудності орієнтування в них. Через те, я думаю, нема тяжчої та марудніщої роботи, як робота українського галицького публіциста, і приступатись до неї треба з міцною головою та твердою вдачею. Не знаю, хто настояще винен у такому стані, тільки він дуже тяжкий і заморочний. А то, либонь, виробилась потроху і вдача ледача у наших закордонних братів та й сестер. Вже нащо здавалось легким і певним ділом видання жіночої газети, а й то як прийшлось придивитись ближче, то визначилась така дрібна сітка інтриг та дурниць, що нехай там той павук сховається з своїм павутинням. Я тепер уже нічого не знаю, як, що з тією газетою буде, та, здається, сього вже й ніхто не знає. З Галичини мені ніхто нічого не пише й не присилає (окрім п. Франкової) — може, мають на те причини, а може й так, без причин, і те може бути.

До нас, як чути, все прибувають емігранти з Галичини. їх усе-таки, чи так, чи сяк приймають, але заіе до давніших колоністів беруться досить гостро і, певно, немало їх муситиме вернутись у свій край.

Тим часом годі вже про се, Вам і без мене повна голова сих справ. Спасибі, що прислали нам Зорині листи, вони дуже милі і цікаві. Тільки за що на бідну дитину тая халопа — l'orthographe? [1] Отож і наші малі усі нидіють над різними l'orthographe'aMH, коли-то вони їх подолають? Одна тільки Дора вільна ще од них. А я немало мучу тітчиних «хлопців» над Німеччиною та іншим «просвещением». Сама ж я тепера почала учитись малювання, а за мною і Тося, і Олеся, та, здається, їм уже почало се обридати. Мені, певне, се не хутко обридне, бо я чіпкої натури. Тепер у мене

знов робочий період після недовгого періоду байдикування, що грозив було обернутись у довгий. Був якийсь час, що я ні до чого не бралась, а тільки записувала різні більш-менш невиразні pensees [1], а таку роботу можна без образи порівняти ‘з товченням води в ступі. Врешті я се покинула, хутенько скінчила «Атта Троля» і налагодила деякі інші речі, вже не водяного розбору. Користую милим часом, коли не болять зуби і ніяка надзвичайна біда не хапає, і пробую жити як людина, а не як ростина. Оце я було зраділа, що настає ніби весна, але сьогодні знов ударила зима, і я пригасла трошки. Я думаю, що у вас мусив досі сніг розтати, і, може, Ліда, позбавлена сковзалки, вибере час черкнути нам кілька слів. Як здоров’я Ради і Ваше? Скільки буков знає Міка і чи може він написати своє ймення? Наша Дора вже може.

Бувайте здорові! Усіх вас міцно і щиро цілую.

Ваша Леся

P. S. Папа завтра висилає Вам чай.

76. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

Травень 1893 р, Колодяжне

Любий дядьку!

Оце сьогодні одібрала я обидва Ваші листи. Спасибі, що не полінувались мені двічі про книжки написати. Книжки ті я собі спроваджу, се мені, здається, не буде тепер трудно. За Терновського я не думала, щоб Ви мені його мали здобувати, я думала, що він у Вас є і Ви мені його можете на який час дати. Але й се з моєї сторони була глупость, бо я можу й сама розстаратись, як не в Києві, то деінде. Шкода мені велика, що я бачу Ваші писання уривками, і то не часто,— та що тут порадити? «Сборника» отримали ми тільки один том (книга I) і більш жадного. Взагалі мало звідки що приходить, навіть «Буковина» і та пристала, так що я кінця листів

Вартового не дочитала. Ваші листи я цікава б прочитати. Добре, що писані листи легше досилаються, ніж друковані, а то вже трудно було б на світі жити зовсім. Ваш лист з Парижа ми отримали*, там Ви- тісалиг про справу відновлення контракту і про замір зостатись в Парижі. Може, воно й краще буде, коли Ви знш оштетесь в Європі, бо таки трудно хворій людині по Азетж пробувати; тільки все ж прикро знов* зршатися і ціш велике переселення робити.

Спасибі Вам? і дядині, що показуєте вед о х в*а т: у нашому Гейне. Я сама завжди? була проти лібералізму у справі перекладу, і тільки бра*к техніот примушував мене уживати ліберальних способівˆ Тепер, може, у нас обох і лібералізму буде менше і злості бїжше, бо, здається, ми обоє лихіші робимось дедалі. Я вже викінчила переклад «Атта Троля», і люди наші казшда; що він по-'

рядно вийшов,— дай-то боже!' Отже, наˆ ©Фіта, може, як видамо другу книжку Гейне. Тепер я тями» перекладів не пишу, а кінчаю дві поеми для дітей та одно оповідання для великих людей, теє має піти до збірника літературно-наукового, що хоче видати шипа «Плеяда». «Плеяда» наша майструє нібито й не одно видання, та всі вони ще або не докінчені, або не викінчені, а тут іще й презреииого металла брак... Оце є спосіб примоститись до «Посредиика» з роботою по народній літературі, то з того, може, й вийде який толк. Дуже мені прикро, що дехто з наших позасилав стаї переклади доv «Правди»,— не по правді се вчинено і не по-товариськи, та що ж, коли в них товариська етика не високо стоїть. Біля «Правди» все-таки гурток чималий, якось вона на людей досі туман напускає,— далебі, не* зяшз чимГ — та весь той гурток, певне, увійде Ь царство небесне, бо все-таки там або діти, або такі, що сталися дітьми навіки.* Тільки тії діти дуже лихі, і до них не підступай, бо назвати обскурантом, обрусителем, а то й божевільним їм нічого не стоїть, коли хто їм хоч троїттки не до мислі. Люблять вони говорити про науку и а н а ц і о -пальному грунті, про' неможливість і непотрібність радикальства на Україні і про те, що всі дороги добрі, коли ведуть до доброї мети. Сі розмови Ви дебре знаєте. Окрім сих праведників, є ще люди, що роблять багато невдячної і незамітної роботи (може, вона коли і віддячиться й визначиться — та коли те буде) і мало

т

що говорять, *і?ерез те може -здаватись, що їх і зовсім нема. Шкода, чц® роботящі люди мало якось тримаються купи, се кожний *більш робить solo [36] на власну річ. Не знаю, чи тут. 'обставини винні, чи той знакомитий український індивідуалізм... Але у нас щоб жити між якою-небудь громадкою, то треба таки багато до чого привикнуть,, а на ту привичку тратиться стільки сили, що краще її на що потрібніше обернути. У «Плеяді» сила уживається з кращою економією, та й то не завжди, багато сили і часу марно гине, та добре, що хоч на сварку не йде, як то у людей часто ведеться. Не знаю, як би то було, якби все р.а бъі с о г.л а с,и лись, тільки се не хутко настане, ще, може, багато води перетовчеться, перекаламутиться, врешті, товчена і каламучена утече, а тоді вже щось нового буде. От у Галичині, видно, се скоріше робиться, та, врешті, і повинно бути скоріше. Хоч і там, здається мені, багато колотнечі виходить зовсім з марних причин. Не сподівалась я від Франка таких речей хвалебних, які він тепер провадить своїм недавнім ворогам у «Зорі»,— невже оце все «для лакомства нещасного»? Чи "се ᵀᵀрак, 'З великої гречності? Ет, щось не до шмиги виходить! Правда Баша, що в «Зорі» оскудение видно, коли ж там якось так запанувала левицько-чай-ченківська

школа, що й протиснутись крізь неї трудно. Чи то ми ще стоїмо на такому низькому ступені розвитку літературного, що у нас іще пишуться і читаються і навіть декому подобаються такі речі, як «На розпутті», «Поміж ворогами-» etc.? Чи довго ж ми стоятимем на сьому ступені?!

З Вашою думкою про жіночий журнал я згідна. По нашій думці, власне, не мав би то бути виключно жіночий журнал, -та й взагалі 'зовсім не такий, яким хоче чи хотіла зробити п. Кобринська. Як на мене, то я не розумію, що нового можна ще видумати в теорії до к в е с т і ї жіночо ї [37] і що можна такого сказати нескучного про неї. Не скучно зсіба, коли описуються факти з жіночого життя і розбирається жіноча психологія у гарній формі та й ще з таланом, і то сепаратизм сей трохи смішнуватий.

Я пйсала се п. Кобринській, і вона, певне, прийняла се за велику герезію \ бо щось нічого вже не пише до нас від того часу. Очевидно, ми порозумітись не можем. Вона задавала мені, наприклад, такі теми: «Жінка українка

і її діяльність на полі національного відродження», а я не розумію, як би се й приступитись до такої надзвичайної теми. Задавались мені ще і ще чудніші теми, та вже нема що про них і споминати! Ну, годі вже сієї мови й розмови, а то щось дуже довго виходить.

Що нам робить, що ні мені, ні Вам не шлють моєї книжки? Сміх сказати, я її досі не маю! От і пиши, й друкуй!.. Чи отримала Ліда з Києва ноти українські? Оце я вам посилаю два збірники, напишіть, чи дійшли. Шкода, що Лисенкові не можна друкувати нових композицій до Шевченка, а дуже єсть гарні між ними. У нас тепер все гаразд. Сезон пропасниці скінчився, і всі здорові. Весна, хоч і поганенька, мене дуже поправила, а то зимою, як то звичайно, мені приходилось часто погано. Тепер я повернулась на латній стрій і вже думаю, куди б то насамперед поїхати. Хочу в кінці мая рушити з тіткою до Полоиного, звідти одбігти до Звягля — «Schone Wiege meiner Leiden!» [2],— а потім вже податись у Полтавщину до Гадяча та на Безбородьків хутір та ще десь там вибрати час, що в Одесу попасти. Як-небудь усе те мусить вийти, коли де-небудь холера не вхопить не-утомимого туриста. Олеся хоче теж зо мною рушити, а мама, не знаю, чи разом, чи вже пізніше. Тим часом Олеся гребеться у садку, мов курка, все садить, та пересаджує, та насаджує, на се йде той час, що зостається від науки. Взагалі у нас усі діти в землі риються з охотою, тільки я до землі не схиляюсь, а все десь пробуваю в небесних сферах. Одбилась я від землі, певне, навіки! Не знаю, чи мені на се жаль, чи ні... Якби хто моїй фантазії крила присмалив, то, може б, і добре зробив, а то вона в мене занадто химерно літає

і часом заморочує вкінець мою голову, що й так по дуже-то мудра вдалася. Ну, та колись вони самі присмаляться, тії крила моєї фантазії...

Бувайте здорові та не баріться з листом, а то я плакати буду. Дядину і всю родину цілую і вітаю.

P. S. Не думаю я Вас лаяти за те, що Ви не вступили до Товариства ім. Шевченка, а думаю, що певне, п. Бар-вінський (коли Барвінський голова, то які ж там уже руки й ноги будуть при такій голові?..) зовсім сором загубив, коли важиться посилати Вам запрошення з своїй підписом. Се тільки у них так ведеться, що перше на людину собак вішають, а потім тій самій людині без всякої нової причини компліменти та гречності виправляють,— «куди вітер віє, туди я хилюся!» Як так хилитись, то краще зломитись. Львівська Академія п а у к дуже блищить в очах киянам, і вони дуже оптимістично дивляться на неї, не знаю тільки, чи той оптимізм найде собі яке активне вираження, чи так і скінчиться на самих тостах за процвітання «науки на національному грунті». Врешті, дай їм боже науки й мудростії Але якщо українців не буде в сій академії, то я не думаю, щоб в Галичині знайшлось багато на їх місце.

77. ДО О. С. МАКОВЕЯ 9 червня 1893 р. Колодяжне

Колодяжне, 28/V 93

Високоповажаний пане!

Велике Вам спасибі за надіслані рецензії та лист. Се не то що велика гречність, се більш ніж гречність, бо небагато є людей, щоб так старалися про втіху чужої, незнайомої людини. І справді, справили Ви мені велику втіху. Даремне думаєте, що я вже в такому розпачливому моральному стані, в якому ніщо людині не мило, як то кажуть, «і циганські діти не милі». Треба вже пробувати в крайній оспалості духу, щоб не вважати ні на який голос, ні на який відгук людської хвали чи догани. Якби вже я була в такій оспалості, то, певне, б затримала при собі усі свої і сумні і веселі пісні, не турбуючись давати їх до друку та пускати межи люди.

Вашої рецензії в «Зорі» я ще не читала, бо ми ще не отримали 11 ч. На ті ж гадки, що виражені в Вашому листі, я трохи годжуся, трохи й ні. Наприклад, я сама тепер бачу, що моя книжка вийшла занадто сумна і се шкодить доброму враженню. Взагалі можу сказати, що, хоча і небагато часу минуло, відколи вийшла моя книжка, але якби я видавала її тепер, то видала б інакше.

Ну, та що 'вжег! «Мудрий лях по 'Шкоді». Але от я не згідна з тим, щоб для зрозуміння чиїх-небудь віршів треба знати яшттєпис атвтара. Невже 'справді ми, поети (даю собі се ймення з дозволу критиків), мусимо жити завжди «на розпутті великому» і

віддавати людям на осуд — скажу навіть, на поталу — не тільки свої думки й роботу, а навіть все життя. Не знаю, -як для 'кого, а для мене та хвилина, коли б я побачила свого докладну біографію в друку, була :б найприкрішою хвилиною мого життя, дарма що в моїй біографії не знайшлось би нічого ні особливо цікавого для людей, ні надто ганебного для мене самої, «©крім того, я думаю, що самий метод критики ad hominem [1] неналежитий, хоч його й признають повітпі французькі критики. Справді, не -слід уважати кожної ліричної поезійки за сторінку з автобіографії, бо часто в таких поезіях займенник н вживається тільки для більшої виразності. Звичайно, що се не завжди так є, але треба пам^ятати, що так буває. Що ж, власне, до смутного колориту в моїх поезіях, то я Вам скажу одну річ, цікаву для критика-іпсихолага:: 'часто у поетів настрій поетичний залежить від погоди — одні найбільше пишуть навесні, в чудову погоду, другі мажуть писати тільки під час осінніх дощів, у мене ж сей настрій залежить найбільш від того, яка погода в душі, і я пишу найбільше ъ тії дні, коли на серці негода, тоді чогось швидше робота йде. Запевне, що і в мене на серці далеко не завжди йде дощ, 'борони боже, але се, як я бачу, можна подумати, читаючи мої вірші. Знаю я, що се не гаразд, але як '«натуру тяжко одміиити», і я можу одмі-нити тільки напрямок сієї натури, а нласне, залишити лірику з займепником я, хоч не знаю, чи ^багато від того зміниться. Ви 'боїтесь, що я не піду разом з духом часу, а зостануся позаду,— не думаю я сього. «На крилах пісень» пе єсть моє остатнє слово, а коли я думаю йти далі, то вже ж вперед, а не пазад, інакше пе варто було й виходити.

Взагалі я рада, що мої вірші викликали критичну розмову,— нехай люди лають, аби не мовчали, і то добре, а коли говорять та ще й пе дуже лають, то вже й зовсім добре. Коли поганий поет викличе добру критику, то вже він тим принесе користь людям, бо критика, може, більш потрібна для. читаючих людей$_{v}$ ніж для самих писателів, Нашій літературі багато чого* бракує, але найбільш бракує, доброї і талановитої критики.

Ь Ви, і д* Верхратський признаєте у мене порядну форму віршів, я сього не ставлю собі в велику заслугу, бо се ж повинність кожного, хто пише вірші не для за-бавочки тільки, добирати кращої форми. Правда, що у нас ще не всі пишучі зрозуміли сю повинність, і думають* що для такої убогої літератури,- як наша, «всякое даяние благо», і через се* друкують такі речі^ яких запевне не одважились би показати жадній редакції якої чужоземної часописі. Але ж я думаю*, що такі письмовці не поважають, або* себе, або української літератури. А я все-таки не вважаю нашої літератури за жебрачку, і коли у мене виходить що

не гаразд, то вже хіба через те, що не вмію краще зробити. Боюся, я,, що наші критики дивляться на нашу літературу теж з виключного погляду, що вона, мовляв, молода, то не слід її так суворо судити, а навпаки — треба хвалити й заохочувати хоч до якої-небудь праці. Коли діло стоїть справді тнк, то се велика шкода. Не знаю, як хто,, а* я. б хотіла*, щоб мене, судили по щирості,. невважаючи ні на мою- молодість* ні н& молодість нашої літератури, а я б тоді відала,- як мені з. тим- судом обійтися. У Вашому листі я почула тон щирий, тон, дарма* що Ви кілька раз немов просите пробачення за нього. Щоб» вам розв'язати руки до* гострішої критики,, я скажу,, що я ніколи нз ображаюсь, коли, судять мою роботу. Не люблю тільки критики аск Ьотіпепяц бо й, справді, не в тім сила, чи поет молодий,., чи старий, хворий чи здо-ровин, оптиміст чи песиміст у своєму житті, від того вірші його ні кращі, ні гірші.

Простіть, що я цілу розправу розігнала в листі,, сама вже. бачу,, що зайвого багато. Дуже бажала б я пізнати Вас особисто. Бувайте здорові! Ще раз спасибі!

Леся Українка

78. ДО ДРАГОМАНОВИХ

Весна 1893 р. Колсгдяжне

Всі мої любі та милі! Так мене наганяють, щоб скоріше писала і не розписувалась, що я вже не знаю, як і що писати. Але хочу все-таки тут написати, а більше пізніше. Я тепер в весняному настрої і думками вже не дома, а по світах літаю. Простір для думок великий і планів тьма, мені навіть се до вподоби, що я не знаю що нічого певного, де буду літом. Я б хотіла бути літом коли вже не в Болгарії, то десь на Дніпрі на порогах. У всякім разі думаю, що се літо буде для мене краще і приятніше, ніж торішнє було. А восени вже черкну через море! Олеся наша страх сердиться, коли ми кажемо, що вона ще мала для великих подорожей, і, здається, ще не тратить надії і собі черкнути через море.

Ну, мушу кінчати тут, хоч се і проти моєї натури. Цілую міцно всіх вас. До побачення.

Ваша Леся

79. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

17 червня 1893 р. Київ 5.VI

Люба мамочко!

Сьогодні ми вже в Києві, і все-таки ніякої згуби і ніякого трафунку лихого не сталося з нами. Так, дасть бог, і до Гадяча заїдемо. От тільки шкода, що сьогодні щось погода знов трошки псується, то смалить, то дощ іде. Ти, певне, будеш недовольна, але я вже скажу, що ми в гостиницю не заїздили, бо розлічили, що

тоді нам дуже тісно в грошах буде, а се в дорозі й недобре, й непевно. Ти нам дала на дорогу не 50, а 46 р., а з них тепер маємо 27 тільки. Воно-то ще доволі, хоч би й на гостиницю, та я хотіла дещо потрібне купити, наприклад, красок, бо ними прийшлось поділитися з Тосею. Отже, ми зостанови-лися у Голоти. Ти не бійсь, що там таборисько, бо вже половини сього табориська нема, і Наталка навіть сьогодні виїздить до батька. Я звідси пішки не ходитиму, а їздитиму, та, врешті, ие буде куди особливо ходити чи їздити, бо, видимо, киян більша частина роз'їхалась,— врешті сього ще ие знаю.

Пуцик тепер спить, бо дуже зморився (ми сьогодні рано приїхали), у дорозі вій статкує і на вещах увесь час «сидить», як було сидів у ті часи, коли мав «половину п'ятого». У Полониому ми були тільки біля пам'ятника та в Новоселиці, а [в] Миропілля дядько одного дня збирався нас повезти, та коней не було. В Новоселиці дядько взяв у палаці картину, щоб Тося змалював, та вже ми за ту картину сварились і з Тосею, і з дядьком, бо де ж таки — вибрав вид кладовища, та ще й вночі! От уже ідея!

Паша й Тося дуже чуло прощалися з Пуцом, їм таки скучно тепер буде вдвох, може, не менш, ніж Кукоті самій. У Полонному ми не купались, бо одно те, що вода ще холоднувата (16°), а друге, що там по більшій часті з берега одразу «прикра», і хто не конечне плаваєє, то й страшно. Єсть і добрі місця, але зате вони далеко від дядькової хати. Дядько вмовляв нас, щоб ми зоставались у нього, а він найме коня возити нас до купання, та я подумала, що там не варт зоставатись, бо і коня трудно найти, і сторона полонська мало чим сухша і тепліша від колодяженської.

Ну, як же там наша кна-кна, чи приїхала і з чим приїхала? Коли і куди думає вона рушати далі? Я їй не пишу, бо не знаю, чи застане лист її вдома, та й трудно з дороги листів писати.

Бувай здорова, мамочко! Цілую тебе, папу, кна-кну і малих. Накажіть там Кукоті, щоб не журилась, а збиралась би краще й сама в дорогу. Уксусові честь і хвала. Всіх цілую.

Твоя Леся

80. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

21 червня 1893 р. Гадяч 9 іюия, Гадяч

Люба мамочко!

Досі ти отримала телеграму «о нашем благополуч-ном прибытии». Нічого такого страшного вже нема у тих Бахмачах, бо тепер треба пересідати тільки в першому Бахмачі і вибирати такий вагон, що не буде відчеплений у другому. У Ромнах пересідати не треба, а тільки треба взяти білети і здати багаж далі до Лохвиці. Поїзд в Ромнах стоїть 40 м. Дорога тільки від Бахмача до Лохвиці дуже нудна, бо поїзд іде зовсім по-

азіатському — ледве лізе! А ще ж то поштовий! У Лохвиці на нас чекав уже гадяцький звощик з дуже елегантським фаетоном (далебі, перше в Гадячі таких не було!), ми їхали досить швидко і в Гадячі були в 6 г. вечором. Бабушка здорова і все собі шпортається ло дому, як -завжди. Дона прийняла .нас дуже радо а помістила у тому флігелі, де сама живе.

Бабушка не пускає нас сьогодні купатись, що надворі вітер, а по-моєму, то можна б, бо хоч і .вітер, та досить тепло. Якось нам щасливо випало, що нас нігде дощ не мочив. У Києві .дощі перепадали разів tjdh, ще й чималі, та ми якось від них впору ховались, а вчора, як їхали в Гадяч, була дуже славна погода. Тільки — здумай собі! — ні одна порошина не впала на нас, як ми їхали полтавським широким шляхом! Дощі прибили навіть полтавські лили. Гіевие, ще недавно була тут страшенна грязюка, але тепер вже сухо і тільки що пилу немає.

У Києві всі думають роз'їздитись, та ніяк не зберуться, бо пізні екзамени в гімназіях і непевна иогода затримують. Кна-кон, однак, вже нема, окрім Тулубця, той тце який час затримався в Києві, а всі інші кна-кни -роз'їхались хто куди. Славинський в Константанові, Вер-зилов у Чернігові. Людя вернулася в -Київ і привезла батькові п'єси, я її бачила. Галичина і галичани дуже сподобались Лшді, вона все намовляла мене їхати з нею на той рік .до .Львова на виставу крайову. Маня Стари-цька теж була в Києві. Старицькі ціле літо будуть в Києві сидіти, а восени Людя. з батьком збираються в Крим. Лисепко грав мені нові композиції на Гейне, і я прийшла од них в нестям, бо воші справді дуже гарні. Він зложив музику на три пісні: «.Коли настав чудовий май...», «Чого так поблідли ті рожі ясні...» і «З мого тяжкого суму...». «Не жаль мені...» ще буде писати.

81. ДО М. И. ДРАГОМАНОВА

5 липня 1893 р. Гадяч 23/VI 93, Гадяч

Любий дядьку!

Оце ми (я та Олеся) вже у Гадячі. Тепер тільки я зібралась «вирівняти валоглості» в своїй кореспонденції, а то за зборами та роз'їздами набралось їх чимало. Окрім того, я хотіла написати Вам тодіˆ коли скінчу шотландську легенду; тепер я її скінчила і пришлю Вам, як тільки виправлю її укупі з мамою. Мама з дітьми і Миша збираються хутко сюди приїхати, але мамі збори довгі, а Миша поїхав перше до Шуриг та там і засів, Я не маю від Миші ні слуху ні. вісті І на знаю, як він гадає зо своїм; весіллям, оце вже, може, там врадить щось із Шурою та тоді вже й. буде щось певного знати. Бабушка здорова і все клопочеться по господарству, вона поправляє свої хати, і в дворі у неї чимала руйнація. Вона все журиться, що Вй до неї не пишете, і питає, чи

Ваші листи гинуть, чи Ви справді не зберетесь написати до нгеї? Я думаю, що Ви, може, вибираєтесь куди на літо, то й ніколи Вам писати: Але Ви вже напишіть, будьте ласкаві; а то і· бабушка; і я скучаємо без вісті про Вас.

Те; що Ви пишете про Кобринську з її «Дрібною жіночою бібліотекою»[4], для мене знав нове: Щось мені здається, що вона провалите' свою справу отим[5] підчерку-ванйям «жіночості» свого видання. Я щось не візьму в тямок,- який характер буде мата її видання. Напишіть, коли знаєте, яка її адреса; тепер, бо мені треба до неї написатиˆ та я не знаю куди;—вона, либонь, на нас розсердилась і не пише до нас давненько.

Листів Вартового я читала всього два перших. Оце,, їхавши сюди, дорогою питала по людях продовження їх та й[1] не допиталась. Буду рада, коли. Ви пришлете і сі листи, і Ваші відповіді. Іще б я рада мати, ваші розправи на релігійно-фольклористичні теми, бо їх трудніше в нас добути, ніж інші (от, наприклад, я б хотіла бачити Ваші, статті, що друкувались у «Сборнику». «Сборника»> ми маєм тільки ˆ перший том), інші я маю або надіюся мати.

«Profession de foi[1] молодих українців», кажуть, походить з Харкова. Не знаю, як прийнята вона у Харкові, а в Києві нею дуже незадоволені за «неповажання старших», виражене в ній. Мені здається, що я вже багато читала таких самих professions de foi в тій же самій «Правді», настільки мало нового я з неї вичитала. Тепер я бачу, через що «Правда» притягає до себе все-таки чимало людей,— через те, що на світі, а надто на нашому українському, страх багато тих. людей, що, мовляли Ви, ні риба, ні м’ясо, а треба ж і. їм десь подітись, то вони і йдуть під той «національний стяг», що розпустила «Правда». Й не розумію тільки, як то людина може одважи-тись лізти в публіцистику та виголошувати, різні professions de foi тоді, як їй по-настоящому треба ще багато учитись та придивлятись для того, щоб стати на людину похожою.

Про тих, що, працюють ізольовано, трудно так написати; деякі працюють на господарці, деякі на педагогії, єсть навіть такі, що і на релігії (таких найменше), мало єсть таких, що провадять культурну роботу в народі безпосередньо, а не через книжку, та все ж єсть і такі. Усе те — крапля в морі, та все ж, може, і ся крапля камінь точить. Більшість молодих інтелігентних людей сидить по великих містах, учиться і «виробляє собі світогляд» у безконечних спорах на російський лад (до білого світу, з криком до сліз), може, вони коли вивчаться, може, вироблять, врешті, той світогляд, та тільки се довга справа, надто при таких методах самоосвіти, і шкода, що багато сили іде, власне, на метод, а не на

самоосвіту саму. Другі люди беруться краще до сієї справи, менше споряться, а більше учаться, а де не тямлять самі, там просять кого тямущого, щоб навчив, та чогось сей спосіб самоосвіти більше тримається на півночі, а не в нас на полудні, а наші полудневі люди навчаються його по більшості тоді, коли доля їх закине на північ.

Я не конче ідеалізую Галичину, я тільки думаю, що там все-таки легше робити тому, хто охочий до роботи, і що там видніша всяка робота — чи і о особиста, чи то партійна, чи то добра, чи то лиха,— і через те про неї легше судити людям і легше зважити, що до ладу робиться, а що ні. В нас же все робиться в герметично забитих скриньках — чуєпі якийсь гук, а не знаєш, до чого він, та й хто сам попаде у таку скриньку, то не дуже добре йому там буде, бо все ж і тісно, і душно, хоч, може, і скринька добра, і люди в ній не згірші. У Галичині і правдянство не так шкодить, бо там його все ж зверху добре видно, а в нас так — одні точать, другі лають, треті підкопуються, і нікому тії роботи не видно зверху як слід, поки аж кротовини ие повилазять, та й тії вилазять частіше уже в Галичині, а пе тут...

Скажіть, будьте ласкаві, чи невже Павлик так зле мається? Я надіялась, що йому з виїздом зо Львова покращає,— отже, значить, ні? Се мене дуже смутить. Я давно нічого не чую про нього, так хіба, стороною.

Я не дивлюсь так безнадійно на росіян та українців, як більшість старого покоління, тільки жаль, що у нас чомусь усе мусить іти таким тихим слимаковим ходом. Запевне, колись щось путнього буде і у нас,— але коли?

Чи ви читали «Безвиглядність соціальної демократії» в «Правді»? Лихий переклад. А що, коли б хто випустив щось на сю тему, тільки не негативне, а позитивне, от на кшталт Erfurter Programm? [1] Слід би поглянути на справу і з іншого боку.

Ну, я знов розписалась, як завжди! Краще б коротше та частіше — правда?

Бувайте здорові. Цілую Вас і всю родину. Бабушка і Олеся Вас вітають.

/ Ваша Леся

Як мається Зорка? Хто до кого їде, чи він до Вас, чи Ви до нього? Чи дуже розумний став Міка, «син госпо-дина Шишманова», як назива його один молодий болгарин.

Як там випав Лідин концерт, чи «світло»? Як вона «вив'язалась із свого завдання»?

Просила мене повітати Вас Галя, коли знаєте. Вона все розпитує мене про Вас. Коли б се не було пошлим словом, то можна б сказать, що вона «обожає» Вас!

82. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

17

29 серпня 1893 р. Одеса 18у£jj~ 93, Одеса

Любий дядьку!

От тепер уже й я скажу, що я азіат! Що ніколи я таким азіатом не була, як сього літа, відай, в Гадячі вже таке азіатське повітря. Усі мене тепер лають за листи, а я вже тільки вуха прищулила, як той заєць. Якось у Гадячі јае було «ні місця, ні часу» для листів. Лайте чи ні, а я скажу, що я Вам писала там один лист і писала його чотири дні, та ще він недокінченим валявся днів з п'ять, та так мені спротивився, що я взяла та й подерла його зо злості, а другого не зібралась написати. У Гадячі було якесь чудне життя, не таке, як завжди, там я зовсім сама до себе не належала, не розпоряджувала ні своїм

[1] Ерфуртської програми (нім.).-- Ред. 6 Леся Українка, т. 10

161

часом, ні роботою. Раз у раз вештались у нас чужі люди, то знов ми по цілих ночах на човнах по Пслі волочились, а робота тим часом робила, що сама ˆхотіла... Отак-то бува на. світі! Ваш остатній лист мене в Гадячі не застав, і я його отримала тількй 15-го тута. Хоч Вій на мене й сердитесь, а я таки проситиму, щоб Ви мейі скоріш написали, так аби я Вашого листа тут отримала, я пробуду тута, може, до кінця сього місяця. І доконче пришліть мені листи Вартового та Вашу відповідь. Ще ж я проситиму, щоби-сьте прислали ту книжечку про релігію (от не згадаю, як зветься!), що то в формі конспекта зложена (Ви її нам колись присилали, та добрі люди здіяли), конче хотіла б я тут її мати. Все те, коли ласка, пришліть просто в Одесу, до востребования Jl. Косач.

З великою радістю написала б я оду ірландському гомрулерові, та він, здається, не любить сього розділу літератури, сподіваюсь йому чим іншим прислужитись. От уже іменно, якби я була способна на обожаніє, то звертала б його на таких людей. Він один з тих людей, на яких ніяк не міг натрапити бідолаха Діоген з своїм ліхтарем. Я маю кращу долю чи, може, кращого ліхтаря, бо таки, хоч не часто, а все ж бачу «людей»...

Польської «Правди» я не бачила, але бачила її за цілий минулий рік і за сей рік до іюня, то вже її добре відаю і всього від неї сподіватися можу. На щастя, не всім вона тут очі засліпила і єсть тут люди, котрі розумніші, що уважають правдян за українських клерикалів і ретроградів, себто за те, чим вони єсть в самій речі. Я боялась, що тут знайду тільки наших ворогів правдянської барви, але виходить, що тут навіть більше приятелів, та тільки їм ще треба б учитись і думати чимало, вдрочем, сподіваюсь, що вони й самі се розуміють. Сподівалась я

тута на сих днях бачити одного свого і Вашого старого друга, та щось не бачу, і дуже мені се шкода, бо я таки за пим тут трохи скучила. Взагалі ж я тут пе скучало, бо я тут у свого «молодого старого» друга все одно як у рідної сестри живу. Я таки маю щастя і до молодих і до старих друзів. Зо мною тут;а Олеся, вона має тут своїх молодих друзів і давно вже добивалася в Одесу. Ми сюди приїхали просто з Гадяча, спустились на Кременчук до Николаєва та й сюди морем дісталися. Мама з дітьми тепер вже дома, в Коло-дяжному. Ми теж звідси поїдемо просто додому. Роз'їхались ми собі на два шиґяхи, одні через одну холеру поїхали, другі через другу, однак всі дісталися живі й здорові, то ще й те виграли, що зовсім перестали холери боятись, побачивши її ближче. Миша поїхав у третю путь до Шури, то там і тепер сидить та, подлий, не пише мені ані слова, так що я й не знаю, що він там думає робити з собою. Але «чиє би целятки мичалі, а чиє б і мов-чалі!» *, отак і мені слід краще мовчати про листи і про недбальство в листах. «Ой, моя долейко»! Що з мене далі буде!.. Тепер вже я краще ніяких милих обіцянок не буду давати, щоб потім сором, не було, а постараюсь як-небудь інакше поправити свою репутацію.

Чи знаєте, дядьку, що про коломийську «Народну волю» навіть «Варшавський дневник» довгу статтю помістив? Це вˆе-таки факт цікавий. Тепер уже «очайду-хам радикалам» просвітку в «Правді» не буде. Одно мені дивно: чим правдяни горнуть до себе еро їх адептів? Чи тими загальцими місцями, що виголошують кожний раз однаково в кожному номері, чи своїми труїзмами, чи, може, своєю унією в різних варіантах? Ох, певне, мороку й туману багато ще в наших «головах слухающих»! А таки справді багато його. Коли слухаю, як тут старі люди говорять про народну просвіту, що, мовляв, «житія святих» — найкраща література для народу, бо вона роз-вива в народі дух героїзму, то мені так і хочеться лишню свічку в хаті засвітити, щоб світліше було. Хіба вони не бачать, куди сей «дух героїзму» доводить? Мальованці виходять з їхніх героїв та наповнюють собою шпиталі для божевільних. Якби я могла, то я б віником вимела усе те «героїчне» сміття на смітник, там би йому лежати, а не людям голови туманити. Може, Вам чудно, що такі труїзми так палко словами побиваю, але я про сі речі не можу спокійно говорити, бо мене болить, коли я про се згадую, я занадто близько бачу, як людей, в тім'я б'ють героїчними книгами і як мало людей, що борються проти сього. Погибель і нещастя наше сей героїчний напрямок в ділі народної просвіти. Треба думати, як би найкраще з ним боротись, бо вже «laissez faire, laisscz passer*» [2] тут ніяк не вистачить.

Однак бувайте здорові, нема коли більга писати. Поцілуйте від мене дядину, Раду і Зорю. Простіть, вибачте і пишіть скоріше.

Ваша Леся

83. ДО М. І. ПАВЛИКА

17

29 серпня 1893 р. Одеса 18 yf[j93, Одеса

Шановний пане!

Хоч Ви мені, здається, казали ие писати, поки не буде від Вас звістки і нової адреси, але я, не дочекавшись того, пишу сама; сподіваюсь, що то не буде Вам надто прикро. Одно те, що я взагалі хочу до Вас обізваткся і почути яку звістку від Вас самих, а не через люди, а друге знов те, що маю справу. Будьте ласкаві, пришліть мені вирізку з якої часописі або, власне, описання про зібрання нового товариства «Народна воля» і про справу видавництва під назвою «Поступ». Про сю річ я знаю тільки з російських газет та з переказів деяких людей, а хотіла б знати дещо докладніше з місцевих джерел. Сумно, що я тільки уривками довідуюсь про ваші справи, та що ж порадиш? Оце остатніми часами я знов трохи втрапила au courant[1] ваших справ, але, відай, прийдеться знов відстати, не хотіла б я сього. Добрі люди казали мені, що я Вашій часописі знов прийнята белетристика, се мене тішить, і я починаю собі дещо думати. Тепер я літую і нічого не роблю, а восени, може, пригадаюся Вам. Що я тепер нічого не роблю, то правда, але зате маюся так добре, як і не сподівалась. Зимою я було щось пригасла, але літом я завжди оптимістка, тепер же більш ніж коли. Я очарована звістками з Вашого краю, ще наша доля не эагипула, коли у нас такий народ є! І як се так могло скластись, що у такого народу така інтелігенція виросла нецікава (щоб не сказати гірше!), як се народовці не бачать і не знають свого народу? Що у нас інтелігенція мало знає народ, се ще не так дивно, бо у нас прилюдності жадної пема, а в Вас і преса, і віча, і .відозви — «хто має вуха слухати, хай слуха».

Коли б у нас третя частина тієї прилюдності, що у Вас, то я певна, що знайшлось би одразу в сто разів більше людей тямущих, ніж у Вас тепер е. Вам, може, цікаво буде довідатись, що навіть відома Вам стаття в енциклопедичному словарі все-таки робить велике враження на свіжих безсторонніх людей і викликав симпатію до вашої справи, хоч і як поганенько зложена та стаття'. Мені здається, що і в вас, і в нас настають якісь кращі часи і, може, нам не сором буде колись згадати той час, в який нам судилося «кити. Ви знаєте — я не такої натури, щоб отак ні з доброго дива веселі речі провадити, а тепер я наче трохи натуру відмінила. За се найбільш кажу спасибі одній щирій, вічно

молодій людині, багато нового вона мені дала.

Чула я, що тепер Ви маєтесь краще, ніж перше у Львові. Хотіла б се почути від Вас самих. Зробите мені велику приємність, коли відпишете зараз на сей лист, щоб я отримала відповідь ще тута. Пишіть просто: Одесса, до востребования Л. У. І, на ласку божу, не забудьте прислати те, що прошу. Бувайте здорові, міцно стискаю Вашу руку!

Завжди прихильна до Вас Л1. У.

84. ДО О. С. МАКОВЕЯ

15—16 вересня 1893 р. Колодяоісне

Високоповажаний пане!

Ми таки одно одному не наприкряємось листуванням! Не мало часу минуло, поки Ви мені написали, а я Вам аж за два місяці зібралась відповісти. Ваш лист, бачте, пролежав тут чимало, ждучи мене, бо я ціле літо не була вдома, а їздила по всій Україні, так що мене й з листом часом не легко було вловити. Оце днів три як я повернула додому та от взялась наладжувати свою кореспонденцію, що прийшла була влітку до розпачливого стану. Отож, як бачте, літала я не так по країні фантазії крилатою думкою, як по степах та по водах; паровозами та пароходами. Однак і комарів, і критик, і сперечок мала навколо себе багато. У нас на Україні аби хіть, а сперечатись завжди є з ким. Тим-то, може, я тепер і не буду надто завзято сперечатися з Вами. Та все ж таки скажу, що я стою при своїм у справі «виставляння особи автора на позорище». Тут, може, говорить більш почуття, ніж теоретичний розум, але ж тим міцніше переконання, чим більше воно залежить від почуття. Я все-таки думаю, що всяка людина має право боронити свою душу й серце, щоб не вривалися туди силоміць чужі люди, немов у свою хату, принаймні поки живе господар тієї хати. Може, кому й гарною здається та хата зверху, але ж то ще не дає права споглядачеві вриватись до хати в середину і цінувати та оглядати все, що в ній є, без дозволу господаря. Нехай уже, як господар умре і хата його піде на громадську власність, тоді нехай уже йдуть і цінують все, що від нього зосталось, бо мертвий не встане боронити скарбів своїх. Що ж до мене власне, то я ж не так знаменита, як Бай-рон та інші боги літератури, отже, для мене не приклад все те, що Ви говорите про них. Якби так кожного, хто папише книжечку гладких віршів та обійдеться там без брехні, зараз виставляти «на позорище», то вже хто його зна, чи не було б те чимсь на кшталт інквізиції літературної. Я певна, що тоді ніхто не писав би віршів по «щирості», бо прийшлось би пам'ятати щохвилини про суворий «аналіз психологічний» невблаганної критики. А вже з такою думкою писати тˆо все одно, що з каменем на шиї через річку

плисти.

Маю в бога надію, що я ще не зараз Байроном стану і ніхто не прийде видирати у мене силоміць біографічних матеріалів, отже, можу цілком заспокоїтись і не нудити Вас зайвою обороною своїх «прав людських». А як Ви думаєте, чи завжди можна на підставі біографії провірити, чи вірш написаний щиро, чи ні? Я от думаю, що не завжди. Бо часто вірш ліричний залежить від настрою, а чим же провірити, чи був у автора певний настрій, чи ні? Щодо песимізму, то се не від себе залежить, навмисне годі бути оптимістом.

Казала, що не сперечатимусь, та от пе дотримала слова. А воно б і ие слід сперечатись, бо ще розсерджу Вас, і буде то зовсім погано, тим що я якраз, повинна просити Вас зробити мені ласку велику і помогти мені у моїх деяких справах. Я знаю, що не годиться так користуватись Вашою гречністю, що се виходить, «коли мед, то й ложкою», але я не маю до кого вдатись і сподіваюсь, що ви мені вибачите мою напасність. Будьте ласкаві, довідайтесь у друкарні Товариства імені Шевченка, де мої кішжки («На крилах пісень» і переклади з Гейне) і в яку книгарню можна їх помістити. Я писала об тім до п. Беднарського, але вів^, послав свого листа чогось у Лубни, пішов той лист і два примірники «На крилах пісень» через Ромни, Рівне, Луцьк, книжки дорогою пропали, а лист прийшов дуже пізно. В листі стояло, що «Просвіта» моїх книжок не приймає на продаж, а що хутко одкриється нова книгарня, то туди треба з ними подаватись. Не знаю досі, чи одкрита тая книгарня, як іге знаю, чому «Просвіта» не прийма книжок, адже вони не були признані за нікчемні народовськими органами? Може, треба кого просити, щоб їх прийняли у «Просвіту»? У нас то не вважається за гречність, коли книгарня бере книжки на комісію, але, може,, у вас то інакше уважається. Я б запитала про сеє все Беднарського, та боюсь, що як він знов пошле відповідь у Ромни, то довга справа буде. Порадьте, на бога святого, що мені робити, аби не дати мишам на поталу своєї і чужої праці. Коли вже Ви схочете «довершити меру человеколюбия» Вашого, то, може, Ви згодитесь вволити ще одну мою просьбу. Підіть, будьте ласкаві, до пані Франкової, і візьміть у неї моє оповідання під назвою «Жаль», та віддайте його до «Зорі», і запитайте, чи прийме вона його до друку, а коли прийме, то як хутко може воно бути надрукованим. Згляньтесь над долею сього нещасного оповідання, що вже третій рік світу-сонця не бачить, лежачи у схові в господі пані Франкової, визвольте його з темниці. Я Вам за те вельми вдячна буду. Кажіть мені за все оце зробити для Вас що-небудь тут, на Україні, а я з великою втіхою постараюся. З поводу сієї повісті «Жаль» розкажу Вам, яку вона

критику викликала на себе, ще не бувши в друку. Павлик радив мені знищити сю повість, бо вона, мовляв він, не придасть нічого до моєї слави, а ще, може, й пошкодить; Франко ж казав, що се найкраща моя річ і що гріх було б не пустити її в світ. Отут і слухай кого хоч!.. А кого б Ви послухали?

Простіть, коли завдала Вам заходу з своїми просьбами. Колись побачимось,— може, на той рік — то я Вас краще перепрошу й подякую. Бувайте здорові.

З поважанням Л1. Косач

85. ДО ДРАГОМАНОВИХ

Кінець вересня — початок жовтня 1893 р. Колодяжне Дорога моя родино!

От уже другий лист пишу я Вам зовсім неподобний. Хотіла оце написати як-небудь путніше, та мама каже, що в Цареброд не варт «настоящого» листа посилать, бо, однак, навряд щоб він дійшов до рук. Напишу вже в Софію інакше, а се так, щоб Ви не думали, ніби я лінуюся. Я хочу здійняти з себе ганебну назву азіятки, яку заслужила собі літом від Вас.

Ми з Олесею оце ладимося до Києва рушати провадити далі свою науку. Коли я вже сеї зими не вивчуся по-англійськи, то вже ніколи хіба не вивчуся. Жити будемо, певне, у Люді Старицької, вона мене давно до себе закликає, бо ми з нею по-товариськи тримаємося. їхати думаємо в початку октября, вже і так запізнилися за різними роз'їздами. Миша і ІПура вже виїхали від нас, досі вони вже в хуторі, звідти Миша поїде просто в Дерпт. Не знаю, чи буде Шура зимою в Києві жити,— вона-то дуже хоче, але А[нна] І[ванівна] виставля супротивні доводи і хоче зостатися в хуторі. Якщо зостануться справді в хуторі, то буде се погано, бо у них у хуторі не то що Halbasien, а просто Asien щодо всякого комфорту і товариства. Ще побачим, як там буде. Писатиму хутко, таки справді. Бувайте здорові! Цілую Вас усіх.

Ваша Леся

86. ДО О. С. МАКОВЕЯ

' 25 по

7 жовтня 1893 р. Колодяоісне Колодяжне, 18 93

Високоповажаний пане!

Деякі пильні справи одібрали мені можливість відписати Вам хутко на Ваш лист. Я знову на тиждень виїздила з дому, а лист Ваш тим часом лежав. Потім прийшлось довгенько пошукати, поки знайшла я той «Жаль», він був засунутий між стародавні папери. Кінчик сей посилаю тепер. Я не знаю, чому Ви пишете, що пошлете «Жаль? Чи то його треба відсилати до Станіславова? Якщо так, то Ви не відсилайте, а тільки будьте ласкаві занести до львівської редакції (десь же вона там мусить бути), а вже нехай

звідти пересилає той, до кого ті справи належать. Попросіть тільки в редакції, щоб мені дали відповідь, наприклад, в переписці редакції, чи буде се оповідання прийняте і коли може воно бути надруковане. Може бути, що йому прийшлось би в «Зорі» чекати своєї черги ще років зо три, в такому разі я б воліла вже дати йому яке інше призначення. Дуясе дякую за всі клопоти, яких Ви набралися, певне, задля мене. Відомостями за мої книжки я дуже задоволена і тим часом не думаю нічого нового з ними починати. Двох примірників «На крилах пісень» я не отримала, і якщо вони були послані під опаскою, то се річ зовсім натуральна, що вони пропали. Під опаскою до нас не доходить ніяка українська книжка, видана в Галичині, окрім офіціально дозволених цензурою, моя ж книжка до таких пе належить.

Я думаю, Ви повірите мені, коли скажу, що тепер — по трьох чи чотирьох роках — я інакше б написала свій «Жаль», але ж поправляти давно написану і скінчену річ дуже трудно, бо вже ніяк не можна погодити тодішньої течії думки з теперішньою. Через те я викидаю геть ті речі, які здаються мені ні до чого, а які ще до чого-небудь судні, ті друкую, поправивши хіба стиль і мову. Я признаю, що в «Жалі» багато є недотепного і «зеленого», але поправити не можу, раз через те, що не маю оповідання в руках, а друге через вище наведену причину. Мені дуже подобається вираз Віктора Гюго: «Corriger un oeuvre par un autre» *, отже, може, колись напишу щось кращого, ніж «Жаль», і тим його поправлю. Я думаю, що то нічого не шкодить, коли галичани побачать в моєму оповіданні далекий для себе світ — чим більше світу побачити, тим краще.

Ви мені радите не вірити критикам, але я таки часто їм вірю (хоч не всім і не у всьому), і то мені приносить багато користі. Я надзвичайно привчила себе вислухувати різні критичні відозви і знаю, як багато значить, коли хто вгіору пробере добре за недотепний твір. Холодна вода часом дуже корисна буває, хоч і не дуже приємна. Зате, коли хочете знати, я сама в ролі критика буваю доситт» сувора — мої товариші се добре знають — і не жалую ні брата, ні друга. Що то буде, як Ви мені колись попадете в руки?.. Либонь, Ви такого звррроту не сподівались? От видайте книжку на пробу, то побачите, може ж, з мене і не злий критик.

Спасибі за новини, хоч деякі з них мені вже відомі раніше. Про партії галицькі часто приходиться сказати, що вони всі одна одної краще щодо полемічних ззичаївˆ Проте, на мою думку, радикали роблять більш позитивної роботи в цароді і ближче стоять до його потреб. А що в них часто літературна війна доходить до каннібальства, се правда. Бувши у Львові, я казала про се декому з радикалів, мені відповідали, що інакше не можна:

a 1a guerre comme a la guerre *. Аде, очевидно, я пе маю «політичного темпераменту», бо ніяк не можу зрозуміти конечності такої тактики військової. Хотіла б я бачити тепер кого з Галичини, щоб розпитати як слід про всі справи, бо з листів не можна робити revues politiques et litteraires[2]. Однак, що тдльдш схоче.те і зможете, пищіть мені. Ви кажете, що ма<зт,е багато про що нацисати мені,— рада прочитати! Що то за популярна часопись, в якій Ви сотрудником? А що, не .збираєтесь Ви на Україну? Я думаю, що коли б Ви їхали самі, а не в товаристві, як перше хотіли, то се було б бедаечно. Бувайте здорові!

Л. Косач

87. ДО G. І. ДРАГОМАНОВОЇ

9—15 жовтня 1893 р. Колодяоісне

Милая бабушка!

Ви, я знаю, дуже сердитесь на нас усіх, що ми Вам не пишемо. Та ми всі як почнем одно одно ждати, то багато часу пройде. Я вже було Вам одно письмо написала, та поки зібралась одправить, то воно й загубилось,— тоді у нас такий шарварок був, що трудно згадать, де що могло подітись. Іїу, та все одно, то вже давня справа. З маминого листа Ви, повно, знаєте, що Миша і Шура були у нас і що вжо поїхали давно,— тепер Миша, певне, вже в Дерпті, ми ждемо від нього звістки, що він повинен був послати, приїхавши в Дерпт. Цілий рік ми все то звісток ждем одно від другого, то їхати збираємось,

[1] На війні як на війні (франц.).— Ред.

[2] Політичних і літературних оглядів (франц.).—• Ред.

то вже їдемо. От' і тепер ми з Лілею збираємось на тім тижні в Київ їхати. Ліля буде там учитись до неї будуть ходить учителі. Я думаю теж учитись рисування і англійської мови. Окрім того, мама уважає, що мені слід цю зиму пожить у великому городі, а не в селі. З Києва я Вам напишу, як там нам поведеться і як ми устроїмось. Анна Івановиа і Шура, може, теж будуть жить в Києві, але ми не будем з ними на одній квартирі, бо вони хо-тять наймать квартиру на цілий рік, а нам се певигодно, бо ми все одно більш як місяців сім не будемо в Києві, на літо поїдемо додому, а, може, потім і до Вас. Дуже б я хотіла поїхати весною до дяді Миші, та не знаю, чи вдасться,— все-таки дорого стоїть поїхати за границю. А вже мені так сього хочеться, що й розказать не можна. Але то ще далекі справи, хто куди літом поїде, ще побачим, як буде.

Ви,, бабушка, не сердіться на нас і пишіть нам скоріш, як Ви там маєтесь, а ми вже не будем так довго збиратись писать до Вас. Як там у вас, чи вже ніде не чутно холери? У нас у селі нема її, та й в городі вже коичилася. Може,, война кончйться ще й до

морозів. А морози, певно, не скоро будуть, бо тепер погода стоїть ясна та тепла, як літом. Напишіть, бабушка, що там у вас, у Ґадячі, нового. Чому Вй не написали, чи був в августі той спектакль, що Рудченкови тоді збирались ставити? Кланяйтесь, будьте ласкаві, од мене Стояновим, Машйцьким і Антоніні Семёнівні. Бувайте здорові, цілую Вас міцно і ще раз прошу, не гнівайтесь на мене.

Ваша внучка Леся

88. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

3 ~

15 жовтня 1893 р. Колодяжне 18 ˆ 93* Колодяжие

Любий дядьку!

Як Ви мене зв'ялили, як Ви мене вразили своїм остатнім листом! І де Ви їх берете, такі вразливі слова? Отже, щоб Ви знали, то на сей раз ми зовсім-зовсім ие заслужили такої догани від Вас. Не знаю, що сталося з нашим листом, що Ви його не отримали в Відні, ми, здається, його послали завчасу. Писали ми ще й в Цареброд, та вже щоб той лист дійшов — надія мала! Де ж, коли в європейському Відні листи пропадають, то в Цареброді і. бог ве-лівл Кара божа з тими листами, та й годі! Того листа, що-сьте писали в Одесу, я не отримала. Поки сама була там, ходила до остатнього дня на пошту, але сподіваного листа не було; виїжджаючи, просила я товаришку свою довідуватись про нього і, як прийде, мені переслати сюди, але от нема й досі, а до того ж, і товаришка не пише, то я й не знаю, чи лист той пропав, чи він де є. Та се вже коли люди дуже роз'їздяться, то з листами завжди виходять неподобні речі. Мені моє літнє циганське життя завжди коштує кілька листів річно, що тут порадиш? Ну, що ж тепер писати, звідки починати? Коли Ви не отримали наших листів, то, зиачить, не знаєте і про те, що наш Миша вже оженився. Весілля його було 12 сентября у Києві. Я, папа та Олеся були при шлюбі, а потім ми забрали наших молодих і поїхали до нас того ж таки дня. Але вони пробули у нас дуже недовго, бо Миші треба було спішитись до Дорпату [1]; тепер він вже в Дорпаті, а Шура в хуторі з Анною Іванівною. Може, зимою вони житимуть в Києві, але се не напевне, я ще не знаю, як буде. А він ще конче хотів відпровадити Шуру до її дому. Отже, мусили вони летіти скрізь і мчати «на всіх парах». Такий летющий і мчащий настрій відбився і на нас, принаймні на мені, і досі все здається, що треба кудись бігти

і щось моторити скоріш, скоріш... У нас із Шурою всі розмови починались зо слов: «Ну, так ходім...» Я могла б, правда, говорити: «Ну, так їдьмо»... Именно вже «їдьмо!» Ціле літо я куди-небудь їду. От на сім тижні знов їду в Київ, але вже на сьому буде кінець до якого часу, бо буду там сидіти цілу зиму. Будем ми там

удвох з Олесею дальшої науки здобувати та в Києві Парнас основувати при помочі «Плеяди», в якій, сподіваюсь, вдасться мені деякі реформи провести. Надіюсь, що з Києва мені видніший буде і «Хлібороб» і «Поступ», бо звідси вони мені зовсім не видні, і я почала губити їх з ока. Листування моє з освіченими людьми за кордоном обірвалось не по моїй вині, і я ие мала ніякого способу подати їм признак життя від себе. Пробувала обзиватись з південного краю, але щось ніякого відгуку на свій голос не почула, так

«гласом вопіющого в пустині» зосталась, як і перше. Че-

)

рез що так вийшло — не знаю. Пишу Вам се для того, щоб Ви не думали, ніби і я збираюся спати. Я зовсім не такої сонної натури, сподіваюсь, Ви в сьому колись допевнитесь власними очима, бо якщо мені миш голови не одкусить, то я таки буду на той рік за морем. Ви можете сказати, що чуєте се вже не перший рік, але ж, бачите, рік до року не однаковий. Нехай там я і азіатка, і сяка,

ii така, а все-таки Ви можете мені вірити. «Veder Napoli e poi тогіге» кажуть люди, ну і я кажу те саме, тільки ке про Неаполь. Можете мене взивати азіатом, скільки вгодйо, а все-таки се правда.

Знаєте, що мені не дає далі писати до Вас? Півні прокляті! Співають та й співають без пуття й без міри! Не знаю, котрі то вже, либонь, треті, чи що — ось Вам доказ, що я не сонної вдачі.

Посилаю Вам врешті шотландську легенду, а Ви далі робіть з нею, що хочете, по її заслузі,— чи в «Дзвінок» посилайте, чи до кошика кидайте. Тільки, прошу, напишіть, яка їй від Вас резолюція вийде, бо все-таки «за своєю дитиною серце болить»... А може, в ній треба буде що поправить, то поправте, коли ж не схочете самі — напишіть мені, а я вже хутко поправки пришлю (се пишеться в надії, що не один же на світі шлях — до кошика!).

Бувайте здорові!.. (Ах, тії півні!) Дядину, Раду і Ліду з Мікою міцно цілую. Щиро вітаю Івана Дмитровича,— що се він нам давно не пише?

Ну, коли ж Ви здіймете з мене ганебну назву азіата? Вона мені душу гнітить.

Ще раз бувайте здорові!

Ваша Леся

89. ДО І. Я. ФРАНКА

11

23 жовтня 1893 р. Колодяжне 18 93, Колодяжне

Високоповажний пане!

Дуже я рада, що довідалася з Вашого листа до мами моєї

Вашої адреси, а то не знала, як до Вас дістатися з листом. Адже я досі навіть не подякувала Вам за ту працю, якої Ви не побоялись, видаючи мою книжку.

Дякую Вам тим часом тільки добрим щирим словом, а надалі постараюсь віддячитись і ділом. З Вашого листа до мами (мама отримала Ваш лист якраз перед виїздом) я знаю, що Ви маєте видавати новий журнал і бажаєте від мене деяких матеріалів. З великою охотою послала б я Вам їх тепер, але вони ще потребують хоч якого-небудь впорядкування дбо хоч переписки, а я тепер зовсім не маю часу на таку роботу, бо, власне, вибираюся в дорогу — днів за два, за три маю виїхати до Кцєва, як тільки повернеться мама з Києва, де й пробуду цілу зиму. Оселившись в Києві, я зараз візьмуся до впорядкування жаданих Вами матеріалів. Притім маю такий замір: при моїх купальських піснях (й інших обрядових) маю записані мотиви, отже, хотіла б просити п. Лисенка проредагувати мені ті мотиви, а може, й написати до того яку розправу, здається, він навіть збирався щось подібного писати, Не анаю, чи влад Вам така робота? Я, бачте, думаю, що пісня без мотиву тільки наполовину жива. При друкуванні тут не буде великої'невигоди, бо ноти будуть в одну стрічку, самий мотив без гармонізації (вона ж бо до етнографії не належить), і се може кожний літограф справити таку роботу. Врешті, коли для Вас мотиви зайві, то я можу прислати самий текст пісень, тільки хотіла б знати, якої правописі хочете Ви триматись при записах етнографічних — так званої фонетики чи так звапої правописі радикальної (йотованої)? Бо у мене записані пісні і так, і так, наполовину. Описання хати волинської (а власне, поліської нашої) я Вам хутко пришлю. Щодо якого оповідання або віршів, то сього не можу Вам тепер обіцяти, бо готового нічого не маю такого, щоб придалось до Вашого журналу, а писати вмисне ніколи, бо я зайнята тепер одним більшим оповіданням, мушу його хутко скінчити, бо воно призначене до одного збірника, що хутко має друкуватись. Маю тільки деякі віршовані переклади, між іншими переспіви. гімнів з Рігведи, якби Вам що з того придалось, то можу прислати. Майте певність, що я, чим зможу, буду Вам допомагати і в Києві шукатиму Вам співробітників між своїм товариством. Бувайте здорові! Передайте моє вітання Ользі Фодоровні, бажаю їй доброго здоров'я!

Л. Косач

P. S. Мама запевне писатиме Вам, як повернеться додому, перед виїздом їй дуже не було часу.

90. ДО ДРАГОМАНОВИХ

80 жовтня 1883 р. Київ 18 х"93 р.,

Київ, Стрілецький переулок, № 9.

(Писати прошу на моє ймення).

Люба родино!

От врешті ми таки вибралися в Київ і поселилися на своїй давній вулиці — Стрілецькій. Маємо дуже гарненькі дві хатки і живемо з комфортом, на який я, признаться, не сподівалась. Олеся моя почала вже вчитись (вона, бачте, тепер моя par excellence[1]), оце сидить і строчить різні конспекти. Вчиться вона тепер німецької і французької мови, географії, зоології, ботаніки, історії і математики, а з Нового року буде більше вчитись, коли справлятиметься добре. Я вчитимусь англійської мови і ходитиму на публічні лекції, що тепер читаються в університеті. Не знаю ще, як піде моє життя в Києві (я позавчора приїхала тільки), постараюсь, щоб не було воно дуже «рассеянным», але не хочу теж і шкаралупником бути. Початок був зроблений в антишкаралупницькому напрямку, і діло все в тім, щоб не перейти міри. Мама їздила раніше нас в Київ, щоб нам все влагодити, і бачилася з Клісурґським, отже, він віддав їй Лідину посилку. Велике спасибі Ліді за її гарні і цікаві дарунки. Тільки тепер я повірила, що оті чудові філігранні покраси робляться іменно в Болгарії, а то я все думала, чи не купили Ви у Відні тих браслетів, що є у Іїїури і Галі. В житті своєму я не бачила такого хорошого полотна болгарського, як те, що Ліда прислала, хоч взагалі бачила його дуже багато різного. Археологічного браслета мама хоче віддати Миші, бо він щось до дівочих рук ніяк не_ пристає. Звідки вона, ся стародавня наручниця? Хвартушки віддані Оксані і Дорі, а полотно мені, Оксані й Олесі, шпилька Олесі, а брошка мамі. От і поділились.

Чй отримав дядько мого довгого листа? А його лист в Одесі пропав, я маю причини думати, що я вже його не побачу, того листа, а шкода! «Напишіть, будьте ласкаві, другий такий самий», — скажу я, як один галицький кореспондент. З приводу галицьких кореспондентів я згадала Франка і його новий журнал. Що думає дядько про сей журнал і чи думає його підтримувати? Я хочу туди послати свої обрядові пісні, але сировиною, бо зробити з них яку розправу нема в мене хисту.

' Коли б мені Ліда прислала свої легенди болгарські, я була б дуже рада тому.

Коли отримаю від вас листа, то писатиму більше, а тепер годі, бо я ще й втомлена дуже тепер,— все-таки приходилось бігати за справунками різними, а мені біганина дарма не дається. Бувайте здорові. Цілую вас всіх і вітаю щиро.

Ваша Леся

91. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

5 листопада 1893 р. Київ 24. Субота

Люба мамочко!

Ми вже отримали обидва твої листи, а ти вже, певне, отримала наші. Прости, що я написала тобі другого листа пе так хутко, як би слід було, але ж поки не поприходили Пудові учителі і не набралось ніяких фактів, я не могла писати, бо знаю, що ти терпіть не можеш «ліричних» листів, безфактовних. Ну, приходять уже всі Пудові професори, і Пуц вчиться дуже ретельпо, не забуваючи при тім і моїх уроків: історії та німецької мови. Старається таки! Так він настроїв себе на учений лад, що навіть намагається йти зо мною сьогодні на публічну лекцію хімії в університет. Ну, що ж, нехай іде, нехай привчається до лекцій університетських. Намагався він двічі, щоб іти в театр, але я не пішла — рано ще, нехай колись потім, та й не за тим ми сюди приїхали, щоб гроші на театри розпускати. По гостях не ходимо, були тільки ото в початку тижня у Лисенків та у Борецьких, а більш нігде удвох не були. На «Літ[ературу]», як я вже писала, ходила я сама. Там було багато людей (до 20-ти), обсужда-ли modus діяльпості па сей рік, визначили роботу для популярної літерат[ури]/тощо, врешті я тобі розкажу, як приїдеш. Читав Кононепко довгу повість, шкода тільки, що вона скучна і тенденційна до останньої крайності (а 1а Чайченко!) і до збірника йти не може. СтарицькиГі читав вірші Стешенка (посвята Люді!), вони дуже ліричні, але мені здаються надто риторичними, хоч і красивими,— деякі образи неясні і нелогічні, як то у нього часто. Читано теж Стеш[енкові] переклади з Берапже, гладко і гарненько написані, але не знаю, наскільки близько, бо з французьким оригіналом їх не звіряли. Сте-ш[енко] нікого не хоче приймати до себе у спільники при перекладі, і се велика його помилка, бо йому, більш ніж кому, потрібна щира і детальна критика і поміч, а сього ціла громада не може дати так, як одна заінтересована в.ділі людина. Приходив до мене Слав[инський] і приніс «Атта Троля» — оце почну переписувати. Думаю, що до Нового року виготовимо книжку. Думаю припосудити Спілліотті до Мюссе і Гюго — він уже взяв у мене Мюссе, казав, що спробує що-небудь перекласти,— побачимо!

Ну, однак я все про возвишенні речі, а ти, певне, вже сердишся, що я не одмовляю на твої питання. З пальтом я іще пожду, може, ще до твого приїзду, бо мені в моєму ке холодно тепер, та й не ходжу я багато по дворі. Хусточку виправлю від Стар[ицьких]; я думала, що Людя і Стені [енко] мені її принесуть, — вони мали вчора увечері бути у мене, та чомусь не були, може, завтра прийдуть, то принесуть. До «голоти» й до Науменка, може, піду завтра, а, може, й ні, скоріше, що ні, бо я не знаю, від чого се залежить, тільки мене тепер ніяк не бере охота бігати по Києву, і

я стараюсь не ходити нікуди, хоч все-таки приходиться ходити то на Хрещатик, то в бібліотеку тощо мало не щодня.

Ми [кола] Вас[ильович] обіцяв мені помогти владнати справу,— як саме, розкажу тобі, коли побачимось. Репутація учащихся так встановилась за нами, що коли прийшов Слав[инський] з «Атта Тр[олем]», то Варвара прийняла «ого за мого учителя і досі в сьому певна.

Учителям я гроші поплатила, і вони, здається, з того довольні. «Варвара калужская» з нами дуже добре управляється, варить добре, і на вечерю завжди роблять міські служниці з дуже молодими господинями. Варвара була днів три слаба, але тепер вже зовсім одужала, була у неї якась нестравність, усилена ще якимись торішніми холерними каплями, що їй дала з ласки своєї пані Барська, ті каплі так застромили Варварі живіт, що прийшлось лікаря кликати, бо у неї був жар великий і рвоти раз-по-раз. Ну, та тепер вона вже знов ходить на базар (а то ходила її сестра) і знов сміється своїм оптимістичним сміхом. Дивлячись на неї, я ще більше приходжу до пере-копання, що оптимізм і песимізм залежать найбільш від темпераменту, бо, напр[иклад], Варварі (коли знатп її біографію) зовсім нічого так аостояипо сіяти... Як мені досадно, ще тобі Борецький написав того листа! От уже непрошеыѳ усердіє! Він би подумав хоч те, Ш;0 живе його сім'я з ним цілий вік і досі ще вся жива. Ми з Пуцом жадних бацил не боїмося і були б дуже нёдовольні зміняти ради сього домівку, як радить Борецький. Одеколону і духів можна однак купити, «се не вадить», каже Пуцик. Пуц поводиться поважно і справно,— я почийаю думаїи, що з нього вийде колись порядйа студентка. Ах>, мамочко, gdybym miala dwanascie corek! [38] Але, слава богу, у мене не буде ні одної. Тим часом викеровую сама себе, коли не на професора, то на «світлого підпірника нашої літератури», читаю des bons auteurs [2], пишу «Одинака» і набрала на себе роботи стільки, що на всю зиму стане. Один мені жаль, що я не знаю, як буде з моїми англійськими уроками! Невже і тепер я не осягну сього давнього бажання? Тоді вже спущуся на саме дно песимізму... ПЬдла та Бял-ковська!..

Заходила до нас Ольга Ант[онівна] з дітьми (на хвилинку) та Борецький сам. От і всі наші прийоми. Не думай, що ми закрутимося у «виру», я до сього по допущу, як тобі се обіцяла. Хто бачив нашу хату (Ольга Антонівна], Бор[ецький], і Бялковська), дуже її хвалять, видимо, вона всім подобається.

Ну, коли ж приїде до нас папа, коли ти приїдеш і з ким? Якби вже скоріше!..

Пуц завтра писатиме, сьогодні йому нема часу. Я напишу теж Уксусові і Кахоті, а тепер хай вибачать, хочу одправить скрріш

листа. Цілую всіх міцно і прошу писати про все дрібно-дрібненько. ЦілуїО тебе найбільше.

Твоя Леся

Пуц мене трошки слухається і не робить мені жадних прикрощів, як було часом дома. Видно, почуває, що «тепер же нас дві!»..

92. ДО О. С. МАКОВЕЯ

12 листопада 1893 р. Київ Київ, 18 93

Високоповаяший пане!

Думала я над Вашою заміткою в «Зорі» і прийшла врешті до того, що єдина рада в біді галицьких газет — страйк! Не знаю, чи таку раду у вас можна подавати публічно, а то б я подала. Справді, єдиний вихід такий, щоб усі газети застрайкували до того часу, поки всі псев-додередплатники не стануть передплатниками a la lettre [!]. Чи стане ж у галицьких журналістів солідарності та витривалості для сього, се вже я не знаю. Іншого виходу я не бачу, бо видно, що ваші передплатники дуже деморалізовані довголітнім досвідом, що можна читати газету і не платити за неї, отже, треба взятись до якого надзвичайного способу, щоб навчити їх звичаю. Щодо з'їзду літ[ераторів], то я тут де з ким говорила про нього; звичайно, ми б раді прибути на нього, але тепер ніхто з нас ще не може сказати напевне, чи приїде. Я думаю, що нам не можна було б виступити публічно, хоч би й за кордоном, з тими думками про українську літературу, її завдання і т. і., а теж і про деякі технічні справи, щодо розширення наших книжок і т. і., бо після сього можна було б вернутись не до своєї хати, а може, до якої зовсім іншої і не з великим комфортом урядженої. Хотілось би знати, де і в який спосіб буде уряджений сей з'їзд' Врешті, сподіваюсь, що ми могтимем прибути, хоч і не в великому числі. Я не зовсім розумію, що Ви хотіли сказати в своїй замітці, пишучи, що нам би треба порадитись про те, «аби~сьмо вже раз всі однаково писали». Яка ж то моя«е бути така література, де б усі письмовці писали однаково? Чи не краще тоді було б, якби вже був один великий письмовець, з одним великим пером, з одним великим шматком паперу... Вибачайте, коли се вийшло неначе яка црисмішка,— се тільки у мене такий fagon de parler[39]. Я б могла більше образитись за Вашу філіпіку проти українців взагалі і українських письмовців зосібна, однак сього не зроблю, а тільки виражу Вам дещо з поводу сього. Не знаю, чим се об'яснити, тільки галичани краще говорять, ніж пишуть, а українці краще пишуть, піж говорять. Що ж до того, що часто українські сім'ї говорять по-російськи, то, здається, не так давно було, що галицькі русинські сім'ї говорили ио-польськи; якби у нашої мови

були такі, права в Росії, які є в Галичині, то я твердо вірю, що й ми не зосталися б позаду, а тепер нехай хто хоче кидає камінь на українців, пригнічених школою, урядом, громадськими інституціями, тільки я сього каміння не зважуся здійняти. Щоб Ви вірили в мою безсторонність, я мушу сказати, що вихована я в українській мові і що до нашої сім'ї той камінь патріотичний все одно не долетить, хоч і буде кинутий. Жаль мені, що межи Галичиною і Україною в остатні часи частіше перелітають такі камінці, ніж слова щирої поради. Ви у Вашому листі неначе зрікаєтесь українців і вважаєте їх мало не за шарлатанів, що дурять чесну громаду, виставляючи себе знавцями мови і чесними робітниками. Як хочте, а се мене прикро вразило, хоч і не особисто (в сьому прошу мені вірити). Запевне, Ви маєте право і навіть повинні критично дивитись на українців, їх мову і працю, але ж через те, що якийсь недотепа всадив у свою писа-пину якусь «ганджу» (не знаю, впрочім, чи не була там річ про Ганджу Андибера, лицаря запорозького), нема ще рації вимітати геть з Галичини усі українські писання вкупі з письмовцями. Ми не винні в тому, що галичани пас так ідеалізували досі і що тепер в них наступила •реакція. Однак годі про се, бо, може, Ви й самі не хотіли того сказати, до чого дійшла моя логіка, ставши на шлях, показаний Вами.

Ви запрошуєте мене до «Народної часописі». Що Вам на се скажу? З Ваших слів про неї я не набралася великого Довір'я до сього офіціального органу. Бувши у Відні, я бачила перші числа сієї часописі — вони мені не сподобались, мені здалось, що редакція грає в ляльки з народом... Врешті, я б просила прислати мені одно з остатніх чисел, щоб я знала, яка вона тепер, ся часопись,—- може ж покращала? Ие бачивши, обіцяти нічого не можу, тим більше що я тепер дуже зайнята. Коли «Народна часопись» видається зовсім в напрямку «Правди», то вона, значить, не зійдеться з моїм напрямком, бо я, наприклад, не бачила досі можливості писати в «Правді».

Спасибі, що Ви казали мені вислати «На крилах пісень», але я їх ще не отримала. Будьте ласкаві, кажіть вислати один примірник наших перекладів з Гейне («Книга пісень») (під опаскою) на таку адресу: France. Paris. Rue Corneille, 5. A monsieur Alexandre Pokrowsky К Дуже буду Вам вдячна за се.

Про фольклористичне видання п. Франка я вже знаю з його листа і дуже рада, що у нас буде видаватись такий журнал. Постараюся допомогти йому, чим можу. Чи вийшов уже збірник пані Кобринської? Я не знаю теперішньої адреси пані Кобринської, хоч і хотіла б довідатись до неї. Хотіла б я бачити її видання, та не знаю, як його спровадити собі.

Бувайте здорові! Та не гордуйте так дуже українцями, бо, справді, не все те лихе, що йде від них. Вітаю Вас щиро.

Л. Косач

P. S. Моя адреса зостається та, що й перше: Ковель, Волинської губ.

93. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

19 листопада 1893 р. Київ Киев. Стрелецкий переулок, № 9,

7 ноября 1893 г.

Милая бабушка!

От ми вже водворились в Києві на цілу зиму. Пізненько ми вибрались, та краще пізно, ніж ніколи. Тепер учимося так завзято, щоб надолужити час. Ліля учиться з учителями і учительницями дома, а я ходжу до одної англічанки на уроки англійської мови. Англійська мова дуже трудна, але я все-таки вивчуся, моя учительниця каже, що у мене єсть способность і що я, певне, скоро виучусь. Училась би я, може, й рисувать, тільки се дорого б стоїло, а тут в Києві і так багато грошей розходиться, як не старайся дешевше прожить. Неприятно, що в Києві тепер така погана погода — дощ і сніг, і все разом,— бо тут не можна сидіть дома, коли дощ, і виходить тільки в добру погоду, а коли треба йти, то йди. Тільки се нічого, я все-таки довольна, що ми в Києві. Скоро до пас прдїде мама в гості, так коло 15-го, а на рождество ми вже будем самі, хіба, може, Мита з Шурою будуть з нами до того часу, тільки то ще хто його зна, як буде. Ми ж тепер живемо з Лілею удвох, мама нам наняла дуже добру квартиру, дві кімнати і кухня у нас, так що всі знакомії завидують; обідаєм ми дома, у нас своя кухарка, і се дуже добре, а то по тих кухмістерських люди вічні катари наживають. У нас в квартирі єсть фортепіано, так що Ліля може учитись музики і я можу грать скільки вгодно. Я навіть не надіялась, що ми так добре тут устроїмось. Ліля занімається добре, і, здається, їй не дуже трудно даються наукй. Проживем, здається, зиму добре, а там літом, може, знов до Вас зберемось, якщо приймете, бо ми таки Вам задали клопоту літом немало!

Бувайте здорові, милая бабушка! Цілую Вас і, прошу, не забувайте писати нам.

Ваша внучка Леся

94. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

24 листопада 1893 р. Київ Киев, Стрелецкий переулок, !9

Любий дядьку!

Ваш лист до мене получений у Колодяжному, але мама мені ще не переслала його, тільки написала,, що там у ньому стоїть. «Роберта Брюса» можна послати до «Хлібороба»; коли Ви думаєте, що він туди годиться, то тим краще, а для «Дзвінка» я ще кінчаю

іншу поему, отже, і він не буде обиджений. Про лист Ваш мама вже написала в одеську поштову контору, і, може, він таки дістанеться до мене. Випуски «La grande Encyclopedie» [40] прошу прислати мені сюди скоріше, я перекладатиму, не гаючись. Про літературио-етпографічпий журнал «Житє і слово» я знаю і збираюсь туди дещо послати. Одним словом, постараюсь не бити, байдиків сеї зими і не мостити помосту в пеклі. Ох, не один там мій камінець заложе-ний!..-Спочатку, приїхавши в(Київ, якось нічого не робилось, а проходив час у тій осоружній біганині на Кре-щатик тощо та в одпочиванні. після неї. Тепер діла краще пішли. Я вще почала нарешті вчитись по-англійськи (се моє давнє бажання!), і поки що діло йде влад, невважаючи на собачу вимову. Проте я думаю, що нема в світі такого звука, якого б я не могла вимовити, постаравшись трошки. Тепер я ще більше допевнилась, що з книжки, без живої речі, не можна вивчитись англійської вимови, та, здається, не тільки англійської, а й ніякої. Ох, коли-то я читатиму Шекспіра в оригіналі?

Олег мій вчиться дуже пильно, і часом стоїть труда вигнати його погуляти на вулицю, а так за різними справами то вже їй ніколи ходити. Досі мені нічого не вадило т.е, що я ходшіа чимало, але оце почались то морози, то мряка, то ожеледь і мій організм пригадав, що вже зимовий сезон починається, та все-таки сей зимовий сезон почався так лагідно, що я маю добру надію на сей рік. А як же Ви маєтесь? Чи таки думаєте об різдві до Рима їхати? Чи отримали Ви мого листа з чортами? Мені цікаво, чи хутко звідси доходять листи до Софії. Шкода мені, якщо пропало те, що Ви мені в Одесу посилали. Тут я бачила частину відповіді Варт[овому], відповідь ся робить на людців враження, принаймні дискусію викликає, а се добре, бо між нашим людом є чимало таких шка-ралуппиків, що їх не хутко проймеш. Чудна людина сей Варт[овий], часом говорить, як чоловік, а часом, як на-стояіций невіглас! Сі порівняння цілої літератури з «шматом гнилої ковбаси» і т. и.— се щось несвітське! Але в відповіді є помилка при цінуванні наших патріотів-літе-ратів — невже Л[евицький] має більш талану, ніж Ніжинський]?.. Ии$_7$ се трудно зважити.

А знаєте, в Києві якось гірше листи пишуться! Сс, певно, від того, що я од Вас тут ще не мала ні одного листа. Бувайте здорові! Я і Олег (вещий:!) цілуємо вас всіх і просимо не забувати нас, бо все ж таки ми тепер від .роду відбились, то треба ж нас хоч листами навідувати.

Ваша Леся

95. ДО М. П. КОСАЧА

12 грудня 1893 р. Київ Київ, Стрілецька, 9,

Мила моя молоденька кна-кна!

Що ти про мене думаєш? Що я лиха, злопам'ятна дівчина з кришталевим серцем у грудях? Ні, вір мені, не через злопам'ять не писала я тобі досі, а просто через те, що ніколи було великого манускрипта писати, такого, щоб загодити всі твої питання. У нас мама гостювала тижнів півтора, і за той час у нас в хаті подвійно людей було, поза хатою подвійна біганина була, а мені за столом подвійна писанина — я виготовила «Атта Троля» до друку (переписала, виправила і т. п.), переписала твою «Хмару», дещо з своїх дрібниць давніх («Метелика» тощо) до «Зорі». Окрім того, у нас була двічі література, велика й маленька. Кілька раз я ходила з мамою на Кре-щатик, я не знаю. Все оце одбирало час і про серйозну літопись нічого було й думать, а ограничитись пустим фейлетоном не хотілось. Однак, кажуть люди, que s'excu-se s'accuse, то я краще буду що іншого писати. Не знаю, чого мама писала, що тьотя Саша ображена на тебе, я з її листів сього не бачу та й не думаю, щоб вона була така формалістка, аби ображатись за «неприглашеніє», адже ж все одно вона б не приїхала, то чого ж там ломать комедію з «приглашеніями». Листів прочих родичів на сю тему я не читала, але теж не думаю, щоб вони могли довго і серйозно сердитись за се, бо воно було б смішнувато. Мама тепер сама дуже вразлива, то їй здається, що і всі інші в такому ж настрої, а я думаю, що се запрошення чи незапрошення зовсім уже не такої колосальної ваги діло, щоб могло псувати відносини між доброю родиною. Шкода мені тільки тебе, що тебе от уже

з рік раз у раз «дерев'яною пилою пиляють», за се я часами почуваю пемов якусь уразу до мами, хоч я знаю, що вона не винувата. Що ж, коли у неї такий сей fagon d'aimer \ що вона безпощадна до того, кого любить. У мене сей fagon зовсім інший, і якщо я кого пиляю, то хіба саму себе, та воно зате нікому не вадить. Мама, запевне не знаючи того зовсім, пиляла не раз і мене, та пе то що пиляла, а в саме серце вражала, тільки, я ж кажу, тут вона вже зовсім не підозрівала, що мені болить їіід її слів, а може, й зпати сього ніколи не буде. Взагалі ж вока до нас була дуже добра тепер і все казала, що їй чогось дуже шкода нас, що ми їй (а надто я) нещасними здаємось. Я думаю, сс того, що вона скучає за нами. Страх мені шкода, що прийшлось нам покинути маму на цілу зиму, але ж •інакше по можна, бо Пуц міг би зовсім «збуяти» без науки, подобаючої віку його: Я дуже рада, що я нарешті допалася до англійської мови,— ну вже ж і утну я колись щось із Байрона, аж чортам жарко здасться! Я займаюся

вкупі з Людею, і через те ми з нею часто бачимось, бо помагаємо одна одній зубрить французько-англійські переклади. Викладова мова у нас французька. Англічанка наша дуже цікава і красива стара леді, «a very lady like» \ як у них кажуть.

Учимось, отже, ми обоє з Пуцом, але, здається, не переучуємось. Ходити все-таки приходиться мало пе щодня за чим-небудь.

Уліти мої остатнього часу льотом летіли, тепер трошки притихли, а далі знов полетять. Я скінчила «Давню казку» (поет і лицар), прочитала її в «Плеяді» з певним тріумфом, найбільш всіх сподобалась вона паничеві Лип-ському, се мені приємно, бо все-таки він людина, вихована на європейській літературі, і патріотичної поблажливості у нього нема. «Плеяда» тепер сильно воспрянула духом і числом, збирається досить правильно, кожний раз є що читати; вибраний у нас ще виділ (до якого і я маю честь бути вибраною), що мусить займатись редагуванням брошурок для народу. Ми уложили програмку книжечок по історії і розібрали вже деякі «точки програми», я взяла Хмельниччину, Слав[инський] —київський княжий період від Володимира, Людя — Галицьке княжество. Коли хочеш, я пришлю тобі нашу програмку. Збірка наша ще не зовсім складена, але в ній вже багато є. Рашель прит слав мені недавно своє «Сватання» в новій редакції (трохи поправлене), я буду читати його на літературі. Сла-винського тепер я рідше бачу, бо він все возиться з вечорами студентськими (він же староста свого виділу) і має силу біганини на своєму обов'язку. Я бачила його два дні тому назад (не у себе), він був перше в дуже веселому настрої, але на відході був чогось такий сумний і блідий, що злякав мене і засмутив на весь вечір. Гейне Славип-ський переклада потроху, обіцяє, що не затримає видання. Про «Litterae virorum obscurorum» [41] Славинський казав, що сього самому не можна зробити, а треба вкупі. Справа Циклопа з Орфеєм розійшлася, як заячий жир, і ніхто нікому нічого не доказав. Взагалі та кохА,сояіка[42] процвітають, помиїв розливають по Києву немало. Не бажала б я Циклопові звертатись до мене тепер подобним способом, як колись в «Молочній путі», бо я не ручу за себе і можу зробити який-небудь скандал, не знаю навіть який іменно. Не хочу тобі розписувати про всяку циклопічну капость, а її зібралось чимало, нехай колись розкажу, коли ти цікавий.

Ореста бачила кілька раз у Люді, а він до мене двічі заходив і не застав обидва рази вдша, я така була сердита на себе за се, що аж мене чорти брали. Нехай там буде, як хто хоче, а Орест і Пілад самі ліпші для мене люди з усіх молодих киян. Я не трачу надії, що Орест застане-таки мене дома колись. Він розпитувався про

тебе і передавав тобі свої вітання. Я думала, ти до нього пишеш. Тучапського я не бачу, та його ніхто не бачитиме три місяці, бідний хлопець і на різдво світу-сонця не бачитиме, сидячи в неволі. Таїш пе минулось йому!.. У Києві люди живуть досить тихо, та все-таки ще Курилка живий.

Пам'ятаєш, як у Діккенса дух різдва часом сам себе гасилі>ником накриває, коли того потребують обставини,— те саме случається і з іншими духами...

На Тарасівській я була позавчора. Голоту не всю бачила, тільки Василя та Андрія, поклон твій передала. Наталки не застала дома, а вона у мене всього раз якось була і то ненадовго. Далеченько мені на Тарасівську, через те часто ніколи туди ходити. Рапіевська уживе нічого собі, не слабує, була у неї Вєра недавно, але я її не бачила, пізпо довідалась про її приїзд. Приїздив недавно Верзилов з Чернігова, він тепер уже зовсім установився на черпіговському грунті. Був віп у мене в той час, як мама була тут, зробив на маму добре враження, та він

і взагалі непогане враження робить. На різдво він знов приїде і, може, привезе яку роботу для Франкового журналу. Журнал Франка зватиметься «Житє і слово», сировий матеріал етнографічний там приймається — я послала туди купальські пісні з мотивами,— приймається там і белетристика, і критика, я маю надію, що, може, хоч там прокинеться критика, на що-небудь похожа.

З перекладів там будуть тільки вірші, здається. Мама послала туди переклади з Гюго, свої. Тут, у Києві, ще двоє людей береться перекладати Гюго, отже, може, на той [рік] можна буде скласти книжечку. Але взагалі треба нагадати програму «Всесвітніх творів» і гризти нею голову людям, як колись Катон гриз римлянам,— чи не взяти на себе роль Катона? Тільки не ради зруйнування Карфагени, а ради відбудування її — се ж більш почесна мета. Микола Вітальйович має номерів з 12 Гейне в музиці, і все дуже гарні речі. Коли б їх Можна було тут надрукувати, то була б нам реклама!.. «Тарас Бульба» все оркеструється ad infinitum [1].

Рашель пише мені досить часто, листи милі, але, як завжди, короткі, настрій досить мажорний. Але до Києва їхати вона, видно, вже зовсім закинула гадку. Се страх досадно! Се просто бог зна що! Добре було б, якби ти міг приїхати до нас на різдво і Шуру перевезти, але якщо не вправишся з екзаменами, то вже, певне, з сього нічого не буде, а ради сього все-таки екзаменами йе слід рискувать. Шкода, коли ти не приїдеш на різдво до мене! Ми б разом послухали еолову арфу перед університетом, подивились би на страшні тополі, і я б знову подумала, що мені вісімнадцять

літ, що ми живемо на Тарасіївській, де у мене на столику проліски стоять, у хаті рожеве світло, а в серці провесна... Гай-гай, яка старовина!.. Знаєш що? Буду-но я тут кінчати, бо щось уже дуже довго виходить. Про Колодяжне нехай тобі напише мама, parce que je пе suis pas au courant des choses[2]. Про науку свою Пуц хай теж сам напише. А що лишилося ще за мною, нехай ще вдруге напишу. Боже мій, щось же собі думав Поприщин, кажучи, що «письма пишут только аптекаря»... І коли вже від тебе до мене телефон проведуть? Цілую тебе щиро, бувай здоров! Коли б до побачення!

Твоя Леся

[1] До безконечності (лат.).— Ред.

[2] Тому, що я не в курсі справи (франц.).— Ред.

. До нас заїхав папа по дорозі в' Мглин, сьогодні у 3-й годині дня їде. Вернеться не раніш як за тиждень.

Кланяйся від мене Галі і скажи, що я їй на днях писатиму. Поцілуй винозорого Юрочку.

96. ДО О. С. МАКОВЕЯ

і[2] ™

24 грудня 1893 р. Київ Київ, 18 93р.

Шановний пане!

Хоч не маю ще відповіді на свій остатній лист до Вас, проте вдаюся знову та ще й з просьбою. Оце виготовила я до друку свій переклад «Атта Троля», що має становити половину другого випуску Гейне, та й маю друкувати його, як і перші свої книжки, у Львові. Не одважуюсь більш турбувати п. Франка просьбою помогти мені в сім ділі, бо знаю, що він і так має досить клопоту. Більше маю одваги вдатись до Вас, хоч знаю, що і Ви не багато маєте вільного часу,— Ви були такі гречні, що дали мені дозвіл вдаватись до Вас із своїми орудками, а я осміляюсь скористати з сього дозволу. Я прошу Вас, будьте ласкаві наглянути над друком і коректою мого видання, се така страшна річ для поета — друкарські помилки! А порятувати від них хто може краще, як не поет? Від того часу, як Ви стали корегувати «Зорю», в ній стало дуже мало помилок, або, краще сказати, їх зовсім не стало. Могла б я тримати сама коректу, але через кордони та пересилки ся справа затяглась би не менш як на цілий рік, а се час довгий. Якщо не відмовите мепі помогти в сій справі, то я не знатиму, як і дякувати Вам, але, сподіваюсь, знайду спосіб бути вдячною.

Бачила тут одного Вашого краяна і чула від нього цікаві для всіх нас вісті про редакції «Зорі» і «Дзвінка». Тепер буде більш ніж коли залежати від пас, щоб поставити вище сі часописи, і якщо ся справа не вийде (принаймні з «Дзвінком»), то тут уже буде й нам сором. Про деталі справи Ви довідаєтесь у Львові так саме, як я

тут. Багато є у нас тут літературних бажаннів і/планів, але як то судить доля справдити їх?.. Всі ми тут стараємось

об тім, щоб жити, а не скніти, але у нас се не дуже легке

завдання, я знаю се не гірш, ніж хто інший. Але, проте, жиймо! '

Цікаво, як здається Вам мій переклад «Атта Троля», я старалась, як могла, щоб він вийшов непоганий, бо сю поему я дуже люблю. Я перекладала її з правдивою втіхою, не знаю, чи одбилось се на вартості перекладу.

Ви вже завертаєте назад Ваші запросини до «Народної часописі». Ну, то й слава богу, не буде між нами ніякої неприємності, коли я скажу, що не хотіла б я писати в сій часописі.

Коли отримаю листа від Вас, напишу, може, й сама щось цікавішого. А тепер поздоровляю Вас з близькими святками і бажаю Вам щастя, здоров'я та оптимізму (з ним і само щастя мусить прийти).

Бувайте здорові!

Леся Українка

97. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

12 _

24 грудня 1893 р. Київ ^ХЇГ

Люба мамочко!

Отримала я від тебе гроші і зараз усі віддала, доло-живши ще з попередніх 5 р., так що у мене тепер єсть всього 6 р. вдома. На щоденне життя їх тим часом стане, а от учителям хутко треба платить, ну, та до того часу надішлете. Здається, нічого зайвого не купували, а так папині гроші хутко розійшлись. Врешті, ти ж знаєш, що я не розкидаю грішми як попало, навпаки, готова чого-небудь зректися, коли треба, але що ж робить, коли сама квартира, обід і учення коштують, як тобі відомо, 100 р.

Пальто і блузки нам уже пошили, і злупили за Лілину

2 р., а за мою 1,50. Хай мене бог скарає, якщо я коли буду тут блузку заказувать, краще сама пошию. Сьогодні принесли перший № «Искусство и жизнь», так собі газета, але «wie konnt es anders sein?» [1] — пришлю її тобі. Спіл-[ліотті] жив і здоров, і нічого йому не бракує, інспектор кликав його по якихсь факультетських ділах. Оксана і всі Старицькі здорові, тільки сам Старицький не зовсім здоров, але се більш мнітельность — лікарі налякали. У них, певно, тепер така мода, щоб показувати тую «щирість» перед пацієнтами.

Бідного Костянтина Ант[оновича] на смерть обрік д-р Ареидовсыший, одказався його парувати і сказав, що нічого з нього не буде. Шкода бідного панича! Сумна пригода теж сталася з

Славпнськщі, тобі Ліля писала про неї докладно, здається. Хто знає, може, йому спор-чено лице назавжди, тепер поки що він ходить обв'язаний та забинтований. Ганебна се вийшла справа, але ганьба падає не на Славинського, громадська симпатія на його стороні в сій справі. Тих розбишак студентів виключили по загальному вироку, але чи на сьому скіпчиг ться, невідомо. Отакі-то справи!..

Про літературні справи є дещо цікавого до написання, але нехай се трохи згодом напишу, бо от хутко мають до мене прийти панство виділові, то переб'ють писання. Тут напишу тільки, що Романова читала нам своє нове оповідання під назвою «Акула» («акула» — се єсть деморалізована актриса, що псує життя чесним людям), оповідання се дуже гарне.

Сподівана надія єсть, що Галя переїде жити сюди з Дорпату, чоловік її вже тут, я його бачила, він мені дуже сподобався. Не знаю, які ж би тобі факти з нашого життя написати, якось трудно здумати, що, власне, може бути цікавим з тих фактів, таких відомих і звичайних для нас. Живемо ми гаразд, ніхто в нас нічого не вкрав і нічим не зобидив, люди до нас добре відносяться, лихої слави ми не набираємось, а хіба доброї потрошку.

Прости, що малоцікавий лист, але ти знаєш, що я люблю писати листи «настояще», а тут якраз не можна так.

Цілую тебе і всіх тигрів.

Твоя Леся

Не зпаю, чому папа не їде. Вже 12-е — пора б! Від Миші отримала пару листів; обіцяється на різдво «Понеділка» папписати.

98. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

25 грудня 1893 р. Київ 18 93

Люба мамочко!

Запізнивсь лист на пошту, і я не одправила його вчора, але, може, то й краще, бо тепер треба ще написати про одну нову справу. Діло в тім, що я вчора довідалась, що з Нового року редакція «Дзвінка» перейде на більшу половину в наші руки, себто що українські твори будуть редагуватись у Києві у маленькій літературі. Отже, й надсилати всі українські твори треба тепер на мою або на Людину адресу, ми ж і маємо запрошувати співробітників і переписуватись з ними. Наші просили мене, щоб я написала тобі про се і попросила твоєї помочі й праці. Я думаю, що тепер ти схочеш більше до «Дзвінка» писати, бо, сподіваюсь, у нас пе буде того, щоб маринувати добрі праці по три роки, а всяку негідь друкувати. Ми б дуже були раді, якби ти написала що-небудь для першого числа (новорічне або так яке оповіданнячко), може б, воно ще поспіло сюди до неділі,

бо в неділю число вже повинно бути зовсім складене і впорядковане, щоб встигло бути надрукованим вчас, вчора ми вже зложили його наполовину. Якби ти теж виправила як-небудь від лисів «Увінчаного співця», ми б його напевне надрукували. Славно було б, якби видати премією «Русалку» (твою оперетку) з музикою та ще подати що-небудь для куклячого театру з об'яснейням, як устроюватй куклячий театр. Ліля просить, щоб ти прислала сюди її переклади з Діккенса — вони лежать в Новому домі, в письменному столику, в правій великій шухляді,— то ти, будь ласкава, виправ їх і вишли поштою або передай через Мишу, коли він їхатиме до Києва. Я думаю, що казки Діккенса прийдеться скоротити трохй, то назнач ті місця, які тй уважаєш не конче потрібними.

Ми тепер не будемо стояти на тім, щоб непремінно кожне оповідання поміщалось в одному числі. Навпаки, добре' було б, якби хто написав довгу повість історичну і другу з сучасного життя. «Дзвінок» виходитиме в подвійному об'ємі. «Дзвінок» буде розщитаний на дітей від 7 до 15 літ, бо для дуже малих все одно ніхто ке вміє писати, та вони все одно ие вміють читати.

У мене просять «Роберта Бргоса», яевважаючи на те, що він буде друкуватись у «Хліборобі», по тій причині, що сі дві газети виходять для різної публіки: ті, що читають «Дзвінок», не читають «Хлібороба», і навпаки. Ах, як би я хотіла, щоб «Дзвінок» став у наших руках кращим і цікавішим, ніж він був в остатніх часах.

Бувай здорова і прихильна до нас і до нашого «Дзвінка»!

Твоя Леся

99. ДО М. М. КОЦЮБИНСЬКОГО

25 грудня 1893 р. Київ Київ, 13 грудня 1893 року

Високоповажаний добродію!

Мені доручено повідомити Вас про ту зміну, що зайшла в редакції «Дзвінка». Товариство педагогічне у Львові згодилося на те, щоб українські твори, надсилані до «Дзвінка», редагувались у Києві і щоб до Львова посилалися звідси вже зовсім упорядковані числа. При тому «Дзвінок» має виходити в меншому форматі, але в подвійному об'ємі, і через те в ньому могтимуть міститися довші оповідання і поеми. Нам навіть побажані такі оповідання, щоб могли бути друковані в кількох числах, себто який історичний роман для дітей або повість, бо ми не думаємо триматися теї засади, якої досі трималась редакція «Дзвінка», що приймала тільки такі оповідання, які поміщались в одно число. З тієї засади вийшов той скуток, що числа стали наповнятись писаннями дуже стислими об'ємом а мало цікавими змістом, бо всякий боявся давати простір своєму перу. Взагалі остатнього часу у Львові нікому було зайнятись «Дзвінком». Ми одважилися

прийняти на себе редагування українських творів, галицькі, як і перш, будуть у Львові редагуватись. Ми складаємо громадку старших і молодших письменників українських і маємо на меті підтримувати розвиток української літератури красної. Одним з розділів нашої діяльності і буде редагування «Дзвінка». Отож тепера ми вже від себе запрошуємо до помочі нам тих людей, що досі так щиро помагали «Дзвінкові» своєю працею. Не відмовте, шановний добродію, нам поради і помочі при сій не блискучій, але корисній праці. Ваші твори, які ми сподіваємось отримати від Вас, ми прийматимем з подякою і запевне скористаємо з них багато.

Ще раз прошу від імення всієї нашої громадки, пе забувайте нас своєю працею.

Щиро поважаюча Вас Леся Українка (Л. Косач)

Прошу писати на адресу: Киев, Стрелецкий передок, № 9, Ларисе Косач.

Або: Киев, Мариинско-Благовещенская, № 105. Люд-миле Мих[айловне] Старицкой.

100. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

27 грудня 1893 р. Київ

Люба мамочко!

Хоч ти іронізуєш над сим виразом в наших листах, але я скажу тобі, що пишу його завжди од щирого серця, а не для лицемірства та облесливості. Ти маєш право вилаяти мене добре, коли я довго не пишу, але таких вразливих речей, яких ти понаписувала в своєму останньому листі, я все-таки не заслужила і не заслужу ніколи. Я просто за різними клопотами, про які тепер уже не варто розповідати, не зауважила, як пройшло тих десять днів, але ж я думаю й тепер, що се ти якось помилилась, рахуючи їх, все-таки не могло пройти стільки часу. Ти кориш мене, що я не пишу тобі, як ми вернулись з концерту, і т. п. Се було так давно і так благополучно пройшло, що я зовсім забула про нього згадати, пишучи до тебе, та й з листів наших видно, що з нами нічого лихого не трапилось. Я в прошлих листах старалась пригадати, про які дрібні факти слід тобі написати і просто якось не могла згадати, що може, власне, тебе турбувати, що може здатись небезпечним для нас. А потім виходить, що се я вчинила просто якесь злочинство, і ти мене картаєш і сама я картаюся так, аж мені серце болить. Сирап-ді, ми виїхали в сей Київ на якусь муку для тебе. Я дню тобі слово честі, що як тільки се для тебе будо сшжііі-ніте, то я без жалю покину Київ по першому тносму листу, — коли ти для нас життя не жалусш, то невже б я мала пожалувати для тебе київського життя. По так уже тут мені дороги рожами устелені, щоб задля них

я не вважала на те, що ти там день і ніч гинеш від турботи і журби. Та й докори твої слухати мені так само тяжко, як тобі ждати листів від нас. Трудно часом поручитись, що от напевне в такий-то деиь напишу,— часом що несподіване помішає, і тоді значить, думай, що от віку збавляєш найдорожчій в світі людині. Я не винувачу тебе в тому, що ти не можеш спокійніше до сього відноситись, але ж я б хотіла просто знати, що треба зробити, чим порадити, щоб не губити тобі здоров'я. Звичайно, що більш не буде того, щоб по десять днів я не писала до тебе. Але ж сього мало, бо папа казав, що ти все одно завжди думаєш про якісь нещастя, що мають ніби статися з нами, а надто зо мною, та я й

сама знаю і вірю, що се правда. За Лілю ти, здається, ще не так боїшся, як за мене, то, може, як я буду вдома, твоя турбота не буде така тяжка. Не думай, що я скажу тобі найменше слово докору, коли ти скажеш мені виїхати з Києва додому. Під впливом твого останнього листа я готова б їхати з папою додому, та тільки боюсь, що се б тебе розсердило ще гірше проти мене. Я не знаю, що мені робити, щоб збутись твоїх докорів. Все-таки вони не зовсім справедливі. Адже скільки раз ти, виїхавши з дому, навіть не зовсім здоровою, не писала потім по два тижні (та от тепер ти папі у Мглин ні одного листа не написала), і невже ти думаєш, що я тоді менше турбувалась за тебе, ніж ти за нас? Тільки ж я ніколи б не зважилась кинути тобі і половини тих вразливих слів, що ти мені кинула тепера... Однак прости, я, може, тільки гірш розстроюю тебе такою мовою, прости мені, тільки вір, що я не з опалу обіцяю вернутись додому по першому твоєму листу, я думала про се, ще як ти виїздила від нас, і зважила се твердо. А тепер, коли ти написала тнені про своє здоров'я, то я буду увесь час турбуватись за тебе. Трошки жаль було б тільки Пуца, але ж він молодий і хвірткий, нічого йому не станеться, як поживе сам, адже ж хоче він їхати за границю на медицину сам, ну, нехай вчиться самостійного життя перше тут, на своїй стороні, між своїми людьми. Я ж ніколи не думала про якісь розривки та утіхи власні, і їхала в Київ для того, що надіялась вивчитись тут того, чого досі мені бракувало, і принести, яку можу, користь тутешньому товариському життю, але ж се все не варто того, щоб я мучила тебе і убивала щоденно. За ціле життя твоє мало платити «кількома стрічками листа», за нього мало цілого

мого життя,вір мені чи ні, тільки я б віддала своє життя без жалю ради тебе. Не смійся, що людина, не пишуча листів акуратно, виражає такі почуття. У самих безпечних і навіть нікчемних людей є такі почуття в серці, яким мояша вірити і з яких сміятись — безжалісно. Та й таки можна вибачить мені на сей раз, бо за весь час, що ми в Києві, всього раз сталося, що я схибила в листуванні. Більш сього не буде, поки я тут зоставатимусь.

Ну, тепер відповідатиму на питання, краще всього ти питайся детально, а я вже відписуватиму як слід, бо що ж я зроблю, коли ніяк не потраплю сама написати про все, що тобі цікаво знати. Пальто моє вийшло добре і тепле, по тецерішній погоді в ньому навіть жарко. У мене збиралися, і що вийшло з того, я тобі просторо писала в прошлому листі; в неділю знов зберуться. При виході з концерту натовпу не було, бо київська публіка не така прихильна до мого Грюнфельда, як віденська, публіки було не дуже багато, але аплодисментів та «bis» було чимало, бо грав він,

як завжди, чудово. Оксана здорова і слабувала всього один день, так тільки сім'ю налякала і нас даремно розігнала. Якби Оксана вмерла, а ми послабіли, то вже ж би я не мовчала про се! Карточку здійму, може, завтра, здійму так, як ти радиш, без ленти, сьогодні зовсім нема часу. «Подарки» будуть куплені і все те, про що ти пишеш. Франкові білети я віддала папі, він, власне, сьогодні ранком приїхав, а в п'ятницю ввечері хоче їхать додому. Я тобі через нього напишу багато, а тепер бувай здорова. Цілую тебе міцно і прошу пробачення.

Твоя Леся

Нова газета нічого не варта,— Мик[ола] Вас[ильович] вже не єсть її співробітником; я думаю, що в ній не то що не варт писати, а навряд чи й варт її читати.

Варварі я й сама тепер не так-то вірю, бо вона брехати лепсько вміє. Грошей ми не кидаємо, а ключі я при собі тримаю. Листи я завжди посилаю в штемпелевих конвертах.

За паші вечірні походи не турбуйся, до самого різдва ми не підемо нікуди в театр; а я ходитиму тільки до Люді та до англічанки, та, може, ще так, де вже конче треба буде, бо справді ж за мене нікому ходить.

101. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

ЗО грудня 1893 р. Київ

[Люба] мамочко!

[Твої] маленькі записки ми отри[мали] сьогодні, отже, другого [дн]я після папиного виїзду. Сьогодні я ходила на Крещатик і купила собі теплі рукавиці, здається, вони такі теплі, що в них можна й без муфти ходить, але, звичайно, хто має муфту, то тим краще для нього. Я тепер часом надіваю Лілину шапочку і муфту, якщо ми не разом куди йдемо. Тим часом я ще ні разу тут не простудилась; якщо й різдво мине гаразд (се для мене чисті «май-ські іди», се різдво), то вже я могтиму повірити, що моя знакомита «богиня» хоче лишити мене в спокої на який час. Добре б зробила, якби [лишила], бо мені тепер нема часу [хорува]ти та киснути, та й взага[лі] в цьому нічого приємного [нема] ...

Я думаю, ти вже отримала листи з передмовою, отже, значить, моє все до друку готове, та й я сподіваюсь, що й решта буде хутко готова, бо не думаю, щоб заборона д-ра Сікорського падала і на переклади — не така ж се вже тяжка робота. На книжці так треба написати:[43]

І-іиа обложка Світові твори Генріх Гейне

II

Атта Троль. Романси і Nordsee (Північне море?).

Переклад Л1. У. і М. С.

Fac et spera [1] (Атта) Троль, Романси і Nordsee Генріх Гейне
(Епіграфа нема, він має бути вже над самим «Атта Тролем»).

Ти кажеш писати тобі на четверточп[і аркуша, але, вибачай, я так не вмію писати,— коли я маю час написати четвертку, то маю час і на цілий листок, та навіть, коли б я стала думати, як би тут його коротше написать, то се б зайняло ще більше часу, ніж довший лист. Взагалі я зовсім не лінуюся писати тобі, та й був би се остатній сором для мене лінуватись навіть листа написати, коли я загаялась з листом той раз, то се зовсім не з лінощів. Я писатиму тобі двічі на тиждень, а може й частіше, будь певна, то нічого, що я маю роботи досить,— тобі не при-йдеться більш доріжати мені так тяжко. Що маю [я багато роботи, то] правда, от і англійські уроки ста]ли тепер* більші, бо анг[лічанка мені] й вірші задавать стала [вивча]ти напам'ять — свого кохано[го] Теннісона. Але як Стар[ицький] гризе [Лю]дю за ту англійську мову, то страх! Видумує, що з ним нерв[ові] припадки робляться, що й сказать не можна. Ну, та все ж ми будемо вчитись, а вже я, то напевне, бо коли впущу сей случай, то, певне, вже ніколи не вивчусь. Ми з Цуциком часу дарма не тратимо — аісля твого виїзду півкнижки (II тому) «Рима» вивчили, навіть більш ніж половину. Я думаю, що ми історію скінчимо до Нового року, і німецьким теж займаємось. Мені так тоді стало сором при тобі за своє недбальство в заняттях з Пуциком, що я взялась від того часу за розум і тримаю себе в струні.

Правда, що в деяких інших справах я ще не вспіла взяти себе як слід в руки, але сподіваюсь, що зумію й се.

Напиши мені, мамочко моя, лагідніший лист — я бачу, що ти ще сердишся на мене,— а то мені свята будуть втроє сумніші, коли я не матиму доброго слова від тебе. [Цілую] тигрів і Кнакну.

[Тв]оя Леся

102. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

3 січня 1894 р. Київ Киев, Стреледк[ий] пер[еулок], № 9,

22 дек[абря] 1893 г.

Милая бабушка!

Поздравляю Вас з празником, бажаю Вам здоров'я і всього найкращого, щоб нам з Вами знов провести літо так, як сей рік,— весело та щасливо.

Спасибі Вам, що пишете до нас, не забуваєте нас. Я все збиралась писать Вам, та ніяк не могла вибрать часу, так усе ми з Лілею зайняті тута, що, може б, хто й не повірив, якби йому сказать се. Я учусь по-англійськи з одною баришнею Старицькою, ми з нею разом готовим уроки для англічанки, але Старицька живе далеко од мене, і ми по очереді ходим одна до другої зані-

маться, а се так багато часу займає. Окрім того, я зані-маюсь з Лілею по-німецьки і по історії, а ще сама набрала багато літературної роботи, що не знаю, коли й скінчу.

Вечером до нас часом гості приходять, а часом ми самі йдемо в гості або в театр, хоч в театр не часто, бо дорого стоїть, а тут і так життя дороге, за квартиру і учителям Лілиним багато грошей іде. Ну, зато ж Ліля добре занімається і, певне, багато вивчить за цей рік. Тут так уже стараюсь, щоб нічого лишнього не купувать, а все-таки гроші розходяться, як вода. Ну, та що про се говорить, тут уже словами пе поможеш.

Був у нас тут раз гадяцький зпакомий Сусідченко, ще при мамі, з того часу більш не заходив, розказував про гадяцькі спектаклі та різні роздори, що вийшли з них. Се вже, здається, завжди так буває, що де любительський спектакль, там і сварка!.. Був у нас недавно папа проїздом із Мглина, та пробув усього три дні і поїхав додому. Скоро приїде Миша, може, завтра або після-завтрього. А тепер у нас гостює Тося, менший син тьоті

Саші, він приїхав з Умані, з земледельческого училища, на різдвяні свята до нас і пробуде, може, до Нового року. Отак наші родичі навідують нас, то ми й пе дуже скучаємо. В Київ приїхала Галя, дочка Ніколая Васильовича, вона тепер уже зостанеться жить в Києві з чоловіком і з Юрком.

Чи не получали Ви писем од дяді Миші? Я не знаю, що се таке, що він мені ні разу не написав у Київ. Чи поїхав він уже в Рим, як то він збирався, чи вже роздумав їхать?

Як же Ви поживаєте? Чи дуже у вас там холодно? Тут було все доволі тепло, та от з неділі сеї вже почались морози градусів по 15. Я сим дуже недовольна, бо в хаті сидіти мені ніколи, а треба швендяти по морозу, от як, наприклад], завтра в 7 часів на Подол!.. Бодай його! Ну, та се не біда, морози перебудем, аби здоров'я, а воно тим часом ще держиться. Бувайте здорові, милая бабушка, цілую Вас міцно!

Ваша виучка Леся

P. S. Як що нам хочете посилать, то па моє ім'я, будьте ласкаві, бо тут більш нікому за мене полу[чить].

Кланяйтесь, пожалуйста, од мене всім знакомим, хто мене ще не забув, тому найбільше. Напишіть адрес Ан-тоніни Семеновни.

103. ДО П. А. КОСАЧА

Середина січня 1894 р. Київ

Любий папа!

Спасибі тобі за гроші і за те, що не лаєш пас за святочну розтрату, хоч я знаю, що тобі се мусило бути дуже иеприятно. Ти просиш написати наш «бюджет», то ось він як виходить:

106,50

Зостається нам, значить, з 120 р. 13 р. 50 к. на решту видатків, як-от па чай, сахар, світло, кореспонденція, бібліотека, прання, знадоби для письма і учення і т. п.

Скільки іменно йде за се все, я тепер зовсім точно не можу сказати, але за сей місяць (від 15-го) вже постараюсь як слід визначити. Одно знаю, що мені повинно стати сих грошей на місяць, якщо я буду ними добре роз-поряджувати і якщо не трапиться яких екстрених видатків на яке лікарство чи щось подібного. Скажи дітям, що ми хутко писатимем до них і що дуже дякуємо їм за листи, а що тепер вже не вспіли, бо треба на пошту спішить, щоб лист пішов сьогодні.

Бувай здоров і пиши нам, не обижайсь, що я тобі рід- " ко пишу, бо як пишу мамі, то все одно й тобі, а двох листів за раз якось трудно написать. Цілую тебе і всіх малих. Коли ж ти в Київ?

Твоя Леся

104. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

15 січня 1894 р. Київ 3.1.1894

Дорога мамочко!

Листа твого ми отримали вчора. Лис[енкові] і Ст[ари-цькому] я твої листи передала, вони дякують тббі за привіт і сами вітають тебе дуже гречно.

Кна-кна наша виїхала 30-го увечері, ми її відпроваджували на поїзд — я, Ліля і Славинський. Славинського я з того часу не бачила, як побачу, то передам йому твоє вітання, я думаю, що він його вартий. Він узяв шматок енциклопедії для перекладу і Гейне от-от виготовить до друку. А як там з «Атта Тролем» справа йде? Адрес Мак[овея] іменно ул. Чернецьк[ого], ч. 8.

Саня квитанцію послала і мені гроші сплатила (5 р.). Тепер Сані нема вдома, вона поїхала до своєї сестри Мані, що знов гірше заслабла. Вона була у мене двічі, а я у неї ні, хоч навіть обіцяла бути перед святами, але тоді було так холодно, що я не одважилась вийти з хати без крайньої потреби. «Війни мишей і жаб» у мене нема, ти забрала її з собою. Іиіа С. і Ірина А. у мене не були, а я, звичайно, до пих теж не збираюсь. Пані Нови-цька була, а я у неї ні, її пема дома, поїхала в село на свята.[4] У Борецьк[их] я була. їздити скрізь в дальші сторони я не можу, бо не стає грошей, от і тепер у мене хутко до фатальних 4-х коп. дійде... Славинський вигоївся настільки, що знаки ледве знати, але з головою,

видно, не зовсім гаразд, бо заніматься йому остро заборонено ще тижнів на три.

У Тосі я про тепле пальто питала, але він сказав, що він навіть «не знає, де воно поділось!..» Ми заставили його хоч башлик купить, щоб хоч вуха не поодмерзали. Я не розумію, як

можна було пошить на зиму такі неподобні пальто. Тепер і Ліля і Тося зовсім здорові, але ж з Тосею немало у нас змагання за теплішу одежу, за ношення пальто наопашки (се остро заборонено!) і т. п.

Я дуже рада, що ти збираєшся хутко до нас, бо хоч ми з тобою і «не дуже» скучаєм, а проте... Як там маються малі пуцики, тигрики, чи добрі вергуни попекли? Передай, мамочко, Frl. Amalie [44] сю карточку Prosit Neu-jahr², я мала її на Новий рік ще послати, та забула вло-жити в лист, дарма, кажуть, що до водохреща такі картки посилаються. Галя їх цілу пачку послала до Дорпату своїм німецьким знайомим. Ми з нею тут часом бачимось, але рідко, бо вона далеко від нас. Чоловік її вже пішов у москалі. У Києві тепер тихо, багато роз'їхалось людей, але все ж хто зостався, той нас не цурається. Наша кна-кна всіх одвідала, не показала себе такою свинею, як Самійленко, що сидить тут вже котрий день і нікуди носа не показує. Ну, бувай здорова і ти, і папа, і всі малі, цілую всіх міцно й щиро.

Твоя Леся

105. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

17 січня 1894 р. Київ 18 94,

Киев, Стрелсцкая, № 9

Любий дядьку!

Поздоровляю Вас і всіх наших з Новим роком, сказала б з новим щастям," та я щось не вірю в щастя, отже, бажай) здоров'я та трошки більше спокою і радощів. Не гнівайтесь на мене, що я не одписала досі на Ваш лист, я тільки недавно отримала його, бо мама не дуже-то хутко передала мені його (28 декабря ст. ст.). Епсусіоре-die[45] я теж отримала і два шматки її віддала для перекладу, буду шукати ще помічників, коли поз'їздяться наші люди, а решту перекладу сама, нічого мені не зробиться. Роблю я тепер властиве от що: вчуся по-англійськи вкупі з Людею С[тарицькою], помагаю Лілі (Олегові) вчитись по-німецьки та історії, помагаю складати «Дзвінок», щоб не був він сей рік таким поганим, як торік, читаю книжки, пишу свою повість та вірші в прозі і вірші в віршах, врешті, переписую власноручно власні і невласні писання. Окрім того, ходжу по світі, а се в Києві ие легка робота, хоч я до неї вже трохи звикла. Святками я собі трохи балувалась, ходила з «своїми дітьми» — Лілею та Тосёю (син тьоті Саші в гостях у пас тепер) — в театр тощо, а то був у нас Миша днів три проїздом до Шури. Наші таки все навідують нас один по одному, так що ми й не скучаємо тут. Я передала Ваш привіт Вашим старим приятелям, не багато їх єсть, та все ж трохи єсть, я їх бачу частенько і дуже рада, що можу назвати їх і своїми приятелями. Інші Ваші колишні приятелі вже не варті тепер сього

ймення, та Ви се знаєте,— у нас з ними гречні відносини, але мені тяжко з ними говорити. Ну, та що там, мені з ними хліба не їсти!

Часом бачу того правдивого псевдоніма, що так проклинає всіх еліка суть од Драгоманова, під се прокляття і я підійшла — з тремтінням в голосі було об'явлено усім головам слухающим, що я проваджу самий шкодливий космополітизм... Es ist eine alte Geschichte! [1] Але я сьому дуже рада. Я б не хотіла стріватися з сим псевдонімом, бо я ще ие знаю, чим можуть скінчитись наші розмови, добре, коли не яким скандалом. А пехай йому цур врешті! «Плеяда» наша готує збірник свій і, окрім того, брошурки для народу по історії українській, я б хотіла, щоб вони друкувались при «Поступі», але, здається, се не вийде, бо у нас не всі одної мислі, є в нас ще й такі голови,, що їх треба немало освічувати, поки вони зовсім світлими стануть, се прикро, але се так, і я мушу Вам се сказати. Я буду прикладати всеї сили і снаги, щоб добитися того ладу і толку в товаристві, який би я хотіла там бачити. Запевне, що сії сили багато пропаде марне, але що ж тут зробиш? Від циклопічної будови падає все-таки досить велика і темна тінь, і вона покри-

пає частину нашої «Плеяди», проти сеї тіні треба боротись тим з нас, що не покриті нею. Та не тільки ся тінь, і багато іншого не дає нам стати такими, якими ми повинні бути...

Господи, як мені самій тяжкий сей мій тон римського авгура! 'Але що ж зроблю, коли я, як і всі ми, живу під павутиною? Я думаю, під дамокловим мечем краще, ніж під павутиною, бо там людина себе величніше почуває, а тут часом сам собі злиденною мухою здаєшся... Ну, вже се, правда, новорічний лист вийде, коли я буду далі в такому тоні писати. Врешті, для мене власне новий рік почався не так-то погано, я отримала такі новорічні дарунки, що можу співати від втіхи... Як же там Ви і Ліда святкували? Чи не було знов яких концертів? Тут до нас приходив Кліс[ургський], обіцяв принести мені болгарських книжок. Він дуже здивувався, що я можу вимовить болгарський «ъ» зовсім так, як вій! Ми з ним будемо один одного вчити, він мене по-болгарськи, а я його по-українськи. От він цікаво говорить по-русыш! Я, певне, так по-болгарськи говоритиму, якщо буду в Болгарії.

Як хутко треба, щоб був скінчений переклад Епсусіо-рёсііе? Мальованців я вам пощлю 7-го, бо сьогодні вже спізнилась на пошту, а завтра свято. Погані брошури сього Сікорського, цур їм! Безсоромний він чоловік.

На свята ми додому не їздили, бо ми собі не робили різдвяних вакацій, а вчились, тільки три дні святкували. Мій Олег статкує! Ваші приятелі кланяються Вам. Бувайте здорові, цілую

Вас і вітаю всю дорогу родипу.

Ваша Леся

Шура Ваші листи останні отримала.

Чи вийшов уже І випуск «Житя і слова», чи ще тільки має вийти? Я його тут не бачу.

106. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

7

19 січня 1894 р. Київ 18 у 94

Люба мамочко!

Сьогодні отримали ми гроші, 20 р. Дуже мені жаль, що ти недовольна на мене за гроші. Але ж сього місяця

ви нам вислали на 10 р. більше, ніж тепер, а все-таки на свята ми пішли кілька раз в театр, та часом дехто з знайомих заходив на свята, та Тося й Миша жили у нас, то все ж се гроші стоїть. А тут ще сі київські звичаї празиикових подачок то дворникові, то поштальйо-нові. І перед святами все дорожче стоїло на базарі. Тії спитайся Миші і папи, то вони тобі скажуть, що я не кидаю грошей як попало, бо знаю, що їх нема на мої вигадки. На сей місяць та й на всі дальші місяці я, напевне, не проситиму грошей зверх сих 120, що ми

з папою вилічили яко суму всіх наших конечних видатків. Нікому я нічого не задовжила, і, значить, з нових грошей нічого не піде па покриття старих рахунків, а вже надалі я повинна пильнувати, щоб не робить ніяких «празникових» видатків. Мені прикро, що ти так допитуєшся про рахунки з Мишею, се не приходиться, щоб ти за їх розплачувалась, се, певне, і Миші прикро було б; моєму «бюджету» вони нічого не пошкодять, надто дякуючи бабушкиним грошам. Про його дерптські рахунки я нічого не знаю, він мені нічого не казав про них. Вір мені, що я без ущерба для нас обох проживу на сі гроші, що оце тепер отримаю, бо я нікому нічого не винувата.

Я з 15-го буду вести докладний рахунок всіх видатків так, як вела перший місяць, і пришлю його вам, щоб ви бачили, куди йдуть гроші, а то мені справді неприємно, що, виходить, ніби я їх десь так розпустила.

Ну, та буде вже про ті гроші, я вже, справді, наче який одесит, розписалась про них.

Галі я передам те, що ти пишеш про дівчину, та я їй і одразу казала, що нічого з сього не буде, бо з наших дівчат ніхто не поїде «так далеко»!

Про заголовок Гейне я, здається, написала докладно, але, може, то мені так здалось, то от воно так має бути по типу першого випуску: /

1-а сторінка Всесвітні твори Генріх Гойне Атта Троль,

Романси [46] і Німецьке море Переклад

Лесі Укр[аїнки] і Макфіма] Став[иського]

_А на другім боці: Fac ei spera[2]

Атта Троль, Романси і Німецьке море Генріх Гейне (А вже «Всесвртні] твори» нема).

Німецьке море справді краще, ніж Північне.

Ах, от уже листок кінчається, а з ним, значить, і лист, а я ж так як і нічого не написала. Тося ще у нас, завтра ЇДе, грошей він не стратив, оддав мені на сохране-вієє, так що ми своїх грошей йому не даватимем. Досі у нас нічого не зопсувалось і не поламалось, я думаю, що й далі так буде.

Були ми на «Плодах просвещения», дуже се противна річ, нізащо вдруге не піду! Оце приїде Никита для Ліли-ного іскушенія, але, кажуть, в ній нічого особенного нема. Хутко писатиму знов, а тепер нема часу, треба на завтра вчить урок англійський, а вже нерано. Бувай здорова, цілую тебе міцно і щиро. Всіх наших вітаю.

Твоя Леся

Здоров'я наше дуже добре, Ліля з Тосею більш не простуджувались; од трахоми бережемось. Тося пашим рушником не втирається.

107. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

23 січня 1894 р. Київ 18 ˆ94

Дорога мамочко!

Вчора я отримала гроші, але ще їх не чіпала, а сховала в ящик, бо маю трохи з тих 20-ти, що ти мені раніш прислала. Раніш мене порятувала Людя, віддавши свій довг 7 р. за англійські уроки, а то якось так обійшлося. У знайомих я нічого ще не позичала, відколи я тут, і думаю, що й не позичатиму. Тося поїхав від нас 9-го, так що напевне мав поспіти в Умань на молебень; а от що Пашка і тьотя Саша думають, то я не знаю, бо вони писали, що самі хотять виїхати тільки 10-го і Тосі те ж саме радять. Але ми виправили Тосю 9-го, бо не хотіли, щоб вийшло ніби він через нас не виїхав упору. Я того писала, що Ліля і Тося здорові, бо на різдво вони були трохи слабі (я писала тобі), кашляли, иу от я й написала, що вони вже зовсім здорові, а я, як не була слаба, то щось і не згадала про своє здоров'я, пишучи.

Галин чоловік став солдатом тут, у Києві, тільки Му-$_{N}$ сить який час в казармах жити (не пам'ятаю, де ті казарми), а Галя раніш жила у свекрухи, тепер же найняла собі домівку на Мар[іїнсько]-Благовіщ[енській], проти Тарасівської.

В театр, в оперу на «Демона», «Фауста», «Євг[енія] Онбгіна» і «Паяци» наші ходили святами чотири рази, двічі зо мною, а двічі з Мишею, окрім того, по Новому році були ми ще на «Плодах

просвещения», та Тося з Лілею і з товаришами ходили на «Ріголетто». Тепер Ліля дуже хоче йти слухати тую Іїкиту, але я не знаю, . чи йти, бо, кажуть, нічого в ній надзвичайного нема, а ціни за неї деруть непогані. Я не знаю, чого Миша писав, що ми ходили в день його виїзду в театр, се він якось помилився, бо ми й не думали йти, та й чудпо б . воно було, щоб він виїздив, а ми собі в театрі сиділи.

У нас, звичайно, все гаразд; Ліля не вчилась тільки три дні різдвяних, та на Новий рік, та на водохреща, а то увесь час училась, хоч і менше, ніж звичайно, бо то було Бялк[овська] виїздила, а то знов Спіл[ліотті] уроків два пропустив, бо його визвали додому в Ніжин, до слабої матері. Зо мною Ліля теж занімається добре. Листа Ма-к[овея] я отримала, се правда, що вони чудні люди, ті лиси, і то всі, часом щось такого видумав, що трудно й розібрать, чого віп, власнеˆ добивається! Буду йому на днях відповідати, то напишу про мову так, як ти пишеш, бо я зовсім з тобою згідна. Я взагалі не знаю, чого вони так уже ламають коп'я за ту мову, так наче се саме найстрашніше питання у нас.

Цікава б я побачити «Життя і слово», теж і «Нашу долю)», але пе знаю, чи трапиться хутко побачити. Чи можна їх виписувать окремими книжками, не платячи за цілий рік?

Я отримала листа від Маргарити з просьбою о пробачення, і, звісно, дуже тому рада.

Старицький їде-таки на сім тижні в Москву, а Людя зостанеться вдома, бо не хоче їхати з пим, та й нема чого. Бувай здорова, мамочко, цілую тебе міцно.

Твоя Леся

Посилаємо дітям картинки: Микосеві китайця, Дорі музикальних щучиків, а Оксані чотири портрети в кукˆ лячу хату.

Всі знайомі тобі кланяються і допитуються, коли ти приїдеш. А й справді, коли? Ти щось в остатніх листах мовчиш про сеє.

Лис[енко] хоче в марті ставити оперету дитячу «Зима й весна» — дуже гарна музика, але страх трудна, страх!

108. ДО О. П. КОСАЧ (матері)
16

28 січня 1894 р. Київ 18 у- 94

Люба мамочко!

Щось ти вже давно нам не пишеш, може, розсердилась чого на нас. Ти не сердись, моя дорога мамочко, не в'яли мого серця, мені й так жаль, що все якось виходить, що я тобі в кожному сливе листі завдаю яку прикрість, се правда, що я не вмію листів писать, але що ж робить? Може, колись навчусь.

Я ото папі писала і нащось згадала «екстрениі видатки»

(можливі) на лікаря та лікарства, та, відай, тим наврочила себе, бо й справді прийшлось сей видаток зробити. Оце останніх днів три почали в мене руки боліти, як-от торік на весну в Колодяжному, та й ноги трохи, Ліля і Лисенки гризли мене, щоб я йшла до лікаря, доти, поки я вже для їхньої потіхи не пішла до нього вчора. Лікар сказав, що се тільки «малокровие и большая нерв-ность» (а з туберкульозом в нозі ніякого зв'язку немає), записав мені Natri'i' hydrobromati, та Arsenici *, та ще якоїсь дряні, а врешті сказав, що я літом поправлюсь,— се я й без нього знаю. Врешті я досить здорова, тільки стараюсь нікуди не ходить, щоб не втомлятись. Я б навіть не писала тобі про се, але ж то було б не по правді і ти б потім на мене сердилась, якби довідалась, що я навіть до лікаря ходила, а тобі не призналась. Але ти вір мені, що я зовсім не в лихому стані, а тільки для Ліли-ного та трохи й для свого спокою хотіла вияснити, від чого, власне, у мене болять руки і робляться оті немов «удари» в груди. Ну, кажуть — нерви, значить, справа пе така-то вже страшна, бо в кого ж ті нерви тепер здорові?

Живемо ми гаразд. Тосю давно вже виправили додому, та я вже, здається, писала про се.[4] З Мишипогр листа я довідалась, що Пашка таки був у Колодяжному, як же се так? З Умані нам ще нічого ие писали, і я не знаю, чи всі вони з'їхались в свій час. Коли ти приїдеш в Київ? Папа теж казав, що в январі приїде, та щось ви тепер про се нічого не згадуєте.

Був у мене сьогодні Стар[ицький] з Людею, він таки їде в Москву на сім тижні, а Людя зостається тут, ие хоче в ту акторську банду пускатися знову.

Лиси щось таке крутять з тим «Дзвінком», що я справді плюну на се діло, от тільки ще два тижні пожду, що там далі буде. Вони таки чудний народ, як гречні, то гречні, але як розбасуються часом, то вже занадто, от хоч би й Маковей, щось-то вже в його листі занадто багато того esprit я не люблю такого тону. І в «фейлетоні» своєму занадто вже «розмахався». Я йому ще не зібралась відповісти, може, сьогодні напишу, але, звісно, не буду так писати, як оце тобі про нього, бо я йому винна гречність.

Як у вас у Колодяжному, чи тепло? Тут дуже тепло було, похоже на весну, але тепер знов холодніше, і се краще, бо мені щось не сприяв сей faux printemps [47].

Бувай здорова, люба моя мамочко, і не журися за нас, і не сердься, бо ми ж ніколи не хочемо тебе вразити, а так хіба, по незграбності своїй завдаємо жалю. Цілую тебе.

Твоя Леся

109. ДО О. С. МАКОВЕЯ

18

28 січня 1804 р. Київ Київ, 18-J-94

Високоповажний пане!

Перш усього прошу вибачити за неможливий почерк сього листа, розбирайте, коли хочете, а я інакше не можу написати, бо пишу лежачи. Оце від тижня хорую на нервові болі і крайпій упадок сил, се пе є щось серйозного, але все ж я не можу так довго сидіти, щоб написати довгий лист. Новорічні бажання не пішли мені на користь — хоч все-таки спасибі за них добрим людям,— пехай же мої підуть Вам на користь, а я бажаю Вам незмінної ласки нашого патрона Аполло і його милих товаришок. Спасибі вам, що так ласкаво приймаєте клопіт з моїм «Атта Тролем». Я гадаю, досі мама вислала, по моїй просьбі, заголовок і всі роз'яснення, потрібні, через те не буду тут писати сього вдруге.

Рада буду побачити Вашу книжку, я Вас досі дуже мало знала яко поета. Дасть біг, Ви пізнаєте мене яко критика... Я тільки думаю, що критика від того не ліпшає й не гіршає, що її пише жінка; ви так по-лицарськп говорите про жінок-критиків, що після сього якось рука не здіймається писати щось критичного проти Вас. Видно, справді, у вас в Галичині «жіноче питання» дуже в моді тепер, бо Ви раз у раз на його звертаєте. Навіть вибрали собі спеціальність «критика дівочих творів», не можна сказати, щоб се була дуже широка спеціальність... От наші критики не такі лицарі і коли прихо-диться до діла, то ставлять в одну лінію і поетів, і поетес, і літератів, і літераток; не знаю, як хто, а я пе раз казала їм за се спасибі. А propos [48] жіночої літератури — до треба вдаватись тому, хто хоче спровадити собі «Нашу долю», чи треба вдаватись до самої п. Кобринської? Я б написала дещо Вам з поводу «жіночої літератури», але нехай потім, се довга річ, а я довго не можу писати. Щодо «язикового питання»... Але, може, його не чіпати, бо й так я з усіма моїми краянами заслужила собі від Вас — «пехай вам хрін» (в німецькому перекладі: gehen Sie zum Henker[49])? Я не знаю, як там у вас говоряться такі речі, краще я не буду Вам сього казати ні по-вашому, пі по-нашому. Я тільки думаю, що зовсім нема чого ставити питання про перемогу того чи іншого діалекту, адже літературна мова мусить витворитись з усіх діалектів, без жадного насильства, сварки й колотнечі. Я не такий завзятий лінгвіст, щоб так уже «пре-ломляти копье» за мову. Маю надію, що мене розуміють усі добрі люди і в Галичині і на Україні. Принаймні мене в Галичині розуміли і старі і діти. Що Ви пишете за «Дзвінок», то я знаю, чому Ви се все пишете. На се скажу тільки, що від самого свого початку «Дзвінок» па три чверті складався з українських творів,

а галицькі діти його читали, так само як наші діти читали

«Лиса Микиту» і т. п. Будьте певні, що ніхто не дума ні про які монополі (ми з тих монополів не забагатієм певно!) та експерименти над дітьми. Лишаю сю тему до іншого разу, тепер тяжко. Не ставте нас на одну лінію з Рябошапками, бо Ви знаєте, що се образа. Простіть за неможливий стиль, тон і почерк сього листа, мені, може б, краще зовсім не писати тепер. Бувайте здорові, бажаю Вам всього найкращого.

Л. Косач

Справді я б рада прибути в Галичину не тільки «на крилах пісень», але моє прибуття ще Оешv ev 'yoovacгі хеттаї...[1]

110. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

20

1 лютого 1894 р. Київ 18 у 94

Дорога мамочко!

Твої листи і повістку на 10 р. ми отримали сьогодні. Добре, що ти не послала гроші на ім'я Спілліотті, бо я недавно довідалась, що він змінив квартиру, от забула, де його нова квартира. Та й взагалі краще посилати просто на моє ім'я, бо мені тут ніякої невигоди нема, за мене получає Варвара по «довіренности» дуже хутко і без клопоту. Я винна, що не написала тобі сього раніше, справді у мене в голові жуки гудуть. Тепер уже на сей раз Ліля піде. Та тепер чогось на київській пошті вже не буває такої біди, як колись, з тим получанням.

Лілй була у Наум[енка], щоб взяти «Життя і слово», але, видно, не розтолкувала йому як слід, бо він сказав їй, що то його власна книжка, і не дав. Піду ще я, от нехай поправлюсь, бо тепер мені і ходити, і їздити однаково тяжко. Воно хоч малокровіє і пуста річ, але дуже неприємна, бо от я тільки вчора почула себе краще, а то таки днів з 5 «большею частію лежала на кроваті», боліло мені скрізь і безсилля було крайнє, до того ж якась апатія. Тепер се вже наполовину минуло, от ходила на урок і не дуже втомилась, може, той arsenic мені поміг, а може, я так собі відлежалась.

Однак треба перше відповісти на питання: брошуру про мальованців я давно послала дядькові заказною бандероллю.

Верзилов нічого мені не присилав і не обзивався ані словом, я теж до нього не обзиватимусь, бо мене ображає його поводіння, я й так вже мала не раз привід до образи, але досі спускала, приписуючи все тільки чернігівському його вихованню.

Гроші Барським заплачені, звісно, в свою пору, та я ж ічне могла б забути про се.

Бабушці я напишу і попрошу грошей на рис[увальну] школу, спробую один місяць, коли не буду надміру втомлятись і коли побачу, що там єсть яке пуття в учінні, то ходитиму й далі.

Оксані книжки я купила і завтра вишлю, бо сьогодні я могла їх тільки після обіду купити (до обіду була у ан-глічанки), а одправить вже не можна було; та вони до 24-го мусять напевне поспіти. «Le jarclin de M-lle Jau-vue» [1] не було, то я купила іншу, здається, нічого собі. Стоїть 1 р., дешевше не було з картинками.

Я була певна, що «Три ялинки» ти сама переклала та так собі не хочеш'нам писати про се (я думала, що ініціали О. Д. значать — Ольга Драгоманова!). Там, мені здається, пороблені скорочення проти українського] оригіналу, а я гадаю, що сього помимо автора ніхто не має права робить.

Ти даремне пишеш, що Ліля має занадто розривок і що вона святами мало вчилась. Вона вчиться дуже ретельно, може, навіть занадто, інший раз трудно її вмовити вийти гулять, а се їй конче потрібно, бо вона теж малокровна і голова їй від часу до часу знов починає боліти, як було колись в Колодяжному. Я того мало пишу про неї і про себе і взагалі про всякі справи, що обов'язкова короткість листів зв'язує мене.

В вівторок писатиму конче. Бувай здорова, дорога моя, люба мамочко!

Цілую тебе міцно! Оксаночці пишу завтра окремо.

Твоя Леся

Стар[ицький] завтра виїздить в Москву, а Людя зостається в Києві.

Стар[ицький] зробив контракт з Соловцовим (драматичний] театр), щоб давкти в весняному сезоні українські] представлення.

Оксана Старицька була знов слаба: уколола собі руку гребінцем, і в неї зробилось зараження крові в руці, насилу одволодали; тепер їй краще, але вона мусить чомусь лежати 5 днів; добре, що хоч без різання обійшлось.

Просила мене Ольга Антонівна попросить тебе, чи не могла б ти їй позичити р. з 60, а вона б їх виплачувала нам частинами, щоб ми потім передали тобі. Вона не вважається писати тобі про се сама і просить мене.

111. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

3 лютого 1894 р. Київ

Люба мамочко!

Сьогодні Ліля отримала гроші, але вони не від тебе, як я думала, а від Тосі, і не 10, а ї р.,— просить купить йому красок. Ну, значить, прийдеться Спілліотті на пошту пробігатись, бо повістка, звісно, дійде його,— я йому скажу, що вона мусить бути на його прежню квартиру, на його ймення. Тільки все-таки се прикро, бо я не люблю, коли мало знайомі люди бігають ради мене по різних моїх справах. Але тут ніхто не винен, тільки я сама, то краще вже буду мовчати.

Я забула тобі в тамтому листі написати, що я передала тобі через Каменського всі томи Толстого, окрім «Вой-ны и мира», невже Каменський не віддав їх тобі? Він казав, що папа поручив йому взяти у нас для передачі вам сі книжки. Свиня ж він, коли так.

Портрети свої я тобі пришлю, як тільки візьму у Ме-зера.

От ще новина: я вже не маю ніякого діла з «Дзвінком», бо справді допевнилась, що навіть і такого діла не можна вести з народовцями, хай їм цур! Се перший і остатній раз, що я пробувала вести з ними спільне діло. Деталі справи, коли хочеш, я тобі колись розкажу.

Бувай здорова, цілую тебе міцно.

Твоя Леся

Ліля просить вибачить, що не пише тепер,— через п'ять минут прийде Матк[овський]. Вона писатиме у вівторок.

112. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

4 лютого 1894 р. Київ 23 января 1894 г.

Милая бабушка!

Поздравляю Вас ще раз з Новим годом і бажаю Вам всього найкращого. Спасибі Вам за ті гроші, що Ви нам прислали перед святками, вони прийшлись нам як не можна більше кстаті, бо інакше мусили б ми на свята не так весело проводити час. У нас гостював Тося, син тьоті Саші, цілі святки, до 10 января, та Миша заїжджав днів на три, їдучи до Шури, так що ми не скучали. Хоч все-таки чудно було, що прийшлось провести різдво і Новий рік не дома. Тепер ми знов самі остались і, певне, довго ще будем самі, бо мама пише, що не скоро приїде. Але нам ніколи особенно скучать, бо ми посто-янно учимось та занімаємось, а коли єсть вільний час, то ідемо куди-небудь або до нас хто приходить. От тільки з тиждень тому назад я була заболіла, якось боліло все тіло і слабость велика була, я по настоянію Лілі і знакомих ходила до доктора, він сказав, що то од мало-кровія, і казав мені приймати миш'як; я стала його приймать, і мені стало лучче.

Ви, бабушка, були такі добрі, що предлагали мені платить за мої уроки рисування. Спасибі Вам за се, коли Вам се не буде трудно, то я приймаю Ваше предложеніє і дякую за нього. В школі рисувальній плата 6 р. у місяць, а ще, може, на різні пособія та рисувальні при-надлежності піде рублів три, значить, рублів 9 буде до-вольно. Я спробую ходить в школу сей місяць, і коли се мене не буде утомлять, то буду ходить до самого свого виїзду з Києва. Я ходжу на уроки англійські два рази в неділю, значить, час зостанеться і на рисування.

На різдво я получила письмо од дяді Миші, він писав, що вони всі були нездорові перед святами, але на свята вже

виздоровіли. В Рим на операцію він, здається, не думає їхать.

Як же Ви поживаєте? Як Ваше здоров'я тепер? Ви писали той раз, що не зовсім здорові. То, певне, ся погана зима так всім вадить на здоров'я. От у нас сьогодні дощ цілий день, так мовби не январ тепер, а кінець марта, аж дивиться противно. Тільки перед різдвом були морози, а тепер таке щось робиться — не то зима, не то погана весна.

Коли б уже скоріш настояща весна! Тоді б ми й з Вами побачились. А чому б Вам не приїхать весною в Київ?

Бувайте здорові, милая бабушка. Я і Ліля цілуєм Вас кріпко.

Ваша впучка Леся

113. ДО А. С. МАКАРОВОЇ

4 лютого 1894 р. Київ 1894, 23/1

Дорога моя Антоніна Семеновна!

Простіть, що я не скоро відповідаю на Ваш щирий лист. Я, бачите, була з тиждень слаба, не так щоб дуже, але якраз так, що ие могла листів писати, бо раз, що не могла сидіти довго від слабості, а друге — настрій душі був такий поганий, що замість поради і розваги я могла б на Вас ще гірший сум нагнати. Я багато думала над Вашим листом. Ви просите мене научить Вас жить; ся просьба показує таке Ваше довір'я до мене і таку повагу, якої я, може, й не заслужила. Я сама, коли хочете, учуся жить, борюся з непевностями, з скептицизмом, думаю над своїм і над чужим життям. Стидно було б мені, якби я брехала перед Вами і назвала себе Вашим учителем життя. Ні, на таке високе ім'я я не маю права, бо ие заслужила його. Я рада помогти Вам, рада вкупі з Вами шукати дороги, піддержувать Вас, чим можу, але я ие маю права казать, що я можу научить Вас жити. Мені больно писать сеє Вам, бо Ви розчаруєтесь в мені, але ж я повинна казати правду. Я, врешті, думаю, що я гірше живу, ніж Ви, бо Ви робоча людина, а я ні. Хоч я і маю свою роботу, але ж веду її уривками і хіба кілька днів на рік буваю довольна собою. Я не думаю говорити Вам, щоб Ви гце більш набирали на себе роботи, бо се вже було б вище сил людських. Я думаю, справді, що Вам було б краще виїхати на який час з Гадяча, зайнятись іншою роботою, в іншому місті. Якщо Ви можете зоставить Вашу сім'ю, то я попробую пошукати тут для Вас якого місця, розпитуючись через знакомих. Напишіть, якого ,роду місце хотіли б Ви знайти, а я попробую пошукать. Тут би я Вам знайшла і людей інших, краще товариство і коли не можу навчити Вас жити по Вашому ідеалу, то, може б, помогла шукать тії науки. Я не так, впрочім, сумно дивлюсь на Ваше учительство, як Ви. Уже одно те, що в школі є людина не лиха, не черства педантка і притім чесна, єсть уже велика користь для дітей. Ви журитесь, що живете тільки для

сім'ї, але ж є багато людей, що навіть і сім'ї своїй не потрібні, а сім'я — ті ж люди, «частица человечества». Хіба Ви осуждаєте матір, що живе тільки для своїх дітей? А чим же гірше жити для своїх сестер і братів? Погано тільки те, що Вам зовсім ніколи жити для себе, а без сього людині таки трудно обійтись. Я так би хотіла витягти Вас із Гадяча, щоб Ви пожили іначе хоч рік, два. Іще одно: коли я буду літом в Гадячі (а може, ми з Вами й раніше побачимось), ми з Вами- будем частіше бачитись, ніж торік, ми поговоримо немало. Може, в розмові я зумію Вам більше сказать, ніж в листі.

Я не знаю як слід условій Вашого життя і Вашої служби, а через те не знаю, які поради практичні можу Вам дати про те, що слід би Вам робити, щоб наблизитись до Вашого ідеалу служіння людям. Ми разом могли б читати книжки і говорить про різні речі. Писати про все, про що хотілось би сказать, я не можу, не питайте, через що так. * [4]

Шкода, що [не] устроїлись народні чтенія, літом треба буде знов нагадати гадячанам про їх. Я ніколи дуже оптимістично не відносилась до тих «работников по делу народного образования», через те й не розчарована в них. Се народ лінивий, і якби над ними постоянно була «нравственная палка», то, може б, вони й робили що-небудь. Тепер от скрізь устроюють народні бібліотеки, що б же й гадячанам взятись за се?

Напишіть мені що-небудь про Вєру Стоянову — вона, здається, славна дівчина.

От, знаєте, "мушу кінчать, бо маю спішну роботу на четвер і буду, певне, писать по цілих ночах. Отже, до другого разу, якщо Ви схочете вдруге писати до мене. Цілую Вас щиро, моя дорога!

Ваша Л. Косач

Як тепер здоров'я Вашого брата?

114. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

28

9 лютого 1894 р. Київ 18 у 94

Люба мамочко!

Отримали ми вчора гроші, спасибі тобі за них, тепер уже «хліб насущний» надовго забезпечений. Я тобі 13-го пришлю настоящі цифри, скільки іменно йде па нас грошей у місяць, бо тоді я зведу докупи всі свої рахунки, скільки на що пішло і т. п. 0[льзі] А[нтонівні] я оддала гроші, вона дуже тебе дякує і каже, що навіть не сподівалась, що ти так хутко обізвешся на її прохання. У них у домі, як завжди, слабі: М[икола] Віталійович] то на руки, то на ноги скаржиться, 0[льга] А[нтонівна] ніяк наслідків інфлюенци не позбудеться, у Мусі знов поліп у вуху відновився, а бідний К[остянтин] А[нтонович] такий тепер

страшний та нещасний, що серце болить дивитись на нього, певне, правду казали лікарі, що він мусить загинути. Але все-таки у них ніхто не лежить, навпаки, всі ходять чимало і до нас часами заходять. Я тепер потроху одходжу. Після твоєї ради ми почали брати молоко та й взагалі ми голодом не моримось, хоть, звичайне, і не роз'їдаємось без пуття. На Никиту ми таки не ходили, цур їй! Коли вже одважитись платить скажені гроші, то краще вже піти на французького трагіка Mounet Sully *, що приїде в февралі, то вже таки справжній «світач» — перший трагік з Comedie frangaise![2] Гратиме всього двічі: «Сід» і «Гамлет». З ним і ціла трупа французька; я думаю піти, якщо ціни хоч трохи будуть людські (я вже не кажу божі!).

Книжок Толстого ми послали 6: «Анна Кар[еніна]» (3 т.), «Детство и отр[очество]» (чи «Юность» — не пам'я-

[1] Муне Сюллі (франц.).— Ред.

[2] Театру французької комедії (франц.).—Ред.

таю), 1 т., давні рассказы («Казаки» тощо), 1 т. і «По-следиие произв[едения]», 1 т.

Спасибі Оксаночці, Микосеві і Дорі за листи! Вони дуже славно почали писать листи, так-таки все як слід розписано. Ми їм хутко знов напишем, тільки не тепер, бо тепер нема часу. Ліля сьогодні не може писать, бо цілий день учиться. За картинки теж спасибі. Це дуже цікаво, що у Микося така редька буде — будем їсти! («Будем їсти, та не всі!..»)

Я сими днями кінчила «Одинака» (як його назвать, я й сама не знаю!). Здається, вийшов непогано, тільки все-таки я його буду немало поправлять. Я його читала при маленькому зборі, і він справив дуже добре враження, надто Людя і Слав [инський] наговорили мені дуже милих речей. Напиши, коли ти думаєш приїхати в Київ; якщо не хутко, то я пошлю тобі ті глави «Одинака», що ти ще не читала,— я неохочу друкувать його без твого перегляду. А перші глави почну переписувать. Тепер хоч уже ніхто не гризтиме моєї голови! Вони думають, що се так легко повість написать, спробували б самі!..

Як маються твої уліти, а надто юмористичні, що ти колись про них згадувала, чи вже скінчені?

Ну, бувай здорова! Цілую тебе міцно, і щучиків теж, і папу. Пуц, певне, в той раз напише, а тепер над задачами погибає. До побачення!

Твоя Леся

115. ДО М. П. ДРАГОМАИОВА

28

9 лютого 1894 р. Київ 18 у 94

Любий дядьку!

Отримала я Вашого листа вчора і хотіла в той же день відповісти, але не було можливості, бо в голові шуміло, як у тому вулику. Я, власне, сими днями скінчила одну свою повість. Кінчала її несамовито (я сливе завжди коли що кінчаю, то несамовито), сиділа над нею до 4-ї, а то й до 5-ї год. ночі, бо вдень нема часу і настрою,— врешті скінчила, прочитала в товаристві, удостоїлась похвали і серйозної критики і потім сказала: «Иыне отпущаеши» йому... І справді, якби таким способом написати зо три оповідання підряд, то можна б ad patres одправитись. Отож я вчора цілий день не то спала, не то чула, а сьогодні, вже «находясь в здравом уме и твердой памяти», сідаю за листи.

Те, що ви просите передати з поводу біографії Вашої в «Житті і слові», я вже декому передала і передаватиму при всякій нагоді. Воріженьки нехай не дуже-то брешуть, бо єсть тут тепер такі, що вріжуть їм язика врешті. Не думала я, що Фраико вступить у слід свого колишнього проф. Огоновського, я думала, що він більше розбирає, як треба з людьми обходитись, щоб не бути подібним до друга-ведмедя. Не вір, значить, галичанам! До сього переконання смутного я приходжу дедалі то більше. От, наприклад, справа редагування нами «Дзвінка» розійшлася, як заячий жир, а все через галицьке крутійство. Тільки даремне мене в космополітизмі при сій справі укоряли, мій космополітизм зостався при мені, а патріотизм народовців при них, і на тім скінчилось. Може бути, що я вийду і зрадницею хутко, тоді я буду дуже рада, бо, значить, матиму добрий атестат. Циклопові барани не вважають ні на ультрамонтанство «Правди», ні на що, бо у них критичного тямку дуже мало і у них на все одна відповідь: «Сього вимагає практична політика»,

почнеш з ними змагатись на сю тему, вони зараз: «Ви не вважаєте на практичні обставини»... Одним словом, такі мені практичні, що аж теорію забули! А що Циклоп міг писати про аграрні інтереси селян і т. п., то се нічого не значить, бо він ніколи не знає сьогодні, що говоритиме завтра. Невважаючи на се, він має певний вплив і тут, і за кордоном (за кордоном, може, більш матеріальний), правда, що коло нього все більш люди дуже молоді або малоосвічені, «немовлята», «темні сили» і «12 спящих дев», але інші поміж них вірять йому, як богові, і жертвують сили і час на його праве діло. Він нам з'їв одного дуже талановитого поета, що колись писав дуже порядні ліричні та юмористичні вірші, а тепер рифмує вузько-циклон'ячі тенденції і по горобцях з гармат стріляє. Ви, може, читали його вірші і переклади в «Пр[авді]». З'їли хлопця, схрупали з душею! Тепер їдять одного зовсім молоденького і, певне, теж з'їдять. У нас велика біда, що

багато людей думають, що досить говорити по-укр[а-їнськи] (а надто вже коли писати дещицю), щоб мати право на назву патріота, робітника на рідній ниві, чоловіка з певними переконаннями і т. п. Така легкість репутації приманює многих. Ще тепер можна у нас почути таку фразу: «Як се? От Ви казали, що NN дурень і тупиця, а він же так чудово говорить по-нашому!» «Говорить по-нашому» — се вже ценз! А послухати часом, що тільки він говорить по-нашому, то, може б, краще, якби він говорив по-китайськи. От, напр[иклад], «переконання» декого з баранячого стану: одурити москаля, одурити австріяка (німця), одурити поляка, щоб вони нам самі своїми руками жар загребли, а потім їх на тому жару присмажити (так, наче б сі три народи справді тільки на шашлик годились). Мені приходилось самій чути і читати подібні «політичні profession de foi *». Або, иапр[иклад], таке: коли між простими людьми ходять ле-гзнди про те, ніби московський] уряд закопує голодних людей живцем в землю, то такі легенди слід пе розбивати, а підтримувати і розширювати, щоб дискредитувати ворогів. Кого вони думають тим дискредитувати?! Або знов таке речення: «Якби я був галичанином, то був би радикалом, а коли я укр[аїнець], то я буду умір-кований ліберал»,—ergo pereat[50] «Народ» і компанія!

Здається, до перекоианнів належить і се: «Я не п'ю чаю, бо се московська вигадка, я не ходжу зроду в російський театр; не читаю дурної російської літератури; їм не «блгіни», а «млинці», а колії б то були «бліни», то я б їх не їв»... і т. ті. Простіть, що я, може, обридла Вам і розстроїла нерви такими дурницями, але ж після сього Ви, може, краще зрозумієте, які в сих людей мозки. Наслухавшись таких милих розмов від людей, що звуть себе патріотами та укр[аїно]філами, боїшся, як вогню, коли б хто тебе не назвав сими іменнями і таким способом не загнав у баранячу кошару. Наш добрий друг назвав раз мене і моїх кількох товаришів «постыдными дезертирами» за те, що ми зреклися назви українофілів, але що ж робить, коли її страшно носити тепер, щоб не упо-добитись крученому барану в християнському стаді. «Ви,— казав друг,— повинні боронити честь старої корогви, а не зрікатися її!» Ми ж думаєм, що краще зробити нову корогву, ніж латати стару, і ради того латання рискувати власною честю. Ті люди, що колись тримали сю корогву, заснули і в сні не почули, як корогва випала їм з рук і попала в баранячі копита, люди сплять і тепер і не думають вертати собі своєї корогви, чого ж ради ми будем за неї коп'я переломляти? Ну, я дам спокій сій розмові, а то щось дуже довго виходить, а вже пора кінчать та й спать лягать.

За Вашу ідею, що мусить бути одна правда і для мужика, і

для пана, я завжди стояла і буду стояти, а наскільки прислужуся їй ділом, се залежатиме від моїх сил і талану.

Я дуже цікава бачити Ваші нові популярні брошурки. Мій товариш, що ми з ним перекладали Гейне, почав оце недавно перекладати «Прометея» Гете, я гадаю, добре було б, якби вій скінчив його скоріш та й не гаятись з друком, та нехай би люди читали поруч з Вашою розправою. Bible та Evangile [1] ми перекладемо напевне до 3-ї кн[ижки] «Ж[итя] і сл[ова]». Мені сі статті подобаються, тільки мені здається, що M. Vernes[2] занадто вже новітню дату ставить для всіх книг біблійних (після пол[ону] вавілонського], занадто легковажить чужі теорії і перехвалює дуже геній жидівський. Мені видиться, що він в кінці обох розправ робить реверанси перед попами і всіма правовірними християнами, але, може, се мені так здається. Нема що і казать, що в Галичині за сі статті предадуть анафемі і видавця, і перекладачів, і коментатора з усім їх нащадком і накоренком. Для мене се буде, може, і цікаво, бо ще ново. А врешті, все одно,— цур їм!

Невже Вам не прислали моєї книжки («На крилах пісень»)? А знаєте, я сама ніяк не отримаю цілого екземпляра, а все якісь неподібні шматки. От комедія! Не знаю, що за знак, що Сікорський Вам не приходить,— я його давно послала.

Ламе Флері видумав перекладати один з баранів, на сміх людський! Одпим словом — «ет!» (любиме слово нашого Олега).

Пишіть мені, дорогий дядьку, про Ваше здоров'я, не гаючись. Але ж я й ие хочу, щоб Ви ради листів до мене втомлялись, пишіть хоч коротко і коли буде вільний не-втомлений час. Цілую Вас всіх.

_Ваша Леся

[1] Біблію та Євангеліє (франц.).— Ред,

[2] Берн (франц.),— Ред,

Добрі люди Вам кланяються. Вони завжди питають мене про Вас і про Ваше здоров'я.

Моє щире вітання і поцілунки дядині, Ліді і всім нашим. Як там мається Зорка?

116. ДО А. С. МАКАРОВОЇ

16

28 лютого 1894 р. Київ 18 94

Дорога моя Антоніна Семеновна!

З мого листа до бабушки Ви побачите, що я не могла нікому писать листів сього часу. Тільки через те я й Вам пе писала. Ви людина робоча і знаєте, як то часом буває, що й пару слів ніколи написать. До того ж — сього я вже бабушці не пишу — у мене й досі здоров'я мало що поправилось, а надто що нога болить.

Болить чи ні, а я мушу ходити щодня по київських горах і вертаюся часто дуже втомлена, так що запіматься вже не сідаю, а лягаю. Ну, нічого казать, що часом і залінуєшся і замість того, щоб у вільний час листи писать, лягаєш собі і книжку читаєш або йдеш куди в гості. Але ж чоловік не машина.

Я рада за Вас, що Ви маєте їхати в Полтаву, може, таки там буде Вам краще, ніж у Гадячі. Простіть мені, іцо я не можу вволити Вашої просьби, замовити за Вас слово у Шульженка. Я у нього зроду не була навіть з візитом, так що коли б прийшла тепер «по делу», то з сього, певне, мало толку вийпіло б. От, може, скоро приїде мама, то я її попрошу зробити се, все ж вона, здається, з ним краще заходить. Він хоч і родич нам, але не такий чоловік, щоб я могла його по щирості хвалить, отже, краще не буду й говорить про нього, бог з ним.

Книжки для читання дітям я постараюсь, щоб були вислані Вам, от, може, тут устроїться сеє. Не можна сказать, щоб література для народу була велика і щоб між нею було багато доброго. Книжку «Что читать народу?» (зложила Алчевская і учительниці харківської воскрес-ної школи) я постараюсь Вам прислать, як розживусь на гроші, а то тепер мої фінанси в великому упадку. Чи-тать-то народу, може б, і було що, та біда, що мало йому иозволяють читать,— адже ж Ви самі знаєте, який список книжок, розрішених для шкільних бібліотек, народних чтеній і т. н. Часом як подумаєш, то рішиш, що навряд чи й варто стільки труда затрачувать на устройство тих «народних чтеній» для того, щоб потім прочитать дві-три скучні і сухі брошурки... Ну, з таким кореспондентом, як я, не багато жизнерадосних ідей наберетесь! Мені аж сором, що Ви так гаряче приймаєте до серця мої недотепні листи, вони таки не варті того, я сама те знаю. Але ж легше говорить, ніж писать, се мусить тепер всякий знати.

Простіть, що тут скінчу, не через те, що не хочу писать, а через те, що іще маю інші листи писати, а тут вже пізно.

Ну, та се ж пе остатній лист, будемо жити, будемо краще писати! Бувайте здорові! Бажаю Вам всього найкращого. Ліля кланяється Вам.

Ваша Л1. Косач

117. ДО Є. І. ДРАГОіМАНОВОЇ

28 лютого 1894 р. Київ 16 февраля 1894 г., Кнев

Милая бабушка!

Спасибі Вам за ті гроші, що Ви для мене прислали; я їх ще не получила од мами, та, певне, на сьому тижні по-лучу. В школу я вже поступила 2-го февраля, так що знов платить прийдеться тільки 2-го марта. Учення мов добре йде, деякі учениці, що поступили разом зо мною, одстали од мене. Тільки жалко, що я

не можу ходить в школу щодня, бо два рази в неділю ходжу на англійські уроки, а окрім того, в останній час було багато роботи дома, то я часом так утомлялась, що вже в школу не могла йги.

Ви, иожалуста, не сердіться на мене, що ие скоро од-писую Вам, се не через те, щоб я лінувалась, а таки справді ніколи було. Оці два дні У мене менше роботи, то я вже стараюсь всім письма понаписувать, а мені їх аж вісім треба написать. Я до половини* дня занята уроками (в школі і в англічашш), а ввечері писанням, тих же три чи чотири години, що не зайнята, проходять або в читанні, або в хождеиії по Києву, бо треба ж і па Хрещатик і до знакомих зайти. Два тижні тому назад ми два рази були в театрі, ходили слухать одного французького актора, що дуже нам сподобався. Ми не часто ходим в театр, бо се і дорого і не завжди можна вибрать час, бо як Ліля піде в будень в театр, то потім приходиться сидіть над уроками,, що зостаються невиучені звечора. Окрім театру, ми вже ні на що лишне грошей не тратим, а все-таки їх виходить дуже багато, так що я дуже доволь-иа, що хоч на моє рисування мені не треба просить у папи. Проте, якби ще всі жили у Києві так, як ми, то ще було б нічого.

Спасибі Вам, що запрошуєте нас на Великдень до себе, але ми, певне, не приїдемо, бо скоріш всього ми і на Великдень тут зостанемось, щоб не перебивать Лілі учення. Літом же, певне, приїдемо трохи пізніше, ніж торік, бо вже ж ми більш, ніж півроку, не будемо дома, то як же нам, не побувши дома хоч з місяць, поїхати на все літо в Гадяч, вже наші й так заскучали за нами. Знов же і Мишу з Шурою хотілось би бачить.

Лучче всього, якби ми могли як-небудь розірватись на три або й на чотири частини, та шкода, що сього не можна!

Бувайте здорові, милая бабушка, та не болійте, а вже літом ми зробимо знов наїзд на Вас раніше чи пізніше. Цілую Вас міцно, Ліля теж кланяється Вам і цілує.

Ваша виучка Леся

Николай Васильович Ковалевський] і Галя [Ковалев-ська] Вам кланяються.

118. ДО О. Г. БАРВІНСЬКОГО

13 березня 1894 р. Київ

Високошановний добродію!

З Вашої ініціативи і призволення взялися ми було до редагування української частини «Дзвінка»; здавалося нам, що тим ми прислужимося доброму ділу і поможемо редакції, взявши на себе більшу частину праці коло «Дзвінка». Окрім бажання поставити «Дзвінок» вище, ніж він досі стояв, і подати дітям цікаве та корисне читання, у нас іншого бажання не було. Ми взялися до праці, не гаючись і щиро. Ми сповістили

співробітників «Дзвінка» про зміну в редакції його і, чекаючи їх помочі, взялися самі до складання перших чисел. Числа були зложені, впорядковані і послані, здавалось, усе йшло якнайкраще. Але ж тільки були вислані перші матеріали і перший лист до п. редактора, як раптом справа змінилась. Замість сподіваної і обіцяної Вами згоди, шановний п. редактор «Дзвінка» прислав нам гострого листа і дав нам до зрозуміння, що він зовсім не думає вважати нас своїми рівноправними спільниками до редакції і що його навіть дивує, звідки ми набрались таких претензій. З листів п. редактора виходить, що всі мають свої права: в першій лінії сам п. редактор, потім галицькі передплатники, потім шкільна рада, врешті коректори і складачі,— тільки ми не маємо жодних правил яко самозвапці-редак-тори. Очевидно, се якесь велике непорозуміння, здається, навіть неможливе до полагодження! Виходить, ніби ми, не спитавши броду, полізли у воду, але ж ми питали його у Вас, високоповажний добродію, і Ви запевнили нам, що справа ся мусить влагодитись, бо п. редактор «Дзвінка» рад передати давно важку для нього працю редакційну, а щодо шкільної ради, то Ви казали, що Ваш голос мас там велику вагу і Ви можете ручити нам за згоду там. Однак, як бачите, вийшло інакше, несподівано для нас. Через се ми тепер одважуємось просити Вас, щоб Ви волили роз'яснити нам, як ми маємо відноситись до даних Вами обіцянок і запевнень і на чиє конто маємо рахувати прикре непорозуміння? Хоч ми вже й зреклися участі в редагуванні «Дзвінка», та все ж хотіли б, щоб за нами лишилась в редакції його хоч добра слава. Від Вас, високоповажний добродію, залежить вернути нам сю добру славу, розказавши п. редакторові, чия була ініціатива в сій справі і які, власне, бажання Ви чули від нас.

Ще одно: д. Старицький від нашого ймення просив Вас не передавати наших матеріалів до редакції, поки справа спільного редагування, не стане на певний грунт. Тепер же ми бачимо паш проспект і частку наших матеріалів надрукованими — як маємо се розуміти?

Ждучи ласкавої відповіді Вашої, зостаємось з найвищим поважанням.

«Літературна громадка», Київ, 1 марця 1894 р.

Просимо прислати відповідь, коли Ваша ласка, на адресу п. Старицького або Лисенка.

119. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

ЗО березня 1894 р. Київ 18 щ 94

Любий дядьку!

І1е$_{в}$ знаю, чи одправила Вам мама листа мого, що я їй дала, коли вона виїздила від нас, може, вона була така заклопотана,

їдучи з дітьми, що й забула за листа. Писали мені з дому, що дядина пише в листі до наших, ніби здоров'я Ваше все-таки недобре, дуже се мені прикро! Сподіваюсь, що, може, як настане настояща весна, то Вам буде краще, а то ся зима та провесна були такі, немов їх хто навмисне видумав для плевритів та бронхітів різних. У нас в Києві тепер вже починається справжня весна, дуже тепло і гарно, так що Ліля вже по проліски для гербаріуму збирається за город. Тижпів через три вже поїдемо додому на свята, а після свят пе зпаю, чи будемо в Києві, більш того, що ні. Заморив мепе трошки сей Київ, то я трохи й рада б його покинути, але пе зовсім, бо тоді, значить, знов прощайся з наукою більш як на півроку. Все-таки май ще можна було б нам з Оле-сею повчитись. Моя англійська мова саме наладналась як слід! Та, певне, наші не захотять, щоб я їхала, а Олеся вже сама тим більше не поїде. Мама якось чудно відноситься до нашого життя тут, усе їй здається, що як ми живемо де без неї самі, то з нами мусять усякі біди та напасті траплятись, хоч біди з нами досі піякої ще пе було, а від напасті, кажуть, не пропасти, та я й сама так думаю про напасті. Мама, видно, думає інакше і через те так за нами турбується усю зиму, що одпа думка про се отруїла мені життя не мало за сей час. Ну, та що ж з нею вже зробиш, коли вона таку натуру має? Я ж не раз жила зовсім сама і нічого зо мною надзвичайного не робилось, бо такі біди, як тиф і т. п., можуть трапитись (і трапляються. зо мною) скрізь, як дома, так і в чужині. Що ж до інших напастів, то про них не варто говорити, бо се теж не залежить від місця і часу. Не знаю я, де буду літом, чи все літо дома пробуду (я б сього більш хотіла, та, може, дощі виженуть на сухіше місце), чи до бабушки поїду, вона все мене закликає, а може з Мишею до Шури на хутір заберусь, а може, й зовсім що інше видумаю.

Пишу я Вам різні дурнички і, видно, думаю, що Вам їх цікаво читати, бо інакше давно б пора скінчити. Діло в тім, що чогось я така втомлена цілий остатній місяць, що аж глуніти починаю, случайио так виходить, що я ніяк виспатись пе можу як слід, а це для мене дуже багато значить. У Києві люди звикли жити більше вночі, як удень, досить глупий се звичай, але він має свої причини і їх трудно змінити.

Що б Вам нового про Київ написати? Київське життя таке тихе, що й новини його тихі, а через те нецікаві. От хіба недавно я чула, що правдяни тутешні хотять до «Життя і слова» пристати, але я думаю, що се міф, бо се було б щось дуже надзвичайне! Після сього всього б можна надіятись на нашій славній Україні!.. Буваігге здорові, дорогий дядьку, та будьте мені здорові тільки!

Ваша Леся

Ваші болгарські нові статті я хотіла б побачити, але краще прислати їх не сюди, а в Колодяжне, бо мене вони можуть вже не застати тут.

Кланяйтесь і поцілуйте за мене всіх наших; дядині я збираюсь писати хутко, нехай вибачить, що я досі їй не писала. Я взагалі мало кому пишу тепер.

Я думаю, Олеся написала Вам докладно про наше життя тут, то Ви й не розсердитесь, що я мало про нього пишу, я до чого привикну, того вже й не бачу зовсім.

120. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

5

17 квітня 1894 р. Київ 18 jy 94

Дорогий мій дядьку!

От уже сей раз то зовсім не по правді Ви мені докоряєте. Мені здасться, наче Ви не зовсім вірите, що я Вам писала ще листа, окрім отриманого Вами, але ж се, правда, і не моя вина, коли мама загубила того листа чи забула про нього (бо по знаю, чим іншим об'яснити те, чому вона не послала його в свій час). Я ж сей рік завжди відповідала Вам в час, а інший раз і писала, не ждучи від Вас листа. Тепер от позавчора я отримала від Вас листа і оце пишу, написала б і раніше, але були обста-шмш такі, що я нічого не могла писати сі два дні, якби Пи їх знали, то згодились би, що справді мені було пе до писання. Але що було, то минуло і минуло щасливо, то й нічого писати про йього. Те, що Ви пишете Олесі про слов'янське та європейське серце, здається, направлено і проти мене, але ж я завжди уважала, що любов без діл мертва, і ніколи не думала, що досить мати «добре серце», аби обійтись без всього іншого. Ви не зовсім справедливі до слов'ян — згадайте свого старого друга! Невже у нього серце гірше європейського? Моя любов більш активної, ніж пасивної натури; я не буду Вам писати різних фраз про се, а тільки докажу (і, може, хутко) іншим способом. Тепер же не буду відповідати докорами на докори, а постараюсь так вести діла, щоб між нами сей прикрий елемент зовсім і назавжди зник; я його не люблю, та й хто його любить?

Не знаю, чому не пише мама до Вас, я на неї папа-дуся за це дуже, як приїду додому. Вона нам часто пише, і з листів видно, що у них все гаразд, «як не може бути (краще)»,— мовляли наші волиняки. Бач, спробував би їй хто 2 місяці не писати, задала б гарту!.. Я дуже рада, що Ваше здоров'я трохи поправилось, може, воно літом іще поправиться, може, й голос вернеться, адже ж він Вам вже раз вернувся. Після потрійного шхеврита, може, хоч кому пропав би голос на який час. Я звикла вірити в весну та літо, і мені думається, що вони мусять знов поправити Ваше здоров'я, що розстроїла зима. Мені зима було теж так розстроїла здоров'я,

що я вже й по світі не могла ходить, а все більш лежала та думала, як то прийдеться їхати додому, коли тут ходити погано, а їздити ще й гірше. Дуже я було утомила свою ногу то ходінням, то писанням, то малюванням (мені шкодить, коли я сиджу за столом зігнувшись), а то й так перехід від зими до весни буває завжди для мене критичний. Тепер, коли сонце пригріло як слід по-весняному і коли я покинула на який час все, окрім тільки англійської мови, то знов поправилась настільки, що і ходжу як слід і до роботи знов можу забиратись. Та от і заберусь як слід, приїхавши додому. Даю слово, що Vernes буде зовсім викінчений і переписаний на святах: якби я не була тут так зайнята і так слаба, то він був би вже давним-давно скінчений, а то мої товариші... хай простить їм аллах, коли може.

Правда", трошки вони помогли мені, але' ж.тількитрош-ки. Тепер же, коли я вже беру справу на себе, то й відповідаю сама за себе, се значить, що Vernes буде скінчений до маю. Шкода мені, що я не могла побачити «Заздрих богів», та, може, і «Рай і поступ» не хутко до мене приб'ється. Але ж він, певне, вийде в світ, бо хоч Ваш видавець і висить в повітрі, та не буде ж він вічно висіти, бо його банкір мусить же об'явитись, а що листів не пише і звісток не подає, то се з банкірами часто случається. Я думаю, що до того не може дійти, щоб Ви самі ще мусили виручати свого видавця. Нехай він трохи потерпить, ачей, не розірвуть кредитори, дадуть хоч великодня діждати та паски свяченої попробувати, а там, дивись, може, й доля воскресне. Будете писати, будете й друкувати; «ще наша доля не загипула!» — мовляв один мій старий друг, ми з ним все один одного потішаємо такими афоризмами. Будьте певні, що я Вам не покину англійської, мови, не на те я її вчилась, щоб так хутко покинути. Я куплю собі словаря і книжок та так нашпигуюся за літо, що хоч в Англію і то не страшно. Не знаю, як в Англію, але куди-небудь за границю в гори я таки, може, зберусь сього літа, чогось мені здається, що там краще можна поправитись, ніж по наших варварських, хоч і дорогих Кримах та лиманах. Мені все лікарі провадять, що вся моя біда в малокровії та в нервності, а якби не се, то з моєю ногою можна б жити в згоді, хоч зовсім бути такою, як у людей, вона не може, в пій є укорочення і хронічний вивих, бо все-таки в ній кості вже не так стоять, як треба, і сьому порадити не можна. Але як не судиться в заграничні, то треба вже хоч у гадяцькі гори їхати, а то в наших волинських Нідерландах дуже вже плаксивий клімат. А коли Ви думаєте вибиратись в Париж? Ви жалкуєте, що я не писала Вам нічого про тутешнє життя, але се того так вийшло, що властиве не було такого життя, щоб про нього було цікаво писати і читати. Заносилося було па різні редакційні

спілки, але при тому показалося стільки крутійства з боку різних русько-українських братів, що ие знаю, як кому, а мені то й згадувати про сі спілки бридко. Я пе можу звикнути до такого «братерства», що ходить єзуїтськими дорогами. Я плюнула і на ті «Дзвінки», і на їх редакторів. Досить з мене їхньої лайки (я писала, наприклад, від імені товариства, , а мене за те лаяли «анонімним писакою» — от і звичаї

ввронейські), як схочу лаятись, то се й дома є з ким. Я вже й так уважаюся тут за enfant terrible \ бо при-йшлось мені раз показати незалежність думки при меценатах та при батьках України ■— бідна вона з такими «батьками» правдянського толку. Страх, як вони грають такими словами, як «толерантність», «моральна тиранія», «патріотизм», «українство» і т. п., обертають їх на всі боки, як самі хотять. У них, наприклад, «толерантність» вимагає миритись з клерикальними виданнями «Просвіти» і навіть підтримувати їх, а коли хто намовляє своїх товаришів до якого іпшого видавництва, то се вже виходить «моральна тирапія»; для них видання «Ист[орических] песен» А[нтоновича] і Д [рагоманова] здається дуже патріотичним ділом, а інші видання самого вже Драгомано-ва — антипатріотичним. Коли хто каже, що він не признає «Житій святих» для народу, то се вже у них «нетолераит-пе відиошения до людей з релігійними переконаннями»... Одним словом — логіка! А вже що у них значить слово «українство», то я не берусь роз'яснити, бо те, що я чула на сю тему, зливається в моїх думках в хаос такий, що з нього жаден бог світу не створив би. Наприклад, інший раз людину винуватять в проступку проти «українства» за те, що вона мало ходить в гості до тих, що уважають себе українцями par excellence [51], і, знаєте, се проступок дуже великий, від нього недалеко вже й до «ренегатства». Якраз недавно одного мого друга мало-мало що ренегатом не прославили за те, що не всім «столпам» новорічні візити поробив і не всіх з іменинами поздоровив. Тільки щоб бути справедливій, то треба сказати, що таку мірку вживають і люди іншого напрямку. Так, наприклад, так звані «політики» (хай мене грім уб'є, коли я знаю, в чім виражається їх «політика»), коли знають, що хто-небудь ходить в дві-три українські господи, то вже вони рішають а ргіогрі, що се, певно, якийсь «вузький націоналіст» і навіки пропащий культурник» (а у них се погибельний термін!). Таким способом, часом буває, що один' і той самий чоловік одночасно має славу і «вузького украйно-філа», і «ренегата-зрадника»... Aber, «es ist eine alte Ge-schichte». Ви її знаєте, може, краще мене. Я думала, що тут винна кружковщина в тому, що люди видумали собі таку чудну мірку для політичних дереконаннів, але ж мій друг (той самий,

їдо мало не попав у ренегати) каже, що тут і кружковгцини иастоящої нема у сих людей, а єсть тільки у кожного з них mania grandiosa[52] в великій степені, іменно кожний з них думає: «Fetat c'est toi» [53], ну, а звісно, коли хто не поважає такої людини, то чинить сим справжній Hochverrath[54]. Не знаю, може, сьому й правда. Окрім сих людей, одержимих mania grandiosa, єсть ще багато людей, що мають, здається, за принцип речення: «Куди кобила, туди й лоша» (ся фраза була раз виголошена в формі тосту на одному патріотичному вечері), і вони-то й складають «громадську опінію», звісно, так, як їм кобила прикаже. Єсть інші люди, інші товариства, що мсише певні в собі і більш уважні до чужої репутації, але ж вопи не складають «громадської опінії», бо раз, що їх мало, а друге, що вони сим не займаються, маючи багато роботи коло своєї і чужої науки та коло різних «вузькопрактичних» речей. Сі інші товариства ще по більшій часті в початку, так сказать, в ембріоні, і через те про них не можна ще нічого рішучого сказать, бо вони ще й самі не знають, що з них вийде, але можна все-таки думати, що вийдуть люди, бо вони все-таки мають людські ідеї, добрі заміри і ні краплі крутійства, а до того пе знаходяться ні під чиєю ферулою, так що мають свою волю в своїй хаті, у нас же се багато значить.

Ну, годі, однак, на сі теми, бо вже пора мені кінчать, а треба ще про інше поговорить. От тільки ще Вам один приклад правдянської етики: один «високоповажний» був з своїм другом меценатом в одній збірній компанії, де случайно повелася розмова не дуже приємна обом друзям (сьому були винні двоє enfants terribles), після сього через якийсь час «високоповажний», спіткавши господаря хати, де збиралась та компанія, говорить йому: «Дуже шкода, що ви допустили до такої прикрої розмови, бо от мій друг міг би дати Вам грошей на видання українського збірника, а тепер, звісно, по дасть». Треба при сьому сказати, що ніхто тих грошей і пе просив. «Все куплю»,— сказало злато», та не знаю, чи станеться по його слову...

Ви педовольні, що я послала до «Життя і слова» такий нецікавий матеріал, але, Франко просив у мене, власне, сього. Не знаю, чи буде цікаво, як я пошлю туди нісні баладного змісту (теж сирий матеріал, бо довести до пуття я не вмію). Миша, певне, міг би написати й краще, але він тепер дуже зайнятий, вчиться до екзаменів, а разом з тим він лаборантом при фізичному кабінеті, так що часу як відміроио. Як Ви думаете, чи моя поезія такого сорту, щоб її триматися хоч одною рукою, чи краще поступить по раді одної маминої байки: «Як ліра грас поганенько, її покинути швиденько!!»? Я цікава знати Вашу думку. A propos (чи краще sans propos [l]) — чи був де надрукований мій «Брюс»? Я нічого не знаю

про нього.

Ви питали колись про Сердешного, се дуже молодий хлопець (20 л.), не конче освічений і дуже погано вихований, до того ж, під міцною правдяпською ферулою — що з нього хотіти? Врешті, він, моя^е, що вилюднієе, як підросте.

Ну, бувайте здорові, а то я розбазікалась без краю. Та скажіть мені яке добре слово.

Ваша Леся

Чи знаєте, що «Зоря» і «Дзвінок» вже заборонені в Росії? Се для них великий підрив.

Пишіть мені в Колодяжне, бо ми хутко їдем туди, от, може, 10 апреля.

121. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ

Перед 29 квітня 1894 р. Колодяжне

Христос воскрес!

Милая бабушка! Поздоровляю Вас з празником, бажаю Вам здоров'я і всього доброго, щоб нам з Вами весело провести час, як будемо літом у Вас. Ви ж не сердитесь, я думаю, на нас за те, що ми не приїхали до Вас на Великдень? Давно ми не були дома, то наші всі вже за нами заскучали, а ми за ними, і хотілося нам сі свята дома побути. Може, по святах знов у Київ поїдемо, то знов з місяць там пробудемо, але ще не знаю, чи так се буде, бо ми ще сього не рішали. Я, здається, писала Вам, що я покинула учиться рисувать, бо то було трудно при моєму здоров'ї ходити в школу і сидіти там довго. Може, я буду зимою жити у Києві, то знайду такого учителя, щоб учив рисувать мене дома, бо мені таки хочеться вивчитись.

У нас тепло і гарно, весна настояща, я люблю такий пізній великдень. Тільки мені скучно, що Миша не приїхав до нас, але що ж робить, коли не можна?

Бувайте здорові, милая бабушка, кланяйтесь від мене Антоніні Семенівні і всім зиакомим, поздоровіть їх за мене. Цілую Вас міцно!

Ваша внучка Леся

122. ДО М. П. СТАРИЦЬКОГО

4 травня,1894 р. Колодяжне

Високошановний Михайле Петровичу!

Засилаючи своє вітання сердечне в сей веселий день, бажаю Вам здоров'я, сили та віку довгого, щоб ми ще довго бачили Вас па роботі у першій лаві працівників наших. Втішно єсть думати, що иастав-таки час, коли замовкло всяке глузування та клепаиьтя, а вимовилась вголос честь і дяка, справді належна тому, хто увесь вік свій дбав, «щоб наше слово не вмирало». І коли наше слово зросте і зміцніє, коли наша література займе

почесне місце поруч з літературами інших народів (я вірю, що так воно буде!), тоді, спогадуючи перших робітників, що працювали на невправленому, дикому ще грунті, українці, певне, спогадають добрим словом Ваше ймення.

Мені судилося жити й працювати у тяжку добу — хто зна, чи діжду я кращої! Я знаю, яка тяжка й терниста путь українського літератора, і через те я можу добре розуміти і признавати Вашу працю і Ваші заслуги. Розумію й признаю я і те, що моя власна робота була б мені тричі тяжча тепер, якби пришилось працювати на непочатому перелозі, на неораній ниві. Тож тепер, хоч запевне в сей день Ви приймаєте безліч красномовних вітаннів, прийміть не красномовну, але щиру дяку від Вашої молод-тої товаришки по роботі, від щирої прихильниці Вашого талану і праці на користь України, прийміть її від

Лесі Українки

Колодяжне, 22 квітня 1894 року

123. ДО М. П. ДРЛГОМАНОВА

23

5 травня 1894 р. Колодяоіспе 18 jy 94

Дорогий дядьку!

Ваші «Забележки» і лист я отримала 19/IV, спасибі Вам за них! «Забележок» я ще не дочитала до кінця — маю дещо таке, що треба дочитувати, не гаючись, але між іншим я читаю-таки «Забележки», бо вони мені дуже цікаві. Окрім мене, їх у нас ніхто не важиться читати — тверда річ болгарщипа! Я думаю, що Ви отримали, нарешті, хоч маминого листа від 19/IV, а то ж чиста біда з тими листами — невже Ви не отримали того, що мама писала в марті (окрім того, що був посланий вкупі з моїм)? На всякий случай, я повторю, що вона писала там про мій замір їхати в половині мая за границю, якщо тільки Ви не будете проти сього і якщо не помішають які незалежні від нас обставини, як-от колись тиф та інші напасті. Тільки сі дві причини й можуть розбити мій замір, а більш ніщо, бо він дуже твердий. Я б хотіла отримати скоріше відповідь Вашу. Пишіть теж докладніше про Ваше здоров'я і плани на літо. У мене ж тим часом один план, про який тільки що написала, і я більш ні про що не можу думати, се навіть не дав мені нічого свого писати, а тільки переклади та компіляції. Нема ще дисципліни думки! У Вас би мені її вчитися. Цікаво було мені те, що Ви пишете з поводу Ренана. А Вашого товариша, що звернув Вам назад книжку Ренана, давану для його сестри, я, як живого, побачила — так се на нього схоже! Діло в тім, що він і сам «виріс» з певними поглядами», та так з ними і зостався до сеї пори, а в сестри його, здається, ніколи й не було ніяких «поглядів». Щодо самого Ренана, то деякі студенти, мені

відомі, його читають, і що з того читання виносять, того не знаю, бо якось се ні в чім не виражається. Ті земляки, яких я Вам описала, здається, справді в читанні «отих Реиапів» неповинні, але що те читання не всіх вирятувало від попівсько-розкольницького туману, се я теж знаю. Я знаю, наприклад, одного ще молодого чоловіка, що Ренана читав, а ще в часи початку «угоди» сушив собі голову над тим, кого слід підтримувати, чи уніатів, чи православних (якось у нього вийшла така дилема!), і мучився довго над тим entweder — oder поки додумався до weder — noch[2] (то й то не знаю, чи наміцно додумався). У нас, бачте, сидить у многих головах ідея про «дві правди», що ми, мовляв, можемо бути собі і вільнодумцями, і Ренанів читати, а для мужика це «опасно», та й нащо його, бідного, з «не-посредственности» збивати, «аналогізмом роз'їдаючим» душу труїти, од рідної традиційної релігійної «ночви» одривати. Шкода тільки, що піхто не зна як слід, яка вона, тая «почва». Не можу з певністю сказати, щоб не взяти гріха на душу,— але мені здається, чи не походить ся думка про «дві правди» ще й від панського страху перед освіченим мужиком, що ось-то мужик, начитавшись усякої премудрості, зовсім «от рук отобьется»... Може, сидить у них в голові формула: освічений чоловік — пан; а що ж буде, як усі мужики та почнуть вилазити у такі цани? «Усе пани, усе пани, а хто ж буде свині пасти?» Звичайно, що свині пасти не дуже весело й приємно...

Тії люди, що на їх я покладаю надію, принаймні хоч у «двох правдах» не грішні, єсть у них і звичай мови європейські учити, а се таки вимагає трошки праці, бо, вийшовши з гімназії, ніхто ніякої мови не знає навіть настільки, щоб з словарем читать. Дехто з моїх товаришів, вивчившись по-французыш та по-німецьки, тепер береться до англійської та італьянської мови, хоч взагалі до англійської мови ще дуже мало хто приступається, бояться її трудності (більш міфічної, на мою думку, ніж дійсної).

Вашу думку про мої поезії я й тепер розумію, але, звісно, буде краще, коли ми з Вами трохи згодом детальніше про се поговоримо. До своєї книжки, хоч вона видана тільки торік, я відношусь тепер досить критично і якби видавала її сей рік, то, певно, б видала інакше. Взагалі я уважаю моє теперішнє життя й працю за Lelirjahre [55], я знаю, що багато дечого виходить у мене або недоладним, або незграбним, та, може ж, я таки колись вилюд-иііо, а «не уподоблюся крученому барану в християнському стаді, яко Терешко» або яко поети, що пишуть у «Правдах». Ви не думайте, Сивенький не з поповичів, віп і в університеті був (хоч і не добув) і європейські мови трошки знає, а тільки дуже вже в нього «натура поетична». Він собі добрий чоловічок, але якийсь

враг павів його на думку, що він повинен і може бути і Тір-теєм, і Арістофаном, і ще не знаю чим заразом. Ліричний поет з нього був би добрий, а до політики не та голова, та, властиве, не його голова і видумує те, що він в вірші та в прозу заводить, він скоріш «бере готового» від старшин Тіртеїв. Я не про нього писала, що йому 20 літ, а про Сердешного, Сивенький багато старший. Що таке Любенький, не знаю і не читала я його, псевдонім же нагадує мені одну знайому фамілію, що носив досить пришелепуватий панич з молодих україноφілів, коли се він, то не завидую тому, хто мусить читати таких авторів! Тип галицького поповича єсть і у нас, з таких найбільш складається «темна сила». Але цур їм проти ночі згадувать. Годі вже сього, хай ще на потім зостанеться. Бувайте здорові, мій дорогий дядьку, та пишіть мені, не гаючись, — «czekam Waszego listu, jak ziemia rosy niebieskiej» [56].

Ваша Леся

Вітаю і міцно цілую дядину і Раду. Як мені хочеться бачити їх і Вас!

Олеся дуже хоче їхать зо мною, і я дуже б хотіла, щоб вона поїхала, та трохи боюся брати її на свою відповідальність. Хоч і буду старатись, щоб її пустили. Як Ви думаєте про те, щоб їй поїхати?

124. ДО А. С. МАКАРОВОЇ

2

14 травня 1894 р. Колодяжне 1В у- 94

Дорогая Антоніна Семеновна!

Боже мій! Ще Ви ізвиняєтесь передо мною за свій лист, коли се мені треба тисячу раз просить прощення у Вас за свій нікчемний спосіб переписки. Але я перед святами саме вибиралася з Києва — додому приїхали ми в середині страсного тижня,— а на свята ще не ввійшла настільки в колію життя, щоб засісти за писання листів. Так я Вас і з Великоднем не поздоровила, але все одно я й без свята завжди бажаю Вам всього найкращого, якби ж тільки мої бажання мали яку-небудь силу!

Жалко було мені Вас, читаючи про Вашу тугу після великодньої заутрені, хоч мушу сказати, що я б далеко спокійніше віднеслась до сього всього, бо я не бачу великої біди в тому, що служителі церкви гублять так свій авторитет, та й вообще я мало думаю про всякі авторитети, стане ще їх на наш вік доволі. А от що народні чтенія не клеяться, то се, по-моєму, гірше, і інтересно було б знать, через що іменно вони пе клеяться. Саме ж неприятне — се те, що Ваше здоров'я погане, але, може, воно вже поправилось? Надворі така розкішна весна, що ніхто не повинен слабувать! От і я тепер зовсім здорова, а то було вже так розкисла в Києві, що аж противно було самій на себе дивитись. Та мені

ніколи тепер болить, бо я збираюсь у велику дорогу, за границю, то все-таки сили треба, тим більше що приходиться їхать самій, нікому мене проводжать. Та се дарма, мені не першина самій їздить, а тут чи за границею, се все одно — машина скрізь однакова. Бачите, який з мене циган,— як тільки літо, так я й в дорогу! Та вже, видно, така моя доля. Впрочім, на сей раз, може, доля й не винувата, бо се таки моє давне бажання, і я ще не знаю, чи позволить ще тая самая доля справдити його. Виїду я, якщо виїду, коло 15 мая. Коли вдасться мені поїхать за границю (а я таки зовсім серйозно збираюсь), то певне, що я в Гадячі сього літа не буду, але ж се нічого, жива буду, ще не раз приїду, а за границю не можна відкладать, бо туди не так-то легко зібратись, як в Гадяч... Ах, люба Антоніно Семеновно, нащо Ви мене так ідеалізуєте? Я справді боюсь сього! Адже коли хто розчарується в своєму ідеалі, то зараз йому хочеться розбиті» сой ідеал за те, що він нібито брехав. Ну що, як Вам коли захочеться розбить мене? Звісно, Ви такі добрі, що не розіб'єте, та все ж мені се буде гірко. Мені не одні Ви казали, що при мені люди робляться луччими,— сьому я б хотіла вірить, бо се був би дуже щасливий дар. Все-таки не уважайте мене за ідеал, бо я не варта сього, скажу більше — ніхто не вартий сього,, бо ідеал — се ідея, а не людина. Не вірте в мою іде-алміість, а вірте тільки, що я Вас люблю і бажала б Вам справді «неба прихилити», та тільки не знаю, як се зробить. Цілую Вас міцно і прошу вперед не ізвиняться за свої письма.

Ваша Л. Косач

125. ДО G. I. ДРАГОМАНОВОЇ 7 червня 1894 р. Колодяжне 26 мая, Колодяжне.

Милая бабушка!

Сьогодні виїжджаю з дому і завтра буду за границею. Вибачайте, що не писала Вам досі і навіть не подякувала за ті гроші, що Ви мені прислали,— спасибі Вам за них, вони мені дуже придалися; я тепер зовсім не мала часу писать, бо так була зайнята зборами у таку далеку дорогу, що ніколи було писати листів. Але все-таки не хочу я виїхати, не написавши до Вас, от і присіла па кілька минут.

Простіть, що не багато пишу, через півчаса їхати треба. Напишу Вам вже звідти більше, як приїду. Напишу Вадо про дядька, в якому здоров'ї застану його, і про всіх наших болгар напишу. А тепер бувайте здорові! Не знаю, чи сей рік побачимось, але й то може бути.

Нехай Антоніна Сем[енівна] не сердиться, що не пишу їй, я вже їй з-за границі напишу, а тепер страх часу не маю. Кланяйтесь їй від мене. Цілую Вас міцно, милая бабушка, пишіть мені в Софію.

Ваша внучка Леся

126. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

2

14 червня 1894 р. Софія 18yj93

Люба мамочко!

Не написала я тобі вчора, бо ще мені так шуміло в голові з дороги, що й руки мене не слухали. Я провела три ночі підряд в дорозі од Львова сюди, через те досі не можу оговтатись як слід. Врешті, все-таки я здорова зовсім, і нога не болить, а в голові трохи морочиться, то се річ пуста. Я так рада, що приїхала сюди, що коли б за се треба було б заплатити й справжнім яким лихом, то я б прийняла його з легким серцем. Мені тут всі дуже раді і панькаготься зо мною, як з лялькою. Дядина і Рада зустріли мене тут па вокзалі з дівчиною болгаркою і повезли до себе. Дядька на той час не було дома, він був на лекції. Поки я переоділась з дороги, він приїхав і покликав мене до себе. Стрівання його не дуже стурбувало, тільки все-таки в рухах і в голосі видно було велику нерв-ність. Ми поговорили з ним трошки, все більш про мою подоріж, то про інші посторонні речі, потім ми заставили його лягти спати (він завжди спить вдень якийсь час), а самі пішли. Коли він встав, то зараз покликав мене і все розпитував про Київ, про вас усіх, про-Гадяч, був у доброму настрої і досить голосно говорив. Голос у нього тепер трошки хриплий і часто міняється, але він може говорити багато, тільки що мова виходить уривчаста. Здоров'я його трохи ліпше, спить він ліпше і болів нема дуже великих. На лекції він щодня їздить, і вони його не дуже томлять. Ходять до нього в гості болгари і один росіянин, розповідають йому різні теперішні справи, од-відують його.

Щодо тих quasi революцій болгарських, що у наших газетах писали, то се наполовину була брехня. Рада була на той час в гостях, верталася додому через усе місто і не побачила революції. Рада дуже гарненька дівчина, чорнява дуже, тоненька, похожа на француженку, по-руськи і по-болгарськи говорить з французьким акцентом. Дядина і Рада говорять дуже добре по-болгарськи, а дядина по-перше ніяк не могла говорити зо мною по-українськи, все на болгарське звертала, але тепер то вже зовсім добре говорить. Міка говорить тільки по-болгарськи, по-фрапцузьки трохи розуміє, але не хоче в сьому признаватись, бо чогось терпіть ие може сеї мови. Міка гарненьке хлоп'я, дуже швидке, але досить лагідної вдачі. Маусіком він ие хоче зватись. Дорини картинки йому сподобались, а потім ми з ним якось знайшли в моїй записній книжечці той «жабчин портрет», що колись мені Дора у Київ прислала, «портрет» сей дуже йому сподобавсь, більше всіх картинок, так що я йому дала його, а Рада почала

дражнити Міку, що се його власний портрет, бо вони всі дражнять Міку «жабсышм офіцером», він же дужо радий назві «офідерин», та не знає, як думати про епітет «жабські».

Рада дуже жалує, що Олеся не приїхала зо мною, а дядько сподівається, що таки ще її побачить, та й я думаю, що так воно буде.

Я тепер ще якось пе знаю, що писать, з чого починать, так багато всього перекидається в думках. Напиши мені який questionnaire \ а я тобі буду тоді систематичніше писати. Напиши мені, де тепер Миша і куди маю йому писати. А тепер я скінчу, бо чогось не можу писати, не встановилися ще думки. Кланяється вам усім Рада і просить передать, що вона всіх цілує. Дядька і дядини нема тепер дома, дядько поїхав на професорську раду, а дядина пішла в гості до якоїсь болгарської дами. Ліда з чоловіком ще не приїхали, сьогодні було од них з Лондона письмо, але з нього не видно, коли мають повернутись додому.

Ну, бувай здорова! Цілую тебе, папу, Лілю і малих. Лілі хутко писатиму, от, може, завтра, а на сьогодні нехай вибачить, не можу ще. Ще раз бувай здорова!

Твоя Леся

P. S. Щось чудне з моїм «Атта Тролем» — Маковей його не отримав, і через те він не друкується. Що б то значило?

127. ДО М. І. ПАВЛИКА

27

9 липня 1894 р. Софія уj 94

Високоповажаний добродію!

Не хотячи, відплатила і я Вам довгою мовчанкою. Вибачайте, бо я тут зовсім не завважаю, як іде час і ко-торе там у людей число (сьогодні я не одразу згадала, в якому я місяці!). Спасибі Вам за «Брюса», що прислали, і простибі за рахунки, через них почасти я так довго й з відповіддю збиралась. Я тепер не знаю гаразд, як воно буде, виходить ніби так, що грошей на «Народ» досить, а з другого боку виходить так, що дефіциту 157 зр.[2] (чи так?), чи сей дефіцит приймає Arb[eitgeber]!, чи ні, я не знаю, інакше не буде, як треба його спитати. Як буде з авансами надалі, я теж не знаю, бо коли Ви не будете, може, далі редактором, то я не знаю, які будуть відносини Arbeitgeber'а до «Народу». Заводити нові рахунки і починати нові відносини я не маю права, отже, я гадаю, що краще мені пождати, що покаже з'їзд, а там вже побачимо. Моє діло триматись точно того, що казав мені Arbeitgeber, і повідомити його точно про справи, для нього цікаві. Коли Arbeitgeber скаже, що я не мала права вважати на рахунки «Хлібороба», то я вважатиму своїм обов'язком вернути йому 200 г[ульденів], хоч тепер ще не знаю, де я їх возьму. А може, він не

признає сих 400 г[ульденів] («Хлібороб» і кандидатура) і залічить 293 г[ульдени] остачі з «Народу» па рахунок авансів чи там як інакше, то се теж його діло. Я розумію, що Вам нема жадної приємності описувати прикрий стан справи, тож і не беру Вам його за зле, а тільки що він прикрий, то правда. Сумно, що «Хлібороб» не стоїть на своїх ногах. Ну, та що вже говорити. Після розмов у Львові і листів з Галичини до дядька я зложила собі не дуже оптимістичний погляд на тих людей, що звуть себе радикальною партією, я не бачу в них ні енергії, ні щирої віри в своє діло, ні навіть властивої партії, се видно навіть з їх власних слів, а ще більше з їх поводіння. Як се можна, щоб партія не кивнула пальцем для рятунку своїх газет (принаймні тоді, коли ще признавала їх своїми), а рятують їх інші люди. Коли ж партії сі газети були невлад, то треба було заложити інші і все-таки що-небудь робити, а не тільки «будіровать» Вас. Як вони собі хотять, а Ви все-таки діло робили (хоч і не так, як їм хотілось), тим-часом як вони все збирались здивувати світ чимсь надзвичайним. Ну, пождемо ще з'їзду, чей, там щось виявиться. Тільки я, так як і дядько, не розумію, нащо то треба ділити з'їзди радикальної партії на офіціальний та неофіціальний, на один кликати мужиків, на другий ні. Сі з'їзди без мужиків (партії мужицької par excellence) похожі на з'їзди якихсь диктаторів. Так само я не знаю, нащо ставити кандидатури такі, що вже напевне не вийдуть добре? Мені все здається, що Ви даремне подались у Броди,— чому Ви не йшли туди, де Вас люди знають? Я не бачу користі з того, якби Вас навіть вибрали у Бродах,— що з того? Хіба Ваша робота там? Врешті, я, може, так думаю через те, що не знаю «місцевих обставин», правда, мені нема звідки їх знати, отже, я вимовляю свою думку так, як вона в мене зложилась. Ще теж я не розумію, чого вибори так дорого коштують, адже подорожі і льокалі не така вже дорога річ. Коли ж гроші потрібні «для впливу», то їх шкода на се, бо се зпачить оплачувати деморалізацію. Ліпше обернути ті гроші на що кращого. Міцна партія мусить мати вплив і без грошей, а інакше її вплив нічого не варт, хоч би й як багато коштував. Така знов моя думка, і я знов її кажу, не думаючи про «місцеві обставини». Arbeitgeber казав, що на сі вибори він не обіцяв напевне підмоги, але, може, й зробить що-небудь. Ой, коли б Ваші люди 'знали, як-то легко йому справджувати свої обіцянки, та коли б вони навчилися в нього справджувати їх... Щодо дарунків (між іншим — не треба було, щоб дядько знав мов «ка-сательство» до них), то було б добре, якби замість віпка була книга «English and Scotch ballads» Child'a[57], але треба щоб Ви знайшли спосіб порадитись про се з Arbeitgeber'oM. Се книга дорога (коло 200 franc[58]), та й чи не

занадто вона мудра для земляків дядькових? Тільки се був би приємний дарунок, бо дядько дуже журиться, що не може її купити, бо дорога, а тим часом се гарна і потрібна для нього фольклористична книга (пісні баладного змісту у всіх пародів). Так от нехай думають земляки. Коли буде книга, то сказало написати так:

1304—1894, Гадяч

Михайлу Петровичу Драгомапову, славному борцю за волю, освіту та економічний добробит русько-українського народу.

Щодо яких інших дарунків і написів, то я нічого но знаю. Щодо «Поступу» і т. п., то дядько вже сам писав про се.

Ми вам пришлемо хутко, може, одну статтю напів'-юмористичну, за неї мене, може, колись розірвуть, коли довідаються, що се я, але нехай! Ще я пришлю Вам переклад статті про Біблію. Дядько радить мені заїхати в Коломию, та я, відай, так і зроблю. Буду, певне, в другій половині іюля. Врешті, я ще напишу. Бувайте здорові. Пишіть.

Дядькове здоров'я нічого собі; після 5 іюля (ст. ст.) він їде в Париж.

Не вспіла я Вам нічого про наші тутешні справи написати! Пождіть трошки, посилатиму рукопись, то вже тоді напишу.

128. ДО ОКСАІІИ, ІСИДОРИ ТА МИКОЛИ КОСАЧІВ

13 липня 1894 р. Софія

Любі мої людкове, Оксаночка, Микось і Дора!

Спасибі вам, що ви мені написали, мені ваші листи були дуже цікаві. Дядина і дядько теж їх читали і були ними дуже довольні. Маусикові картинки сподобались, а найбільше біла миш. Він казав, щоб написати: «много здраве на лелька Дора» (нехай буде здорова тіточка Дора). Маусик був оце недавно трошки слабий, але тепер уже здоровий. Він тепер перестав ходити в платтячках, а вже носить хлоп'ячі матроські костюми і дуже ними хвастає. Ліда йому привезла костюми з Лондона («лондонські дрешки») і воєнну червону шапку з Парижа, а, окрім того, ще в нього єсть турецька шапка, і коли він її надіває, називається «турчин палапук», а коли французьку військову шапку, то зветься «жабські офіцерин», а коли лондонський костюм, то тоді вже він «лондонско момче».

З нього хутко здіймуть портрета, то ви побачите, яке те «лондонско момче». А чому ви пе присилаєте тих фотографій, що Миша поздіймав. Тут всі дуже хотять їх бачити.

Недавно ми з Лідою і з Радою ходили дивитись, як маленьким школярикам і школярочкам роздавали нагороди за те, що вони добре учились. То перше тії діти співали різних болгарських, французьких і німецьких пісень і танцювали кругом (так похоже, як гречку танцюють), потім представляли якусь французьку п'єску, а під копець грали таку музикальну п'єсу, де треба було грати па різних забавках, шуміти дзигою, свистати водяним соловейком, кукати зозулею, бубоніти на дитячому бубні і ще на якихсь дитячих струментах грати, а при тому великі люди приграваліна скрипці і на фортеп'яно. Частий був сміх і потіха! Потім, коли все кончили, то почали роздавати дітям книжки в нагороду і надівати великі вінки на голову, такі великі, що у інших дітей і мордочки не видно було з-під них, бо діти були маленькі, деякі менші від Маусика.

Напишіть мені ще листи, що ви робите і як маєтесь,. Напишіть, чи вивчився Микось плавать, чи ще й досі в нього голова переважує? Треба непремінно, щоб ви прислали того

портрета, де є Микось, Дора, Дмитро і кінь»

Я вам потім іще що-небудь напишу, а то тепер жарко писать. Цілую вас всіх.

Ваша сестра Леся

129. ДО М. П. ДРАГОМАИОВА

19

31 липня 1894 р. Владая 18 уЦ 94

Любий дядьку!

«Э! Я на дереве!» або, принаймні, під деревом і на горі. Моя лісова душа заспокоїлась, дерева єсть, чагарі єсть — чого ж іще! Окрім того, я, еп ша qualite de poetesse[1], знаходжу, що Владая похожа па Парнас з різними гіпокренами і кастальсышми потоками. Поток тут дуже славний, він шумить у мене під вікном день і ніч, наче велика ріка. Я вже купалася в ньому вчора і ще не раз скупаюсь, бо вода не дуже холодна і, здається мені, се добре буде. Се добре, бо якби не можна було купатись, то прийшлось би мені хутко втікати з Болгарії, а так я таки, може, дочекаюся Вас тута. Як же Ви доїхали до Парижа? Чи дуже було Вам гаряче? Як мається дядина? Я чогось певна, що вона в Парижі поправиться. Поправляйтесь Ви там, а я буду тут, я думаю, що тут мусять згинути всякі невралгії та інші хвороби, хоч би від самого повітря й води. Тут чогось моя патура перемінилась,л я почала вставати рано (в 7!/2 г.), раніше Ради і Ліди, і лягати рано (11—12 г.), ходити можу навіть по камінняхвгору, як було колись в Новоград-Волинську, так що, може, буду й справді «на дереве» (бачите, які мої ідеали тута!). Щодо всякої їди, то при Лідиній дотепності і фантазії можна завжди мати обід — improvisation [59] і вечерю — impromptu[60], при тому навіть вино і чорне кофе маємо. Не знаю, як хто, а я не голодна. Правда, се стоїть не мало біганини Ліді і Раді. У Владаї живе якийсь дух ми-ролюбія, бо відколи ми тут, ніхто ні з ким не свариться, тільки один Міка повторяє своє вічне «магар, магарица» [61], але то в щот не йде. Я все броджу і роздивляюсь на околиці і через те до вчорашнього вечора пера в руках не держала, дарма що обіцяла багато писати у Владаї. Ну, та я ще стримаю свою обіцянку, нехай лиш трохи одійду після Софії,— от нещасні люди ті, що в ній зостались! Тут усе добре, тільки що «беткі» жить не дають, ми з ними ведемо війну завзяту і сподіваємось, що перемога буде наша. Мені подобається, що тут є куди прикласти мої імпровізаторські здібності, і я імпровізую убрання хат

з папороті, зілля і т. п. Ми всі маємо окремі хати в одному домі, і я тому дуже рада, бо та хата, де живо пані Несторова і де ми мали жити, мені зовсім не до сподоби, бо то шматок Софії, та й годі. Бувайте здорові, вибачте за нефілософський лист,

філософія десь розлетілась по горам і нетрям, може, через який час вернеться, тоді побачимо.

Цілую Вас, і дядину, і Зорю незнайомого.

Ваша Леся

130. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

1 серпня J894 р. Владая 20/VП

Дорога дядино!

Видно, справді Вам зосталась в пам'яті лілова блузка, коли Ви такі добрі до неї, що пам'ятаєте її просьбу. Спасибі Вам, що згадали написати «чирюсам» з дороги. Сподіваюсь, що Ваша подоріж була добра до самого Парижа і що Ви там скинули всі софійські слабості. Щодо мене, то я тут дуже добре маюся, і владайське життя іде мені на користь. Ми з Радою ходимо по владайських планинах і маємося в найкращій приязні. Рада, видно, добре пам'ятає Ваші наставленій, бо дуже толерантно і філософськи відноситься до різних дрібпих прикростів і невигод, які, звісно, часами трапляються. Вапя був у нас у Владаї двічі, оце сьогодні недавно пішов у Софію (тепер 9-а година рано), був він у нас з тим знаменитим Ал. Копстан-тиновим,— щось мені сей пан не сподобався, якесь у нього поводіння грубе і не конче приємне. Врешті, бог

з ним.

Пані Несторова і Мінцеси тута, здається, устроїлись добре. Мінцес найняв собі верхового коня і сливе щодня їздить в Софію і робить нам гречність, відправляючи наші листи, возячи нам книжки і т. п. Але со не позбавляє і Вато від порученнів — здумайте собі, віп мусить мепі купувати черевики і при тому старатись не показувати, що він сього терпіть не може! Героїзм, вартий надгороди! Ліда хазяйнує завзято. Хазяйнувати в Владаї річ дужо поетична, бо вимагає багато фантазії, немало її потребувалось і для убрання хат, але ж зате у нас тепер справді нічого собі. Я потрошку увійшла в норму, почала читати, і писати (принаймні листи), і навіть шити, чого вже давно не було. Се, певне, від того, що тут нема такої пекельної спеки, як в Софії, хоч все-таки досить гаряче, от тільки сьогодні холодніше, бо сеї почі дощ ішов.

Шкода, що Вам треба було їхати в Париж, то б ми могли добре провести літо тут вкупі всі. Але вже нічого робить, тепер можна думати хіба про те, чи то ми з Вами ще зобачимось тута. З Олесиного листа до мене мені здається, що вони з мамою неначе заміряються їхати за границю, тоді, либонь, треба буде мені рушати додому, бо вони ранше мого приїзду не рушать — адже ж і я поїхала «на пробу», мовляла Оксана. Але се все дуже непевно, треба ждати дальших листів.

Пересилаю Вам лист мами і Олесі.

Скажіть дядькові, що я тепер і на крилах літаю, і на чотирьох лапах лажу (перше в переносному, а друге навіть в буквальному смислі) — се одне, а друге те, що Ре-нан при всій його історії, критиці і пр. і пр. все-таки піп,

і се йому шкодить. А тепер бувайте здорові всі троє та споминайте мене якими хочете словами. Цілую Вас міцно.

Ваша Леся

Мені, було, трапилась сумна пригода — загубила часи! Але хазяїн, спасибі йому, знайшов їх на ііланині, і я зосталась жива.

131. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

1 серпня 1894 р. Владая

Дорога моя люба Олесю!

Бідні ми, далебі, з тими листами, що вони пропадають. Вибачай, що я нападалась на тебе за неписання, живучи тут, я забула, що листи часом мають звичай пропадать, а через те ніяк не могла зрозуміти, як-то може бути, що від тебе весь час не було ні слова. Але тепер все гаразд. Не журись, дитино моя, все гаразд буде, і твоя доля не загинула, вір мені, не в таку ти годину родилася, щоб твоя доля погибала. Як не тепер, то може трохи пізніше, а ти будеш тут. Не думай, що я пишу сеє пізніше, аби тебе задурити. Я справді не дивлюсь тепер на дядькове здоров'я так розпачливо, як перед виїздом сюди. Дядина пише, що він краще переніс тепер подоріж в Париж, ніж торік (невважаючи на те, що тепер він не кладе льодУ на аорту). Дорога сюди не така вже тяжка і не така вже дорога, мені вона коштувала з усіма тратами, їдою, оста-новкою у Львові і т. п. 15 р. і 50 гульденів К їхала я без жадних інцидентів, на границях мене не обиджали, набридло тільки показувати паспорт, бо на кожній границі його требували і штемпелювали (в Австрії, Сербії і Болгарії). Сподіваюсь, що так само й назад приїду. Варто було б мені тут подовше зостатись, щоб більше користі було для мене (та, може, і для тебе) з мого перебування тут, але я ні на чому пе настоюю і коли треба, тоді готова приїхати. За те, що мені дали можливість поїхати сюди, я тепер готова на всякі уступки і навіть жертви, коли треба.

[1] Скажи мамі, що тепер я маю 180 р. і 45 франків і що сього мені доволі.

Ну, що ж би тобі цікавого написать? Живемо ми тут тихо і мирно і дбаємо більше про хліб насущний, Ліда сідає на дорозі і питає кожну перехожу болгарку: «Стри-но (сестро — так тут жінки говорять одна на другу), имаш ли яица за предаване?» Відповідь: «Нема, лиса ми изъяде, ама майка ми има, прати (пришли) ми тука майка ти-». Приходить майка, яйця купуються, і вечеря

готова. Таким способом Ліда завжди достає все, що хоче. Варити тут легко, бо єсть так звана «обща фурня» (себто піч при пекарні, куди кожний може носити приладжений обід і там йому його варять і жарять за 10 сантимів пекарі). Молока єсть багато, масла трошки, а сметани тут чогось зовсім не їдять і не продають. Рада і Ліда завели швейцарський звичай їсти в 12 г. Сніданок — шоколад (плитки) з хлібом. Міка се дуже любить. Міка тут живе в состоянії «первого человека», і Ліда йому все каже: «Міка, ти станелъ големъ дяволъ», на що він відповідав: «ти си дяволъ сама». Воно, се мале, взагалі не дав себе в обиду і від служанок старих як одгризається, так як наша Дора. Пиши мені, що там наші малі роблять. Напиши теж, як здоров'я Марисі, я часто про неї думаю,— чи вже не пухнуть її ноги? І взагалі про всіх і все пиши.

Рада научила мене швейцарських пісень, я і вас научу, як приїду. Рада славна дівчина, шкода, що я не можу привезти її з собою. Бувай здорова, цілую тебе і всіх.

Твоя Леся

З Одесою, сподіваюсь, діло уладиться.

. Кланяйся Паші і Тосі, коли вони у нас. Чи й тьотя Саша приїхала? Нехай простить, що не пишу їй тепер. Поцілуй її за мене.

132. ДО М. І. ПАВЛИКА

1—13

13 серпня 1894 р. Владая 18 ущ 94

Шановний добродію!

Посилаю Вам далі Біблію, вибачайте, що вона посилається в такому неможливому виді, непереписана. Маю надію, що складач її розбере, було б се дуже мило, бо позбавило б мене ненависної для мене роботи — перепису-

'вання. Але'"Ви відпишіть мені, чи справді можливо "се, коли ж ні, то я далі буду переписувати, бо як, не дай боже, прийдеться се робити Вам, то я сього нізащо не хочу. Мусить бути, і так Ви на мене гніваєтесь, що я так' не хутко посилаю Вам рукопись далі, та діло в тім, що я тепер не в місті, а на селі і, при моїй акуратній натурі, тут не завжди можна попасти з листом під оказію. От, наприклад, з сею рукописсю я все не могла попасти, хоч вона вже кілька днів як виправлена для друку. Вибачте, а коли не можна, то вилайте, а я вже надалі якось, може, поправлюсь. Як Ви вже, певне, знаєте, дядько тепер в Парижі, живеться йому там добре серед приятелів, і здоров'я не дуже погане. Бідна дядина все слаба в Парижі, як була й тут, та й не може вона бути здоровою при такому житті з журбою та втомою, яке мусить терпіти. А ще є люди, що вірять в справедливість долі! Бере мене охота

дождатись тут до вересня, до повороту наших з Парижа, та не знаю, чи наші домашні справи се дозволять, а то б я сиділа тут хтозна-доки, бо я не знаю, яка родина мені миліша — чи та, що тута, чи та, що маю в Росії. Та вже , як треба буде, то поїду, й не діждавшись. Може, се й краще буде, бо се позбавить дядька прикрості прощання (тепер ми собі казали «до побачення» і старались вірити тому). Об однім я жалую, що не приїхала сюди раніше, але вже що — не вернеш! У всякім разі я завжди буду уважати за дуже щасливий час мою подоріж сюди, я знаю, що вона не минула для мене безслідно. Тільки й досі мені часами здається, що я бачу у сні і Ліду, і Раду, і сі гори болгарські зелені, що у сні я бачила, й дядька з дядиною, що я прокинуся от-от де-небудь на Волині чи в Києві — і все зникне, тільки жаль зостанеться. Але ж ні, се не сон і не жаль по ньому зостанеться, ні. Той настрій, в якому Ви мене бачили, і тепер не зовсім покинув мене — бачте, як се довго! Не можу сказати тепер, коли ми з Вами побачимось, ще буду писати. Фотографії Вам будуть, Рада вже зняла свою, дядина обіцяла свою й Зорину, інші теж, будуть. Бувайте здорові! Як би я хотіла почути кращі новини про Ваше здоров'я.

Леся

P. S. Чи можу я дядькового друга вважати і за свого?

Адреса в Софію, як і перше (ул. Денкоглу), на ймення Ів. Шишманова.

133. ДО М. П. ТА Л. М. ДРАГОМАНОВИХ

18 серпня 1894 р. Владая 18 ущ 94, Владая

Дорогі мої дядьку і дядино!

Спасибі за листи, що Ви так хутенько написали на відповідь нам. Я трошки запізнилась оце і не написала укупі з Радою, але се, може, й краще, що не враз пишемо. Отримала я недавно листа від мами, дає вона мені дозвіл чекати вашого повороту і пише, що буде з дітьми в Києві сама перших місяців два, отже, значить, я там до кінця октября не потрібна. Значить, ми з Вами ще побачимось! Боюся тільки, якби не набриднути Ліді за це літо, все ж ' таки я, певне, завдаю їй клопоту, хоч я і не дуже капризна на літні домівки й комфорти. Броджу я тут і купаюсь ˆгаразд, хоч, врешті, вже добродилась до невеличкої пропасниці, але се ще не біда, без сього в мене літо пе буває. Сьогодні оце вже не броджу, а більш сиджу або лежу в своїй хаті і читаю, прочитала новий «Народ», де є кінець «Раю і поступу». «Рай і поступ» мені дуже сподобався — факти все відомі, але зложені докупи зручно і стисло і освічені ідеєю, яка запевне і многим «просвітителям народу» здасться новою, тим просвітителям, що хотять житіями святих підіймати ідеалізм. Я з ними на Україні попробую

поговорити ще про царство небесне і прогрес, хоч, певне, толку вийде мало. Я думаю, що слід би, щоб оті черніговські раціоналісти прочитали сю річ і «Заздрих богів» теж, се, певне, було б для них добре, треба, щоб до їх дістались сі книжки; між іншим, цікаво, наскільки їм буде зрозумілою мова і стиль, я гадаю, що для них не буде трудно, бо вони ж, певне, дещо читали. Нашим поліщукам можна про се говорити, але в читанні навряд чи втнуть. Цікаво, як-то галичани читають Берна й яке він на них враження робить. Тільки чудний номер «Народу» вийшов, якось зовсім неполітичний і не газетний, видно, що панове радикали мають поважнішу роботу. Врешті, може, польські номери інакші, там, певне, є що-небудь хоч про їх з'їзд. Я послала Павликові Біблію далі, а Вам хутко пришлю «Раденького» — спасибі пропасниці, вона чогось пробудила в мене охоту до писання і до всякої літератури, а то я, було, що називається «от рук от-билась», сподіваюсь, що пропасниця мине, а літературний настрій зостанеться. Остатні дні я завзято читаю Ренана і все одкриваю Америки для себе, я б Вам про них написала, та нехай краще потім поговоримо, а тепер я краще ляжу та візьму знов-таки Ренана. Про наше життя тут, я думаю, Рада написала докладно. У нас тепер сидить Ваня і розбирав Фотіновські шпаргали.

Бувайте здорові, цілую Вас і Зорю.

Ваша Леся

Прошу Вас, дядино, не забудьте зняти портрета з Зорі,' який-то він тепер. Чому Ви не напишете пару слів Ліді, вона, здається, обижається.

134. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

28 серпня 1894 р. Владая

Любий дядьку!

Хотіла б я Вам написати довгого листа, багато про що маю з Вами поговорити, але ж у нас така скажена спека знову, що аж думки в голові розтають, зовсім як ота свічт ка, що ми сьогодні положили на сонці, а вона й розтала, як сніг. «Ух, ш-ш-ш да живее [62] Конісскій!» Приїхали оце до нас старі Амани з Ліною і хотять увечері додому вертати, то треба їм віддати листи, бо тепер, коли Мінцеси вибрались до Софії, ми зосталися без сталих зносин з цивілізованим світом. Якби не така нагла потреба, то ні за що б не сіла я тепер до писання.

Не вірте Вані, що я тепер нічого не пишу, я пишу тільки уночі, а вдень нестає моєї сили до роботи, я тільки лежу над потоком під деревами та читаю або шию, лежачи. Оце прочитала «Les Evangiles» і стала на один сантиметр розумніша. Тільки, здається мені, Ренан даремне так нехтує иеканоиічними євангеліями і всякими апокрифами, се, певне, його католицьке

виховання сьому виною. Чи нема у Вас часом у Софії книги Hildenfeld'a «Novum Testamentum extra canonem receptum»?[2] Я була б цікава переглянути її. Про яку книжку Vernes Ви пишете? Коли про ту маленьку історію, що для дітей, то я знаю, де вона лежить і, приїхавши в Софію (в кіпці сього місяця), знайду її зараз. Його «Precis de l'histoire juive» [63] єсть у мене тут. Не думаю, щоб мама переклала се, а перекладу, певне, я. (Не розберу, куди Ви послали сю книжку, чи в Софію, чи в Ковель)? Ой боже мій, що я ще хотіла Вам писати? Далебі мисли висохли.

Павликові я вже три чверті Біблії послала, а оце пошлю й кінець. Чому він не пише просто мені? Се ж довго переписуватись через Париж. Щось я вже нізвідки листів не маю. Проте все ж мені тут не скучно, а вчора то й зовсім весело було, був тут собор, багато людей, танцювали хоро [64] на страшенній спеці на горі, грали, співали, варили страву і самі варились. Цвета вбиралась у тутешню одежу, при тій спссібності і я міряла сей костюм, але мені в ньому погано і занадто багато жовтого шиття, я думаю, Олесі було б гарно, так як Раді. Тільки ж влазити в сей костюм не дай боже всякому хрещеному чоловікові, можна руки викрутити та ще й задушитись вкінці. Та, врешті, про се жарко думати.

Бувайте здорові, цілую Вас, дядину і Зорю. А мани Вам обом кланяються. їх візити нам подвійно приємні, бо, окрім гостей, приїздить ще й страва, а се тут ніколи не вадить.

Бувайте здорові ще раз. Коли Ви думаєте вертатись?

Ваша Леся

135. ДО М. І. ПАВЛИКА

2°

1 вересня 1894 р. Владая VTTГ ' Владая

Шановний друже!

Не смійтесь, що починаю листа на папері такого формату, наче манускрипт учений збираюсь писати, се того, що я тут на селі вибилась з паперу комільфотного і видираю картки з того зшитка, де мої переклади. Врешті, се, може, й справді вийде манускрипт. Треба писати тепер, поки час, а вже з Росії всяк знає, яке листування.

Так оце Ви накладаєте на мене обов'язки — я б сказала, що з Вас егоїстичний друг, але ж я знаю, що пе для

Ja. £s<jL-^'iZUU4L~C, f*b/lLA -<к-<*-'*-^»*V

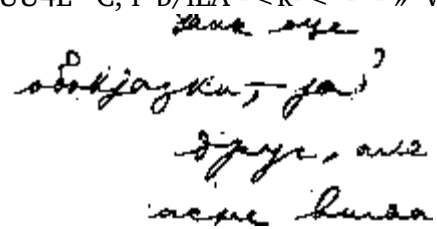

Cˆ J > ˆ* ~ (f c/ ˆ '”ˆ-tˆt'e "ˆ6*- _ - · Atˆ- ~&лЛ

ГЫ > -ˆЛ**-»-,'@Ь. , Я + £&~Ъхˆ s£aˆA-

yˆf / < KˆАЛ_ > ˆlVˆ1 < L« "<!'в/”>

ˆОк. . "jj&X- /U-G- Jˆ9 AsiZˆUKU**-&-*

ˆАЖлЛоˆОЯˆк 4jUU*-4L*. ˆ4s0UL-.j yfrjtyˆ + ˆb., ˆtf-1 *ˆ£ˆL4/ lAJUib~b.

s&xJˆte • 'i + XJ-ˆxˆ) j &*rˆалл

Aj&*ˆSZ#L* ˆуГІАя-ЛА ˆ л '&4&*хік~

Z&Urfiˆ-ei’ ˆ /&iJX-A &*aAA < . К > &jLˆJls)

Автограф листа Jlecі Українки до М. Цавлика від 1 вересня (20 серпня) 1894 р.

себе,..,власне, вймагает.е„ Ви моєї роботи. Роботу свою к Вам обіцяю, але ручити можу тільки за себе, за других же не можу, бо страшно мимоволі зламати слово. Адже, напр[иклад], оці переклади Берна, що Ви друкуєте тепер, були взяті моїми товаришами мені б то для помочі (перші картки французького тексту), а поміч скінчилась тим, що загубили мені й самий оригінал, переклад же я зробила сама від початку до кінця. Мораль з сього: «Не надейтеся ни на князя, пи на сыны человеческие...» Так, отже, щодо роботи моїх товаришів для Вас я можу тільки сказати: постараюсь, але не ручу. Моя ж робота від мене залежить, і вона, певне, буде, коли її треба. Не сумуйте, що не можете мені служити,— мені треба дружби, а не служби, для мене досить, коли мої друзі згадують мене добрими словами та вірять мені. Врешті, Вам і Arbeitgeber’у, як другам мого дядька, я ще готова сама на всякі послуги. Для Arbeitgeber’а я павіть зробила одну дуже для мене велику жертву (колись, може, розкажу Вам про се), і хоч вона мені тяжко при йшлась, але я б не взяла її назад, якби й можна, від пього ж мені ніколи не спаде на думку вимагати собі якої б пе було заплати, і Ви знаєте, чому се так. Я рада Вашим звісткам про A[rbeit]g[eber]’a, а надто про фонд. Сподіваюсь, що і з «Хліборобом» діло вигорить. Я маю дати «Народові» 200 р., коли хочете, тепер пришлю їх, а ні, то передам при зобаченні. Ідея святкувати юбілей в Колойиї мені подобається, тільки чи не зададуть Вам за се? Глядіть лиш! Не кличте тільки дядька на юбілей, бо якби він і приїхав, то не гаразд би зробив. Вій, запевне, пише Вам про своє здоров’я, воно далеко не таке, як би слід, надто мені сумно, що йому почала боліти права рука. Але, може, се через те, що там все дощі йдуть, то, може, ся вільгость шкодить, а як погода поправиться, то й здоров’я краще стане. Страх як мені хочеться, щоб вони вже вертались з Парияˆа, хоч їм там і добре. Се егоїстичне бажання, але що ж —' така вже я! Коли б мені не своя /родина на Україні та не деякі симпатії і обов’язки, я б тута зосталась на безрік. Але

мені в кінці октября або в початку ноября треба звідси рушати, бо далі зоставатись трудно через паспорт — півроку мине 14 ноября, як я за границеіо. Певна річ, я спішитись з виїздом не буду, а тепер то мені й думати про нього не хочеться. Далебі, не знаю, як я знайду силу, щоб виїхати. Ну, якось-то буде!

А тепер от па тім тижні я вертаю з села в Софію і там буду собі писати і гребтись в дядьковій бібліотеці, що віддана мені на мешкання,— кращого помешкання для мене не могли видумать! Здумайте собі — чотири стіни книжок, та ще яких! Врешті, Ви знаете сю бібліотеку. Про Берна для дітей ми з дядьком вже говорили — гаразд, я його перекладатиму. Говорили ми з ним чимало і про всякі інші ветхо- і новозавітні релігійні речі; єсть, бачте, у мене великий план... «Впрочем, ничего, ничего, молчание...» Мені ще для сього треба читати й читати, вчитись та вчитись, а там — побачимо. Коли б тільки я зробила все те, що хотіла! Аже ж і я лінтяйка й недбайло, як сливе всі ми, українці. Але чекайте, може, й з нас будуть люди. Тепер тут, у Владаї, я більш того що байдикую або Ренана читаю, тут писати не випадає, бо все треба то над водою сидіти, то в воду йти, то по горах блукати, а там, дивись, то втомишся, то світла, паперу чи ще чого бракує, та отак час і марнується. Але я завжди так проводжу літо і се, може, мене найбільш на світі держить, принаймні дає великий запас на зиму, що завжди для мене тяжка. Врешті, невважаючи на добре життя тут, я чогось гірше маюсь сього літа, ніж торік і позаторік. Я якось хронічно втомлена, немов після тяжкої роботи, і через те не можу ні ходити, ні робити нічого як слід.

Се мені було в Києві дещо таке, що трошки мене підломило фізично й морально і, видно, далось мені дорожче, ніж я думала. Але се нічого, мине. Я все-таки оптимістка тепер, хоч нехай там що. Все ж і з моєю втомою і з моїми хворобами перелізла я через три границі скоріш, ніж ті люди, що їм, здається, нічого не бракує, то ще, значить, можна жити. Мені здається, що я «не своєю силою» стільки всяких світів з'їздила. Ви ж знаєте, що я сливе увесь вік вештаюсь з місця на місце і так навіть вже привикла, що як літо, то вже треба кудись їхати. Тепер як буду вертатись, то поїду по Дунаю вгору, а там чи через Пешт, чи як інше подамся на Буковину (хочу побачити Карпати і людей буковинських), а там через Чернівці до Вас, потім до Львова, а там уже й на Україну (своєю чи не своєю силою, не знаю). Якби мені нікого й нічого не було в Австрії, то я б черкнула додому аж через Цареград та ще б і турків побачила, але се не випадає ще й через те, що сумно самій иосеред Туреччини вештатись, все-таки то варварська сторона, що не кажи. От чого б я дуже хотіла, то се, якби можна,

забрати Раду з собою в гості до нас, та страшно її брати, коли б ще чого прикрого не сталось. Воно, бідненьке, скучає тут серед сеї болгарщини (жінки тут, а надто дівчата, таки справді прескучний народ). Бути в Болгарії жінкою.— се не дуже-то цікава доля, я б принаймні ке хотіла. Коли я кажу, що зосталась би тут на безрік, то Ви ж знаете, які тому причини, а так, незалежно від сього, я нізащо не хотіла б тут жити. В Росії хоч біда й лихо, та хоч людей добрих багато і товариство тебе за людину, а не за мавпу вважає, а тут, хто не має доброї сім'ї, як-от Ліда, то чисто хоч об стіну головою бийся. Та, врешті, в Галичині теж трошки до сього подібне життя (я говорю про життя жінок, наскільки про нього чула). Жінкою тут погано бути, а дівчиною ще гірше, якби тут почати так жити, як живуть всі мої знайомі дівчата, то можна б стати притчею во язицех. Я вже й так два скандали зробила: пішла сама з Радою в театр (дві дівчини самі!), а потім ще й на вибори ходила дйвй-тись, аж у самий виборчий двір залізла — сим я вже й Ліду і її чоловіка перелякала! Я вже не споминаю про те, що я й тут не покинула звичайки «просторікувати», а се, певне, тутешнім панам і паничам зовсім скандальним здається. Так от я хотіла б показати Раді наші товариські звичаї та й взагалі нас всіх, та що ж: рада душа в рай, та гріхи не пускають. Рада просила написати Вам, що вона Вас не забула і що пам'ятає, як Ви ходили з нею по Женеві і було казали на її просьбу купити їй. petit pain {: «Добре, Радочко, куплю, коли захочеш», а вона відповіла: «Я уже похотіла, купуйте». Ой боже мій! Ну, як не сором мені писати такі листи? Простіть, кінчаю. Руконись посилаю, вона вже цілий тиждень лежить готова, та ні з ким було відправити — тут сторона дика. Через тиждень буду в Софії і тоді відправка листів буде від мене залежати. Бувайте здорові, друже мій! Сподіваюсь, що Ви подужали.

- Л. У.

P. S. Як не сором було Франкові писати свій «поклик»?!

136. ДО ОКСАНИ, ІСИДОРИ ТА МИКОЛИ КОСАЧІВ

3 вересня 1894 р. Владая 22 августа 1894 г. Владая

Милі мої люди, Оксаночка, Микось і Дроздик!

Спасибі вам за листи, я ними дуже зрадувалась. Я дуже рада, що Микось вивчився плавати, а то ж було зовсім бог зна що, як голова переважувала! Тільки се мені чудно, що вона вже не [...]тепер, певне, немае дома, то я того їй не пишу. Я хутко буду знов у Софії, то звідти напишу. Тут ще тепло зовсім, а тільки увечері досить холодно і дерева вже почали жовтіти, тут гори, і через те тут холодніше, бо дужо високо. Скажіть Дорі (прочитайте їй), що Міку називаю [...]. Іще Міка їздив раз на возі, запряжепому буйволами. Тут єсть багато буйволів і один осел чорний, він дуже

бридко кричить і мене лякає. А буйволи зовсім ніяк не кричать, тільки стогнуть. Кажуть, що десь тут, в горах, є ведмеді, тільки ми їх не бачили, [...]. Боїться, він [...] раз, як буду писать письмо, то вам напишу сю казку, тепер у мене більш нема бума-ги, а се довго треба писать. Пишіть мені знов, а я вам одпишу скоро. Тепер я одписую на другий день, ваші листи я тільки вчора получила, сюди листи дуже довго йдуть [...].

137. ДО М. П. ТА Л. М. ДРАГОМАНОВИХ

3 вересня 1894 р. Владая 22.VIII (1894 г.), Владая

Дорогі мої дядьку і дядино!

Вчора приніс Ваня Вашого листа до Ради, і з нього я довідалась про роковини Вашого одруження. Поздоровляю Вас, хоч пізненько, і бажаю діждати золотого весілля. Хутко, дядьку, справлятимуть люди інші Ваші роковини, тоді, сподіваюсь, буде видно, що на Україні живуть не самі вороги Ваші, а я і раніше знала, що там більше є прихильних Вам людей (поміж молоддю), ніж ворожих. Правда, у пас треба догго ждати, щоб стало видно, хто який і що думає,— тому виною наша інертність і лінивство, а, окрім того, ще й обставини, з якими далеко не всякий вміє боротись, але ж, запевно, вічно так не буде. Що ж до мене, то я хочу бути Вашою ученицею і заслужити собі право зватись так, а коли на мене впаде частина тих прикрощів та інкримінацій, які дістаються Вам, то я об тім не буду журитись нітрохи. Шкода тільки, що товаришів у мене трохи мало, ну, та все ж не буду одна в полі. Врешті і один в полі єсть коли не воїн,, то все ж робітник, а се, може, більш стоїть, ніж воїнське званіє!

- Однак годі говорити — поживем, побачим!

Вашою ученицею, дядино моя, теж нелегко бути, але ж я думаю, що ті довгі вечори (до 2-ї години ночі), які ми проводили з Вами в Софії, не минуть для мене даремне. Мені здається, що я мушу вернутись в Росію ліпшою, ніж виїхала з неї, бо коли ні, то пожалься, боже, тієї залізниці, що везла мене сюди. Бачте, яка з мене утилітаристка! Писала мені мама, що після 20-го авг[уста], себто тепер, поїде в Київ наймати домівку для дітей, щоб там вони вчились, однак я досі пе знаю, хто, власне, з дітей, крім Олесі, поїде в Київ. На мій побут тута їх справи не мають впливу, і я можу бути до кінця октября, а там треба вже буде їхати, бо інакше треба відновляти паспорт, а се, може, трудно буде. На сім тижні ми рушаємо в Софію, шкода трохи кидати Владаю, бо погода ще зовсім добра, але почасти й ліпше, бо там я могтиму щось робити, а тута ми з Радою навіть з пера й чорнила вибились, не говорячи вже про гроші. З Софії напишу Вам, а звідси вже навряд, бо вже хутко почнеться шарварок вибирання.

Я забула Вам написати, що моя пропасниця вже дав-по

минула, а Ви, може, думаєте, що я слаба. Я зовсім здорова, тільки все утомляюсь так же часто, як було в Софії, але се ще не біда.

Бувайте здорові! Та коли б Ви скоріш вертались! Цілую Вас і Зорю. Що з Вашою рукою, дядьку?

Ваша Леся

138. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА

15 вересня 1894 р. Софія З.ЇХ, Софія

Любий дядьку!

Щось то Ви вже знов обоє відцурались від пас. Чи не послати Вам в Париж лілової блузки про спогад про мене і про мої просьби писати? Але ні, я знаю, що, певне,

Вам просто ніколи, се я так собі пишу, я навіть не хоть ла б, щоб Ви втомлялись, тікшучи листи. Як буде час і не будете втомлені, то і напишете. Ну, перебрались ми з Владаї і вже навіть потроху вивели Вашу домівку з хаотичного стану, хоч і не зовсім ще. На столі у себе я знайшла Берна «Histoire sainte» *, тільки без Ваших заміток, думаю завтра почати її перекладати, а примітки Ви поробите потім, як приїдете. Тільки я думаю сю річ перекладати ліберальніше, ніж ту статтю про Біблію, бо для селян і дітей наших такий стиль навряд чи буде зрозумілий, коли його перекладати близько; коли читати по-французьки, то виходить нібито легко і просто, а колиг почать перекладати по-нашому (я пробувала), то виходить важко і дуже книжно. Та вже побачимо. Чи вже вийшла друга частина сеї книжки, де мав трактуватись про християнство? Я думаю, що, може, перекладу першу частину, поки буду тута, але, напевне не скажу, бо щось я тут не великою робітницею себе показую, аж сором! Коли за сих два місяці не надолужу трьохмісячного байдикування, то вже не знаю, що і думати про себе. «Искам да се скрие!» Навіть листи одвикла писати, себто звела їх до minimum. Тільки практичні лекції болгарської мови посуваються добре, дякуючи Міці; я навіть у салоні M-me Белчевої одважилась щось плести по-болгар-ськи з її гостями, що не знали ні по-руськи, ні по-фран-цузьки. І, здумайте собі, вже на мені починає відбуватись чудний феномен — коли хочу сказати що по-польськи, виходить по-болгарськи! Чим се об'яснить? Якби ж я так вже знала по-болг[арськи], а так ледь бреду все-таки! От ще потурчуся і побусурманюся тута. Тим часом я вже звикла говорити на чотирьох мовах, і, чого доброго, Рада мене вивчить говорити добре по-французькй. Рада все говорить, з якою б охотою поїхала б вона зо мною в Росію, та й справді, як би се було добре, коли б можна було як-небудь се врядити. Чи Ви б її пустили? Мені здається, що вона привикла до мене дуже. Я взагалі не знаю, як я тепер могтиму виїхати від Вас. Краще не думати про се тим часом. Я от думаю, коли б Ви вже скоріш

приїздили, а то вже мені здається, що Ви там цілий рік сидите. «Стига толкоз»[65],— каже Вам Рада і я теж.

Простіть, що такий се лист якийсь... У мене ще й мислі в хаосі, ще неприбрані. Рада, певне, Вам багато різних повин пише, а мені якось нічого нового не трапилось, тільки що у Владаї на прощання зо сходів полетіла, впрочім, без жадних наслідків. З Росії жадних новин, і від мами жадних листів.

Бувайте здорові та до побачення скоріш!

Ваша Леся

139. ДО М. І. ПАВЛИКА

5

17 вересня 1894 р. Софія ˆIX Софія

Шановний друже!

Посилаю Вам належні гроші (200) , тепер вже всі. Розпоряджуйте ними, як там треба Вам.

Чому не пишете, чи отримали переклад мій до кінця? Я вже його давно послала. Берна «Histoire sainte» я почала було перекладати, та залишила, бо дядько пише, що віп сам заміряється зложити таку книжку. Я гадаю, що се буде краще, ніж переклад, більш приступне для наших селян і дітей.

Буду^ перекладати для Вас L'evangile того ж Берна з Encyclopedie. Постараюсь хутко написати і другу річ, що я колись Вам згадувала про неї. Тим часом бувайте здорові! Спішуся дуже на пошту.

Пізніше більше напишу.

Л. К.

140. ДО Є. І. ДРАГОМАИОВОЇ

18 вересня 1894 р. Софія б.IX 1894, Софія

Милая бабушка!

Я знаю, що Ви повинні дуже сердитись на мене, що я Вам не написала нічого з-за границі. Але ж я, поки дядько був тут, якось не хотіла писати листів, а потім ми з Лідою і Радою поїхали на літо в село, а звідти не дуже легко було посилать письма, бо все треба було просить чужих людей одправляти їх. Тепер ми знов вернулись в Софію і так-сяк прибрали квартиру, що була за-* пилена і розкидана страх як. Неділі через дві, певне, вернуться наші з Парижа. Я при них пробуду ще тижнів

зо три туг. Вони нам часто пишуть звідти, там їм добре, багато знакомих приїжджають часто одвідувать їх. Там із ними і Зоря живе, йому в школу тільки 28 сентября треба буде вернутись. Дядькове здоров'я нічого собі, тільки все-таки часом болить у грудях. Як він був тут, то здоров'я його було досить добре, він міг голосно говорить, небагато лежав, чимало писав і не пропускав лекцій. Тільки лихорадка маленька його безпокоїла

і кашель, але се прошло в Парижі. Ми нгдісмось, що він приїде, ще поправившись більше. Людмила Михайлівна була боль-на перед виїздом, найбільш через те, що дуже втомилась зборами в дорогу, та й тутешнім хазяйством, а тут його не легко вести, бо служанки тут якісь такі, що їм все треба по сто раз повторять, та й то ще не зроблять нічого. Людмила Мих[айлівна] казала, що вона була б дуже рада, якби хто-небудь з наших жінок поїхав служити до неї сюди,— та тільки хто ж поїде так далеко? Тут нашим багато єсть неудобного, дома погано построєні, на зиму половина комнат зачиняються, бо холодні дуже. Ліда на зиму переберется жить в другий дом, до сусідки, тут же зараз на сій самій вулиці, гак що буде близько до своїх. Іначе, якби тут осталась, то прийшлось би жить в двох кімнатах всього, а се невигідно, бо Міка не може ні бігать, ні гратись в такій тісній квартирі без того, щоб не мішать Вані заніматься.

Добре нам було на селі, ми багато гуляли по горах і купались, тільки часом було так жарко, що жить не можна. Се літо було страх яке гаряче в Болгарії. Тепер не так жарко, але тепло і ясно. Всі кажуть, що я і Рада дуже поправились на селі. Рада така, як і я, тонка і досить висока, а Ліда пижча, тільки кругленька. Міка похож більше на Вашо, ніж на Ліду. Вій гарпепький і швидкий хлопчик, тільки болгарча завзяте, пі по-якому не хоче говорить, тільки ио-болгарськи. Дядько і Людмила' Михайлівна] дуже похожі, як па портретах тих, що остатні були зняті. Впрочем, я Вам що потім багато розкажу й напишу про них, а тепер мені треба кончать, бо ще єсть інша деяка робота, а вже пізно. Скажіть Лизаветі, що дядько споминав про неї, як вони колись малими грались, і що він всіх пам'ятає, хто був тоді у Вас, і Параску, і

Кулипу, і інших. Бувайте здорові, милая бабушка! Ліда і Рада кланяються вам.

Цілую Вас Ваша внучка Леся

P. S. Людм[ила] Мих[айлівна] просила, щоб Ви прислали ⁴дарственную з а п и с ь її матері на її хутір.

141. ДО 0. П. КОСАЧ (сестри)

10

22 вересня 1894 р, Софія ˆLX ˆ

Люба Олесю!

Вчора отримала ваші листи і переслала твого листа в Париж, бо наших ще нема досі, може, через тиждень приїдуть (а хто зна, може, й пізніше), вони ще пе писали, коли іменно. Я думаю, що ви вже досі в Кисні, але ж сього листа пошлю в Колодяжие, бо писать кому-иебудь в Київ з передачею не хочеться. Ти просиш приїхати до вашого виїзду, але я не можу сього зробити, бо обіцяла нашим пождати їх тут і тепер можу їх засмутити, а може, й образити,

коли не стримаю слова. Та й самій мені було б жаль, що я їх так мало бачила. Я думаю, що виїду звідси коло 20-го октября і запевне буду дома під час набору, бо я б не хотіла, щоб бідний Дроздик зоставався дома сам. Добре се, що ви всі троє рушаєте вчитись. Мені так лежить на серці ваша наука. Тільки коли б ти, моє маленьке, не гіереутомилось, стараючись поглинути за два роки усі греки і латини та що й закон божий. Погана медицина, коли приходиться самій лічитись, як-от, напр[иклад], мені.

Ти хоч гуляй та їж більше, ніж торік. Я, здається, трохи глупий режим їди тримала під час першої половини нашої зими в Києві. Ну, та вже мама, певне, кращий триматиме.

Ие знаю я, чи буду зимою з вами в Києві. Приїду, може, тільки побачитись з вами. Не хотіла б я, щоб мама скучала без вас у Колодяжному (мені скучати легше — я привикла) та розстроювала гірше свої, вя^е й так розстроєні, нерви. Тільки знов і без Дори їй буде недобре — біда се, коли треба переполовинювать дітей. Але що ж, нам всім не можна завжди бути вкупі. Невже прийде до того, що ми з тобою не будемо бачитись сливе по цілих роках, як тепер з Мишею?

Який се жаль! Тільки що ти дійшла таких літ, що можеш товаришем бути, а тут уже приходиться думать про розлуку. Але знаєш: gdybym tiaïa dwanascie siostr, wszystkich Ьут wykierowala па profesorow \ якби то від мене залежало.

Напиши мені з Києва, де ви оселитесь і яка ваша хата. Я тепер навчилась, як можна убрати гарно навіть зовсім негарну хату. Привезу вам кілька таких речей, що напевне вам сподобаються, бо воно і цікаво і гарно. Куклу Амалії постараюсь купить, якщо буде така в тих сторонах, де я приїздитиму. Ельза куплена у Відні, а я ж там не буду. Та, може, спинюсь в Пешті, там, кажуть, гарні магазини єсть. Побачу.

Що ти маєш мені такого цікавого розказать? ,Чи не можна б про те написать, а то довго ждати? Мама писала мені, через що Слав[инський] не поїхав за границю. Курйозна якась історія. Напиши, як здоров'я Галі. Чом не пишеш про Марисю, як вона тепер? Кланяйся від мене в Києві їїїурі і Анні Ів[анівні] та всім, хто мене згадує не злими путями, а хто ніяк не згадує, тому «не амінь».

Завтра тут будуть вибори і сподівана велика «геруль-тия» (гвалт, бійка), напишу, що цікавого буде. Ліда, певне, побіжить дивитись, вона дуже цікава, хоч і не дуже сміліва.

А Рада збирається нікуди не виходити весь день.

Бувай здорова! Ще хочу мамі листа написати, то не пишу далі, а тут кінчаю. Цілую тебе, Оксану і Микося.

Твоя Леся

142. ДО М. П. ДРАГОМАИОВА 22 вересня 1894 р. Софія

Любий дядьку!

Сподіваюсь, що Ви не гніваєтесь на мене, що я не написала Вам осібного поздоровлення на день Ваших роковин. Все одно ніяким стилем не скажеш того, як я

[1] Якби мала дванадцять сестер, усіх би виховала на професорів (полъсък.),— Ред.

Вас. люблю і палко бажаю Вам всього доброго, то вже краще й не квапитись писати тії lettres de style [1].

Оце пересилаю Вам лист Олесі (вчора прийшов) і щось неначе лист від Дори, ся дитина стала тепер настоя-щою літераткою, мені ціле посланіє продиктувала. Що-то теє маленьке буде робити цілу зиму само! Скучатиме, бідне. Пишуть мені наші, щоб я приїздила глядіти Дору на час призиву військового, коли папи не буде дома (мама буде з старшими в Києві), отже, треба буде до ноября бути дома, так що між 20 і 25 октября треба буде рушати, бо по дорозі ще трохи спинюся в Галичині. Все ж тижнів три ще побудемо з Вами. А на той рік я вже Вам «вишлю меншу сестру на заставу». Воно славне дівча, ся Олеся, і, сподіваюсь, будуть з нього люди кращі, ніж з пас, старших, дуже вже воно завзяте, а сього, власне, тепер і треба. їм було б добре удвох з Радою жити.

Ну, коли ж Ви вже приїдете? Вам, певне, ще не обридло се питання в моїх листах, бо Ви ніяк ие відповідаєте на нього. А я й листа довгого не хочу писати, досадно писати, коли можна говорити. Врешті, у нас нічого нового, як тільки новоріт Велики і одхід Мілки, що заслабла горлом. Завтра, певне, буде щось нового, бо то ж вибори

і всі кажуть: «Буде драка!» Побачимо.

До побачення! З Парижа Ви мусите собі краще здоров'я привезти, і собі, і дядині. Цілую Вас всіх трьох.

Леся

P. S. Посилаю обіцяну жидівську притчу, поганенько написана, але ж вона і не була гарна.

143. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА 29 вересня 1894 р. Софія 29.IX

Дорогий дядьку!

Простіть, що я не зараз зібралась відповісти на Ваш лист. Я хотіла перше подумати над ним добре, він завдав роботи моїй голові, дарма, що такий коротенький. Найбільше правди є в тих Ваших словах, де Ви говорите про авторство, що хапає кленовий листочок, не питаючи, звідки він і до чого. Правда і те, що мій переклад поганий. Євангеліє я стараюсь краще і точніше перекладати, хоч се і дуже трудно, бо, на мою думку, Берн досить тяжко пише, а окрім того, я не звикла перекладать небелетристики. За тісність і бідність мови я приймаю вину цілком на себе

(так що кажіть краще не «ви», а «ти»), се у мене мова вийшла така через реакцію против новітньої галицько-української] мови наукової, так пересипаної неологізмами і чужими словами та зворотами, мені се так чогось збридло, що я навіть впала в другу крайність, і Ви можете мене за се лаяти, але других вилайте вже краще ие за бідність мови, а за її багатство (часто легко здобуте). «Знатних іноземців» я запевне перекладати буду, я і раніш їх не цуралась,— тільки не можу обіцяти, що на сьому скінчу всі мої заходи, бо моя така натура, що я мушу від часу до часу щось писати і не можу навіть добре собі самій об'яснить, навіщо я часом пишу, одно тільки можу сказати, і прошу Вас вірити сьому, що я роблю се не для «помпадурства у Львові». Я довго думала над сею Вашою фразою і примірювала її до себе, але, здається мені, вона до мене не прийшлась. Кажу Вам по щирості, що все моє досьогочасне писання я вважала за роботу, в той час як писала його, і тільки через те давала його на люди; може бути, що ся робота пропала марне, звісно, се мені жаль і ніяке «помпадурство» мене не потішить, коли се так,— ну, що ж, приймемось з другого кінця, може, таки що-небудь вийде, в 23 роки ще можна починати спочатку. Погано було те, що досі ніхто зо мною не говорив так, як Ви, критика моїх знайомих і рідних оберталась більше на мову, стиль і т. п., а нідто не хотів чи не міг взяти діла в корінь. Я Вам, здається, казала колись, що дивуюсь, як у мене не розвилась манія грандіоза,— де ж, з 10 літ попасти в поети! Я справді думаю так, ало разом з тим думаю, що вона таки не розвилась.

Досить сього філософствування. Не сердьтесь за «Evan-giles», я його кінчу, і до «Народу» воно тричі буде готове. Я не знала, що його треба в «Ж[иття] і сл[ово]», а думала, що воно піде в «Нар[од]», коли скінчиться Біблія, і через те не спішила. Верна я покинула, «Histoire sainte» давно. «Раденького» через те не посилала, що думаю --краще його вкупі поправляти, я ним недовольна, якось

виходить fade \ певне, не вмію я таких речей писати, а до того мені сей genre [66] чогось хірургію нагадує. Врешті, побачимо, може, се ще не так погано, як мені здається. Ну, до побачення! Цілую Вас і Zogo, бажаю йому «в науках преіспъянія».

Ваша Леся

144. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

29 вересня 1894 р. Софія 29/IX, Софія

Люба дядино!

Тільки що отримала Вашого листа і зараз відповідаю. Далебі, здається мені, нічого Вам журитись так Лідиним переходом на іншу домівку,— так і для Вас і для неї ви-годніше буде. Адже Ліді

сидіти цілу зиму в двох кімнатах, певне, не дуже вигодно було. А потім, два різні господарства вкупі, се завжди веде за собою дрібні неприємності; знаєте, не дарма наші лдоди кажуть, що погано, коли «дві господині біля однієї печі». Ви не нарікайте на мене і Раду, чом ми Вам не написали раніше про сю справу, ми не писали через те, що се дуже недавно рішено, досить багато часу зайняли переговори з п. Бел-чевою та з хазяїном. Потім же я думала, що Рада Вам писала про се. Я ніяк не думала, що Вам ся звістка буде так прикра. Простіть, мені здається, що у Вас (і у Ради теж трошки) єсть наклін бачити речі в темнішому світлі, ніж вони єсть. Не журіться приїздом и Софію і роботою по приїзді — ми з Радою постараємось зробити половину сеї роботи ще до приїзду, та й потім будем помагати скрізь, де зуміємо. Я ж тепер вже не така розварена, як була при Вас.

Владая, купання і виноград вернули мені силу, витрачену за сей рік, і я можу Вам на ділі показати, що не боюся роботи. Звісно, клопоту. Вам трохи буде, але що ж, без сього не можна. Добре, що Ліда так недалеко вибирається, через се легше буде перенести речі і можна буде робити се помалу, без великої заметні. Головне, діло в тім, щоб Ви себе не розстроювали даремне і не думали

про ті прикрості, яких, може, ще зовсім і не буде. Хто його знає, чи у мене так багато оптимізму од природи, чи тут яка інша причина, але справді я в сьому факті Лі-диного переходу бачу тільки переміну до кращого, бо ні Ви, ні Ліда не в стані дбати про дві сім'ї, а розділятись на два хазяйства при одній кухні і спільних служницях неможливо. Дуже б я хотіла, щоб мій оптимізм передався Вам. Не варт так журитись про сі властиве дрібні речі. Для дядька неспокою жадного не буде, бо всяке прибирання в хаті і стирання порохів (се ж найлютіша річ!) буде скінчено раніш його приїзду. А щодо його лікарств, і молока, і іншого всього, то се ж і ми з Радого можемо наглянути, коли Вам не буде часу. Врешті, при помочі Великої у нас господарство тепер іде ліпше.

Раджу Вам тим часом не думати про сі речі, а коли Ви хочете поспішити приїздом в Софію, то зробіть се краще ради мене, а не ради Вахлих господарських клопотів. Не дивіться так сумно на повертання до нас, а то я ще знайду причину до образи, та й втечу в Росію, не діждавшись Вас, от і буде штукд!

Цілую Вас міцно і прошу не журитись, коли Вам що-небудь значать слова Вашої Лесі.

145. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

7 оісовтпя 1894 р, Софія 25 сент[ября]

Дорога мамочко!

Не послала я досі листа Радиного, бо не знала, де ви і куди вам писати. Папа радить писати па його ймення, але ж у нього маса проектів подорожів — і в Київ, і на призив, так що, я думаю, лист тільки може завалятись в. Колодяжному, і Раді буде прикро.

Що се нового папа хоче робить з Дорого? Чого її везуть в Київ? Чи вона там всю зиму останеться? Напишіть ясніше. Коли треба, я до початку нризиву приїду глядіти Дору. Нащо її тягти в Київ?

Наші ще не приїхали, будуть па сім тижні. Цілˆо тебе і всю колонію учену.

Твоя Леся

146. ДО М. І. ПАВЛИКА

9 жовтня 1894 р. Софія 18jˆ-94, Софія

«Бажання Ваше увзглядняю і вірші нехотя пишу» (так починається одна пародія), себто пишу для Вас переклад (через те так пізно, що досі я не була вдома). Признаюсь Вам, що німецькі вірші мені не подобаються по формі, важкі вони і занадто німецькі, а знаєте, як дядько каже: «Коли вірші не дуже добрі, то вони погані». Краще їх нігде не друкувати, тим більше що і переклад «не дуже добрий» (він не може бути добрим, принаймні у мене). Я переклад зробила для Вашої, власне, потіхи і прочитання — правда ж, се досить уже безкорисно? Німецькі вірші, здається, Вас трошки засмутили і настроїли на поважний лад, у мене ж, як бачите, отримався інший ефект! А може, се й незалежно від них якийсь такий сливе дитячий настрій у мене сьогодні (вже аж Рада з мене сміялась). Я сього вечора тричі сміялась до сліз і тепер навіть не можу пригадати над чим... Се рідко буває... Позавтрьому наші приїдуть з Парижа. Я вже за ними скучила, пора, давно пора їм вертатись. Боюсь, коли б не прийшлось мені виїхати звідси раніш, ніж я думала,— коли се (наші домашні діла) випаде так, то я буду в Галичині між 10 і 15 ок-тября ст. ст. Але сподіваюсь, що того не треба буде і тоді я виїду 1 ноября ст. ст. Ну, та ще побачим, як там буде. Сьогодні мені щось не думається про виїзд.

Ой доленько, вже друга година ночі, а завтра треба рано вставати! Бувайте здорові, та нехай Вас не скандалізують оці дурниці, що я сьогодні понаписувала. Не все ж, справді, журитися. Вдармо лихом об землю, хай вороги плачуть. От як!

Л. У.

P. S. Обіцяну рукопись не хочу виправляти без дядька, пізніше трохи пришлю або вже привезу. А Ви мепе за се не лайте, а то ще візьму та й розсерджусь.

Посилаю Радии портрет, він недавно тільки зроблений. Так не будете лаять?

147. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

31 грудня 1894, 2 січня 1895 р. Софія 18 94

Люба Олесю!

Давно вже збираюсь писати до тебе, та все ніяк не виберу часу. Тепер у мене чимало роботи, все помагаю Раді шити різні дарунки на свята, а окрім того Рада з своїми товаришками хотять врядити на свята живі картини, то я їм шию костюми, бо вони не знають, як такі речі робляться. Рада не має часу довго займатись сими речами, бо учиться і ходить щодня на який-иебудь урок або має урок історії у дядька. Я теж мато дещо до читання й до писання, але пізніш Ради лягаю спати (аж поки дядько не ляже, а се часом буває досить-таки пізно), то більше маю часу для роботи. Дядько тепер їздить на лекції, але па сьому тижні вже перестане, бо зайдуть різдвяні вакації. Ми тому раді, бо він у тому училищі тільки простуджується раз у раз, так воно хороше построєне (як, впрочім, сливе всі болгарські доми). Тепер дядько все кашляє, але остатні дні менше, ніж перед тижнем. Врешті, взагалі йому зимою завжди трудніше, ніж літом, та все ж сю зиму ліпше, ніж минулу було. Головно, що не так він сумує, ми (я та ще один його знайомий) не даємо йому скучать. Єсть, правда, інші причини, що дражнять йому нерви раз у раз, але того вже не поправити... Про се все писати трудно, бо прийшлось би дуже багато роз'яснять, нехай вже на словах колись. Ти, може й справедливо кажеш, що я по так пишу листи, як слід,— се мені й мама завжди казала, але ж тут не одно неуміння причиною. Напр[иклад], мепі дуже розбиває настрій те, що мої листи так довго йдуть до вас, страх як се заважає думкам. От іще хотіла б я знати, де ви маєте бути на свята, чи в Києві, чи в Колод[яжному]? Ти пишеш, що до вас приїдуть хлопці на свята, куди се, власне, до вас?

268

■ j

І як приїде Миша, сам чи з Шурою? Добре вам буде на свята! І пащо се оці три дурні границі лежать межи нашими двома родинами! А як би могло бути славно нам жити. Рада все думає про те, як би їй поїхати в Росію, певне, вона собі зовсім іншою представляє Росію, ніж вона справді є. Рада подає тобі совіт, щоб ти для сковзалки купила собі шнуровані черевики, а не на резинах, бо шнуровані міцніше держать ногу і вона через те не вивертається. У Ради тепер patinage [67] — злоба дня: вона вже досковзалась до того, що раз на льоду провалилась, однак все-таки не кається. Сьогодні йде дощ, і, значить, adieux patinage! [68] Зовсім кисла зима сього року в Болгарії, се неприємно, бо, здається, для дядька ліпше мороз, ніж отака пакость з туманом і дощем.

Ну, стій, коли вже ти хочеш подробиць, то я тобі опишу день у нас, се, здається, ліпший спосіб. Ранком, раніше всіх, встає дядько і виходить в столову писать і нить молоко, поки його хату прибирають (се роблять чогось дуже довго, бо взагалі болгари скорості не люблять, як і наші поліцуки), потім встаємо я і Рада, по більшій часті в один час, потім дядина (вона лягає завжди в 2 г. ночі), тоді всі йдемо в столову пити каву (дядина п'є чай), і дядько нас вітає: «А! Здрастуйте, жаби!» (Жаба — слово не «уничижительное», а «ласкательное», я часом буваю удостоєна епітета «жабенятко новоградволинське»).

Коли Рада встає раніш пас, то не пускає нас в столову, бо учить там свої уроки музики, відколи настала зима, то фортеп'яио стоїть там. Грає вона різні етюди, більш-менш маркітні (як то звичайно) і твердить напам'ять 1-шу сонату Бетховена. У Ради учителька музики якась чуднувата і до того гнітить її своєю «системою Ле-шетицького», що, певне, врешті зовсім одіб'є хіть до музики.

В 10-ій год[ині] приїздить звощик з фаетоном (тут звощики куди ліпші київських), і дядько їде на лекцію, а Рада йде на урок музики або сідає вчити уроки на після обіду. В 12 г. дядько вертається, іде з годину відпочити. За той час, як його нема дома, дядина старається, щоб скінчили прибирать і провітрювать хати, але се пе завжди удається. Взагалі дядина страх як томиться над

своїм cassetete chinois \ як я називаю її господарство. Помогти ж їй трудно, бо вона не дає, та й дядько привик, що вона все впоряджає, і через те не вірить в роботу інших. В 1-й год. ми обідаєм, за обідом, коли дядько мається ліпше, багато розмов, анекдотів, а часом і спорів. По обіді, коли ми п'ємо «турско» кофе, дядько йде спати і спить години 1 2 — 2. Рада тим часом знов іде на урок літератури або німецької мови. В 5-й або 6-й год. ми всі п'ємо чай, а дядько молоко, я часом іду з своїм чаєм до дядька в хату і там розмовляємо, або він собі пише, а я читаю його книжки та розглядаю усякі єгипетські морди (Maspero[2] і т. п.). Коло того часу приходить Ліда, часом з нею Ваия, Міка до нас по ходить, відколи зима стала, розповідають різні софійські новини, при чім Ліда гаря-читься і лає болгарську політику, болгарських] політиків, Ваня при тому посміхується і примовляє: «Гайде-гай-де, Лідочка, с твоей демагогией!» А Ліда ще гірш забирає: «Non-non, c'est un sale pays que 9a! N'est ce pas, papa?..» [3] Різні такі дебати часом кінчаються дуже бурно. Взагалі у Ліди досить імпетуозний характер, се в неї вже так з дитячих літ.

21. Перебився мій лист двічі, і вже таке з нього вийшло, що я й сама не розберу, отже, не суди з властивою тобі суворістю присуду,— врешті, можеш сказати: ет!

Чого це ти на себе кожний раз видумуєш якісь небилиці? То ти зле, то заздрісне, бог зна що! Ще хто готов повірити, що се правда. Самоаналіз річ добра, але не слід його обертати в «самоедство», бо се «в большом количе-стве вещь нестерпимая», я се знаю з власного досвіду.

Я теж помічаю по твоїх листах, що ти трохи змінилась, але, мені здається, зовсім не в гіршому напрямку. Що найліпше, се те, що ти почала товариське життя, я рада за тебе.

Цікава б я побачити сю наймолодшу молочну путь. Чи стріваєш ти коли Галю Рубісову? Вона, здається, порядна дівчина.

Ну, бувай здорова! Та вже, певне, сей лист прийде на свята, то можна сказати: «Святий вечір, добрий вечір! Усім добрим людям». Цілую тебе, маму і всіх.

Твоя Леся

[1] Китайською головоломкою (франц.),— Ред.

[2] Масперо (франц.).— Ред.

[3] Ні-ні, це огидна країна! Чи пе так, тату? (франц.).— Ред.

Посилаю вам Rhapsodie Bulgare [!], вона досить трудна, попросіть перше М[иколу] Віталійовича] заграть, а потім пробуй ти сама, може, вивчиш, се досить гарна річ, основана на народних піснях.

[Чи] вислала мама ті ноти, що я її просила (Чай-ковського романси) .

148. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

1

1 січня 1895 р. Софія Івˆэб, София

Честита ти Нова година!

Бажаю тобі всякого поспіху на всіх полях, на науковому і на людовому!

Твоя Леся

149. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ Початок 1895 р. Софія

Милая бабушка!

Поздоровляю Вас з празниками і бажаю Вам всього найкращого. Ви вже хоч ради празника простіть мене за те, що я була не дуже-то акуратна в переписці з •Вами.

Сей місяць у нас було чимало роботи, перше з бібліотекою дядька, що ми приводили в порядок, а послі з усяким шиттям. Я шила собі плаття зимне, що мені дядина привезла з Парижа, а потім різні костюми для живих картин, що ми з Радою хочем устроїть на різдво. Я хочу постаратись, щоб Рада не скучала на свята і щоб згадувала той рік, коли я була з нею. Бідна дівчина не дуже-то весело живе серед сих болгар. Як же там у вас, у Радячі? Певне, будуть на різдво всякі вечори та спектаклі?

Напишіть мені, пожалуйста, де Антоніда Семеновпа? Чи вона

в Гадячі? Перед моїм виїздом вопа писала мені, що поїде з сестрами жити в Полтаву. Дайте, прошу Вас* її адрес, а то я дуже винувата перед нею, що не зібралась в свою пору написати до неї, а тепер от вже й не знаю куди. Чи давно Вам писав дядя Саша? Як там вони всі поживають? Я давно нічого не чула про них. У нас тепер все досить гаразд, бо дядькові трошки лучче, а то тижнів два тому назад він було простудився. Коли він слабий гірше, то всі в домі самі не свої і тоді якось ні писать, ні робить нічого пе хочеться, та от тепер, слава богу, лучче. Може, як-небудь ся зима краще пройде, ніж прошла. Не сердіться на пас, милая бабушка, і пишіть скоріше, як Ви поживаєте і як Ваше здоров'я. Мій по-клоп всім гадяцьким знакомим.

Цілую Вас міцпо!

Ваша внучка Леся.

150. ДО А. С. МАКАРОВОЇ

11

23 січня 1895 р. Софія 18 ■у 95

Оце які Ви, справді, дорога моя Антоніна Семеновна? Ну, виппа я перед Вами, се так, та нащо ж уже наводити на мене таке, чого у мене і в мислях не було? Тепер же я Вам по правді розкажу, чому я не писала до Вас: перед виїздом з дому було мені не до писання, бо і часу не було, та й мене самої -все одно що не було, так мої думки в різні сторони порозбігалися. А приїхавши сюди, я з місяць нікому не писала, навіть до мами з примусом писала. Стільки було нового, розмов, розпитуваннів, що ми розходились по своїх кімнатах тільки пізньою ніччю, коли вже люди не пишуть, а сплять. Ну, а потім я вже раз почала писати Вам листа, та згадала, що Ви вже, може, у Полтаві (як Ви писали мені), то й спинилася. До бабушки, як Вам відомо, я тож не дуже-то писала. А от тепер довідалась про Вас, то й пишу, не гаючись (сюди листи довгенько йдуть, то й Ваш я недавно одержала). Оце ж і вся причина мого иеписання, як бачите, зовсім проста. Тепер що ж Вам інтересного найперше написати? Скажу Вам, що, певне, на світі таки нема того, що люди щастям звуть (се, впрочім, не дуже ново!). От як я тут, здається, й могла б щасливою буть, так не

ВИХОДИТЬ. Як я подивлюся на дядькове здоров'я, то й думати про щастя не хочеться. Дуже в нього на грудях розпухло (ото все та аорта роздимається), давить воно йому то на горло, то на легкі, і кашляє він, і болить йому в грудях, зовсім погано. Оце літом було лучче, як вернувся з Парижа, а тепер знов погано. Та ще ся проклята зима софійська з дощами та з вітрами. Здумайте собі, що ми ще санпої дороги не бачили, а від Нового року до водохреща все дощі йшли. От сторона! Та й взагалі тутешня сторона ие дуже мені до сподоби, дикості ще багато. Коли б Ви

знали, які тут речі робляться в «вьіс-ших сферах» (та і в нижчих теж)! Куди там середні віки! І люди в цій Софії чудні — збор з усього світу, як зберуться до наших гості, то одразу на чотирьох мовах говорять. Сама Софія має вид звичайного, сказать би, нашого губернського міста, тільки що княжесьшй дво-рець замість губернаторського дому та міністерства замість усяких «присутствій». Була я тут і в їхньому парламенті («народно собрание»), сподівалась щось дуже цікавого побачити чи почути. Ну, спершу воно й цікаво, як князь з великим парадом приїздив одкривати «собрание», говорив річ, а потім в перший раз мені вдивовижу була вся парламентська процедура, та тільки як я те все постигла, то так скучно стало, що я й ходити покинула. Більш там воду товкли, ніж діло робили. Та ще й те, що мені, як людині чужій, їхні справи мало відомі, то й мало інтересні. Та ще там в парламенті голос погано розходиться, то половину слів не чутно. А то, Ви ие думайте, я б усе второпала, бо я вже тепер по-болгарськи трохи тямлю. От і в театрі болгарському була, то все розібрала. Була драма з часів болгарського повстання проти турків. Доволі інтересна. ІЦе ж ми з Радою були у самій настоящій Болгарії (тут не настояща!) — у Філіппополі. Се дуже гарний город, в турецькому стилі побудований, з мечетями та мінаретами, і люди там такі восточні — болгари, турки, греки, цигани. Таке все чудне, вулички тісні, турецькі доми без вікон на вулицю, через що всі вулиці здаються сліпими, турецькі базари завалені виноградом та всякою садовиною. А кругом гори Родопські та Балканські, надзвичайно гарні. І от чудно, річка в Філіппополі, Мариця, так похожа на Псьол, що я аж пожалувала, чом з нами дядька нема, щоб він на неї подивився. Коли б мені, їдучи додому, попасти на

Дунай та поїхати через Балкани, та вже не знаю, чи се випаде.

Вам, може, й скучно читати про такі турецькі враження, та коли ж тут все таке. Написала б я Вам більше про наших, та Ви про них з листів до бабушки читали, а щодо інших речей, то, може, й інтересно воно, та про нього в листах скучно писати. Дасть біг, не остатній рік на світі живем, ще колись побачимось, то поговоримо. А тепер у мене до Вас просьба: напишіть, коли знаєте, чим скінчилась історія тих людей,— забула я, з якого вони села, чи не з Красної Луки часом? — що то торік одно одного різали, щоб «у царство небесне увести», як вони казали, і чи не вияснилось ще що-небудь в сьому ділі, наприклад], які там вони «святі книги» читали? Все те мене дуже інтересує, бо я чула, бувши в Гадячі, про сю справу і багато про неї думала.

Коли Ви мені про се не забудете написати, то я буду Вам дуже вдячна.

Не дбайте Ви про те, як Ви пишете листи, пишете Ви їх вже ж не гірше, ніж я, а вже найкраще чоловік пише тоді, коли не думає про своє писання. Я до листів літературної критики не прикладаю, то мені можна писати без усякого страху. Що то вже [за] переписка, коли до неї треба «со страхом божим и верою приступати»!

Не журіться Ви так дуже гадяцькими правами — подивились би Ви тут! Свинства ще скрізь на світі чимало. А коли в Гадячі є ще такі добрі, щирі люди, як Ви, то ще, значить, і там можна жити. Бувайте здорові!

Цілую Вас міцно і прошу пересердитись, бо з Вашого листа я бачу, що все-таки ще сердитесь на мене.

Ваша Л. Косач

P. S. Краще не показуйте бабушці сього листа, а так хіба дещо перекажіть, та не кажіть про дядька всього.

151. ДО М. І. ПАВЛИКА

ц_23

23 січня 1895 р. Софія 18 *—|— 95

Шановний друже!

Ви не бійтесь, не з тим я листи починаю, щоб напастись на Вас за неписання до мене, Вам гам, відай, «циганські діти не милі», то куди вже там листи розписувати. Може, Вам не так-то цікаво і чужі листи читати, але вже вибачайте, діло маю. Оце я написала листа до товаришів (прочитайте його) та й не знаю, як послати, бо не маю ні одної певної адреси, я б послала його братові у Дорпат, та він недавно з одної халепки викрутився, то коли б у другу не попав. Друкувати сього листа пе варт/бо се ж ие «універсал до люду вкраїнського», а простий товариський лист. Шкода, що не можу підписати свого ймення, але сподіваюсь, що по почерку пізнають. Звернутий він до тих молодих людей, що приймали участь в юбілеї (себто радикалів укр[аїнських], чи, як їх звуть, драгоманівців). Я просила б Вас переслати його до A. G., а він щоб пустив його в Києві між тими товаришами, яких він стрівав у мене, надто під конець мого пробування там. Тільки не так званій «Літературній громадці», там занадто різношерстий народ, і мене з ним більш спогади зв'язують (найліпше дати тому, що перекладав на укр[аїнську] укупі зо мною один адрес па юбілей, окрім того, переслав би його в Чернігів (там він знає мого товариша) і в Дорпат, нехай би мої товариші читали його в своїх компаніях, може, що з того вийде, щонайменше «вив'яжеться дискусія», як у Вас говорять. Дядько дивиться на сей заход скептично і друкувати листа не радить (я й сама тої думки), ну, та все ж таки послати можна, каже він. На сім тижні пришлю я Вам, н а п е в н е, одну свою роботку — «Волинські образ-ки»,

коли вона Вам невлад буде, то дайте її в «Життя і слово», хоч я й не думаю, щоб вона туди пасувала. Ви не сердіться, що я не прислала Вам тієї роботи, що обіцяла літом, се не через недбальство, я її писала, але вона не так вийшла як би я хотіла, видно, мені такі речі не вдаються. Жаль буде, коли мої образки запізно прийдуть до «Народу», врешті, Ви їх тоді де-небудь приткнете (в «Житті і слові» чи деінде). До Нового року я не мала часу писати, багато було хатньої роботи і люди вештались, а вже ввечері, коли найліпше писати, я була втомлена і зоставалось тільки лягати й читати. Ви ж ие забувайте, що я тут учуся, отже, більше читаю й слухаю, ніж пишу. Біда наших українських писателів у тому, що вони більш пишуть, ніж читають, а як і читають, то все більш своє, не хотілось би з них приклад брати. Шкода мені, що не можна більше помагати дядькові в роботі, та все ж я помагаю йому, скільки він дозволяє. Він оце, бідний, кашляє все міцно, тільки сьогодні мовби трохи не так, а то ж, було, аж по ночах не спить; ще та біда, що тут і лікарів добрих нема. Нема гірше, як дурний лікар, часом більше пошкодить словами (знаєте, ота лікарська щирість, як у Нотнагеля!), ніж поможе рецептами. А тут ще й зима у нас гнила, на водохреща дощ ішов, та й тепер невідь що таке, вітер такий, що голову зриває. Не смійтесь — у нас питання про погоду дуже важне! Журять дядька Ваші галицькі справи, та й я була така люта, прочитавши про штуку Д[анилови]ча з «Хліборобом», що якби моя воля, то я б сього пана не то з партії вигнала, а загнала б там, де вже й перець не росте. «Да, жестокие, сударь мой, иравы»,— скажеш тільки, слухаючи про галицькі справи. У нас хоч і лінивство, і недбальство, і страх, та все ж хоч етика ліпше. Сі панове не знають, яку шкоду вони роблять всій справі своєю безличністю. Ну, та нехай їм біс! Бувайте здорові, мій бідний друже. Рада Вам кланяється.

Л. К.

152. ДО М. І. ПАВЛИКА

21-3

3 лютого 1895 р. Софія 18 95

Шановний друже!

Посилаю Вам обіцяну роботу, властиве, початок її. Коли Вам такі речі годяться, то я згодом ще надішлю два-три подібні нариси, що мають іти під тою ж йазвою («Волинські образки»), на сей раз буде одного. Се справжні образки з натури, сливе дописи, тільки що мені не подобається форма кореспонденційна, то я собі

їх писатиму в напівбелетристичній формі, так мені самій цікавіше, а я впевнилась, що тільки те цікаво для читача, що було цікавим для пишучого. Правда ж? Певне, через те мої публіцистичні проби виходять погано, що мені їх не конче цікаво писати. Отримали ми фотографії. Два види на Псьол гарні, але двір дядьків міг би ліпше вийти, коли б його з іншого пункту зняти. Але, звісно, і так се було приємно. Дядько тепер показує всім гостям «свою

батьківщину» і розказує про неї, згадуючи свої подорожі по лій та гостювання...

Не можу Вам нічого порадити щодо книг, та й ніяк тепер уже — Ваш лист прийшов у той час, як ми сиділи вкупі з дядьком, і я не могла не дати йому сього листа, то от вже тепер мені трудно бути в Вашій юбілейній конспірації проти нього. A propos, яне хочу, щоб він знав, що Чайльд виписаний по моїй раді, прошу не видати мене, якщо дядько питатиме. Врешті, от моя рада: може, вийшли які нові твори по історії та етнографії України, то з них виберіть що: небудь. Добре було б, якби достали добру і детальну карту (мапу) Полтавщини (видання генерального штабу, наприклад), а то й взагалі українських губерній; скільки раз дядько при мені жалував, що нема у нього такої карти нового видання. Врешті, пе знаю, чи се годиться і чи не дуже буде видно тут мою участь.

Рада буду, коли мій лист до товаришів послужить. хоч па що-небудь. Ви кажете: галичани його не варті; мені здавалось, що я там не дуже-то прислужилась га-личанам-інтелігентам взагалі, а радикальній партії по-частно, та се й не було моєю метою — прислужування їм. Мені душа горить, що справа гине, а ваших гіа-нів-радикалів, окрім двох-трьох людей, я ні за що вважаю, у compris [69] і «золоту голову», задля них я і мізинним пальцем не ворухнула б. Правди у них нема ні на гріш, я в них не вірю.

Людмила Михайлівна обіцяє Вам свого портрета, як тільки матиме. Ліда теж; Ліди Ви не бійтесь, вона зовсім не страшна, тільки що швидка і гаряча дуже. Написала б Вам про неї і про всіх більше, але вже й так ледве розумію, що пишу, за поспіхом — сьогодні особливо багато маю роботи з писанням. Бувайте здорові! Вірте, що я завжди готова помагати Вам, чим можу.

Л. R.

P. S. Посилаю 20 гульденів, половина на «Народ», половина на «Поступ». Для «Поступу» збираюсь писать брошуру, не знаю, як вийде, ще треба багато читати.

153. ДО М. І. ПАВЛИКА

12 лютого 1895 р. Софія 18- іі_ії 95

Шановний друже!

Nie mila ksiˆdzu ofiara — idz, ciel§, do domuT,

Не треба «Народові» моїх грошей, дайте їх на «Поступ» — «толкоз ми по добре»[70]. Щодо членства, то я ще сього не зважила, у всякім разі, я надіюсь бути фактично його членом, коли не формально. Я не знаю й так, чи не завдадуть мені прикрощів добрі люди на повороті додому. Врешті, ще побачимо. Ви розумієте, що я не «страха ради» роздумую, а ради практичних причин, я б не хотіла в'язати собі руки більш, ніж вони вже зв'язані, у мене тепер думка росте і вже й так переросла ту рамку, в якій можна робити що-небудь одкрито в Росії. О, якби я була певна в своєму таланті!.. Ну, та що про се говорити?

Про комісіонера дядько Вам писав. Хату дядькову можна ширити, хоч дядько не зовсім її признає, але, на мою думку, то ще не багато значить, що ганок змінений. Не дуже палягайте на дядька з роботою, бо він і так робить не тільки «все, що може» (от зопсували хороше речення добрі люди!), але й більше, ніж може, треба пам'ятати, що він тепер погано мається, відколи його вчепився той кашель. Коли б Ви знали, яка се тяжка річ і для нього, і для всіх, оті приступи кашлю. Тепер мовби трошечки легше, а то днів два тому назад був такий напад, що сливе ділу годину тривав. Звісно, це його мучить дуже, і яка ж тут уже сила до роботи? А тут люди шарпають з усіх боків, і французи, і лондонці, і німці, і Ви — треба ж на всіх поспіти. Фольклорні болгарські праці сьогодні посилаю Вам * — читайте. Постараюсь познаходити і російські праці і пришлю Вам їх заголовки, а як буде можна, то й самі книжки.

Дуже б хотіла я написати якскоріше свою брошурку, але не можу обіцяти дужо скоро, бо треба ще прочитати дві товстющі німецькі книги та одну англійську — со ж не жарти! Не хотілось би, щоб на моїй книжці стояв невидимкою епіграф: «Бігла через місточок, вхопила кленовий листочок, бігла через гребельку, вхопила водиці крапельку, тільки ж я пила й їла»...

Ох, галицькі справи, галицькі справи! Que le diable m'emporte, si j'y comprends quelque chose! [71] Далебі, інший раз думаєш: «Ей, взяти б віника, замахнути разів два-три, вимести всю барвінщипу, романчуччину і багато іншого в придачу, то принаймні чисто було б!» Показував мені дядько лист Ок[уневського], хоч убийте, нічого не розумію. Але навіщо я вам пишу про се, як воно і так Вам обридло?

Що б Вам про наших написати? Ліда і Рада оце недавно скінчили бальовий сезон, а то таки чимало танцювали, раз навіть

у свого князя на вечорі, з Радою і дядина їздила. Тягли вони й мене, але я зоставалась дома, бо одно, що не випадало кидати дядька самого, а друго, що я нічого не розумію в таких розривках, як і взагалі не люблю великого товариства. Раз тільки була я з Радою у її знайомих швейцарців на маленькій вечірці (Рада страх любить танцювати, як і слід в 17 літ), та й то потім вимкнулась і пролежала піввечора в темній хаті. Видно, для сього треба іншої натури.

Стараюсь, щоб Рада ходила в концерти і взагалі не дуже засиджувалась дома, бо воно ще таке молоде, а кругом так багато сумного, то нехай би собі погуляло, коли може. Ліді було трапилась прикрість, хлопчик її було прибив собі руку і лежав три дні слабий, тепор вже поправився. При Лідиній експансивній і нервовій натурі такі випадки їй дорого коштують, вона занадто піддасться кожному враженню. Для неї, по-моєму, велика шкода, що вона не пішла на ширшу дорогу, а зачинилась у сім'ї сливе виключно,— на дрібницях розтратить свою вдачу. Врешті, се, може, розумування старої дівчини in spe [2], краще тих родинних справ не чіпати. Тільки не знаю, мені чогось шкода тих жінок, що приносять такі великі (і хто знає, наскільки потрібні) жертви. Я, здається, не могла б так офірувати себе, мого альтруїзму на се не стало б.

Здається, годі філософствувать, бо вже нема часу. Сподіваюсь, що Ваше здоров'я поправиться і що з ним не так вже погано, як Вам здається, може, то так, часове погіршення. Мені якби не анемія, то зовсім добре було б, ну, та, врешті, і так нічого собі — як не може бути зовсім добре, то нехай буде хоч не погано. Бувайте здорові!

Л. R.

154. ДО А. G. МАКАРОВОЇ

Друга половина лютого 1895 р. Софія

Дорога Антоиіна Семеновна!

Спасибі за Ваш лист, що так хутко і подробно Ви написали все, що я Вас питала. Дуже прошу, коли що почуєте про подобні справи, пишіть мені. Я хотіла б, щоб люди про се знали, хоч воно і сумно. Сумна правда не стане веселішою від того, коли її сховаєш. З гірким жалем читала я про Вашу журбу, і за що, справді, Вам отаке лихо? Не одважуюсь нав'язувати Вам мої радщ щоб потім не жалували на мене, тільки скажу Вам, що коли я була у Харківщині, в Сумському уїзді, у тієї баби, що то лічить людей гарячими ваннами, то у неї було немало слабих, таких, як Ваш брат, і вони дуже добре піддавались ліченню. Там навіть були люди з мокрим лишаєм (lupus [1]) або з чимсь подібним до нього, і вилічувались так, що сливе сліду не зоставалось від тих страшних

ран, що перше покривали все лице, немов якою маскою. У неї лічитись не дорого, бо вона ціни не назначає, а всякий дає їй, скільки може. Живуть хворі на хуторах у сільських хатах, без великих вигод, се правда, але все ж при догляді. Я платила хазяйці своїй рубля в день (за хату і все «содержаиіє», т[о] є[сть] їду, вапни і пр.), але, здається, можна й дешевше. Лічить вона тільки літом, починаючи з мая. Врешті, Ви, коли інтересуєтесь, то розпитайтесь у старої Рудчспчихи про сю бабу (я забула бабине ім'я!), її племінпик їздив лічиться, але в нього була чахотка, то, звісно, тут уже ніхто не поможе. Одно, за що можу ручатись, що ся баба не мошенниця, вона не вірить ні в які шептання, виливання і т. п., а лічення її дуже схоже до лічення грязевими ваннами в Криму, тільки що там ванни гріються на сонці, а в неї піч служить сонцем. Скука у неї диявольська, але чого чоловік не витерпить, як знає, що се треба! Ви все-таки розпитайтесь про неї і попросіть бабушку запитать дядю Сашу, що він чув у Харкові про її лічення від тамошніх лікарів, я знаю, що над нею була комісія і врешті їй позволено лікарювати.

Мені хочеться вірити, що 'Ваші діла ще поправляться, так воно часом здається, що вже нема виходу, а воно, дивись, і знайдеться зовсім несподівано.

Спасибі Вам, дорога моя, за прихильність до дядька, якби я Вас зовсім не знала, то вже за одно се любила б. Шкода тільки, що Ваші милі бажання, певне, даремні, бо нема надії, щоб дядько міг вернутись у свій край, принаймні поки діла йдуть так, як тепер, а йдуть вони далеко не ідеально.

Напишіть мені, чому іменно не до сподоби Вам Франко? Се мене інтересує.

Прошу, не ідеалізуйте мене так дуже, бо ще, може, колись прийдеться лаяти, то вже- буде ніяково.

Бувайте здорові, бажаю Вам кращої долі.

Л. К.

Ваш отзив про «Брюса» дуже утішив мене, все-таки варто жити, коли так!

155. ДО М. І. ПАВЛИКА

41—23 г

23 лютого 1895 р. Софія 18——95

Шановний друже!

З нетерпеливістю чекаю другої половини «Щароду]», де будуть наші адреси. Дядько був надзвичайно зворушений, читаючи про ювілейну справу. Та справді не міг він не бачити, що його ювілей був чимось іншим для нас усіх, ніж звичайні ювілеї з гречними промовами. Се справді було свято свідомої себе України. Шкода тільки, що завчасу не сповістили європейських

вчених, товаришів дядька, їх привіти були б приємні для дядька і корисні для справи. Тут є і моя вина, що пе догадалась та не дорадила кому слід,— ну, що вже — мудрий лях по шкоді! Хоч, може, й тепер ще можна поправити, замітки в чужих газетах. Дядина просить Вас послати ювілейний номер в Париж (a M. Dr. Holstein, Avenue de Vagrat, 29 [72]) та Кузьмі (Geneve, 11 route de Caroline, Imprimerie Ukraine 2) і нам ще одно число, бо тут люди просять читати, а нам свого не хочеться пускати з рук.

Бувайте здорові і бийте лихом об землю!

Л. К.

156. ДО М. І. ПАВЛИКА

14

26 лютого 1895 р. Софія 18 -уу 95

Шановний друже!

Дивно, як се вийшло! Якраз і я було написала до Вас листа та й спалила його, щось він мені дуже недоладним здався,—- видно, то вже така пошесть була на невдалі листи. І причина якраз та сама: такий лист вийшов «вішальний» (хоч вішайся) ; погано було в нас, дядькові погіршало (та й тепер все погано), мені ніхто листів не писав з дому (і тепер так), ваші галицькі справи засмутили мене, а надто дурне плутання людей з Барв[ін-ським] не то засмутило, а просто розлютило до. крайнього ступня, я навіть ие думала, що маю в собі стільки злості, аж Рада дивувалась на мене, дивлячись, що я зовсім сама не своя. Ну, все оце не перемінилось, але вже так я взяла себе в руки, роздумалась і прийшла до можливості писати більш-менш по-людськи. Лист A. G. не здається мені таким-то вже лихим, головне те, що він збирається (коли ж би то «гріхи пустили»!) їхати до Вас, запевне, тоді ліпше розбере справи і поміч ліпшу дасть. Не думаю, щоб у нього був замір ображати Вас чим, се щось па нього не схоже, Ви, певне, гостріше прийняли справу, ніж вона ссть. Знаєте, в листах, та ще при такому непевному листуванні, як Ваше з ним, трудно часом як слід розповитись без ионорозуміннів. Я чомусь думаю, що «Щарод]» не загине. І взагалі вірю в нашу справу, що вона таки буде жити й рости, певважаючи на Д[ани-лови]чів е tutti quanti*. В ній є велике зерно життя — прихильність селян, хоч би й малого числа їх на пертий раз. Сподіваюсь, що будуть і товариші ліпші, а то невже ж таки рішити, що «нема в світі правди, як тільки в бозі та в мені»? Все ж таки у вас можна б, якби люди та енергія, робити і жити, а от у нас!.. Знаєте, я все ж таки трошки оптимістка, чи то скоріш прогресистка, і думаю, що світ іде не до гіршого, а до кращого, тільки коли б він скоріше йшов, а то стільки сили й людей даремнісінько гине. А у нас, на Україні, ще багато мусить загинути марне (чи, може, так буде здаватись,

що марне?), поки що-небудь людське вийде. І я і всі мої товариші, певне, роковані на марну згубу, та й нехай би, якби ж з того просвіток був комусь... Від нового панд маємо добрі дарунки: «Оставьте бессмысленные мечта-пия!» — от вам і «весь сказ». Так-так, помаленьку рухається колесо прогресу. Я згадала, як мій малий брат колись, їдучи осінньою розкислою дорогою, усе по перестаючи тримався за люшню, сидячи сам па возі, і иомои щось підпирав; коли ж я спитала його: «Чого ти, Мм-косю, воза тягнеш?» — «Та то я помагаю коням везти, а то ми зав'язнемо». Отак і я тепер готова «помагати», аби не зав'язнути.

Посилаю Вам оце до «Иарода» виписку з одного листа з Полтавщини про одно діло* тяжко вражаюче. Як я його прочитала, то й сама стала на увесь день немов божевільна, тільки вже запевне моя манія не була religiosa![73] Там, у Полтавськім, у Гадяцькім, Ромеп-ськім і других повітах розпросторилась m a п і a г е 1 i-giosa[3] (люди світла шукають!), і до чого доводить та спотворена віра! Якраз позаторік, коли я була там, трапилась біля Гадяча в селі оця страшна пригода, але тоді ще не відомі були її подробиці, відомо тільки було, що один чоловік, начитавшись якихсь книг, зарізав свого брата, аби «увести його в царство небесне», а потім хотів і всю свою родину порізати, та люди не дали. Було слідство (я вже тоді не була в тому місті), чоловіка того посадили в шпиталь для божевільних, і завелось діло. Оце тепер згадала я про се діло і просила одну знайому людину, що живе на місці, розпитати і мені написати, як воно все те було, власне. Ось що вона мені передає зо слів родички тих нещасних людей:

«їх було чимало: батько, мати, старший брат (жонатий і мав п'ятеро діток), менший брат (недавно оженився). Люди вони багаті. Старший брат хлібороб був, а менший у школі вчився, і усього діла було у його, що книжки читав. Був він на вид блідий, немов замучений, мало здоровний. А старший дуже крігікий був чоловік. З сторони вони були, як і усі люди: і в хаті так було, як у людеія, і у церкву ходили, і причастя приймали (тільки люди казали, що вони, одходячи, випльовували те причастя). Усі вони молились якось по-своєму (не знаю як) у коморі, де не було ікон. Тільки одна із їх сім'ї (жінка меншого брата) не держалась їх віри. Чоловік принуждав її прийнять їх віру і бив її за те, що вона не хотіла сього. Обидва брати жили із жінкою старшого брата, а друга жінка плакала у волості, що її даром покрили, що вона дівчина. Перед великодніми святами вони говіли у страсну неділю, і все було як слід. Понесли паски святити, тільки тих пасок не їли, а після обідні пішли у комору богу молитись по-своєму. Трохи згодом повиходили із комори і пішли в хату. Потім

брати пороздягались дочиста і стали бігать голі по огороду із свічками засвіченими. Повроблялись у грязь, у навіз і повходили в хату. Тоді повдягались такі нечисті, як і прийшли, позасовували двері, позавішували вікна і посідали. Менший почав шити чобіт. А старший каже: «Лучче заріж мене».— «Ще не прийшло времня»,— од-казав менший і став ходити по хаті. Бігла кішка, він її піймав за ноги і вдарив нею матір по виду. Мати засміялась. Жінка його злякалась і думає: «Як би його втекти?» А він глянув па неї і каже: «Як утечеш, так заріжу», немов знав, що вона подумала. Тоді взяв шило і став штрикать куди попало старшого брата, а той його. І ніхто з них ні кричав од муки, ні стогнав. Так вони довго штрикали один другого. Потім менший узяв великий-великий ніж і став рубати голову старшому. А вони усі сміються (і жінка старшого!). А менша невістка зомліла. На дрібні шматочки порубав голову (а той і не застогнав ні разу!), тоді розрізав йому живіт, кишки ви.-пали... Менша невістка одійшла та й вискочила з хати. Батько тоді каже: «Синку, що ти робиш?» А він: «Мовчи». Прибігли люди; а двері знов засунуті. Виломили двері. Менший брат не давався, насилу десять чоловік його звалили (а який хворий був!). Зразу одвезли у остроґ, а потім одіслали у Полтаву на освіДительство-ваніє і усіх домашніх. Через місяць, чи що, вони усі, як є, вернулися додому. Самі розказують, що вони були тоді як дерев'яні, і ніхто з їх не зна, що вони робили. Як вернулися, то мати і менший брат раз у раз у чобіт дують, так як у самовар. Мати і тоді, як те все діялось, дула у чобіт. А як убийцю везли у острог, то він казав, що таке зробиться ще у двох мужиків, тільки не скоро. Він знов узяв до себе свою жінку, котра утекла тоді у друге село до братів. Живуть тепер, як і допреж сього случая».. Ось що розказувала їх двоюрідна сестра, а вона тоді ходила до їх дуже часто. Які книги вони читали, того не зна. Фершал, що робив «вскрытшз», казав, що все це було зроблено «в религиозном экстазе», чи то пак у «религиозном аффекте». Аналогічний випадок був у той же час у Роменському повіті. Кажуть, що такі урочисті дні, як великдень, та читання житія святих і євангелія привели їх у екстаз і вони робили, самі не знаючи що. Кажуть, що книг у них ніяких особливих не було, окрім тих житій, що вони накупили у «офеней», та по ярмарках; секти у них не було ніби ніякої, а так якесь безпам'ятство. їх і не судили, вони всі вернулися додому. Таких «религиозных помепіательств» розвелось дуже багато. Один хлопець, років двадцяти, усе виспівує псалми, тричі плює — одганяє нечистого — перед тим, як хреститься. Одна жінка казала про себе, що вона Єва, зривала із себе сорочку і ходила голісінька, соромні речі говорила і кожну мить кричала: «Давайте мені яблуко! Де

Адамове яблуко!..» Жінка ся неписьменна була. Торік привозили таких божевільних у больницю щотижня по двоє, а то й більше...

От Вам і мальованщина, або і ще гірше. Шкода, що про такі діла трудно як слід довідатись, бо вони все якось скрито розбираються, певно, щоб не дуже лякати людей!.. Добре, якби люди, що близько бачать такі події, не мовчали про них, бо такі ж «епідемії» гірші від усякої холери, а ради їм не хотять давати.

І за що стільки людей гине?

Бувайте здорові! Правду кажучи, і сей лист, такий, що саме б у піч годився... Та нехай же люди знають, що робиться в нашому світі. А Ви все-таки не дуже журіться, може, воно все колись краще буде.

Л. К.

Даремне Ви противитесь фольклору, наука як наука, і не вона в тому винна, що на світі партачів багато. За що не візьмись по-партацькому, то все вийде негідне. Згадайте соціологів і Будзиновського.

Дуже мені до сподоби п. Крушельницька на портреті і Ваша мати, хотіла б я їх бачити насправжки. Чи буде в маю п. Крушельницька у Львові? Я, може, тоді їхатиму додому, хоч взагалі не знаю, як я виїду!..

157. ДО М. І. ПАВЛИКА

17

1 березня 1895 р. Софія ˆТГ ˆ

Шановний друже!

Посилаю Вам спис творів, що Ви просили, дядько сам його дав і сказав мені, що дошукуватись тут у бібліотеці його всіх творів російських] — даремна праця! Бо він і сам не знає вже, де вони були друковані, і чи єсть вони у нього, чи ні. Прийшлось би хіба скрині з старими шпаргалами розрити, та й то хто зна, чи не задарма. Він уважає, що досить списати важніші праці, лишивши на боці рецензії, замітки і т. п. Він рішуче застерігає, щоб і не пробувати говорити про його російські остатні праці під псевдонімом, бо тим можна накликати халепу велику на добрих людей. Що ж зробите! Колись, може, прийде слушний час, коли виявиться все. Врешті, про ті праці і так ті, кому треба знати, знають. Від себе скажу, що готова і далі помагати Вам в чому треба для Вашої праці.

Дядькове здоров'я все пе добре, кашель, і їсти трудно. Здається, за остатні два теплі, зовсім весняні дні йому стало краще, але сьогодні, па лихо, знов ударила зима і знов йому

погано. Будем все ж надіятись на ліпше.

Ну, бувайте здорові! Ніколи —* зараз у мене англійська лекція (від певного часу ми з Радою учимось у одної англічанки)[74], а я ще маю багато роботи різної, Спасибі за лист Щйколаю] II, хоч я вже його бачила раніш.

Д. К.

158. ДО І. Я. ФРАНКА

18

2 березня 1895 р. Софія 18 -jj- 95, Софія

Вельмишановний добродію!

Давно годилось би мені самій написати до Вас, та все якось «за недосужностию времени и за разными околичностями» не виходило. Після таких великих і так мало заслужених компліментів, які я мала від Вас з поводу мого перекладу, я уважаю його за пе конче добрий, але ліпше не можу зробити,— мені випадало б сказати: давайте скоріш не то що «Торквемаду», а хоч і самих «Miserables» [1]. Але я, наперекір натурі всіх поетів, дуже обачна і через те попрошу Вас перше прислати мені, коли можна, «Торквемаду» (будьте певні, що я Вам його «не зажилю»), бо я щось забула, як він мені здавався, коли я його читала, нехай я побачу, який він і чи втну я перекласти його. Певна річ, що коли б я взялась перекладати, то, звичайно, віршами, інакше се б значило зложити зброю долі перед В. Гюго та ще й після того, як уже було пробувано свої сили на ньому. Може бути, що я одважусь на сей переклад, тільки по буду займатись ним у Софії, а хіба дома, бо тут у мопс багато є роботи, надто з читанням таких речей, які в Росії трудно здобути або й зовсім неможливо. Додому думаю вертатись в початку мая (запевне, через Галичину), коли не затримає тут яка-небудь force supreme [2].

Прислала б я вам до «Ж[иття] і сл[ова]» дещо з віршів, та боюсь, що з них менше користі, ніж з моїх перекладів, через те, певне, ліпше буде, коли я скоріше скінчу переклад Берна. Журить мене все-таки сей переклад Берна, дерев'яний він такий (і переклад, і сам Берн, с[еб]т[о] його стиль — протестантський). Певне, друга частина вийде ще гірше, бо я стратила душевну рівновагу, а тут уже, знаєте, не до стилю. У нас тепер погано жити, бо дядькове здоров'я значно погіршало, а се кладе тінь на всіх і на все...

Бувайте здорові! Бажаю Вам всякого поспіху на науковому полі. Ользі Федорівні моє вітання; сподіваюсь на повороті застати її в ліпшому здоров'ї, ніж було навесні. Цілую всіх Ваших «драбів»

і гречну дівчинку Ганнусю, то мені мила дитина!

Зостаюсь з поважанням

Л. Косач

159. ДО М. І. ПАВЛИКА

3 березня 1895 р. Софія

Шановний друже!

Вибачайте, забула Вам вчора послати фотографію, дуже спішилася з листом. Посилаю тепер. Дядько не пам'ятає, чи єсть у Вас така фотографія, чи ні, та все іншої у нього нема, і здійматись він не збирається. Врешті, ся добра і на нього похожа.

Бувайте здорові! Більше не писатиму, боюсь обриднути такими частими і довгими листами.

Л. К.

160. ДО 6. І. ДРАГОМАНОВОЇ

9 березня 1895 р. Софія 25 февр[аля] 1895, Софія

Милая бабушка!

Знов я запізнилась з листом до Вас! Спочатку все ждала, коли Рада писатиме, а вона так і не зібралась, правда що їй трудно писать по-руськи. А то ще й шарварок такий був першу половину января, то живі картини, тощо, все ж то я костюми шила і возилась чимало, а потім уже завжди буває так, що коли не зберешся зараз одписать, то так воно зо дня на день і відкладається. Та в нас і не дуже-то добре було, дядько простуджувався, та й тепер йому часом недобре буває через кашель. Коли б уже сей весняний час проходив, а то тут уже цілу зиму все якась дурна весна була, то дощ (і навіть з громом!), то знов сніг і вітер, от аби люди простуджувались. Тепер Ліда простудилась і не виходить з хати, впрочем у неї нема нічого серйозного, так собі кашель і горло болить. Кажуть, тут март завжди поганий буває, та, може, сей рік не буде такий, бо рано тепло почалось. За всю зиму я, може, раз десять надівала тепле пальто, а то все в літньому. Для мене воно добре, але не для всіх так. Рада уже давно не катається на коньках, бо льоду вже й звання нема. Ми з нею тепер учимось по-англійськи у одної англічанки, і Рада все ще ніяк не може наломити язик до сеї мови. Мені воно не так трудно дається, бо все ж таки я торік училась кілька місяців, тільки що роботи все ж багато, бо я беру на себе великі уроки,— стидно ж таким старим, як я, дитячі уроки брать! Зайнята я тепер немало всяким читанням та писанням, що навіть шити ніколи, як що й треба, добре, що з літа пошила все потрібне.

Недавно в Галичині справляли дядьковий 30-літній ювілей, і оце вчора получив він ті подарки, що йому дарували земляки, дуя^е гарні речі, особенно з Полтавщини все таке красиве і славно

зроблене. В Галичині на ювілей зібралось багато народу і говорилось багато щирих речей, шкода тільки, що сам дядько не міг там бути.

Людм[ила] Мих[айлівна] недавно Вам писала, то я пе маю чогось нового написати, нехай трохи згодом напишу ще. Слово даю, що писатиму частіше. Цілую Вас міцно і прошу, пишіть до нас.

Ваша внучка Леся

161. ДО М. І. ПАВЛИКА

27

11, 12 березня 1895 р. Софія 18 -ц- 95

Шановний друже!

Дуже я рада, що мої листи Вам влад. Не думайте ж і Ви довго над тим, що Вам мені писати, а про що мовчати. Я не боюся гіркої правди, бо я ж і зроду не надіялася, що моє життя буде вічно поміж квітками плинути, а перед очима все тільки хороші декорації пересуватимуться. Якщо кого треба щадитц то хіба дядька, а: мої плечі ще витримають і не таку вагу.. Правду кажучи, потіха Ваша не велика щодо гадяцьких справ, — тим-то й ба, що якби, avec si on mettraifc Paris dans une bouteille[75]. Поки ще там не попівська освісга' і т. п., а тим часом люди- собі горло ріжуть, шукаючи правди. Кривава ж вона, таяшравда! Та що вже!..

Ваша «сумно-радісна» звістка^ була для мене просто радісною. В добрий час! Коли люди так домагаються газети, то, мусить же, вона їм потрібна, а коли так, то нехай і підтримують її, чей же, навіть і у бідних галичан знайдуться гроші на таку маленьку газетку, у всякім разі, слід се випробувати.

Робота Ваша, не у гнів Ок[уневському], видно, таки дуже потрібна, та й, здається мені, Ви з Окуиевським ніяк не заступаєте один одному дороги, нехай він собі лізе помалу до тієї мети, до якої інші будуть летіти* що ж робити, коли не у всіх є крила. Шкода, що «Народна воля» мусить- перенестись у Львів,. їй якось більше годилось би на землі бути. Але я розумію, що інакше трудно. «Громадський голос» — назва[1] добра, хоч і дуже голосна. Я врешті стільки начиталась тепер голосних слів, що і собі, здається, почну писати такими ж.

16 стор. «Народу» ми отримали, чекаємо далі. Гроші і рукописі Кобринській пошлю, не гаючись. Що там вийде з другого випуску її «Бібліотеки», якщо буде те саме, що і з першим, то пожалься, боже, грошей! Вона (Кобрин-ська),,. певне, сердиться на мене за те, що я ухилялася від бібліотеки сеї, але щось я не маю серця до сього видання, надто після того, як побачила його,— і така се вже вузенька річечка, сі жіночі видання. Коли ж кому і так судилось не глибоко та не широко плавати, то не хочеться

позбавляти себе остатньої волі. Я гадаю, що англічанки не такими річками виплили в море. Цікава б я бачити Вашу англічанку, та вже, певне, не побачу, бо я, може, аж вкупі з дядьком вирушу з Софії, як він їхатиме в Париж. Може, ми з Вами у Відні зустріиемось, бо туди, може, мій батько приїде до наших, 'іо і я вже туди попаду. Се ще, врешті, побачим, як там буде. Я думаю, що легше буде роз'їхатись з середини дороги різно, ніж просто виїхати звідси самій, не знаю навіть сама, чого мені так здається. Багато честі для мене зватись правою рукою дядька, добре було б, якби мене можна було йазвати одним пальцем на його руці, а то шке велика претензія. Більш в і н мені потрібен, ніж я йому, се певне. Взагалі не ідеалізуйте мене, я насправжки кажу, що я сього боюся, я вже раз падала з п'єдесталу, вробленого помимо волі моєї (хто поставив, той і звалив!), удруге сього не хотіла б. А по сім слові бувайте здорові,

Л. «.

28. Здається, я писала Вам, що посилки Ваші отримали ми. Хороші речі — галицькі роботи на дереві, але надто дорогий дарунок—се «Рідний край», і як гарно зроблені фотографії! Тільки до нього бракує віньєтки, про яку писано в «Народі», чи то вона єсть отой полтавський адрес, про який Ви пишете? Гаразд було б, якби Ви послали нам спис речей, посланих через Шенкера (дядько просив Вас об тому), бо шкода, коли що затратиться, тож люди старалися, ˆнехай же не дарма!

Цікаво мені, нащо Вам так було треба мене, та вже треба і Вам, і мені потерпіти. Либонь, ніщо не згине за той час, що я пробуду тута. Тут до мене всі привикли і не виганяють, то, може, і справді єсть якась користь з мого пробування. Хто зна, коли я вдруге побачуся з ними!

Л. К.

162. ДО М. І. ПАВЛИКА

26 березня 1895 р. Софія

Шановний друже!

Певне, Ви досі лаетѳ мене, що я не посилаю французького] перекладу, але се дядько вапізнив, конче хтів

10* 291 сам перекласти і не дав мені навіть його в руки (лист Ваш до мене він отримав, коли мене не було дома). Поки ж він зібрався, то минуло два дні. Він тепер погано себе почуває, вдень ще так-сяк, а вночі ціле горе. Ще, на лихо, він якось обернув день в ніч, вночі сливе не СІШТЬ, а вдень увесь час в якомусь напівсонному стані. Дядина, звісно, з ніг валиться, я вдень

помагаю їй чим можу, помагала б і вночі (я мйку страх пізно лягати, коли, треба), але дядько не дає, що з ним зробиш? Надолужаю роботою, переписала для друку дядькову брошуру для штундарів («Неволя веры в теперешней России») — переробка «Віра й гр[омадські] справи», написала й сама дещо про штундовий рух, так от дядько ніяк не скінчить переглядати, а то б я послала досі Вам сю замітку. Нехай згодом. Ваші новини про «Громадський] голос» вразили мене. Що за безчельність у сього Будз [иновського] і К°! Можуть бути певні, що від A[rbeit] G[ebera] вони нічого не дістануть — дурень би він був. Я не маю жадного довір'я до сього співробітника «Діла», ci-devant[1] співробітника «москвофільського]» журналу. Наскільки знаю його особисто, то се чоловік безпринципний, хоч і педант (бувають же й такі!), у мене зосталось по ньому досить прикре враження.

Інших не знаю, але такий голова... Все оце погано і сумно. Але чого Ви кажете, що без цих панів Ви згубите грунт в Галичині? Я не зовсім се розумію.

Чи мають вони вплив на селян з своїм польським марксизмом? Врешті скажу знов: que le diable m'emporte, si j'il comprends quelque chose!

Ну, та що вже, біс біду перебуде, одна мине, друга буде! Хутко знов писатиму.

Бувайте здорові. Завжди готова на поміч Вам.

Л. К.

P. S. Твердість слухати все зостається, тільки як би се від дядька приховувати? Дядина дуже зажурена Вашими новинами.

Більш тижня я не писала до Вас, і самій вже мені якось чудно.

163. ДО М. І. ПАВЛИКА

31 березня 1895 р_. Софія

Шановний друже!

Отримала вчора Ваш лист і хтіла, щоб сьогодні пішла моя відповідь, але, на мого досаду, запізнилась. Діло в тім, що у дядини вже е інфлюенца і вона злягла, отож я і Рада мусимо тепера глядіти слабих і взагалі всього, а се в Болгарії не така-то легка річ. Хоч все оце і прикро, але я чогось-то зовсім навіть «не трачу гумору», відай парадокс «чим гірше, тим ліпше» має до певної міри свою рацію. Дядькові, здається, трошечки краще, врешті, се як,до години. Коли б тільки ота інфлюенца... Ну, та цур їй, якось-то буде! Більш нічого не видумаєш тут. Дядина перейшла в мою хату, а я тим часом на перепутті пишу до Вас, з перервами, і, певне, вийде мало толку. Хоч я все продовжаю не

розуміти сих безконечних варіацій з «Громадським голосом», про які Ви мені пишете, однак постараюсь виразити деякі думки з поводу сього всього. Не розумію я: 1) чому галицькі соціал-демократи мають стояти конче під польською фірмою. І як се мириться з «державністю» Будзиновського, з українською самостійністю і т. п.? 2) Що се за погрози, що коли їм не дадуть грошей, то тоді і вони перейдуть до польської соціал-демократії, — де тут ідея і серйозне відношення, не кажу вже до своєї, але й до чужої справи? На місці польської соціал-демократії я б і сама не хтіла таких козаків охотного полку під своєю корогвою водити! 3) Чому тепер так неминуче потрібні гроші A. G. на «Громадський голос», коли в остатньому листі Ви писали, що «молоді» хотять самі видавати його, і, «розуміється, на галицькі гроші!»? І чи вже всі радикали вкупі не в стані скластись на 50 Гульденів]? 4) Чому Франко, Яросевич і Данилович противні кандидатури Трильовського? Що ж вони замість того хотять?

Тепер щодо грошей, даних Яросевичеві, скажу, що і я не в праві розпоряджувати ними, бо я не відпоручник взагалі A. G.; у мене було одно всього діло, і я його справила, а більш нічого не було доручено мені. Про гроші Яросевича було сказано: нехай їх стребують у Яросевича конечне і нехай повернуть на в и б о р и. Отже, він повинен їх дати без балачки всякої. Окрім того, є 1000 р. (напевне знаю) на вибори. Остановка* отже, не в грошах, а в згоді і солідарності між самими радикалами. Що ж і хто тут може порадити?

Я не взялась би адвокатствувати за «Громадський голос» перед Яросевичем чи A. G., бо признаюсь, що не маю довір'я до Будзиновського з його товаришами, я їх знаю тільки V по тих звістках, які маю від Вас в остатній час, і звістки сі не збільшують моєї віри в серйозність сих людей. Може, я в них помиляюсь — хотіла б так думати,— але діло стоїть так.

Коли б «Громадський голос» видавали Ви або інша людина певна, то, вірте, я обома руками готова була б йому допомагати, я к-о т тепер помагатиму «Народові», а так скажу тільки: побачимо, що ще з того буде. Запевне я буду рада змінити своє недовір'я на симпатію, але ж се не робиться навмисне.

Бувайте здорові і простіть за такий лист, я його цілий день писала, то воно й видно.

Л. К.

164. ДО В. М. КРОХМАЛЯ

3 квітня 1895 р. Софія 22/И 95, Софія

Желание Щиколая] В[асильевича] я, конечно, испол-ню со всей готовностыо, да мне и раньше было известно об его желании.

Так как дядя едва ли скоро соберется написать о сво-ем здоровье при его теперешнем состоянии, то я беру на себя ответить за него. Здоровье его довольно плохо, осо-бенно в последнее время: опухоль на груди сильно уве-личилась, давит, мешает єсть (в последнее время он ест только жидкую пищу), вследствие этой опухоли, по мне-нию доктора, происходит и кашель, который с Нового года не прекращается и который, в свою очередь, раздражает аорту. Разными паллиативами удается по временам уменшить кашель, но не прекратить. Упадок сил большой, ра-ботать почти нет возможности, чтение лекций приоста-новлено, м[ожет] б[ыть], впрочем, возможно будет возоб-новить их с наступлением более ПОСТОЯННОЙ ПОГОДЫ. По ночам боль в груди и бессонное или полусонное состоя-ние. Днем немного лучше, но от слабости почти не может сидеть. Из комнаты почти не выходит. Состояние духа угнетенное.

Есть надежда, что к лету будет лучше, т[ак] к[ак] ле~ том всегда бывало улучшение; тогда он, как и в прошлом году, поедет в Париж полечиться. Дальнейших планов ликаких, да и какие там планы?.. Материальные средства не велики {профессорское жалованье и никакого посто-роннего заработка), сами по себе они были бы достаточ-кы, но при больших расходах на леченье и воспитание детеД их хватает в обрез. Обеспеченности никакой, как и всегда бывало.

Обо воем этом я, хотя и обещала, по написать Щико-лаю] В[асильевичу] не могла, т[ак] к[ак] письма могли быть адресованы только к родственникам, а им я не могла сообщать таких печальных известий. Разумеется, я надеюсь, что о настоящем сообщении им не будет из-вестно.

Угнетенное состояние духа немало увеличивается от сознания печального положення дел на Украине. Пас-сивность укр[аинцев], отсутствие энергичпых заявлений и активной работы со стороны укр[аинцев] (по крайней мере ничего другого не видно из укр[аинской] почати в Галиции) сиособно действительно приводить в отчаяние и не только больных людей. Professions de foi в виде адре-сов юбилейных произвели, конечно, отрадное впечатле-ние, но вслед за тем настало еще более напряженное ожидание подтверждения выраженных там обещаний или намерений.

Впрочем, об втом Вьі можете узнать от Павлика, т[ак] к[ак] у него есть письма на эту тему наверное.

Йскренние приветствия Н[иколаю] В[асильевичу] и всем известным и неизвестным друзьям.

л. к*

165. ДО М. І. ПАВЛИКА

27

8, 9 квітня 1895 р. Софія. ˆТіТ ˆ

Шановний друже!

Ваші листи до мене й до дядька ми отримали, я одпо-відаю на обидва. Згоджуюсь з Вами, що нам слід би мати свою газету популярну, але щоб перевести сю думку на практику, треба бути на Україні і довідатись про обставини, можливі співробітники etc. — історія не

проста. Я зостаюсь при моїй думці про «Громадський голос», себто що дати на нього гроші то все одно, що кинути їх у піч, сі пайове, очевидно, хотять чужими руками жар загрібати, та ще щоб ті руки їм же платили. Комбінації, щоб Охр[імович] брав плату і передавав її Б[удзиповському] (а хто ж має писати?!), я абсолютно пе розумію, для сього треба іншої голови, ніж моя. Все у сих «молодих» таке нещире і louche [1] для мене. Дядько уважає, що Вам нема жадної рації давати гроші ворожим до Вас людям, та ще таким, що починають просто з мошенства. На мою ж думку, якщо вони такі мудрі, що все вони ліпше Вас мають знати й робити і Ви б то їм ~ тільки гальмуєте справу, то нехай вони собі самі заводять зв'язки з Україною чи там з ким вони хотять, а то що ж се, справді, як їм треба, то Павлик іди сюди, а як інша фантазія візьме, то йди геть. У Вас же і без них роботи багато. Не бійтесь, що вони підуть до поляків, а як і підуть, то довго не вживуться, адже й поляки задарма грошей не платитимуть.

Дядько уважає, що Вам нема чого ображатись за контроль A. G. (я ж певна, що він се не по своїй волі видумав, а може, вкладчики натиснули його, у нього теж справа не легка!), бо, як каже дядько, гаразд було б, якби хто й на Ваші власні гроші наложив опіку, щоб Ви їх усяким Б[удзиповським] в позичку не давали. Не судіть A. G. за чіпляння до рахунків, йому солоно приходиться з збиранням грошей, того він так ними й дорожиться. Ей, «якби мені стільки грошей, як у того пана!» — скажу я словами пісні... Але ж, окрім пера, у мене, певне, ніколи нічого вільного не буде в руках, ну, та вже сподіваюсь, що воно буде у мене завжди вільне (тільки не тоді, як писатиме листи в Росію!). Я тепер дуже лиха і від злості по ночах пишу поему (натуру тяжко одмі-нити), може, Ви її хутко побачите, якщо з неї вийде яке-небудь пуття,— се буде новий для мене genre. Окрім того, треба ще багато писати, та се вже як видужає дядина, а то тепер трудно. Дядина вже приходить до здоров'я, та ще кілька днів, певне, се протягнеться, дядько, здається, умиие інфлуенци, та вже ж тільки її бракує до цілої біди. Я тепер сплю в другій хаті близько його, то чую, як йому погано вночі. Я й рада й не рада,

що дядина видужує, бо для неї ся хвороба все ж якийсь

відпочинок, а там знов почнеться вставання по ночах, втома і т. п., якби вона згодилась, щоб я, поки тут, була на її місці, та вона ж нізащо не хоче.

Якби се все було в давніші часи, то я б уже в листах Лазаря співала, але тепер я, певне, навіки одвикну кис-иути, минула зима повернула щось в моїй натурі, но знаю, чи на добре, чи на зле се вийшло.

Вертаюся до справ: будьте ласкаві, пошліть замітку про «Беседу» в редакцію сеї часописі (краще з цілим №, ніж в відбитці). Щодо відбитки, то ие знаю, уважайте самі.

28. Ие вспіла вчора дописати листа, і нитка моєї думки перервалась. Я думала вночі багато про ті ваші справи — ні, очевидно, треба мати іншу голову, щоб розуміти поступування тих «молодих», се щось нове для мене. Поміж думками все мені бринів вірш з «Атта Троля»: «Andre Vogel, andre Lieder, Sie gefielen mir vielleicht, Wenn ich andre Ohren hatte...» [76]

Я вірю тільки, що наш рух не загине між селянами і що вже пізно полякам їсти нас. Вся оця заколота, певне, перейде собі за лаштунками, а на сцені її не буде й видно. Напишіть, що буде з грошима на вибори?

Дивує мене, що «молоді» викинули звістку про юбілей

з «Громадського голосу», з якої причини?

Ну, бувайте здорові, друже, бажаю Вам веселих свят. Рада Вам кланяється.

Л. К.

166. ДО М. І. ПАВЛИКА

19 квітня 1895 р. Софія

Шановний друже!

Більш тижня я не писала до Вас, і самій вже мені якось чудно. Кажучи правду, я тільки до Вас пишу з охотою, в Росію пцсати для мене мука, я вже одвикла тримати свою думку в кайданах, а після новітніх подій інакше писати листів в Росію не можна, як замовчуючи про добру половину того, що варте писання. Сором і жаль за мою країну просто гризе мене (се не фраза, вірте), і я не думала, що в душі моїй в такий великий запас злості. Я не знаю, що буду робити, вернувшись в Росію, сама думка про се тюремне життя сушить моє серце. Не знаю, як хто, а я не можу терпіти мовчки під'яремного життя. Недарма ж я вивчилась по-англійськи, далебі, читаючи твори великих письмовців англійських] XVII ст., думасш: чом я не живу хоч у ті часи, що з того XIX в., коли ми так ганебно пропадаєм та ще й мовчки?

Ну, як же Ваші справи? Мені чудно, яке становисько зайняли «молоді» супротив дядька. Як се, справді, у нас викидають людей геть, мов шкарлупку з оріха, з'ївши зерно. Дикі у нас люди і жорстокі, хто знає, що треба зробить, щоб сі «жестокіє нрави» пом'якшали... Врешті що ж вийшло з «Громадським] г[олосом]» і чим скінчились Ваші переговори з А. G.? Що з грошима на вибори? Коли почнеться у вас виборча агітація, я хтіла б се знати для того, щоб не приїхати у Львів у глухий час, коли там ні Вас, ні інших не буде. Я на прощання хотіла б побачити людей закордонних і приглянутись ближче плутанині політичній в Гал[ичині], та, може, ще знайшлось би що зробити, нехай би сей рік на чужині не минув даремне. Рік на чужині... Боже мій, для нас тепер скрізь чужина, навіть і в рідній землі. Не з тим почуттям я вертатимусь додому, з яким вертаються інші вільні люди. Знаєте, як у тій думі: «Ой неволе, неволе бусурменська, розлучила ти мужа з жоною, матір з дочкою...»

Розлука тяжка та стрівання не легше. Ну, нічого, будем битись, а там побачимо.

Робота моя була дуже перервана всякою бідою, але тепер я знов маю час. Дядина вже видужала від інфлю-енци і вернулась на своє місце. Я лінувалась цілі свята і сливе нічого не робила, чогось було апатія найшла, може, через дощ невсипущий, що вже з тиждень ллє. Тепер знов status quo вернувся, і я вже більш не писатиму одного листа по два дні.

Бувайте здорові

Л. К.

P. S. Тут пройшла чутка, що Франко отримав професуру,— се правда?

Посилка Ваша прийшла, але ще не отримана, не було часу за нею на гору поїхати.

167. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

8 травня 1895 р. Софія 18 jy 95

Дорогий мій Олег!

Ти, роже, й сердишся, що я тобі не одписала зосібна на твій милий лист, але тоді у нас так якось негаразд було, що зовсім не було охоти писати листи. Воно й тепер не бог зна як поліпшало, та все ж дядькове здоров'я стало поправлятись (як завжди на літо), то й в хаті посвітлішало. Наші вже починають думати про літні подорожі, дядько й дядина мають їхати в перших числах іюля в Париж, Ліда з Мікою в Швейцарію (може, виїде ще в початку іюня), Рада поїде теж з нею, Ваня хоче трохи по

Німеччині повештатись, а потім і собі в Швейцарію їхати. А я вже додому, не знаю ще, не зважила чи вкупі з усіма вирушу, чи раніше. Чогось мовби роз'їздитись з півдороги легше, ніж кидати на місці.

Ей, чом то людей не можна так ділити, як кефірів?! Так було б добре. Я щось не розібрала в твоєму остатньому листі фрази про Болгарію — ти маєш поїхати тепер чи коли? Ах, друже мій, якби ти знала, які у мене •тепер смішні плани, нехай колись розкажу, то будеш сміятися довго! Діло в тім, що ти, може, не сама поїдеш учитись за границю, а... «Ничего, ничеш, молчание»!

У нас, окрім новин, написаних в листі до мами, злоба дня Лідина і Радина участь в хорі, що має бути на вечорі у княгині. Рада раз у раз заводить побіч мене, в салоні, щось досить невиразне, що має означати 2-у партію chorea des religieuses [1] або першу Les etoiles [2]. Ліда вже раз співала на такому вечорі, зовсім expromtu, два романси і дві укрЕаїнські] пісні з чималим поспіхом. На сей раз в хорі співатиме і Ваня, і се велике чудо, бо Ваня тепер «старий професор» і залишив усякі неповажні речі і тільки з Мікою забуває про свою поважність. Врешті, Міка теж поважний, читає абсолютно кожний клаптик паперу, який попаде йому в руки, і веде з малою служанкою Заркою учені змагання про те, як треба читати слово Paris (Revue de Paris [3], н[а]пр[иклад]) — чи Павіс, чи ГІа-

, [1] Танець віруючих жінок (франц.)*— Ред.

[2] Зірки (франц.).— Ред.

[3] Паризький журнал (франц.).— Ред.

ві. Тепер Міка по цілих днях у нас, бо Лідини служанки порозходились, Ліда сама на хазяйстві і не має часу глядіти Міки. Врешті, такого young gentleman [77] завжди приємно мати при собі.

Ми з Радою сей тиждень шиємо різні речі, бо наша англічанка не ходить до нас сей тиждень теж через служанку (се тут на Юрія була така пошесть, що всі служанки або одправлялись, або хоч на тиждень празникува-ти пішли), ми, користуючись вільним часом, взялись до шиття деяких потрібних речей. По-англійськи я вже бреду, навіть писала до Шури листа по-англ[ійськи]! Учу тепер граматику (зложену для англічан) і пишу compositions [78] переклади (не з учебників, а так з якої книжки) і листи до фіктивних або справжніх friends [79].

А тут і кінець, бо треба листи одправлять, нема часу. Addio, carina mia I[80] Цілую тебе і «мерлушек-крошечек».

Твоя Леся

168. ДО М. І. ПАВЛИКА

30—12

12 травня 1895 р. Софія 18 jy_y 95

Шановний друже!

Я оце до Вас з питаннями вдаюся. Не розібрала я Вашої фрази в листі до дядька про час початку виборчої справи, чи почнеться в початку іюня, чи в кінці його? Чи і Вас я не застану у Львові, як приїду пізніше? А потім така думка, чи не поїхати б і мені трошки по Галичині та Буковині, щоб побачити і край, і передвиборчу справу? Чи се не випадає? Як уважаєте? У всякім разі, я хтіла б відбігти в Чернівці по дорозі звідси до Львова і, може, на Угорщину, хочеться й мені бачити сей нещасливий край. Чи не маєте Ви там яких знайомих на Буковині, щоб помогли мені хоч по місті роздивитись і дали б пораду про всякі шляхи та дороги? Дуже мені буде прикро, як я проїду через Галичину так, як і торік, сливе нікого ие бачивши, се навіть погано буде.

Тому, прошу Вас дуже, напишіть мені, не гаючись, докладнішу відповідь. Я знаю, що під час агітації і Вам будуть циганські діти не милі, не тільки я, отже, слід би приїхати раніше, але дядько, видимо, не хтів би, щоб я раніше рушала, і доказує мені, що воно ще й цікавіше буде в'їхати в агітацію. Дядько ж сам раніше перших чисел іюля ст. ст. не може вибратись в Париж. Мені теж знайшлась би робота до скінчення за сі два місяці, але ж ради кількох тижнів лишніх не варто розбивати моїх замірів. Врешті, прошу у Вас поради.

Робота у мене остатніми часами йшла не шпарко, бо такі були справи, що було «не до солі». Поему скінчила, але виходить так, що їй ще полежати треба, врешті, я ще Вам її покажу. Брошуру, може, й кінчу тута, а якщо пі, то вже будемо з Росії пересилатись. Хутко надішлю Вам ще один «образок». Читала я Вашу статтю проти Турб[ацького], перша половина дуже добра, а друга нам, мені і дядькові, ие сподобалась, вона виходить занадто особиста, а сій статті не годилось придавати характер самооборони, бо при напружених відиосипах у Вас з «молодими» й «старими» се могло ще більше пошкодити, дядько, власне, такої думки про се. Боже, що за нова комедія у Ок[уневського]? Ота угода з «москвофілами»! От уже країна несподіванок, ваша Галичина! Мені страх прикра була звістка про се. Ну, та, може, хутко буду говорити з Вами про се, то нема що писати. То будьте ж ласкаві, напишіть скоріш, аби я знала, як мені збиратись.

Бувайте здорові! Сподіваюсь, що Ви пе спересердя пе пишете до мене?

Л. Я.

P. S. Дядькове здоров'я поліпшало трохи, він почав лекції знову.

169. ДО М. І. ПАВЛИКА

9_21

21 травня 1895 р. Софія 18 у- 95

Шановний друже!

Замість обіцяного «Волинського образка» оце посилаю Вам дві патріотичні штуки, те може ще почекати, а се, як зостаріється, то хоч викинь. Як бачте, новий для мене genre! Ну що ж, будемо пробувати ще й таку струну. Коли 'Вам «Пророчий сон» не до сподоби (дядько каже, що він нічого собі), то відішліть його редакторові «Буковини» дк пам'ятку від мене, я все одно винна йому гречність, то нехай буде се — faute de mieux! [1] Вам, може, чудно, що я взяла такий поверховий тон, але ж говорити грунтовно на такі теми се значило б стріляти з гармат по горобцях, до того ж було воно сто раз говорено і далеко розумніше, 'ніж би я могла се зробити. Воно б можна й зовсім нічого не писати, але ж 'дуже вже розсердили мене сі безпардонні панове, тим більше що вони мені ще вдома обридли. Як треба буде, то я їм і надалі не спущу. Еге, a propos безпардонних, просив дядько, щоб Ви йому прислали остатню «Правду», там, де є про «Пора-бощеиный народ». Та й я вже давно не бачила сього створіння, а воно від часу до часу слід би.

Щодо відповіді Вашої [Турбацькому], то, може, й Ваша правда, <Ва&, може, зблизька видніше, очевидно, я ніколи не зрозумію як слід психології ваших людей, чому вони тоді тільки ˆберуться за -розум, як їх вилаяти по-батьківському,—того, може, що ще молоді? Andre Vogel, andre Lieder... hСе правда, що у Вас є самокритика, але вона подібна до оамоуниження (се часто йде поруч з самообороною), а се мені болить,— не тільки через те ви робите Вашу теперішню роботу, що її нікому робить, а таки через те, що Ви до неї здатні. Не повірю я, щоб безриб'я робило рака рибою. Самоаналіз така тонка і хибка річ, що, на мою думку, її не варто починати дри-людно. Та, звісно, всякому своя воля.

Переходжу до наших подорожів. Може бути, що я і хутко виїду, може, за тижнів півтора, бо мені батько писав, що ліпше б, якби я тепер їхадд додому задля деяких невиразних причин. Але, певна річ, я хотіла б їхати з усіма разом, не хочеться кидати в хаті порожнє місце по собі, так би собі роз'їхались ми на три дороги,— та певніше, що так воно й буде — дядько й дядина в Париж, Рада і Ліда в Женеву, а я на Україну (а знаєте, таки є щось в сьому слові!..) Окрім сентиментальних причин єсть і другі, реальні, хотілось би понаписувати дещо. Та біда моя, вірші пе дають діла робити, сливе всі вечори на них трачу. Що робити, c'est plus fort que moi *. Ось я покину Вам їх цілу в'язку, однаково їх не везти в Росію, та й робіть з ними що хочете.

Шкода, що у вас такі дикі звичаї, а то б черкнула я по селах! Та вже бог з ним, про галицькі кримінали щось погана слава йде,

а моя анемія та туберкульоз теж не жарт$; тим більше що діла нема, а тільки цікавість.

Не придумаю й я, як «видирати» гроші у Фр[анка], взагалі коли йде про видирання, то я без поради. Я рада Вашій кандидатурі, то був би крайній скаид&л — залишати Косів москвофілам. Окуневського абсолютно пе розумію, певне, дурна стала! Ну, бувайте здорові, ще писатиму. Пишіть і Ви.

Л. К.

170. ДО М. І. ПАВЛИКА

22

3 червня 1895 р. Софія 18 у-95

Шановний друже!

Нехай сей лист добирається до Вас, як сам хоче, а я не чекатиму четвертої адреси. Досі не писала і через адреси, і через брак часу, і через те, що в моїх справах не було певності. Тепер status quo[81] вернувся: я їду в іюлі. вкупі з усіма до Відня, раджу і Вам приїхати, щоб побачитись з дядьком та й з дядиною і Радою. Батько написав мені, що я зле його зрозуміла і що нема потреби нагле кидати дядька і гнатись в Росію, а що ліпше поїхати до Відня і навіть там порадитися з лікарями про мою анемію і різні лиха, та, може, вони мене пошлють куди на ліки так на місяць, на півтора. Сам він гадає, що мені не вадило б поїхати з Лідою в Швейцарію, я й сама те знаю, та, відай, «марного гроша» не стане...

Чи так, чи інакше, а в Відні я буду в початку іюля ст. ст. Тепер же одважусь зробити Вам одну велику прикрість — послати на Ваше ймення свої зимові речі, бо волочитись мені з ними, може, по цілій Європі (або хоч і тільки до Відня), не випадає. Попрошу Вас приховати їх у себе до мого приїзду, a cela va sans dire !, що я Вам зверну те, іцо, може, прийдеться заплатити при одержанні. Напишіть, чи се Вам не дуже прикро, то я, отримавши Ваш лист, одішлю речі в той же день.

Спасибі за адресу Крушельницької, я напишу до неї, спитаю, чи застану її в Відні в початку іюля, а разом з тим це буде приключка до початку листування.

Ви мені наказуєте непремінно заїхати до Львова, бо інакше не простили би мені. А я не знаю, чи прощати Вам сю фразу. За кого Ви мене приймаєте, пане добродію? Видно, що Ви звикли мати діло з усякими «наймолодшими». Дозвольте намилити Вам голову за се. Я, богу дякувати, ще не забула, що значать слова: інтерес громадський, слово честі, дружба etc. От Вам як! Так уже прощаю Вам на сей раз, спогадавши, що Ви ж мене так гречно в свою хату закликаєте. Як буду у Львові, скористаю з Ваших запросин, хоч і страшно, що се може «скомпрометувати Вас перед

публічною опінією», я трошки знаю, які у Вас люди спритні на вигадки. Але мені се дарма, je m'en fiche [2] (вибачайте!), а Ви собі потім як хочете.

До Яросевички теяˆ хтіла б заїхати, але то вже но можу обіцяти,— постараюсь. Де се Боричів, скажіть? Може, се й сором задавати таке питання, але згляньтесь на моє неуцтво. Про Колессу я написала матері і передам її відповідь, як тільки отримаю. Сама не можу рішати, бо, не бувши цілий рік дома, не знаю обставин. Якби була сама дома, то запросила б до себе, а так нехай мати запрошує. Вірші його вишлю завтра (сьогодні свято). З віршів мені подобаються «простіші», як «Наймит», «Хлібороб», «Світ за очі», а другі якісь прозаїчні і розтягнені, хоч взагалі у п. К[олесси] принаймні форма ліпша, ніж у других галицьких поетів (вони, нівроку їм, «размером пренебрегают и рифму презирают») ; чому у наших поетів нема середини між дитячою пісенькою і політичним або філософським трактатом?.. Ей, багато ще нам треба!

Читала я оце новели Лукіяновича — «ganz schauder-hafte Geschichten aus dem rulhenischen Leben» [3]. Невяˆе,

[1] Це само собою зрозуміло (франц.).— Ред.

[2] Плювати мені на це (франц.).— Ред.

[3] «Зовсім страхітливі історії з рутепського життя» (нім.).—

боже мій, галицька шляхта така дика? Як же люди живуть в Галичині? Треба признати, що Лукіянович і стиль собі виробив якраз для таких тем, читаєш так, немов будяки їси, абсолютно не вміє писати. Читала і «Нашу долю» (кн. 2) — так собі, передня стаття цікава по фактах деяких; Ганни Барвінок оповідання — просто чортів-щина. «Слівце» п. Кобринської пес plus ultra [82] безтактності, ну, та се в Галичині в моді, може, се у мене дурний смак.

Однак годі, бувайте здорові, мій друже!

Л. К.

171. ДО М. І. ПАВЛИКА

27

S червня 1895 р. Софія 18 у 95

Шановний друже!

Отримали ми «Народ» (1 і 2 наклади) і «духом со-крушились, зачем читать учились»... Ні, справді, хіба ж це стаття, оте, що Лукіянович намазав? Ваші оборонні речі, як Ви знаєте, зробили на мене недобре враження (але не в тій часті, де про соц[іал]-де-м[о кратію] польську), ну, а се вже просто «из рук вон» — в доказах

туман і плутанина, а ясно тільки те, що він хоче втоптати Вас в болото. Я не бачу жадної конечності друкувати самому проти себе таку пакость. C'est un peu trop fort[83], так не довго й до самосожиганія дійти. Я думаю, що така лайка між радикалами може досягти тільки того, що мужики заплутаються в лабіринті ваших чвар, а «воріженьки навтішаються». Шкода, що я не була при Вас, я думаю, що, може, мені вдалося б відрадити Вас від друкування таких штук. Ну, та що, тепер вже не поможеш. А от одна маленька просьба: у «Сні патріота» є стрічка: «...свого кардинала» (звідки взялись сі точки, не розумію, може, там було: «мусим мати свого кардинала», то се значило, що зачеркнуті слова треба надрукувати), се має вид чудний і навіть підозреппий, отже, я б хотіла, щоб у ближчому числі Ви спростували помилку так: мусим мати свого кардинала.

Іще одно: прикро вдарили нас у Вашій примітці до статті Лук[іяновича] слова про те, що Драгоманов «смертельно хорий», я бачила, що дядька се засмутило, навіщо писати, а надто друкувати такі речі, хоч би* вони й були справедливі? Власне, з такими хорими треба бути обережніш, вони такі вражливі. Вам, може, й прикро, що я встряваю з моїми увагами; але простіть, я хочу як ліпше для Вас і для дядька; дядько, прочитавши сі слова, сказав мені: «Оце вже Павлик мене ховає...» Се мені було гірко.

Боже мій, мені здається, що я божеволію, читаючи писання ваших «молодих», а надто їх вимоги в Ваших листах. Як може тепер Лукіянович e tutti quanti хотіти бути постійпими співробітниками «Народу» поруч з Вами? Властиве, їм з самого початку не було чого збивати колотнечу з Вами (і Вам не треба було виносити всього в друк), але як се вже сталось*, то тепер не можна йти поруч, як ні в чім не бувало, без жадних дальших розмов. Адже се все одно, якби я тепер пішла в «Буковину» чи в «Правду» співробітницею, хоч я й не сварилась з сими людьми так, як Лукіяновичі з Вами. Ет, годі вже, як не можу про що ліпше говорити, то ліпше мовчати. Бувайте здорові і не давайтесь справді отак на наругу, а то куди ж се заведе? Ви не знаєте, як се мені досадно, коли Ви самі себе б'єте.

172. ДО П. А. КОСАЧА

25 червня 1895 р. Софія

Любий папа!

Не знаю, чи получив ти нашу телеграму о смерті дядька. Він умер несподівано од розриву аорти 8 іюня надвечір. На другий день були похорони. Тепер ні в кого ще нема ніяких планів, як бути далі Людмилі Михайлівні з дітьми. Найлучче, якби ти міг приїхати, а коли сього ніяк не можна, то хоч пиши частіше. В ділах по іменію Людмили. Михайлівни і таке інше тільки ти можеш дати раду. Як ти думаєш про поворіт Людмили Михайлівни в Росію?

Пишіть частіше, тепер для. нас се дорого дуже.

Твоя Леся

Передай як-небудь мамі і напиши, як вона се прийме. Ми всі немов без голови. Прости, я більш не можу писать, нехай потім. За моє здоров'я не бійтесь, з нас піхто не заболів.

Бабушку приготовте до сеї звістки. Сповістіть Ваню і Сашу. Нам тяжко писать ці сповіщення, поможіть нам.

173. ДО М. І. ПЛВЛИКЛ 15-липня 1895 р. Софія 3(15) IVII.1'895

Шановний друже!

Не гнівайтесь, що не зараз одписала і що взагалі досі не писала, не було коли, та й тяжка рука до листів тепер, хоч іншого всього вона пише багато... Ну, до справ: «Прогрес» — ніхто не знає, якої партії, віп вже на моїх очах зміняв свій напрямок тричі, наші кажуть, що то пе треба доходити, якої партії, коли не поставлено в заголовку. Заголовок його: «ГІр[огресс]. Литературно-полити-ческий вестник», і годі (вих[одиті>] двічі на тиждень). В «Болгарськім] прегледі», окрім Хартій свободи, нічого не друкувалось, а в Збірнику тільки те, що е в відбитках. Фр[анкові] матеріали пішлю сими днями. «Жите Христово» я ще не переклала, та в мене ще нема .його по-французвки, як дістану, то постараюсь його перекласти на селі, коли буде час, і привезу у Львів сама, як їхатиму додому в кінці іюля (після 20-го); треба поспішити, то, *може, застану брата вдома, а сього б я хотіла для мпо-гих причин. Для сього варто б поїхати й раніше, та одно те, що маю тут роботу (для Вас), а друге, що не можу покинути наших самих на той час, поки Іван буде в Австрії (до 20-го іюля ст. ст.), ми з ним все-таки мовби трохи додаємо куражу іншим, а як вони остануться самі, то сумно буде, дядина досі .в великому

смутку, зовсім нещасна. Про Ваш проект переселення у Львів ми думали й, думаємо, та навряд чи що з того буде, бо для Зорі, певне, тяжко буде переходити з французької шкільної системи на австрійську (мова, програма і т. ін.), а.для Ради, як для дівчини, се навряд чи ліпше від Болгарії. Я не трачу надії, що могтиму закликати згодом Раду на Україну на рік — на два, се було б для неї дуже корисно.

Врешті, тут рішати може дядина. Я знаю, що дядько відносився крайнє скептично до галицького шкільного виховання. Скоріш, що дядина житиме в Женеві, але се ще, звісно, не відомо. Хутко приїде сюди Зоря, ми зважили, що ліпше взяти його на літо, а там далі буде видно, що робити, в Парижі він, певне, не буде, коли виясниться фінансове питання. Я знаю, що поки живі мої батько й мати та A[rbeit] g[eber], то дядина з дітьми не загине, і я робитиму все, що треба, поки голова й руки служать. Папери дядькові дядина повезе з собою або дасть на схов у певні руки. Ваша думка про переселення не така вже єретична, але це дуже складне питання, а ми всі тепер думаємо тупо.

Щоб не забути, прошу п. Колессу, як буде у нас (коли він ще не виїхав), переказати моєму братові, щоб старався достати з Петербурга] з публічної бібліотеки статті дядька в «С[анкт-Петербургских] ведомостях», «Неделе» (про Шевченка) і «Вестн[ике] Евр[опы]» за 70-ті роки, нехай би люди, не гаючись, брались до сього. Переказую се через те тепер, що, може, не побачусь з братом до зими, коли запізнюсь з виїздом.

Листи я переписую, сподіваюсь, що перепишу всі, вже є готові дядькові до киян і киян до нього, всі його листи до Ногайського] і частина — Кон[иського] до нього. Думаю, що знайдеться час і для Jesus *, коли статкуватиму.

Не дивуйтесь, що мій лист такий діловий, мов протокол, се єдиний спосіб тепер писати листи, а то є риск не дописати ніяк.

У п'ятницю (7—19) ми будемо вже на селі, але ви адресуйте листи в Софію.

Бувайте здорові, друже, вірте, що спільне лихо ще більш привернуло мене до Вас, буду старатись доказати се. Рада Вам кланяється дуже і всі інші.

Л. К.

Лист запізнився через Івана, що не давав хутко спра-вок про «Преглед» і т. іп.

В Sprachenrechte[2] заложені виписки про віротерпимість, дайте Колессі. З «Р[усских] відомостей]» нема у нас нічого.

Люба моя мамочко!

Позавчора отримала твій лист, але не могла зараз відповісти. Для мене тепер, скажу правду, писати листи ціла каторга. Окрім того, часу зовсім не було: ми вибираємось оце на село, то все треба збирати та вкладати (туди треба так, щоб і мебель свою брати), дядина бідна тепер ледве що може займатись сама речами, то вже ми з Радою і вкладаємо і бігаємо по справунках, так що вчора не було пі хвилини вільної. Ми хочемо якнайскоріше вибратись на село — те саме, де ми торік з Лідою були,— бо тут і гаряче і вже занадто тяжко, треба всім, а надто дядині, змінити повітря. Коли не маєш права вмерти, то треба мати силу для роботи,- а зостаючись тут, її можна зовсім стратити. Хутко приїде сюди Зоря, то й йому ліпше побути на селі. Дядина таки виписала його сюди, так ліпше, хоч там його знайомі запрошували в Англію па канікули, не гаразд йому зоставатись тепер між чужими, та й дядині се буде якась потіха. У Париж він не вертатиметься, бо по різних причинах не приходиться держати його далі у Гольдшт[ейнів], а зовсім у чужих помістить теж недобре. Здається, дядина скоріш усього зробить так, що поїде в Женеву жити або пошле туди Зорю, щоб не тратив часу учення, там ліпше виховувати дітей, ніж тут, звісно, коли стане засобів для того, а коли ні, то прийдеться тут їм всім зоставатись, хоч для Зорі се й погано знов наладжуватись на болгарщину. Щодо повороту в Росію, то, звісно, вони всі хотіли того, якби пе певні умови, що заставляють задумуватись. Про се пе можна говорити серйозно доти, доки не буде тих справок, про які ти пишеш. А я так би хотіла, щоб хоч Раду можна було привезти до нас, от хоч би на рік,— се було б дуже добре для неї. Потім, звичайно, їм треба устроїтись усім вкупі, чи то в Женеві, чи то у нас. Ах, про все те треба ще розважати та рішати, а тут так трудно думати швидко. Жестока річ життя — не дає навіть опам'ятатись людям, все жене вперед і ставить свої питання. Ти пе знаєш, скільки вже дрібних, але тяжких питань прийшлось нам рішати за сей нещасний час. Колись я вам усе те розкажу, а писати — ліпше й не починати.

Баня вже поїхав у Прагу, до 20-го вернеться, а тоді я вже поїду додому, бо, може, мені ліпше вернутись, тут я не дуже потрібна буду, а може, навпаки заважатиму, бо дядина, якщо на сю зиму зостанеться тута (се, певне, так і буде), то здасть половину своєї домівки в найом, а тоді я буду ие дуже до ладу. Та й так уже нора мені до вас, багато треба розпитати й розказати, а писать про те тяжко. Напиши, чи побачусь я а Мишею* коли приїду в кінці іюля. Се була б для мене велика, потіха. Раніше приїхати не можу. Я так люблю тепер всіх наших тута, надто

тепер, і до того так мені їх жаль, що не знаю, як і розлучуся з ними, але що! Я бачу тепер* що я більше можу витерпіти, ніж думала перше. Так, мамочка, минув той час, коли я писала «вітальні» листи, тепер буде все інакше. Ми з Радою навіть не плачемо і не скаржимось, але я не знаю, як ліпше, чи так, як ми, чи так, як дядина й Ліда. Бідна Лідочка зовсім розхитала свої нерви, вдалась в безсонниці (я тепер з нею сплю, то бачу!),, а дядина, то вже й не казати. Врешті, окрім нервів, вони всі здорові, як і я. У мене надія таки на те село, може, там вони трохи поправляться. Гострий період минув, але ж тепер то й видно наслідки.

Ти мене простиш, що я не пишу нічого, як воно, власне, сталося і як було потім, я не можу про се писати. Скажу тільки, що сталось то дуже швидко, в кілька ми-нут, і він був без пам'яті, так що не мучився, але перед тим останніх місяців два... Хто знає, може, ми егоїсти, що хотіли затримать його при житті. Він поліг на полі честі, в останній день читав свою останню лекцію... Ну, годі! Ліпше скінчити!

Бувай здорова і,, коли можна, не давайся тузі так страшенно. Власне, ми повинні тепер мати владу над собою. Він научив мене, як ЛЮДИ: терплять лихо і борються з долею!..

Ну, бувай здорова! Чому не пишете, як мається Олеся? Цілую всіх, пишіть все-таки, коли можете. Всі наші тобі кланяються і цілують.

Твоя Леся

Пишіть на той же адрес, в село передадуть.

Шановний друже!

Ваш лист я отримала вже тута, так що він — анахронізм. Ми тут вже від 8-го (ст. ст.). Ви думаете, що нам так вже було мило сидіти в Софії,— але що ж, коли не можна було зібратись раніше, адже сюди треба було везти все з собою, починаючи від ліжка і кінчаючи ниткою,— тут же «страна предикая» і нема нічого. Треба було ждати, поки пришлють вози за нашими речами і т. п. І то вже дякуючи Рддиній і моїй енергії, що ми виїхали в суботу, а дядина все казала, що не вспіємо і що нема чого спішитись. Але мені так збридла Софія, особливо після вбивства Стамб[олова], з усіма її варварствами та atro-cites \ що мені вона стала гірше тюрми. Тільки скажу Вам, що я тепер, власне, почуваю реакцію після великого напруження сили (моральної і фізичної) за останні часи в Софії, а що я не хочу їй піддаватись, то вона мені ще тяжче приходиться. Надто вночі межи 2-ою і 4-ою годинами] на мене нападає щось немов овечий вертіж, я чогось кручусь і витягаюсь так, що аж кістки тріщать, а на ранок встаю, мов побита. Воно пусте і потім проходить, надто коли піду та викупаюсь в холодній

воді, а все ж нащо воно? Я боюсь піддаватись тій апатії, що часом напливає на мене, мов якась темна хвиля, бо одно те, що треба ж таки про роботу думати (я все переписую листи), а друге (і головне), що наші лякаються, як тільки бачать на моєму лиці кислу міну, мені ж не випадає тривожити їх, бо я не для того тут зосталась. Один тільки день, зараз по приїзді, я піддалась собі, але вже більш того не будз, буду «держать ухо востро», аж поки не виїду. Знаєте, як би я хотіла тепер? Виїхавши звідси, не їхати додому, а забратись так на місяць, на два у яку-небудь таку трущобу, де б і ні душі знайомої не було і навіть де не пишуть і не отримують листів, та там би засісти або краще залягти та й закам'яніти, а потім вже вернутись на світ та й за роботу. Але се пусті мрії і я знаю, що мені не буде «інтервалу» і дома буде те саме, що й тут, а може, й гірше. Ну, та одно мене потішає, що от же і я до чогось послужу людям у такому великому горі.

Нашим, здається, трохи поліпшало тута — зміна повітря і окола, досить гарне місце гірське, все то якось бавить їх і заспокоює. Тільки от сьогодні у дядини зуби болять, та, може, то хутко мине. Тут зовсім не гаряче, бо завжди можна знайти затінок і дощі перепадають; ми з Радою вчора, вертаючись з купелю, таки добре промокли, попавши під зливу, але то було скоріш смішно, ніж прикро. Жити тут нічого собі, хоч комфорт мінімальний (се досадно тільки ради Л[юдмили] М[ихайлівни], а для нас дарма!). Вода шумить день і ніч (гірський поток), дерева, квітки навколо, ніхто нових камепиць не будує, ніхто «ле-е-дя-а-но» не кричить диким голосом, піхто не розказує про одрізані руки Стамболова, а вже се багато значить. Для дядини теж добре, що вона виїхала з своєї домівки. Рада багато ходить, квітки збирає, хоч разом з тим і шиє і господарює. Ліда, бідна, теж по ночах мучиться, так як і я, але вдень нічого собі. Зате Міка зовсім, як риба в воді, зовсім здичавів хлопець, приходить в хату тільки їсти, спати і лаятись, коли що йому не до сподоби станеться, загорів, почервонів, зовсім гайдук зробився. Іван наш тепер в Празі, і се добре, що він поїхав.

Зоря таки приїде сюди, бо по многим причинам йому не випадає зоставатись у Гольдшт[ейнів], устроювать же його в інших трудно поза очі. Тільки ще не хутко приїде, бо прокляті французи пізно ферії починають, десь аж в кінці іюля.

Я просила Георгова вислати Вам в коректі некр[олог] «Прегляду», сподіваючись, що він се зробить. Я б його Вам переклала, та довго се буде, бо тут пошта всього двічі на тиждень ходить, то се загайне діло. Але все-таки пишіть, як що Вам треба в Софії, то можна вмисне туди поїхати. А знаєте, Ваш лист так був згорнутий, що мені найперше кинулись в вічі слова: «Єй-богу, не хочу Вас і знати й бачити — во віки віков». Я не на жарт

злякалась, за що така напасть! Я й не знала, що Ви такі лихі! Ну, бувайте здорові!

Л. К.

Присилайте адресу Лук'яиовича.

Мені щоночі сниться дядько, немов я шукаю для нього книжки в бібліотеці його...

Шановний друже!

Чудна річ: з контори ПІенкера пишуть мені, що мають завернути мої речі зі Львова знов до Софії, бо адресат не явився получити їх,— чому се так? Не розумію. Я думаю, ви просто забули про них. Дуже прошу, полу-чіть і потримайте у себе до мого приїзду (я приїду тижнів через півтора, або й того мепше). Простіть за клопіт, але ж досадно мені буде платити подвійно за провіз сих дурних речей, тим більше, що і грошей обмаль. Дуже боюся, що речі вже звернуто в Софію, тоді хоч кидай їх!

У нас лихо за лихом. Батько писав мені, що вмерла моя баба (мати моєї матері), а що вже там робиться з моєю бідною матір'ю — бог знає. Чекаю повороту Івана з Праги, щоб рушити додому, пора вже. Тут вже можна й без мене, жаль мені матері, я хотіла б при пій бути. Наші тут добре, та не дуже — у Ліди зуби болять (у дядини перестали), у Ради щось пропасниця (не дуже велика) — простудилась на сіножаті. Я, як і перш, здорова, хоч по ночах і буває вертіж, та то дурниці, я не звертаю уваги. Листи Кон[иського] і Барв[інського] переписані і дядькові до них, зостались тільки Борковськ[ого], хутко перепишу всі. Свого не роблю нічого — дурна дуже. Простіть, що не помагаю «Нар[одові]», я б примусила себе писати, та знаю, що з того нічого не вийде. Треба пождать. Лист Вартового мене не очарував — риторично і холоднувато. Але лист Хв[анька Кримського] пройняв до живого серця, до сліз — я дуже б хотіла пізнати сього щирого хлопця. Так, наша молодіж любила його... Чи не можна прислати нам лист Хв[анька] в оригіналі, подивитись — Ви, здається, з пропусками надрукували?

Друже мій, туга така тяжка, а як подумаю, що, може, років за два я не кожну хвилину буду думати про нього, то ще тяжче стане... Ну, до побачення.

Л.К.

Чи Родж[ер] Вільямс у Вас, чи послали з ким?

Високоповажний добродію!

Вибачайте, що посилаю Вам остатній лист мого дядька не в оригіналі, а в копії,— родина Др[агоманова] хоче заховати його вкупі з іншими остатніми писаннями як реліквію. Врешті, коли конечне хочете мати оригінал, то оберніться до моєї дядини (Л. Драгоманова, ул. Ден-коглу, Софія), може, вона не відмовить Вам.

Лист сей зостався так довго непосланим не з моєї вини: я не знала Вашої адреси (лист не був приготований до посилки, був без конверта) і мусила чекати, поки д. Павлик здобуде її, а се сталось тільки педавно.

Не можу не додати, що в дядьковім листі далеко не виражений той смуток, в який увели його сперечки в рад[икальній] партії, можна мовити, вони долили отрути в остатні хвилі його життя, що й так вже були невимовно тяжкі. Листи з Галичини, а надто остатній № «Нар[оду]» були справжнім лихом для нас всіх, що бачили дядько-вий стан здоров'я. Та що про се говорити! Я не знаю навіть, чи Вам цікаво се.

З правдивою повагою

Л. Косач

178. ДО М. І. ПАВ ЛИК А 19 серпня 1895 р. Броди 19.VIII.1895 (н. ст.)

«Голова-то в жене єсть, та коли б ще розум до неї!» Отак і я. Тепер пригадую, що завезла з собою чужі книжки у скрині, що дядько мій брав колись у п. Франка і казав мені вложити до скрині, коли вона одправлялась. Тепер я одправляю їх п. Франкові на адресу редакції «Життя і слова», ул. Глибока, ч. 7 (іншої не знаю), повідо-міть, будь ласка, його про се, нехай їх получить. Посилаю з Бродів, бо глупо було б везти ще дальше.

«При сей верной оказии» засилаю Вам своє щире вітання і Вашій мамі поклон.

Л. К.

Шановний друже!

Приїхала я додому так, що і про італьянця не згадала ні разу. Тільки се дурний поїзд — приходить до нас у 3 г. ночі,— отже, раджу кожному, хто їхатиме зі Львова, виїздити звечора, то буде тут удень. Цікаво було б отримати скоріш мої речі, бо там є дещо конечне потрібне, як напр., тепла одежа. Я певна, що се не завдасть жадного клопоту везучому.

Говорила я мамі про видання 1-го т., вона тієї думки, що треба видавати по-російськи і взагалі на тій мові, на якій писано одразу. 1 т. має значення більш історичне, ніж практичне, отже, історичні документи слід видавати в первотворі.

У нас застала всіх при доброму здоров'ї. Сама ж досі не можу одійти від втоми, просто чогось уморена, як та собака. У Києві,

певне, буду в кінці сього місяця, а то і раніше. Прошу прислати мені просто бібліографію, то я вже й ходитиму по бібліотеках. Діла Л[юдмили] Михайлівни], певне, устрояться непогано, та інакше й дивно було б! Напишіть, чи отримав Ф[ранко] посилку? А тепер бувайте здорові і поклоніться від мене Вашій матері.

Пишіть мені все-таки: сон — мара, а бог єдиний — віра! Бувайте здорові!

А що од п. Озар[кевичевої] — ні вітру, ні хвилі? Чудні Ваші люди!

180. ДО М. І. ПАВЛИКА

80 серпня 1895 р. Колодяжне 18(30) .VIII.1895

Шановний друже!

Будьте ласкаві, напишіть, що з моїми речами? Я згадала, що там є одна річ (грудка землі з дядькової могили/) , д у ж е дорога для мене, і через те хочу знати долю мого кошика. Напишіть, коли можна, зараз (Ковель, Л. Косач). На сім бувайте здорові, ніколи писать, наші от-от їдуть в Київ, тижнів через два їду я.

Л. К.

1 вересня 1895 р. Колодяжне 20.VIII

Дорога дядино!

Chaque femme qui se respecte n'ecrit jamais une lettre le jour qu'elle a promis *. Отак і я, замість 18-го вечором, пишу 20-го рано, та, може, се і краще, нащо два листи в один день! Провели ми з Дорого наших в Київ, а сьогодні проведемо папу во Мглин, Гадяч і пр[очії] «не столь от-даленные места». Так що тижнів на два зостанемось удвох «найстарша і найменша» на хазяйстві. Будемо варити варення, солити огірки, збирати масло і сир для києвляп, перекрашувати підлоги у старому домі, шити зимне плаття — значить роботи буде доволі па три тижні, а то і на місяць, поки приїде мені на зміну мама, а я тоді одправ-люсь в Київ в учащуюся колонію. Я казала мамі, що можу тут зоставатись хоч і до різдва, а вона щоб була в Києві, але вона не хоче так, та й Олеся каже, що мама дуже томиться в Києві, бо завдає собі багато клопоту і біганини, часом і не дуже потрібної. Щодо мене, то, як се не дивно, мені, може, і приємніше було б зоставатись тут — я тепер нелюдимкою стала,— та зате тут без бібліотеки трудно жити, бо треба ж щось робити. Тим часом я витягла деякі свої старі папірці і думаю зробити з них щось нове. Побачимо!

Одно мені шкода, що, пе поїхавши тепер в Київ, я знов пропускаю случай побачитись з Мишею. Він ждав мене тут в початку авг[уста] і, не діждавшись, 5-го виїхав, а тепер вже ніколи

йому заїздити сюди, хіба що в Києві днів на два спиниться. Остається сказати — tant pis![2]

Взагалі ж я не жалую, що оставалась у Вас так довго і помагала Вам, чим могла, у трудні часи, шкода тільки, що помочі з мене небагато!

Що то Ви там робите, чи вже в Софії? Як буде з Зо-гом? Папа хутко (може завтра) вишле Вам гроші (частину), він сподівається запевнити Вам 800 р. щороку. Вибачайте, що я досі ие вислала Вам чаю і позичених грошей, сьогодні поїду до міста і зроблю се, а то увесь сей тиждень нікому було сим зайнятись за зборами в Київ, до того ж я, одвикши од многолюдства, просто голову губила серед дитячого гвалту (у нас ще були у гостях малий Лисенко і кузен Шимановський). Усі ці народи, троє хлопців і троє дівчат різного зросту, бігали, кричали, сварились, мирились, плакали, сміялись, по 3-чі на день купались (причому кожний раз розшукували простині), їли грушки і яблука в розмірах, ограничених тільки власним апетитом, невважаючи на грізно наступаючу холеру.

Наконець, коли се все забралось в Київ, то се було ціле велике переселення народів (8 душ їхало!). Можете здумати, що після такого переселення я вже не могла в той самий день писати письма... Окрім того, я всі ті дні була страх погано настроєна і могла тільки такі листи писать, що од них повіситись можна, Вам же я не хотіла

б такого писати. Vous savez que j'ai du courage quand il le faut! [1] Сього я научилась у Вашій хаті. Цілую міцно Вас і всіх моїх сестер і братів (по-українськи нема слова кузен). Поклоніться дорогій могилі, як будете там.

Ваша Леся

Ліді, Раді і іншим писатиму сими днями по мірі настрою і часу. Всім знакомим щирі вітання. Жду від Ради довгого листа.

182. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ та І. Д. ШИШМАНОВА

21

2 вересня 1895 р. Колодяокне Колодяжно, 18 уц]95

Дорогі мої мечки Ліда і Ваня!

Щось-то Ваші обіцані посланія не ідуть! Воно-то давно сказано: обіцянка цяцянка, а дурневі радість! Отак і я думкою багатіла, аж поки не сіла та сама не написала. Чи получила ти, Лідочка, мою carte з Бродів? Уже ж і обридли мені тоді сі Броди! Та й ціла дорога була якась скучна і сумна (для більшої радості дощ ішов, не перестаючи, від Пешта до Львова). Тут, проти звичаю, дощ не йшов іще як слід ні разу, що не. помішало мені ухопи

ти раз лихорадку, добре, що незадовго. Тепер у нас, люди кажуть, жарко, а мепі в жерстяному платті тільки добре,— ей, в Софію б тих людей!

А я часто вгадую Софію, і не тільки з поводу жари, щоночі вона мені сниться. Справді, ви мені тепер друга рідна родина, і мені в думку ле іде, що я, може, дужо надовго виїхала од вас. Чудно сказать, мені скучно навіть за болгарською мовою! А така вона вдавалась негар-монічна! Мама і досі не хоче признавать в ній гармонії. Мені аж смішно, що :ніхто те штт одразу розібрати ні одної цитати з Мішших ршмет і Wrtz-ів А знаєте, що я і досі замість польської мови говорю болгарською, ну що як воно так і зостанеться?

Ну, однак, ти, Ліда, терпіть не :можеш таких листів без фактів. Та що ж, усі «.факти» наші я списала вже Людмилі Мих[айлівні].

Ай, кінець! Папа їде в город, перше в холерну комісію (холера кругом наступає), а потім в Луцьк, Київ і т. д. Ми з Дорою остаємась самі як — я« пальці, сказала б, та щось не зграбно,— як вуха.

Передайте, з ласки вашої, мій довг Людмилі Михайлівні з вичетом чотирьох frs, позичених у вас. Пишіть, таки справді пишіть бідному пустиннику! Цілую Вас і Міку! Бувайте здорові

Ваша Леся

183. ДО М. І. ПАВЛГІКА

21

2 вересня 1895 р. Колодяжне 18ууц95

Шановний друже!

Не получаючи квитанції, гадаю, що речі мої не вислані. Нітрохи не нарікаю на се, бо вже тут уладилась так, що можу чекати, мені головно цікаво було те.,, щоб знайти їх в певному місці, а не де-небудь в Венгрії. Посилати їх трудно, бо тут нам прийшлось би, може, їхати за ними ˆо границі, а се на варт, у всякім разі, посилати поштою чи багажем — дорого. Чи не знайдеться хто, іцоб довіз їх до Радзивилова, а там би здав багажем

(перевізши вже через границю російську), якщо се буде не дуже хутко, то вже нічого. Дуже прошу вибачити мені, що вже вдруге завдаю Вам такий клопіт,-— ну, що будете з дурною» робити! Сподіваюсь* що більш сього 110 буде.

Спасибі за бібліографію; з поводу неї раджу не споминати усіх статей з періодичних видань, так — пам’ятаєте? — я і раніше радила. Може, потрібні матеріали, про які пишете, здобудуть Вам мої знайомі, але найбільша надія на И. С. Ж., шкода тільки, що віп не в стані зайнятись сим зараз, прийдеться кілька тижнів

пождати.

П[ані] 0з[аркевичевій] не беру за зле, що не приїхала,— ие таке я велике цабе, щоб ради' мене вмисне приїздити, та й діла, властиве, не було, так тільки годилось би хоч «чорте-бісе» відповісти,, та господь з< нею! І Вй не дуже вражайтесь — чи то ж у вас там таке буває? Досі мороз поза шкурою пробігає, як згадаю ті «мемуари», що читала у Вас, аж сняться часами! Иі, щодо галицьких звичаїв, то старий італьянець має рацію з своїм «bisogna amazzar tutti!»[84]. Нічого іншого не видумаєш, здається, і я гадаю, що без двох-трьох трагедій се стояче болото не зворухнеться.

Цікава я, яке враження на гал[ицьких] людей роблять такі оповідання, як, наприклад, про моє сотрудництво з Ставиським (so einfach!!![85]). Я оце задумую писати дещицю, то коли надрукую (не зараз) — ото витріщать очі ваші панночки та й паничі, не раз прийдеться згадати покійного Огоновського з його: «Авжеж, коли вона пе думала йти за нього заміж, то не повинна була казати, що його любить!!» «Ой, мало, серденько, одного Гоголя, багато ще смішного на світі»,— мовляла одна полтавська поміщиця. Може, Вам що сказати про своє життя? Живу якраз в противність птицям небесним, все «в житниці собираю» і про хліб насущний, а більше про сир і масло стараюсь, также не чекаючи собі такого убрання, як лілії польові, шию немало собі і іншим; вечорами писатиму, як зостанусь сама$_г$— батько завтра їде*, і я зостаюсь на хазяйстві з семиліткою сестрою. Чи признатись, що я рада зоставатись отак, як пущ у стрісі? Коли б тільки? не снилось таке, як сі ночі... А половина серця й душі зосталась за Дунаєм... Пиішть про своє здоров'я і глядіть його. Бувайте здорові.

L.

Моє вітання Вашій мамі, коли ще не забула мене.

184. ДО М. І. ПАВЛИКА

25—6

в вересня 1895 р. Колодяжне 18 уц|_95

Шан[овний] друже!

Отримала я Вашу записку, що Ви послали мої речі залізницею, і більше нічого, ні оповістки з залізниці, ні квитанції від Вас, а без квитанції не знаю, як виправлю їх. Чи Ви їх послали самі, чи через яку контору? Коли самі, то пришліть квитанцію, якщо вона у Вас. От чиста біда напрасна отой мені кошик!

Бувайте здорові, спішуся з листом. Пишіть, як маєтесь.

185. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

29

10 вересня 1895 р. Колодяжне [18] VIII[95]

Дорога Олесю!

Ну, як же, чи поздоровляти, чи не поздоровляти з «поступлением» в пансіон? Напиши, як то тобі здалася «школа». Я-бо ще думаю, що я не так хутко буду в Києві (поки-то ви наладите ваші діла!), то ще будем писати листи. Чи все я вам послала, що треба? Повой не послала, бо папа пе схотів узяти його. Напиши мені, будь ласка, як робити пастилу з яблук, то я зроблю її чимало (бо жиди вже дали одсипу корець дуже добрих яблук). Также напиши рецепти повидел яблук і слив, спосіб маринування слив і грушок, і то не гаючись, бо грушки вже лежать в погреби (все надзвичайно раптово поспіває цей рік), а сливки от-от будуть трусити. Спитайся у мами, чи треба увесь сир ховати для нас, чи можна частину продати, бо його дуже багато оддушується, уже знов зібралось стільки, як я в Київ послала.

Прости, що лист такий сухий, «хозяйственный». Що ж робить, перший раз в житті беру на себе роль євангельської Мафри, тоді як перше скоріш наближалась до Марії, отже, й мова у мене відповідна новій ролі.

Бувай здорова так, як моя Дора. Більш не пишу, бо ніколи. Цілую тебе, і маму, і всіх. Знайомим кланяюся.

Твоя Леся

186. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ 10 вересня 1895 р. Колодяжне 29.VIII

Люба моя дядино!

Ще досі не було мені відповіді ні па один лист, писаний в Софію, а все ще «перші» листи. Аж сумно, як подумаєш, скільки-то часу тії листи ідуть. Ваш лист до мами вже не застав її дома, але папа повіз їй його, і вона, думаю, досі вже відписала Вам, якщо був їй час за київським клопотом. їй, бачите, прийшлось устроювати нову квартиру (торішня оказалась тіснуватою), окрім того, вона рішила сей рік посилати дітей в пансіонат підготовлятись до гімназії — се давнє бажання папи, та, здається, інакше не можна, бо нестає коштів на приватне учення трьох дітей різних літ. В пансіоні заняття починаються 1-го сент[ября], отже, мама, певне, ще потім побуде з тиждень в Києві, а потім приїде сюди, а я одправ-люсь в Київ. Якби не цікава праця в Києві, то я б з дорогою душею зосталась тут довше, бо там, я знаю,

почнуться усякі властиві Києву «канітелі», а тепер у мене якась відраза до них. Справжню роботу, хоч би і тяжку, я б узяла, а сі переливання з пустого в порожнє, та ще з моєю способностю до ілюзій і нічим не оправданих надій... ліпше вже в Колодяжному сметану з глечиків у мас-ницю переливати, то принаймні можна бути певною, що хоч масло буде! Я боюся, що мамі недоОре буде зоставатись тут самій — не всі ж таку натуру мають, як я. Папа казав, що, може, краще було б, щоб ми всі зимою в Києві були, а він в Ковелі, а в Колодяжпому, щоб хто-небудь з служащих управлявся, та мені такий план не до смаку, бо про торішнє «управлення» такого способу роз-назують мені люди не дуже добрі речі. Та й бачу я сама, що воно недобре одбилось на хазяйстві. Звичайно, і така хазяйка, як наприклад я, не велика користь, та все ж таки ліпше, ніж зовсім чужа. Я «по мере сил» стараюсь, хоч часто сміюсь сама над собою, що так всерйоз беру свою роль «господині». Нічого й казати, що багато забувається, губиться або і просто «в голову не приходить», та все ж таки якось бреде. Дуже добре мені з Дорою, що в неї такий нетрудний характер, ніколи вона не скучав, зранку іде гратися з дітьми надворі до заходу сонця, потім я її заганяю в хату (сама ніколи не приходить), починає співати, розказувати мені якісь безконечні анекдоти з київського життя і представляти сцени з театру українського, потім, вичерпавши останні невибігані сили,

і 1 лягає спати в 9 або 9 у і спить до 8 §“ рано. Ніколи

ще не показувала капризів або «явного непоелушания» (що, нігде правдиІдіти, случалося при мамі). Шкода тільки, що через роботу і Дору не можна ходити часто в ліс, а з Дорою теж трудно, бо вона томиться і без дітей їй в лісі скучно, мені ж знов в компанії (та ще крикливій) нецікаво, оставляти ж її саму, так, щоб не питати від часу до часу, де вона, я не можу і не повинна. А так би часом хотілось побродити самій по лісі, по тих місцях, де стільки споминів літає поміж деревами... Я вся тепер у спогадах. Сьогодні, риючись між покинутими Олесею нотами, я знр/йтила баркаролу Чайковського (дядько любив сю п’єсу і двічі казав мені грати її для нього), я сіла грати її, се другий раз після довгого перериву, але перший раз з мого грання зовсім нічого не вийшло. Я грала, і здавалось мені, що він сидить десь за мною і слухає... Недавно у нас з Дорою були гості, дуже славні люди, вони так розпитувались про дядька і про все, що його касається, немов би знали його особисто, а Вашими портретами були очаровані просто. Се мене дуже привернуло до їх, хоч раніш вони були мені далекі знайомі.

Ви питаєте, чи приїздила Глафіра Помпеївна в Га-дяч? Приїздила і «отравляла остатні дні бабушці», як каже мама, та й

справді, по маминих словах, се жадна, черства і крайнє несимпатична жінка. З бабушкиною спадщиною невідомо ще, як буде, здається з боку Ів[ана] Петров[ича] будуть деякі «закавики». Врешті, мама писатиме Вам про се, і ліпше розкаже, ніж я. Бабушці до кіпця ніхто нічого не казав про її втрату, і се єдине, чому можна порадуватись у всіх наших нещастях. Кузина Ліда, каже мама, доволі симпатична дівчина, але при матері гірша, ніж без неї. Брат Ваш згадував про Вас усякими добрими словами і, видимо, не сердиться на Вас ні за що, а про доверенность то він казав, що то бабушка предложила Вам зробити її на його ім'я, не спитавшись його, а йому б то се навіть було б «неудобно». Значить — все к лучшему!

Нагадайте там Ліді і Вані їх обіцянку писати до мене, вже, слава богу, хутко місяць, як я од вас виїхала, а од них «ни полслова» — се не по правді.

Або, коли для них се така тяжка обуза писати до мене, то нехай так і скажуть, то я, пригадавши приказку: «с глаз долой, из сердца вон», уже й не чіплятимусь.

А тепер бувайте здорові та пишіть частіше про всіх і про все, а я, з свого боку, старатимусь, особливо, коли Ви самі будете мені помагати поправляти недостатки в моїх листах, вказуючи на них. Цілую щиро Вас і весь cousinage.

Ваша Леся

187. ДО А. М. ДРАГОМАНОВОЇ

10 вересня 1895 р. Колодяжне 29.VIII

Радочко, люба моя сестричко!

Було б гріх не одписати скоро на такий милий і цікавий лист, як твій, отже, я одписую, хоч і не так, як би ти того заслужувала, — бо коротко! Хочу завтра рано послати на пошту, через те сіла писати до вас таки сього вечора, отже тепер 11 ч. і 10 мин., а я — horribile dictu [86] — хочу вже спати!! Ію різним причинам вийшло так, що сих два дні я варила сама обідати для себе, для Дори і для двох служащих, що обідають з нами. Ся непривична робота (між іншим, я робила для Дори les oeufs a la nei-ge — en ton souvenir [2]) плюс біганина в погріб і льодник, трусіння яблук, неминуче, як фатум, збирання сметани, шиття і шукання Дори по всіх усюдах avant chaque re-pas [87] так утомили мене, що, може, воно вже і не гріх лягти спати у 12 ч., а не в 2, як то було в Софії. Так, Рю-рик, ти не пізнала б тут своєї софійської білоручки, соні і «піа-піа», одно тільки, що зосталось, се tete de linotte [1] (скажи це M-lles Ammann avec bien de saluts de ma part ?) 1, здається, зосталось навіки... Сю зиму я хочу постаратись показати і тут, і в Києві, що і я, як захочу, можу до чого-небудь здатись, одно тільки страшно, коли б зо мною не вийшло так, як з тою зозулею, що

хвасталась море запалить. Non, та petite cherie, je те sens trop bete pour ecrire ce soir! Bonne nuit! Salue bien de ma part tous les мечки et dis a mon cousin Zog que, par exemple, il n'est pas tres gentil envers moi! II sait deja pourquoi[3].

Твоя сестра Леся

Кланяйся од мене М-me Белчевій, і М-lie Койчу, і всім знакомим, коли побачиш; скажи М-Ие Койчу, що я все збираюсь їм написати і таки скоро зберусь, от таки справді!

188. ДО М. П. КОСАЧА (брата Миколи)

4

16 вересня 1895 р. Колодяоюне ˆЇХ ˆ

Любий Микосю!

Спасибі тобі за листа, пиши ще, коли тобі буде час. Напиши, як тобі сподобалася школа, які там учителі, хлопці, чи легше там учитись, ніж дома, чи трудніше. То мені якось дуже чудно, що ви ходите до школи, і навіть трошки смішно!

У нас тепер дуже холодно, дощ іде день і ніч і до того вітер здоровий, так що Дору не можна пускать гулять, бо у неї нема калош та й черевиків добрих. Дора все ж таки не дуже скучає, бо все знаходить чим-небудь гратись дома. У нас вчора були Левицький і Короткевич і казали, що холера в уєзді уменшається, може, того, що холодніше стало. їКиди-садовиики вже найняли двох хлопців

[1] Легковажна людина (франц.).— Ред.

[2] Паннам Амман з багатьма привітами від мене (франц.).— Ред.

[3] Ні, моя люба маленька, почуваю себе занадто дурною, щоб писати цього вечора! Добраніч! Привітай від мене гарненько всіх «мечок» і скажи моєму кузенові Зогові, що він нечемний. Він уже знає чому! (франц.).— Ред $_{в}$ в села глядіти садка, бо у жидів в середу кучки заходять. Наші хлопці все тягають у жидів грушки, і через те по-стоянно сварка в саду.

Я тобі другий раз більше напишу, а тепер ніколи, треба чесати Дору, дати їй чаю (тепер 9 ч. рано) і йти до різної роботи, а Кароль хоче скоріш в город їхати. Бувай здоров, цілую тебе, маму, Олесю і Оксану, кланяюсь дівчатам. А ти кланяйся від мене Лисенкам і Стари-цьким.

Твоя Леся

189. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

11

23 вересня 1895 р. Колодяжне 18 - 95

Люба мамочко!

Посилаю тобі обидва листи від дядини, що вчора долучила. Який справді жаль, що вона не може зараз забратися в Росію! Але,

наскільки я знаю, то таки сього року не можна, певне, їй нікуди вибратись, бо є такі справи, що без неї вони там ніколи не будуть зроблені. Та і з папиної переписки поки що нема ще жодного скутку...

Ну, як же ваші подорожі? Папа писав мені (від

5 сент[ября]), що їде в Гадяч, то ти, може, вже не їдеш? Мені чогось здається, що тобі ліпше туди не їхати, тільки утомишся та ще гірше зажуришся.

Дора все частіше й частіше питає: коли мама приїде? Або: коли будуть Микосеві іменини? Або знов до мене: «Чи ти б поїхала в Київ от зараз, якби тобі сказали?» Впрочім, все-таки вона не нудиться, я їй кличу дівчат гратися, купую кольоровий папір і гарус для її «роботок» і т. і.

От вибралась я писати листа вдень і бачу, що се не практично, ніяк не дають писати! Ховала молоко, збирала сметану; видавала на обід, а лист лежав тим часом. А тут ще дівчата принесли рижки, знов кидай листа. Ну, такий же він і вийде.

Ми з Дорою вже налили грушки, півбарилка, а хутко досиплемо повний. Варили, (чи пекли) пастилу, та щось не вдалась, сьогодні другу зробимо. Сьогодні хочу і райські яблучка варити, та не знаю, чи буде час, бо вже не дуже рано. Сливок ще не варили, бо ще одсипу з них не брали. Масла і сиру зібралось багато — хоч і в Київ везти. А що, чи вам ще стало того, що папа привіз? Може б, зібрати дещо такого до їди та й послати машиною? Чи вже не варто?

Напиши мені коли-небудь, не спішившись, про весь наш шкільний лад і т. і. Дивує мене Людя, їй-богу, я не можу зрозуміти, такої психології, щоб вибирати чоловіка собі так, як шапку або черевики. Се вже щось не по нашій культурі! «Остаточно!».. У нас все гаразд, холери не чутно, у селі тільки Сорокова жінка і Федосьчина Ксеня слабі, так мов на тиф, але й то вже проходить.

Олесі і дітям писатиму хутко, а тепер бувайте здорові усі. Тебе, мамочко, міцно цілую і кажу: до побачення!

Твоя Леся

Миша писав мені з Дерпта вже.

190. ДО О. Ф. ФРАНКО

З

15 жовтня 1895 р. Колодяжне 18 95, Колодяжыѳ

Дорога і шановна Ольго Федоровна!

Сором мені озиватись до Вас «по делу», не писавши до Вас цілий вік, але Ви вже по земляцтву простіть. Діло в тім, що я, їдучи додому з-за границі, одбилась від частини своїх вещей (чи,

краще сказать, вона від мене одбилась). Вони прийшли у Львів, коли мене вже там не було, і їх мав вислати мені Щавлик] через кого-небудь їдучого зі Львова в Росію, але, не знайшовши нікого такого, Щавлик] послав їх просто «залізницею», як він мені писав остатній раз. На тому діло й стало: нема ні вещей, ні квитанції для отримання їх, ні чутки про них. Я ще раз питала П[авли]ка і просила вислати квитанцію або хоч якесь роз'яснення, що могло статися з. моїм кошиком, але ні слуху, ні вісті! Може бути, що мої листи не дохо^-дять до нього. Тепер я одважуюсь просити Вас хорошень-ко довідатись від П[авли]ка, як, власне (через контору, поштою,, чи товаром?) послав він мої речі, чому не посилає квитанції і де я можу хоч довідатись, чи їх не продано на якій границі. Там нема нічого особливого, але є одна річ особисто для мене дуже дорога, хоч на неї, певне, ніхто не звернув уваги — грудка землі, загорнена п шиту золотом хусточку. Нехай хто хоче назове це сентиментальністю, але мене болить, що нема при мені сеї речі...

Вибачте мені, з ласки своєї, що завдаю Вам сей клопіт, я Вам, може, колись чим стану в пригоді.

Дуже мені було шкода, що я не застала Вас у Львові. Чи поправилось Ваше здоров'я за літо? Щодо мене, то не такі тепер для нас часи, щоб поправлятись, подвійна жалоба видна скрізь і у всьому, та що, треба і се нести.

Мама з трьома моїми Geschwister [88] тепер у Києві, вони там ходять до шкіл (може, завтра приїде сюди), а я з Дорою от уже $1^1/2$ місяця тут сиджу, господарюю (у нас економки нема тепер), вожуся з тифозними на селі, роблю, що можу, не пишу нічого, бо чогось по цілих днях голова морочиться — певно, з анемії,— врешті, треба попробувать. Попросіть пана Франка, щоб прислав мені обіцяну livraison de la Grande Encyclopedic [89], а я, як буду в Києві (може хутко), попробую перекладати «Торквемаду» для нього.

Бажаю Вам з родиною усього найкращого.

Ваша Л. Косач

191. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

9 листопада 1895 р. Київ Киев, Назарьевская, № 21,

28/X 1895

Люба моя, дорога дядино!

З Лідиного листа бачу, що Ви таки отримали мої листи і, може, вже не дуже сердитесь на мене. Вірте, що я ніколи не мовчатиму по злій волі, а хіба, може, час буде зайнятий так, що я незчуюсь, як він уплине, або що-небудь таке надзвичайне станеться. За нас Ви будьте спокійні, тепер уже і в Колодяжному не страшно, епідемії кінчились. Я виїхала звідти і зоставила своїх

боль-них поправлятись, вони вже почали при мені очунювати (іначе я й не поїхала б!). Тут мені роботи чимало, бо для моїх занятій історією (Ви знаєте?) ирийшлось учить ла-

тинь, іменно учить наново, бо хоч я її колись і знала, та забула «основательно». А тепер от і сокрушаюсь над усяким «Magna charta» [1] та «Depensio pro populo Anglica-по» [2], нічого не поробиш. От, дякуючи Раді і всім вам, мені тепер уроки мої нічого не стоять, бо виходить, що я настільки тямлю по-французьки, що можу других учить (звісно, починаючих!). А софійська англійська наука оказалась настільки солідною, що тепер я в потребі можу й без словаря читати такі речі, як Carlysle etc. [3]. Та чи тільки се завдячую я софійському життю?

Об однім тільки жалую, що я ще раніше не поїхала до вас... Як тепер Рада, чи буде вчитись по-англійськи? Вона хоч би сама пробувала читати книжки — жаль забувати. Чому-то вже Рада мені давно не пише, мені вже скучно без її листів? Я рада за Зорку, що він добре устроєний в Женеві, я чогось думаю, що там йому буде ліпше, ніж в Парижі, обстановка буде більш учебна,, а се багато значить. Наш Микось, відколи став ходити у школу, перестав лінуватись і учиться дуже порядочно, так же, як і Оксана. Взагалі напрямок наших дітей мені подобається — такий він собі робочий! Жити мені з ними легко, клопоту багато нема, великі вже вони. З Олесею ми в добрих відносинах, мені часом здається, що вона старається загладить передо мною своє торішнє небра-терське поводіння. Я думаю, що з неї таки будуть люди. Одно страшно, коли б вона собі здоров'я не розстроїла надмірною наукою. Впрочім, сього року вона винесли-віш, ніж торік. Мені тут всі говорять, що я поправилась, а мама каже, що я зовсім швах, і се певніше, бо я ніяк не виходжу з головокруженій і приступів страшного суму, надто по вечорам. Стараюсь не піддаватись, та не завжди вдається. От і тепер пишу Вам з головокруженієм (воно й видно по дурному листі!), врешті, се, може, того, що вже нерано, а у мене софійська привичка пізно лягати.

Як же там у вас справи? Чи не дуже наскучають Вам Шаци? А головно, хотіла б я почути, що Ви хоч трохи не так журитесь. Я тут як зустріну яку жінку в траурі, то мені аж серце стискається, спогадуючи про Вас, і Раду, і Ліду. До Вас тепер тільки мене бракує... А знаєте

[1] «Велика карта» (лат.) — Ред.

[2] «Міркування про англійський народ» (лат.).— Ред.

[3] Карлейль і т. д. (англ.).— Ред.

що? Найліпше, якби Ви до нас їхали! Бувайте здорові, писала б ще, та вже пізно, а завтра ніколи. Цілую міцно Вас і Раденятко.

Ваша Леся

Ліді листа посилаю не заказним — на пробу, чи дійде.

192. ДО А. М. ДРАГОМАИОВОЇ

9 листопада 1S95 р. Київ 1895

Дорогая мечка! (Або мамалиджка, як хочеш).

Де ж твоє письмо і адрес Поливки, обіщані мені? Та-ка-то правда в світі. Не пишу тобі більше, бо спішу, та, може, тобі і не інтересно, бо Ліда вже списала «про-странно». З богом!

Леся

193. ДО А. 10. КРИМСЬКОГО 19 листопада 1895 р. Київ

Шановний добродію!

Або краще, незнайомий дорогий товаришу! Не здивуйте, що я, непрошена, озиваюсь до Вас. Я давно бажала написати до Вас, та через пошту не випадало, а оказії досі не траплялось. Мені хотілось висловити Вам, як глибоко пройняв нас (мене і мою дядину Драгомапову) той щирий, повний глибокої туги лист, що Ви писали Пав-ликові, довідавшись про смерть мого дядька. Справді, багато було тоді листів співчуття, щирих, хороших листів, але такого, як Ваш, ие було, се, власпе, наче рідпий сип писав про втрату коханого батька. Вже хутко півроку мине з того часу, як дядина просила П[авли]ка вислати їй автограф, здається, він і тепер у неї. Ми читали той лист в Болгарії, але враження від нього живе у мене досі. Сім'я дядькова плакала ревне, читаючи, проте казала, що такі листи потішають, наскільки се можливо, у такій тузі. Се були страшні часи, товаришу, здавалось, що уже все минає, що треба тільки ще дещо покінчати, поховати та й самим геть із сього світу! Де у кого се почуття зосталось і до сього дня. Кінчати треба, але ж як ще багато кінчати!

Наприклад, видання творів дядькових — скільки ще часу уплине, поки воно буде доведено до пуття. Мені розказували про Ваші заходи коло достачання коштів для видання (ще раз не можу втриматись, щоб не подякувати Вам за се!), але де ще ті твори, ще треба їх зібрати по старих журналах і т. і. Я думала, що могтиму робити се тут, у Києві, але, на біду, тепер тут громадська (публічна]) бібліотека замішана, а, крім того, мені ще не прислано бібліографії зі Львова.

Та ради сього вже можна б і на північ поїхати. Та, певне, знайшлись би й на півночі товариші, що помогли б у роботі. Я чула, що той, хто давав гроші, хотів, аби твори були конче в українському перекладі, але, на мою думку (так думає і вся наша родина), се було б не науково і не практично, бо, перш усього, се затяжна річ, перекладання усіх газетних статей, а но-друге, матеріали (а се, власне, матеріали до біографії передовсім) завжди друкуються в тій мові, в якій їх написано. Тут дехто подавав думку, що, може б, вдалося, надрукувати 1 т. (най-

раніших творів) тут, в Росії. Воно навряд, але чому б не спробувати? Може б, Ви порадились там, у Москві, з Вашим меценатом про се? Воно б краще, якби ми могли провадити се діло зовсім самі, без помочі галицьких рук, бо... ну, та вже на сей раз, нехай обійдеться без пояснення причин. І взагалі, якби ми могли і за кордоном по-слугуватись «своїми», а не «чужими руками», то було б найкраще. Хотілось би з Вами докладніше поговорити на сю тему, та нехай, може, колись потім. Я то ще не знаю, чи й до мислі Вам оце листування зо мною. У всякім разі, товаришу, вірте моїй найщирішій повазі і прихильності до Вас.

Я. Косич

(Леся Українка — якщо, може, Вам се більше відоме ймення).

№. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ 21 грудня 1895 р. Київ

Дорога моя дядино!

Вчора отримали ми з Кол[одяжного] Ваші листи, хотіла я вчора ж таки відповідати, та одложила на сьогодні,

бо лихі звістки про тиф у одної дівчини, нашої сусідки в Кол[одяжному] (Клавдія Пиріг, Хведошина Ладя, померла від тифу), так мене засмутили, що я не хотіла в такому настрої писати Вам, аби не додавати Вам смутку. Дужа я рада за Зорю, що йому добре ведеться в Женеві, я певна була, що йому там краще буде, ніж в Парижі, уже і то добре, що нема навколо нього тієї blague parisienne *, бо, правду кажучи, усі оті «еп voulez-vous des homards» [90] і т. гі. бриніли не дуже-то натурально в устах малого хлопчика.

Пише мені Ліда, що Ви, не маючи від нас листів, завжди бог зна що думаєте і журитесь. Але, боже мій, невже Ви можете думати, що я можу зо злої волі не писати Вам? Простіше всього думати, що з Росії листи ідуть довго і непевними дорогами, як воно дійсно і єсть, або що я не виберу часу написати, та й більше нічого. Читаючи Ваші і Лідині докори, мені хотілось повіситись,— не доводьте мене до сеї сумної катастрофи, а то позбавите світ многих геніальних творів, що мають вродитись колись під моїм пером.

Я потроху починаю знов писати, уже кінчаю різні виписки і приступаю до самої роботи. Але Ви не бійтесь, що я дуже переутомлююсь, бо се така робота, що її не можна раз у раз робити, часом через недостачу книжок, а то й так просто, через непривичку до такої іменно роботи.

Щодо мого здоров'я, то воно іде tant bien que mal[91], так як і в Софії, тільки нога настільки поправилась після Болгарії (може, сьому причиною владайське купання), що я в хаті сливе завжди ходжу без палки, а беру її тільки на вулицю, і через те гублю її постояшо і шукаю, так як Ви, було, очків шукаєте.

Воду залізну все збираюсь пить, та ніяк не зберусь, то не хочеться, то грошей нема, то «так якось».

Чому не пишете, чи є фотографія дядькової хати? Я Вас дуже прошу, як тільки єсть, пришліть мені, як нема лишньої, то замовте для мене, а я поверну кошти. Мені дуже тяжко часом, що я не можу глянути на ту хату, що була для мене школою і храмом. Як я розумію Вас, що Ви не хочете розлучатися з Вашою хатою, тільки ж я думаю, що, може, де в чому переміна місця була б ліпше для Вас, а надто для Ради, та боюсь я писать на сю тему, щоб не уподобитись Вашим услужливим друзям в Парижі. А тільки я ніяк не можу привикнути до думки (і не хочу привикати), що ми з Вами розсталися надовго. Ну, скінчу тут, бо ще хочу Ліді і Раді написати, поки є час, а то завтра ніколи буде, відкладати ж на довше не хочеться. Цілую Вас міцно.

Ваша Леся

Воно одразу було видно, що М-me Шац — пані «сім з оком»,— не для Вас се квартирантка! Мені дуже шкода, що се бідне хлоп'я, М-г Шац, має таку «загонисту» жінку...

Олеся просить пробачення, що не пише тепер, їй справді дуже ніколи, завтра піде в концерт, то треба подвійний урок учить — на завтра і на післязавтра.

Мама, певне, на сім тижні приїде сюди, і який час ми всі будемо вкупі, а по різдві я поїду до папи в Кол[о-дяжне]. Діти наші маються добре і вчаться не згірше.

195. ДО Л. М. ДРАГОМАЮВОЇ-ШИШМАНОВОЇ

80 січня 1896 р. Київ

Люба моя Лідочко!

Зовсім даремне ти нарікаєш на нас, нібито ми Вам не пишем, бо ми з мамою писали на свята, і то вже давно, так що відповідь була за Вами. Я, власне, збиралась писати тобі листа з запитанням, що б то могло значити, що ніхто з вас не пише. Аж тут отримала твоє посланіє з Ковля вчора, 17-го. Неправильність нашої кореспонденції треба на добру половину відносити до безтолковості наших (і ваших) пошт, mais c'est un mal sans гегпёсіѳ !... Одвикни ти, ради бога, од таких драматичних виразів, як, наприклад, «насильно мил не будешь» і т. п., адже ти сама сьому не віриш, я думаю! Та і що говорить! бсть у вашій сім'ї хтось такий, що тільки один-одним лист написав мені за весь час, та й то я жестоких слів не говорю...

Питаєш, як ми проводили свята. Утомительно і... скучнувато. Гості були зрання до вечора, й часом такі, яких ми по цілих століттях не бачимо. Йолки для дітей ми не робили, досить було і так заметні. Після Нового року (з котрим я забула тебе поздоровить, ну, та я і без Нового року бажаю тобі всього

найкращого) приїздив Миша і пробув у нас до 16-го, та за гостями і всякою біганиною я його мало бачила. Дуже мені хочеться поїхати до нього в Дерпт весною, та се ще вилами на воді писано — більш того, що не поїду.

Навряд щоб мама поїхала до Вас, се ж не то що мені: забралась та й гайда! А окрім того, я думаю, що мамі було б дуже тяжко в Софії, і замість розваги Людмилі Михайлівні вона привезла б, може, новий смуток. Хоч, звісно, для многих питаннів було б краще, якби вона чи хто з нас міг приїхати. А чому б тобі не зібратись до нас? Далебі, се гріх, що ти досі не зібралась, «від бога гріх, а від людей сором!» Коли люди пішки йдуть навколо світу, як-уже їм дуже хочеться, то невже ж у тебе не стане охоти машиною їхати? A propos, моя рада Алеко К.: звідси можпа устроїть подорож в Азію невеликим коштом... Твоя розповідь про сей план кругосвітньої подорожі дуже мене насмішила (особенно епізод з гімназистами, прокладаючими по карті маршрут!), n'en deplaise a M-r К.![1] А сей пан, видно, продовжує служить вічною причиною незгоди між тобою і Ванею...

Попроси Раду, щоб перш усього написала мені, а потім прислала б що-небудь з своїх рисунків, мене дуже інтересує її малювання. От славно буде, коли вона вивчиться настояще малювати!

Ну, які ж тобі факти написать? Що Олеся виграла коня, се ти вже знаєш, клопоту з ним було багато, і тепер наші стали на тому, щоб сього Буцефала одправити в Колодяжне і там учить до верхової їзди; сьогодні приїхав з Кол[одяжного] чоловік, щоб забирати коня. Друга новина, що на тім тижні буде весілля Люді С{тарицької] таки з тим паничем, що то мама писала,— треба сподіватись, що в їх menage [2] ніколи не треба буде видумувати пороху, то, може, все обійдеться гаразд. Ми з Оле-сею вже отримали запрошення в дружки, і «по долгу дружбы» треба іти, хоч мені і не хочеться зовсім.

Твій «друг детства», Орися А[нтонович}, тепер дуже слаба, уже три місяці як лежить з гострим ревматизмом і щось ніяк не поправляється, хоч лічать її доволі інтенсивно. Мати її теж дуже слаба. Я була у них вчора, вони розпитували про тебе і про всіх вас, та за лікарями і масажистками ніколи було і говорити. Як будеш, Лідочка, посилати гравюри, то краще пошли заказною бандероллю або в письмі заказному, а то, знаєш, наші пгошти...

От іще одну повину забула: наш Микось уже поступає в гімназію, вчора і сьогодні держав екзамен і завтра ще держатиме. Поступає в 1-й клас, значить ще 772 літ муситиме лямку тягти... Мені се досить прикро, та що вже зробиш? Папа уже поїхав у Кол[одяжне], рука його сливе зовсім оправилась. Мама і Дора

хутко теж

[1] Хай не гнівається пан К.! (франц.).—Ред.

[2] Подружжі (франц.).— Ред.

ішїздять, а я зостанусь тут на хазяйстві. Ну, бувай здорова, і не сварись, я буду писать, хоч не коичо 1-ю числа, а так, коли прийдеться. Цілую тебе і всю родииу. Чому дядина і Рада не пишуть?

Твоя Леся

196. ДОЛ. М. ДРАГОМАНОВОЇ

10 лютого 1896 р. Київ

Дорога моя дядино!

Просто ніж мені в серці Ваші докори! Ну, що я зроблю, коли мої листи не доходять? Я писала і Вам, і Раді, і Ліді, і, очевидно, Ви нічого сього не долучали. Прошлий лист я хотіла послати заказним, та не вибрала часу піти на пошту, послала для скорості простим, а вій і пропав. Тепер ні за що не посилатиму простим, бо се ж просто страх що таке. Після Ваших докірливих фраз я по можу писати спокійно, бо у мені все тремтить од жалю і нетерплячки, щоб лист скоріш дійшов. Через подібні причини не пишу і Щавликові], бо один жаль виходить з такого листування.

От і ми на свята турбувались, не маючи од Вас одповіді, але я завжди маю в думці той резон, що листи, певно, пропадають, а Ви іменно про нього завжди забуваєте. Як треба глибоко не вірити в людину, щоб думати ніби вона, пробувши ціле життя вірною певній сім'ї і любові, зненацька закинула б гадку про ту сім'ю, пі з того пі з сього! А Ви думаєте так про мене... Простіть за гострий тон, але ж, далебі, незаслужеиі докори доводять мене до «невменяемости», інакше, вірте, я б не стала говорити Вам прикростей. Я, власне, повинна б скоріш Вам дякувати за те, що Ви, уважаючи мене такою нікчемною людиною, все-таки пишете до мене.

Спасибі Зорі, що зібрався написати до мене, я хутко писатиму йому, але не сьогодні, бо не стане часу, ще треба дещо зробити. У мене щораз більше набирається роботи, а роблю я її досцть помалу, бо на свята і зовсім нічого не можна було робити, спочатку катастрофа з папою (вивихнув було собі руку й два тижні пробув у пов'язці), а потім візити безконечні, приїзд Миші і т. п. вибили мене з колії; насилу прийшло життя в нормальний стан, як тут знов Людине весілля, мамине нездоров'я, походи на Хрещатик знов перекинули все догори дном. Мама у нас загостювалась досі, збирається їхать на сьому тижні, та не знаю, чи збереться. Я вже маю зостатись тут до весни. Перше я була тим недовольна, а тепер, здається, воно краще, бо робота моя в Києві ітиме краще, ніж би ішла в Колод[яжному]. Для Вас було б

інтересно знати про мою робіоту краще, але се дуже довго і для самого автора скучно розписувать свої літ[ературні] плани, нехай колись потім. У нас усе гаразд, перше мама була слаба, але недовго, тепер вже здорова і в сю хвилину вона в театрі з Оксаною. Микось уже тиждень як почав ходить у гімназію, страшенно боявсь екзаменів, але витримав їх добре і прийнятий у 1-й клас посеред року. Я недовольна сим, бо терпіть не можу гімназію (як Ви знаєте), та вже нічого не поробиш. Напишіть, будьте ласкаві, чи отримала М-Не Койчу мого листа, і спитайте її чому вона мені не пише? Коли Ліда не отримала мого листа, то повторіть їй мою просьбу прислати мені обіцяні гравюри в заказному листі, і то скоріше. А найбільше прошу, щоб Ви, коли случиться Вам не отримувати од мене листів, думали б усе, що хочете, тільки не те, ніби я не хочу Вам писати, се саме прошу передать і Ліді. А тепер бувайте здорові, моя люба, дорога, бідна моя дядино! Я завжди була і буду та сама Ваша і дядькова Леся, яку Ви знали в Софії.

197. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

7 березня 1896 р. Київ 24.11.1896, Київ

Люба моя дядино!

Не відкладаючи в довгий ящик, пишу Вам в той же день, як отримала Вашого листа. Простіть, коли я Вас вразила яким необдуманим виразом, я ніколи не зробила б навмисне жадної прикрості Вам. У мене тепер час так розхватаний, що справді путнього листа неможливо написать, часом і сама не знаю, що пишу.

Відколи мама поїхала в Колодяжне, мені прибавилось клопоту по хазяйству, але зате при ній більше гостей ходило, так що, властиве, на одно виходить. Тепер ще у нас

столовник, наш квартирант, то приходиться ще в кухню ходить, підганять і помагать дещо кухарці, так що до обіду усяка інша робота іде уривками. До того маю ранком один урок (це, впрочім, не довго буде — тільки до 1-го марта), а по обіді треба самій то урок свій учить, то написати дещо, то прочитати, то, наконець, побігти (це останнє робиться рідко, в крайній потребі, бо нога щось капризує), отже, і виходить, що часто початі вже листи лежать тижнями нескінчені. Оце мама поїхала, вже більш тижня тому назад, а я тільки вчора послала їй листа; се все пишу Вам не для того, щоб оправдуватись (qui s'ex-. cuse s'accuse!), а просто так, щоб дати поняття про моє життя, бо на листи до Вас повинен бути час.

Життя моє іде якось нерівно, то тихо, то шпарко. В самі останні дні мені була така прикрість, що просто я і сказати Вам не можу, та воно і не варто казать, бо це не обходить ні нашу

сім'ю, ні знайомих Вам людей, а тільки мене саму. Кажу Вам, що якби мною правив один тільки вузький егоїзм, то я повинна була б остатись у Вас і закрити очі на все інше, ну, та для цього треба мати девіз apres nous le deluge! [92] Але це девіз, недостойний учениці великого учителя. Вже краще девіз: fais que tu dev-ras, advienne que pourra [2].

У пас усе іде собі середньо. Микось учиться так собі, Оксана і Олеся завзято, часом уже і занадто завзято, в «чаянии» осінніх екзаменів. Здоров'я моє так собі, я прийнялась за желізну воду, ну, та до літа, може, знов гаразд буде, тим більше, що і тепер нічого особенного нема, а так собі, як бувало в Софії. Інфлюенца тим часом минає нас, хоч по Києві ходить.

Як прикро було читати про Ваші пертурбації! Ніхто з наших, окрім мене, ие може постигнуть всю прелесть перебирання на іншу домівку в Софії т. і.., бо «Wer den Dichter will verstehen, muss in Dichters Lande gehen» [93].

Ой, кінчаю! Чую, що ученик мій збирається вже в путь, а він мусить однести листа сього на пору, щоб од-правити його рекомендованим, інакше я віднині листів не посилаю в Болг[арію].

Скажіть Ліді і Раді, що я їм от-от-от напишу, «да поразит меня гнев олимпийцев», коли не напишу хутко! Тепер ті самі олімпійці свідками, що не маю часу (це видно по почерку, Ви вже простіть). Зорі лист теж буде, якби його не по-французьки писать, то було б скоріше, але і так буде невдовзі. Мікиного листа мама мені чомусь не прислала, але я його стребую і з відповіддю не забарюсь. Жаль, що часу нема, а то «излила» б я цілий поток негодованія на Ваню, а тепер скажу тільки «грозна меч-ко!»...

Шатцу я, здається, хутко сама листа напишу. C'est abominable, sa conduite!! [94]

Бувайте здорові, бережіть себе, не вдавайтесь в таку тяжку тугу. Боже мій, якби я була з Вами!

Цілую Вас і всіх міцно.

Ваша Леся

198. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

4

16 березня 1896 р. Київ 18 jyj-96

Люба мамочко!

Отримала я твою записку. 0[льзі] А[нтонівні] передала зараз твоє рішення про гроші. І. В. просив написати тобі, що пані, котра тобі дала той білет, що то ради нього у банк треба було їздити, требує його назад, бо їй потрібні гроші, то якби ти могла вернути їй сей білет, зроби се скоріше. До нас приїхав Петро Васильович, а в четвер — 7-го — виїздить до вас у Колодяжне, так що, певне, 8-

го, у п’ятницю, буде у вас, добре, якби Ви коні вислали. Він нам усім сподобався, не можна й рівняти до Іларіона Васильовича! З поводу сього візиту приходили до нас і Приходьки; він ще гірше лемішкуватий став, а вона пристарілась і споганіла дуже. Брата вони якось оригінально вітають, якби на мене, то я б плюнула і йе заходила б до них більше. От уже HeimkehrL [95] Наум[енків] вечір нібито був, та вийшов один сором. Наум[енко] се пречував і не зважився викликати тебе.

Галичанка не тільки не співала, але й на вечорі не була, бо як хор чогось розстроївся, то її не вважали потрібним запросити, одним словом — ет! Більше жодних вечорів пе було, бо не витанцьовувалось. Концертів усяких множество, та я щось на них не ходжу. У нас тепер тьотя Саша, приїхала на три дні для побачення з Петром Васильовичем. Діти учаться добре, у Микося по латині «4», по іншому «4» і «4+»,ce1a va, n’est ce pas? [96] Більше, «слава богу, нічого нового». Блузку я собі одну перешила, а другу, коли хочеш, нову пошию, отримавши гроші. Тим часом бувай здорова, цілую тебе, папу і До-рочку.

Твоя Леся

Ми хутко писатимем Дроздикові, тепер щось ніколи, тим часом спасибі йому за лист.

Чи багато уліт наулічено?

199. ДО А. М. ДРАГОМАНОВОЇ

17 березня 1896 р. Київ 5/II1 1896

Chere petite Radinette![97]

Прости, що лист буде короткий, труднувато писать, а тут якраз три листи прийшлось написать сидячи, воно не легко. Та все-таки не хочу, щоб ти сердилась на мене, то й пишу. Жалко, що ти не можеш мені прислать рисунків,— жди ще того Шаца з Парижа! Спитай Ліду, чому вона мені гравюр не посилає?

Добре це, що ти іскуствами стала як слід заиіматись, вже приїдеш до мене, то задаси шику! А знаєш, їдь ти замість Женеви у Київ на зиму! Справді ліпше буде. От подумайте ви про це серйозно, воно не так трудно. А то і на літо можна б до нас, та тільки маму, поки вона в Софії, кидать не приходиться, хоч би і ненадовго.

Ну скільки ж перемін в Софії з тих пор, як я виїхала — страх, і все якісь неподобні. Шкода все-таки Одена, що так несподівано загинув, де ж тепер його сім’я?

Ми живем, як і перше; тепер у нас в гостях одна тьотя і муж другої тьоті, що недавно з Сибіру вернувся (ми ще

його досі ніколи не бачили), тепер Олеся водить їх по городу, Київ показує, а я мушу дома сидіти і в утішеніе собі письма строчу, та жаль, щось, видко, другим з них потіхи мало. Je пе suis

assez bien portante pour etre spiri-tuelle *, ти вже прости. Кланяйся від мене всім софійським друзям.

Тебе і маму цілую міцно-міцно і прошу споминати добрими словами навіть тоді, коли цього не заслужує твоя сестра Леся.

200. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ 9 червня 1896 р. Колодяжпе 28/V 1896, Колодяжпе

Люба моя Лідочко!

Моя «единственная старшая кузина»!

Тільки що получила твого листа і от зараз пишу, щоб знов не уподоблятись... самій собі! Як бачиш, твій лист застав мене вже в Колодяжному, отже, твого порученія не можу зробити зараз, напишу про нього мамі, може, лист мій зловить її в Києві, на перепутті з Гадяча додому, а може, у мами і тут де є така бумага, тільки я сама не знайду. Мама в Гадяч поїхала на коротко: устроїти ограду на бабушкиній могилі і покінчити з орендами, папа теж поїхав з нею. Ми, здається, нікуди сього літа не поїдемо, хоч мені і хотілось би, і треба поїхати в Полтавщину, та ще не знаю, як там буде. Твоя boule vaga-bonde[2] просиділа, слава богу, зиму в Києві, нікуди не рипаючись, потім так же само просидить літо в Колодяжному, ну, а далі вже хто його [знає], як буде, далі, може, і на корабель au long cours [3] попаду, різне буває. Не дай тобі боже, якщо ти посмієш не явитись до нас на той рік, до своєї єдинственної (от уже іменно єдин-ственної!) тітки! От іще мені той дом, я вже провиджу з нього силу клопоту для тебе, ще сгане на перешкоді твоєму приїзду в Росію. Построй там принаймні і для мене яку-небудь коморку на случай, коли я приїду до тебе на перепутті з кругосвітнього плаванія. Ти знаєш, се у мене idee fixe — попасти в подоріжжя навколо світу,

[1] Я не так добре почуваю себе, щоб бути дотепною (франц.).— Ред.

[2] Колобок (франц.).— Ред.

[3] Далекого плавання (франц.).— Ред.

що поробиш — страсть!- Однак це все пустяки я пишу. А от одна просьба: там у Києві деякі дами просили мене узнать, що то за общество єсть у Лондоні покровитель-ства бідним дітям. Мета сього общества, наскільки я знаю, помагати бідним дітям не милостинею, а тим, щоб, узнавши адрес, сім'ю і т. д. кожної такої дитини, подавати їй систематичну і корінну поміч. Деталі сього діла мені, зовсім не відомі. Може, тобі, при помочі лондонських знакомих, не трудно буде довідатись про се, а коли тобі не хочеться з сим возитись, то, може, ти мені даси які адреси в Лондон, а я вже постараюсь сама довідатись.

Ну, як же там твоя робота? Хоч би ти мені прислала які з твоїх articles \ мені дуже цікаво, як ти справляєшся з своєю роллю

журналістки. От, чом не поїхала в Москву на коронацію, там би знайшла своїх колег-жур-налісток (consoeurs[2], чи як їх назвати?), впрочем тебе при твоїй «страсти к зрелищам», папевне, задавили б на Ходинському полі! Слава богу, що тебе там не було! В Києві усі оці торжества вийшли пес plus ultra скучні, окрім самої звичайної ілюмінації і надзвичайної давки, на Крещатику нічогісінько не було. Взагалі під кінець в Києві було поганенько: жара несамовита, кругом тільки і розмови, що про екзамени... бр-р-р! Олеся і Оксаночка, впрочем, добре справилися з тими екзаменами, Оксана вже тепер гімназистка 4-го класу, а Олеся — може, і восени їй доля попанує — буде гімназисткою 7-го кл. Микось перейшов без екзамену і прохолоджується тут уже з перших чисел мая. Боюсь, що він страшопно забуде все за літо! Як там Зоря і його наука? Чи переслали йому мого листа? Чи пе думаєте вже і Міку запрягти на зиму у шкільну науку? Не добре робить Рада, що занедбала малювання, се таке діло, що його і забути недовго. При сьому я згадала про Шаца — проклятий він чоловік! Не думала я, що він на таку путь піде, та що вже cosi fan' tutti!..[3] Жалко мені бідну Мінцес, і звідки на неї така біда? Я од душі бажаю їй поправитись. Чому ти не пишеш нічого про m-me Белчеву, чи вона в Софії, чи, може, за границю виїхала? Що роблять

[1] Статей (франц.).— Ред.

[2] Посестри (франц.).— Ред.

[3] Так роблять усі (італ.) — Ред'.

Койчу, чи вже перестала Ел. Г. боятись червеного Рака (а може, вже і самого Рака нема на світі?)?

Кланялись тобі твої «друзья детства», т. є. поклонились би, коли б у них шия або спина могла гнутись, але вони горді, привикли ще за часів Перуна^ щоб їм люди кланялись, а не вони людям. Знаєш, хто се такі? Баби камінні в ботанічному саду в Києві! Чи тобі нічого не нагадує їх ім'я? А я так рада була бачити їх! Мені згадалось, як ми з тобою Стрибогів і Даждьбогів представляли і багато-багато такого дитячого, милого. І серед усіх тих картин проходить енергічна світла постать дорогого, незабутнього дядька. Ай, Лідочко, невже правда, що хутко рік, як його вже нема? Часами мені мріється, що він десь є, там «за границею»... Все-таки ми і тепер похожі всі на обломки розбитого корабля... Одно тільки: не бачить він того, що діється і в вашій і в нашій стороні, добре тому_г хто не бачить сього всього!

Бачила я тут одного молодого болгарина, «подающего надії», але хто його знає, як він справдить ті надії в Болгарії. Я йому навіть сказала, що хотіла б побачити його років через три в Болгарії, він спочатку не зовсім зрозумів мене, а потім, здається,

трошки обрааився. Ти його побачиш в Софії, то можеш розпитати про мене і про нас всіх. Клісурський, певне$_{у}$ досі теж дома; я чула, що він був у Петербурзі сей рік. Ну, пора вже кінчать, нема часу, я, знаєш, тепер пишу драму! (Excusez du peu! *), се вже не те, що мете! Чому не пише мені дядина і Рада? На Ваню я вже махнула рукою, хіба, може, тоді получу од нього листа, як рак свисне! Се тільки ти у мене статкуєш як слід моїй «бедненькой, толстенькой Лидочке».

Цілую тебе і мечки, малката і голямата[2]; бувай здорова!

Твоя Леся,

201. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ

3 серпня 1896 р. Колодяюне 22/VII

Дорога моя Лідочка! Моя единственная старшая кузина!

Коли ти подумаєш по сих листах, що у мене в голові «не всі дома», то нема нічого дивного, бо я тільки недав-

[1] Тільки і всьою! (франц.).— Ред.

[2] Ведмедів, малих і великих (болг.).— Ред.

по вернулась із «сумасшедшого дома», куди їздила в гості до дяді Саші. Сашко кланяється всім вам і каже, що якби ти відновила з ним переписку, то він був би рад, але я думаю, що се «не витанцюється» у вас, для сього треба перше відновити знакомство, т. є. приїхати тобі в Росію і побачити всіх на свої очі, а то традиції вже занадто давні. Ти не нарікай на маму, що вона вам рідко пише, се зовсім не через те, що вона вас забула, а скоріш через те, що занадто живо пам'ятає всіх і все, пишучи до вас, вона завжди розстроїться і плаче, і журиться так, що бог з нею і з таким писанням. Вона без сліз не може бачить портрета дядька... Слава богу, тепер у неї якось трохи луччі нерви стали, а то зимою часто трудно бувало і їй, і нам з нею — дорого обійшовся той рік... Не диво теж, що я пишу частіш других, так і слід, бо раз — я з вами краще знакома, а друге — частіше всіх тепер держу перо в руках (держу його часом по цілих ночах, хоч се і не значить, щоб воно так уже багато написало).

Boules vagabonds усі в зборі, окрім найстаршої, т. є. папи, але і він, певне, завтра буде вже тут. До сеп-тября пробудемо тут, а там знов у Київ, я, впрочем, може, ще тут забарюся і довше. Ну, бувай здорова і не вважай сього листа за настоящий, але так тільки, тим часом. Цілую тебе, і Міусольца, і Ваню. Кланяйся там Цвєті.

Твоя Леся

Коли не можна прислать гравюр по пошті, то знайди оказію восени, пришли через якого болгарина, питаю-щогося наукою в Росії.

202. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

3 серпня 1896 р. Колодяжне 22.VII

Дорога моя дядино!

Не вспіла почати Вам листа, як уже прийшлось кидати, то шити треба було, то приїхали гості; перше одні, а потім другі, а врешті приїхав Миша. Говорили ми, базікали довго, врешті порішили, що треба ж колись і спати іти, отож всі розійшлися, пішла і я в свій ермітаж, але, поки спать, хочу таки написати пару слів до Вас, щоб не задавнювати листа. Дуже я тронута тим, що Владая заставила всіх думати часто про мене. Взагалі, я не знаю, що тому причиною, а, здається, про мене у вас, і навіть серед софійських знайомих, зостались кращі спогади, ніж я заслужила. Дивно тільки, чому Владая не нагадує нікого Раді, щоб їй згадати часом: «От десь там у Росії живе тая Леся, що ми з нею два літа прожили у Владаї,— чи не написать би їй хоч два слова dans mes heures perdues?» [1]

Чому Ви не пишете нічого з приводу наших запросин Ради в Росію до нас? Ми зовсім серйозно питали про се, і дуже нам жаль, що Ви не звертаєте на се уваги. Невже справді нам не суджено бачити кого з ваших хоч у гостях у себе?

Наші хутко писатимуть Вам. Папа тепер у Полтавщині, певне, приїхавши, напише Вам про Ваші справи щодо землі... Ох, вибачайте за такий дурацький лист, але завтра, знаю, що і такого не напишу за Мишею та за чужими людьми, уже і сьогодні жуки в голові гудуть од «галде-ния».

Цілую міцно Вас і Раду і mon petit grand cousin [2] Зорю. Хочу ще до Ліди обізватись, хоч я і безтолкова, а все-таки люблю Вас усіх дуже.

Ваша Леся

Про бюст мама хоче Вам написати сама.

203. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

11 вересня 1896 р. Колодяжне

Дорога моя дядино!

Дуже мене зажурила звістка про Ваш бронхіт. Сподіваюсь, що досі він уже минув і що Ви не їздили більше у Владаю, бо там хоч і свіже повітря, та все-таки різке для людини, що тільки що перенесла бронхіт. Простіть за такі pattes de mouche [3], краще писати не можу — одвикла писати лежачи, а колись добре вміла. Певне, по симпатії до Вас і я залягла. Нічого особенного у мене нема, нога fait des caprices [4], як завжди, та доктор совітував полежати з тиждень, щоб дати їй зовсім успокоїтись. Я, властиво,

[1] Загублені для мене години (франц.).— Ред.

[2] Мого малого великого кузена (франц.).— Ред.

[8] Каракулі (франц.).— Ред.

[4] Капризує (франц.).— Ред.

можу ходить, а тільки сидіть довго не можу і лежати боком, а тільки на спині, а мені заважає [це] спать як слід, бо я привикла спать іменно боком. Причини сьому я не можу знайти, хіба, може, те, що я багато сиділа за письменним столом останнього часу, а може, і те, що самі кості в суставі трошки перемінились, то давленіє н& місце, вражене туберкульозом, погіршало. Я не придаю сьому серйозного значення, бо вже се третій приступ за сей рік і, певне, пройде так же скоро, як і ті два, ну, а коли ні, то пошукаємо яких радикальніших способів, ніж просте лежання, чи то, як виражається мій доктор, «нравствен-ная повязка». Сія історія поплутала мої плани, і я тепер не знаю, як мені зробити, чи оставатись тут, у Колодяж-ному, до октября, як я думала раніш, чи їхати в Київ, се буде залежать від того, на чому остановиться моя нога,— коли перестане боліти, то зостанусь, а коли потребує радикальних способів, то, може, поїду в Київ, хоч і то ще не знаю, бо коли прийдеться, иапр[иклад], наложити пов'язку (не моральну, а матеріальну), то, може, краще лежати тут, ніж займати місце в тісній і без того київській квартирі. Правда, скучнувато тут буде, але се вже «по-сторонние соображения и к делу не относятся». А скоріш усього, що се фальшива тривога, і я завтра або післязавтра плюну на всі нравственні иов'язки, встану і займусь своїми ділами, як ні в чім не бувало.

Мама і Олеся вже в Києві, я, здається, писала про се Раді. 2-го сент[ября] у Олесі перший екзамен по зак[ону] божому, головний камінь преткновенія, коли вона одоліє його, то вже можна думати, що все гаразд буде. Мама возиться з ремонтом квартири, клопоту немало, бо треба переклеювать, перекрашувать, перебивать і т. д.— утомиться вона, певне, дуже, та що ж робитьі Микось і Оксана поїдуть 3-го сент[ября] в Київ, може, і я з ними, не знаю. Чи не досить уже сього базграння? Боюсь, що Ви утомите собі очі таким листом, а то б, може, ще писала. Краще було б одложити писання до ліпших часів, та хочеться обізватись до Вас, я входжу тепер в положення людей, даремне ждучих листів. Бувайте здорові, люба, дорога дядино, і не бійтесь за мене — не першина, викручусь! Цілую Вас і всіх. Ліді писатиму от-от.

Ваша Леся

'204. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

13 вересня 1896 р. Колодяоісне 18 96

[Люба] мамочко! Не знаю, що написав [тобі пап] а цро мене, може, що-небудь [таке], що засмутило тебе, а я не [пос]піла тоді написати сама, та, правду кажучи, і неприятно було писать, бо положення моє було справді непевне. Тепер воно зовсім-таки поправилось, і я можу ізложить тобі все... sine ira et studio [1]. Ти

знаєш, уже при тобі моя нога боліла, на другий день після вашого виїзду вопа стала боліти гірше, на третій ще гірше, надто коли, посидівши який час, я вставала, щоб іти, то вже мусила просить кого-иебудь, щоб поміг, бо нога боліла дуже різко і страшно було подумать наступити на неї. Тоді я поїхала до Левицького, не застала його дома, але на др[угий] день він сам приїхав подивитись мою [ногу] і найшов, що біль її не від ут[оми] мускулів, а таки від самого суста[ва ц]е, від пораженого місця. Спочат[ку] [він] радив накласти яку нерухому пов'язку, але я не згодилась на таке спішне рішення, і тоді він згодився на компроміс: накласти, як він каже, «нравственную повязку», с[еб]то лягти на тиждень в ліжко і старатись як можна менше ворушити ногою, а потім уже, коли з сього не вийде ніякого поліпшення, наложити «матеріальну пов'язку», тут чи в Києві, де вже там ліпше буде. Три дні я вже лежу, встаючи тільки рано для того, щоб умитись, одітись і перейти з ліжка на диван (у Лілиній хаті), а увечері з дивана на ліжко.

[Нога зовсім] заспокоїлась, уночі [не болить], сливе не заважає, тільки [все-та]ки лежати треба більше на спині, а то на боку починає [бо] літи. Властиве, я могла б і встати, і ходити, та все хочу витримати іскус до кінця, бо трохи боюсь рецидиву, а про пов'язку противно і думать. Ет, обійдеться і без неї! Тим більше, що вона ні до чого. Левицький каже, що треба б осягти «сращения», але я думаю, що його перш усього дуже трудно, а може, й неможливо осягти, а друге — що воно ні од' яких рецидивів не гарантірує, як се я знаю з прикладу інших людей. Найкраще було б, якби можна було зробити яку радикальну хірургічну операцію і покінчити раз назавжди,

так чи інакше, з сею історією. Хірурги кажуть, що сього н[е можна], значить, зостається status quo, отжо, [нічого] більше про се говорити! Я тіль[ки] нодоиольпа, що нога на сей раз по[казує] свої штуки ще з літа, ergo [1] зимою б[уде] труднувато, бо не на свіжі сили прийдеться стрівати усякі пасажі, ну, та якось-то буде, може, буде ліпше, ніж думається,-— speriamo![2] Розписалась я про глупісті, не в міру, та знаю, що воно тебе інтересує. Не бійся, мамочко, властиве, не було нічого надзвичайного, те ж, що й при тобі, трошечки сильніше, от і все. З дітьми в Київ я не думаю їхать, тим більше, що не знаю, як бути з Дорою,— папа поїде в роз'їзди, і вона,, значить, була б зовсім сама. Драму свою я кончила, тепер виправляю. Другу роботу ще ні. Діти будуть в Києві в суботу. Як Лілині екзамени? Пишіть, на бˆга! Сподіваюсь, гаразд? Твої хазяйські розпорядки справляє Оксаночка, звичайно так-сяк; як встану, то вже ліпше попорядкую, а тепер прости! Бувай здорова![1] Цілую тебо і Лілю. Твоя Леся

205. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

5

17 вересня 1896 р. Колодяжне 18 jˆ-96

Люба моя Лілечко!

Ніяк я не візьму в толк з маминих листів, чи витримала ти зак[он] б[ожий], а про історію теж іщо нічого не знаю, і дуже се мені прикро. Отже, ие пишу «по-здравлений», основуючись на приказці: «Не кажи «гоц», поки не перескочиш». Чи хутко ж буде вже тес «гоц»? Як твоя вакансія в гімназію etc., etc.? У вівторок ти мусиш мені написати листа, інакше «мы с вами незнако-мыі», а тепер попроси написати виразно маму або кого

з дітей. Мама передає мені поклон від Гамб[арова]— ergo, він приїхав? Напиши, який він має вид після літа, я досі не можу собі представити його інакшим, як він був в остатні дні перед виїздом. Він би не зле зробив, якби написав мені пару слів. Як діла твого хом'ячка? Кланяйся їй, як побачиш. Що Наталка? Чи найшла Ок-

[1] Отже (лат.).— Ред.

[2] Сподіваймося (італ.).— Ред.

сана собі уроки чи роботу? Ледача дівчина не пише мені — бог їй суддяї Як там їх «житейские осложне-ния»?

Ни не бачила ти часом Френкеля — от іще хто нехай би «объяснил своє поведение»! ..Ну, як же тобі показався Київ т е п е р — се n'est pas gai, hein? [98] — невже і тут можна сказати: «бывает хуже!»? Ах, що се за проклята яма сей город, і чого нас туди тягне? Се просто якийсь психоз і більш нічого. Летіти на огонь — я розумію, але летіти самохіть в «пашенну яму» — се щось непевне. А все-таки, а все-таки... «ничего, ничего, молчание!».

Ну, скажи мені, чи бракує тобі мене в Києві хоч трошки? Ми сей рік все одна другу щупальцями торкали, з сього занятія вийшло, здається, більше користі мені, ніж тобі, бо ти, здасться, не знайшла нічого ні нового, ні цікавого. Мені чогось часами чулося, що я тебе чимсь глухо роздражнюю, не то, щоб ти виражала мені се чимсь прикрим, а так я «всередині чувствовала». Чи правда се? Коли можеш і коли хочеш, скажи, а притім скажи і причину, може, се матиме які корисні для нас обох наслідки. Се правда, що ми з Мишею винні перед тобою і, може, перед всіма вами, надто я. Мій егоїзм бессознательный, але великий, je m'en apergois[99], поможи мені скинути се ярмо, не бійся, що, може, при сій операції як-небудь не дуже-то ніжно повернеш шию,— чей же, не зломиться! Тільки цінуючи мою моральну подобу, май на увазі: «Mens sana in corpore sano!» Я знаю се краще ніж хто. Май сеє на увазі, але не забувай, що ти ж критик, і через те не дуже вдавайся в філантропію. Знай теж, що не завжди через егоїзм я немов віддалялась від тебе, я просто «щадила» тебе, і тут я, може,

добре робила,— II n'est jamais trop tard de connaitre la souffrance [100].

Ти не хочеш бути поетом-суб'єктивістом, писателем-«кровописцем» — нащо ж розтроюджувати тобі серце і розгвинчувати перви пе вчитаними, а живими типами Достоєвського? Для вас, мої дорогі сестри і брати, я хотіла б бути енергічною, міцною, з ясним, хоч і поважним, поглядом, з сильними руками, здатними до постоянної і путньої роботи, з нормальним серцем і здоровою душею — тоді мені нічого було б ховати од вас і вам було б па що подивитись, а тепер... суди сама! Бувай здорова, бажаю тобі всякого поспіху і цілую міцно.

Твоя сестра Леся

Хууко буде у вас пані Йорон, передай через неї мого кошичка, що Миша привіз, може, він мені буде потрібний.

Чи приходять італьяичики? Як шкода, що їх мати весною так довго роздумувала. Але я сподіваюсь, що і тепер не пізно, і, приїхавши, я приложу всі старання, щоб наладити діло, інакше се буде гріх на моїй совісті вічно. Коли можна, передай се їх матері і об'ясни, що в село я не м о гл а їх взяти.

206. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

12

24 вересня 1896 р. Колодяжпе 18 96

Люба Лілечко!

Твій лист, посланий через п. Лісовського, я отримала, а той, що йшов по пошті, іде і досі або, може, перетворився в яке інше вещество. Як бачиш, система пошти при помочі «розпоротих зайців» була б найкращою, та де ж тих зайців стільки набрати?..

Ну, тепер кажу «гоц!», бо смішно було б думати, що ти можеш не витримати арифметики, коли вже іпші митарства перейшла благополучно і навіть «со славой».

Поздравляю тебе з зеленою сукпею і бажаю, щоб вона була тобі до лиця, хоч і сумніваюсь, щоб се було так. Значить, буде сього року економія на учителях і на трамваї! Madonna ti guardera mia gentillissima sorella! [101]

Френкелю * моє найщиріше повіншування, невважаю-чи на те, що... а вгірочім, бог йому суддя, йому було, певне, «не до солі» (a propos, що там його «Сіль»?), отже, й не до листів, окрім того, я винна перед ним, бо не прислала йому жадних книжок, коли він просив, а писала тільки усякі дурниці, і вони-то, певне, одбили у нього охоту від кореспонденції зо мною — врешті, СѲ річ така, що до неї мені «не привыкать стать». Гамба* рову передай, що я дуже і дуже рада, що він буде у нас,

і що сподіваюсь сей рік не менше, а, може, й більше, його експлуатірувать, впрочем, се, головно, для його власної душі

спасенія — відомо всякому, хто не кальвініст, що ся річ нікому даром не дається,— але тепер я лишаю його абсолютно в спокої, аж до покінчення екзаменів («по-желаний» не шлю жадних,-^ ти знаєш мій предрассудок на сей щот!) і не сподіваюсь і не прошу ніяких листів, уступаю своє невелике право на його увагу величній музі Уранії. Я б дуже інтересувалась, щоб п. Колесса заїхав до мене хоч на день, передай се мамі, і якщо вона не знаходить нічого против, нехай запросить його у Колодяжне від мого імені — се ж не бог зна який крюк. Запевни його як-небудь, що се для нього цілком безпечно і в українському, і в «галичанському» смислі (в «галичанському» більш ніж безпечно, але ти йому сього не кажи). Так чи інакше, напиши, що вийде з моїми запросинами, я б хотіла се знати хутко.

Скажи мамі, що я можу «повременить» з приїздом у Київ, скільки їй се буде треба. Сама я розщитувала приїхать у Київ 29-го сього місяця (через 2 тижні від сього дня)$_{V}$, але тепер через скарлатину не можна везти Дорочку, а тут зоставляти саму па октябрь (призив-ний місяць) не випадає. Папа хотів би, щоб я зосталась тут з Дорою до иоября, а потім або забрала б її в Київ, або мама приїхала б сюди, або він сам був би з нею. Як бачиш, мій приїзд «лежить у богів на колінах». Властиве, тепер з мене чи тут, чи в Києві користь невелика,

бо я вже сама собі обридла з сею ногою; оце недавно подумала, що вона вже трохи поправилась., і сіла за писання aufrichtig[102] (не лежачи), а вона, проклята, так віддячила мені уночі і на другий день, що цур їй! Тепер знов краще, л?а дарма! Я вже їй не вірю, «elle пе -m'm-sbire bas de la gonfiance» [2], як говорить один мій знайомий швейцарець. Немало злить мене і «викарная боль» (славненький термін?) в другій нозі — das ist ja schon iiberfliissig[103]. Ну, та все це не нове, можна й кінчать.

Дора дуже жалує, що не можна їхати в Київ,— вона вже почала скучать трошки. Я не маю часу скучать — пишу дуже - багато, хоч все по більшій часті (як звичайно) «не к делу». Міцно цілую тебе і всіх наших. Fare thee well! [2]

Твоя Леся

O tempora, o mores!!![104] Се відноситься до Старицьких...

207. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

18

ЗО вересня 1896 р. Колодяжпе 18 96

Люба мамочко!

Збиралась я ще вчора писати до тебе, та наші так заспішились до міста, що вже не було коли. Врешті, досі мусив отриматись мій лист до Лілі, то там видно, що ми, у всякім разі, «живі», якщо і не всі здорові, та, впро-чем, і то, можна сказать, здорові, бо я з своєю

ногою «не щитаюся». Нога остатнього часу поправилась, але так, що від першого натрудження знов своє починає,— та чорт з нею, не стоїть писать, бо се вже іменно «наша пісня гарна й нова!»... По хазяйству не ходжу, та нема там так коло чого й ходить, варення варять Катерина і Дора, а я тільки дивлюсь, щоб не переварилось. Дроз-дик, як завжди, статкує, завів цілий куклинець і шпортається в ньому цілий день, бо надворі почались «дощі» (vous savez bien ce que c'est, n'est ce pas?[105]). На «Чесного' хреста» Дора їздила в церкву, схопилась для того в 7 г., потім їй там стало дуже скучно, але вона вже не признавалась, тільки увечері, лягаючи спатв (теж у

7 г.!), сказала мені: «І нащо то так довго правлять у церкві? Що там такого багацько читати?..» Зараз видно, що дитина вихована в «благочестивом семействе»; треба сподіватись, що колись на екзаменах переважить і хрещену матір. Але ж і хрещена мати! Ну, після сього кажи, що нема «долі», «случаю» і т. п.; ні-ні, тут з самим законом причинності не справишся! «Есть многое на свете, друг Горацио...»

Дуже було мені цікаво прочитати твою розповідь про «Світову річ», я дещо догадалася з коротеньких газетних звісток, але, звісно, деталі тут багато значать. Добре, що ти їм так твердо і рішуче дала наотмаш,— справді ж, «всему есть предел», навіть і «нахрапу»! По-моему, при сій історії і Лисенко та Старицький пописалися не як друзі і приятелі, а як... mais passons le mot!..[106] А Стари-цькому ся історія з твоєю «Світовою річчю» не проститься від мене (коли вже ти так все прощаєш) ні в сей жизні, ні в будущей — шкода, що йому не цікава моя думка, а то б я її сказала і знайшла б відповідний стиль. За остатні роки у мене взагалі «всепрощення» уменшилось, дасть біг, і ще поменшає... Для наших драм, твоїх, моїх і Славинського, ми вже, певне, устроїмо «Theatre IiЬre» [107], а тим часом якось-то буде, а може, буде й так, що як виставимо свої драми «на императорской сцене», то будуть тоді наші «генії» перед нами на задніх лапках скакати — «прийде коза до воза». Finalmente vederemo! ? Як же там твоя «Отрута»? Впоряджена? Боюсь відповіді: «Я тут нічого ие пишу...» А я пишу багато, і прозу, й вірші, і щось середнє між тим і другим; недавно написала чималий вірш «Поет під час облоги», мусить бути, вийшло непогано, бо навіть папа похвалив і порадив послати до друку. Уоііа![108]. Ну, бувай здорова, хочу ще Уксускові написати. Цілую міцно тебе і наших учащих-ся, а Гамбарову кланяюсь. А що, дуже він «потерпає»? Бідний! «Попався, жучку, в панську ручку»! Ну, та, може, «бог не видасть»... До побачення!

Твоя Леся

P. S. Почала було Дора сама листа сорочити, та щось не

вийшло нічого, окрім Чорного моря, то вона й рішила: «Ти напиши, ти скоріше пишеш!» Воно таки лінькувате трошки!

Леся

208. ДО Л. М. ДРАГОМАПОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ

2 жовтня 1896 р. Колодяжне 20/IX, Колодяжне

Милая Лідочко! Chere boule fixe! [109]

Спасибі тобі за твою «статтю», таку милу, і таку інтересну,-[1] як завжди, впрочем. Ну, можна вже тебе з новосел ьєм поздоровити?

Скажи Вані, що коли він не слухатиме добрих людей і не перестане бути таким rongeur de vieux bouquins [110], то я являюсь у Софію und wenn er ist nicht willig so brauch ich Gewalt![111] Зроблю грандіозне autodafe [112] і навіть «Ленору» не пощаджу * — страшний господь Адонай у гніві своєму, і пророки його не знають милосердя! І нехай пам'ятає, що в літературній продукції la quantite est souvent l'ennemi de la qualite [113].

Ось йому моє сестринське наставлеиіє, і «да пребудег мир в доме вашем».

Тобі ж наставленіє зовсім інше: робота обертає людину

із boule [114] в baton [115], тобі треба зайняти середнє становище між сими двома крайностями, я думаю, що ти себе роботою все-таки не убиваєш, значить, даю тобі своє благосло-веніє навіки нерушимоє.

Мій докторальний тон нехай тебе не дивує, з тих пор, як я скінчила свою драму, я виросла якраз на два цалі вгору (cela ce comprend! [116]) і дивлюсь на всіх згори вниз. От, Лідочка, снився мені «вещий сон», аж навіть тобі розкажу. Перечитувала я вчора в сотий раз свою драму і медитувала над нею до пізньоїЧірепізньої ночі, врешті, настав час, коли і поетові і музі захотілося спать, і ми розійшлись: одна — на Парнас, а друга — па своє ліжко. Ну... сниться мені, що іде моя драма на сцені і головну роль граю я сама (que Dieu m'en preserve![117]), іде акт, іде антракт — 1-й, 2-й, 3-й, 4-й,— в публіці нічого не чуть, врешті, фінал, на сцені чогось темніє, а занавісі не спускають, я врешті — хоч се мені по ролі не полагає-ться — питаю: «Чому не спускають завіси?» Хтось відповідав саркастичним тоном: «Бо нема перед ким!» Я дивлюсь: у партері — «аравійська пустиня», порожні ложі чорно позіхають, на галерею у мене не стало одваги поглянути. Моя драма провалилась avec... un silence sono-ге!.. [118] І я в розпачі кричу: «Свисток, все царство за свисток!» Розумієш — уже не аплодисмент, а хоч свисток!.. Але і сей розпачливий поклик зостається гласом вопіюще-го в пустині... Раптом я згадую, як Шіллер провалився перший раз, читаючи свого «Фіеско» противним швабським акцентом,— промінь надії блиснув — і я

прокинулась! Ах, се був тільки сон!.. Лідочко, ти умієш пізнавать вдачу по почерках, знаєш хіромантію, може, ти онейро-мантію знаєш? «Скажи мне, кудесник, любимец богов, что сбудется в жизни со мною?..» Тим часом се може служить доказом того, чим зайняті мої мислі. Ну, прости, що займаю тебе такими дурницями, так уже до слова прийшлось. Зарилась і я тепер в папери, мало що не так, як Ваня,— розумій, що се гіпербола! — отож і сни мої, і мислі тепер дуже односторонні. Часом мої мислі заводять мене у такий лабіринт, з якого міг би мене вивести тільки один чоловік, але його вже нема, і сеє нема я чую тепер більш ніж коли. Часто так уночі сидиш серед того хаосу думок і думаєш: «07 хочби галюцинація з'явилась!» Я б їй повірила так, як перше люди вірили в дива... І чого се люди так бояться галюцинацій і божевілля? А я часто дорого дала б за них...

Спасибі тобі тим часом за обіцянку приїхати до нас літом, тільки ж гляди, не збреши, бо се вже буде ні на що не похоже! Дора, як почула, що Міка (a propos[2] — предлагаю тост за Мікгіну повну емансипацію! Vive l'independance!!![119]) (Ще дойде ли и големата мечка? [120]) * нриїде тільки літом, сказала: «Ах, якби отак — раз-два-три! — і вже зима пройшла!» І я зовсім прилучилась до її наївного бажання. Мені все здається, що і дядина могла б з вами приїхати, та боюсь про се говорити і намагатись, бо, може, їй се неприятно. Скажу по правді, проводить літо в Гадячі я рада хіба тільки через те, що так більше шансів побачити вас, а взагалі мене чогось туди не тягне, так немов страшно побачити там якийсь neant V я ж там була остатній раз іще при бабушці і до сеї пори не можу собі здумати Гадяча без неї...

Вчора якось случайио я розгорнула Musset[121], попала на «Lettre a Lamartine» [3]... Ти пам'ятаєш, як він там говорить: «Qu'est — ce done qu'oublier, si ce n'est pas mourir! Ah, e'est que mourir, e'est survivre a soi-meme. L'ame remonte au ciel, quand on perd ce qu'on aime. II ne reste de nous qu'un cadavre vivant. Le desespoir l'habite, et le neant I'attend...» [4] Тут знов лабіринт і знов безвихідний... Иу, от знов треба просить у тебе пробачення за такий modus scribendi[122]. А краще ти вже раз назавжди прийми на увагу, що од мене нема чого сподіватись толкових листів, бо як же безтолкова може писать толково, «ведь это ясно, как простая гамма!»

Ну, тепер новості: Олеся поступила в 7-й клас гімназії, і Оксана вже почала ходить. Бідній Олесі в перспективі предстоїть ще немало екзаменів! Мама ремон-тирувала київську квартиру і на тім тижні має приїхать сюди очищать дом для орендатора, що має перебратись хутко сюди — щоб йому ні дна ні покришки! Ти, певне, спитаєш: «Чого ж усе мама, а не ти? Того, мій друже, що

мені ледве удалось оце недавно викрутитись від bandage fixe [123] із моєю ногою, і я вже боюсь іскушать судьбу, через те сиджу як можна більше і «большою частию» лежу на кроваті, як той Гоголевий Поприщин.

Папа завів уже де з ким переговори про землю твоєї мами і хутко сам напише вам про все.

«Болыпе иѳт что писать, как только кланяюся Вам всем низким поклоном, и целую в сахарные уста, и желаю Вам всего, что Вы себе от господа бога желаете».

Твоя неизменная кузина Леся

Нехай Рада не сердиться, що я її не поздоровила з іменинами, я скажу вже просто: «Ах, матушечки, и поза-была!» Все одно я її і так поздоровляю, без іменин.

Ради бога, не забудь: чий се романс «Posa la mano sul mio cor»?[1] Ім'я автора і названіе романсу!!

209. ДО Л. М. ДРАГОМАИОВОЇ

10 жовтня 1896 р. Колодяжпе

Дорога моя дядино!

Не відписала Вам зараз, бо не було способу відправити листа в той день, окрім того, думала, що Ви досі прочитали мій лист, писаний до Ліди, і з нього довідались, що я вже поправилась. Нога моя перестала боліти, тільки лежання ради неї трошки збільшило мою анемію, і вона мені нагадує про себе особливо від ранку до 3—4-ї години пополудні, врешті Ви знаєте, що я взагалі «утромрачная». Се вже пусте, от почну приймати який-небудь арсенік, Roncegno або Levico і поправлюсь. Головно, що йога заспокоїлась, а то я боялась серйозного рецидиву, бо таки, нігде правди діти, приходилось круто.

Може, і Ваша правда, що мені сей клімат не іде, та що ж робити, не в Каїрі ж мені літо проводити, а треба вже там, де вся сім'я. Посилання на лимани та в Крим дорого обходились, і, властиве, користь із їх була дуже середня, а часом і ніякої... В Гадячі теж свої невигоди, і жить там самій скучно. Хай буде так, як може бути, і не варт об сім багато думати.

З листа до Ліди Ви бачили, чим я зайнята в сі часи,— правду кажучи, мене се далеко більше інтересує, ніж всі оці анемії, туберкули і т. п. скука, та тільки ж розмовляти про се в листах не так цікаво, як на словах.

Сьогодні ждем маму з Києва, повинна привезти нам багато новостів громадсько-хатніх. Я побуду з нею день — два та й поїду в Київ, бо не випадає нашим «учащимся» довго самим зоставатись, а мама все-таки, певне, тут затримається, поки скінчить переборку тощо. Та вже я і засиділась трохи, при «трудности передвижения» сільське життя не має і половини своєї

принади, бо приходиться сидіть більше самій у порожньому домі — папа мало бував дома і Дора так само unrl das ist nicht immer er-gotzlich [124]. Тепер, правда, і я буваю багато надворі, бо почалось «бабине літо», ясно, і тепло, і ие дуже мокро, та дощі не заставлять себе довго ждати. Дора зовсім хати відцуралась, тільки увечері приходить. Можна було б і малювать тепер, та, щадя свою ногу, ие хочу нахилятись над роботою, нехай вже зберу силу на Київ та відновлю там свої уроки.

Ну, як же там Рада з своїм конкурсом? Мене се дуже інтересує. Я розумію, що вона ие має тепер часу мені писати, але як витримає екзамен, то тоді я пред'являю свої права — Dieu et mon droit[125].

Дуже шкода бідного Матова — і чого се так раптово? Шкода мені і Ваню, бо хто знає, чи не більш варто жалувати живих, ніж мертвих? Ваня добре б зробив, якби на весну зібрався до нас в Росію, хоч би так, pour changer [3], а то Пешт, Вена alles das nach Lenorenstoff riecht[126].

Чи перебрались уже Ваня і Ліда в свій дом?

Кланяйтесь від мене тим добрим знакомим, що Вас одвідують, я їх часто згадую добрими словами. Нагадайте, будьте ласкаві, m-me Белчевій і m-Пе Койчу, що вони винні мені свої портрети і що я также ие прощаю долж-никам своїм і сама не прошу прощати мені довги мої.

Бувайте здорові, цілую Вас міцно.

Ваша Леся

Писала б Вам більше, та папа хутко їде до міста, треба кінчать, до того ж пишу вдень і мені перебивають, а я сього терпіть не можу. Цілую всіх. Л.

18 листопада 1896 р. Київ Київ, 6/XI

Дорога моя дядино!

Користуюсь оказією і посилаю сее «не любо, не слу* шай» через границю, просячи далі відправити поштою до Вас. А Вас прошу довідатись адреси «La Reforme» або якої іншої французької газети чи журналу радикального чи соціалістичного напрямку (такої, щоб була не f r a п -co-russe[1]) і послати туди, не гаючись, оцю штуку, Попросіть від мене Ліду переглянути се, чи нема там чого надто варварського. Але відправити я вже попрошу Вас самих, а то Ліда за різними справами може забути про сю дрібницю. Спізнилась я трохи з посилкою сею, та коли ж часи у нас тепер пес plus ultra [2] подлі, приходиться вертатись до спартаковського способу листування. «Да, были хуже времена, но не было подлей». А все-таки мені хочеться, щоб з Росії дійшов хоч один протест проти такої профанації поезії і хисту, якої допустилися французи сей рік у Версалі... «Молчание знак

согласия»,— так думали, певне, ті студенти рос [ійські], що послали протест проти поздравления їх з коронацією від бельгійських студентів. Не знаю, чи ви читали сей протест? Він був надрукований в «La Reforme» і передрукований в «Житі і слові».

Простіть, що тут кінчу, дуже багато треба сьогодні писати, ще не знаю, чи вспію переписать до виїзду закордонного добродія.

Чому мені Рада не пише? Передайте, будьте ласкаві, Ліді мою записку. Пишу Вам хутко поштою. Цілую Вас міцно.

Ваша Леся

211. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОМПИШМАНОВОЇ

19 листопада 1896 р. Київ 7/XI—1896

Люба моя Лідочко!

Отримала я посилку з Болгарії, спасибі тобі за неї, та мушу сказати, що там не все, про що я просила. Там, наприклад], нема листів Бакуніна і «Воспоминаний» Деб[о-

[1] Франко-російська (франц.).— Ред.

[2] Надзвичайно (лат.).— Ред.

горія]-Мокр[ієвича], а также «Tyrannicide» *. Оцим остатнім я дуже інтєресуюсь і повторяю, що я, коли треба, перешлю сю книжечку назад, переписавши і переклавши. Коли нема способу передати просто з Болгарії, то, будь ласкава, пошли Павликові, а він легко може передати мені таку маленьку річ, як «Tyrannicide». Взагалі, коли б наші болгари більше думали про нас, то добре зробили б, а певне, що привезений ними крам не брався б даром, тільки «за приличное вознаграждение». Може бути, що тих, посланих мною, грошей не стало на покупку усіх списаних книжок, то я тобі при случаї дішлю, та тільки дай знати, а тепер, якби три спогадані книжки можна було послати, то я була б дуже тобі вдячна.

Прости за таку записку виключно утилітарного напрямку, але, далебі, ніколи і вгору глянути. Просто спішу, як чорт.

Бувай здорова! Цілую тебе і твоїх.

Твоя Леся

212. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

19 грудня 1896 р. Київ 7/ХП

Люба моя дядино!

Запевне, Ви сердитесь на мене, що я Вам довго не писала, та як довідаєтесь причини, то, знаю, перестанете сердитись. Діло в тім, що я була слаба і не знала, що

зо мною буде, думала, може, операцію зроблять або пов'язку наложать, а вийшло щось зовсім інше: положили мене в «абсолютний покой» і роблять вприскування йодоформу. Се процедура довга і неприятна, та нічого робить, не викрутишся від

неї, бо нога за остатній час все одно зовсім не хотіла мені служить, а до того ще і вночі спати не давала. Після першого вприскування вона суток з 5 ще дужче боліла, зато тепер утихла і сливе не болить, як не зачіпати. Може, справді, з сих впорскуваннів буде толк, як обіцяють лікарі. Вони кажуть, що сей спосіб часом зовсім вилічує туберкульоз костей, а в кождім разі значно поправляє стан хворого сустава. Радикальніше було б, каже хірург, зробить операцію, та той же хірург згодився на консиліумі, що мій організм тепер, можна думати, сього не видержить. Отож зима піде на впорскування, весна, літо і осінь на купання в морі і поправку, а там, коли не вилічусь радикально, то скажу робить операцію cofite que coute [127] — обридло вже возиться. Ну, та, може, обійдеться без сього, скоріш навіть, що обійдеться. Так от бачите, яка історія! Поки нога боліла, поки збирались та радились лікарі, поки пройшли перші дні після вприскування, не хотілось мені писати до Вас, бо настрій був такий, що я б тільки сум на Вас нагнала, тепер усе більш-менш уляглось, до того ж, не хочу пропустить «оказію», і я одва-жуюсь писати. До всіх моїх бід за остатні часи прилучились іще громадські біди: у Києві було багато обисків та арестів, поліція забралась навіть в самий університет і там обшукала лабораторію і навіть кабінет одного професора. Після сього почали хапати студентів, між іншими ухопили одного нашого доброго знайомого, і се навело на нас великий смуток, та не минув він і тепер, бо товариш і досі ще сидить, а по городі і досі ганяють «летучие отряды». Се вже третій погром за сей рік!.. Докладніше прочитайте про се в «Житті і слові».

Будьте ласкаві, перешліть мої вірші Франкові (Касте-лівка, 11, в ред[акцію] «Ж[иття] і сл[ова]»), якщо він їх прийме, то хай непремінно друкує за моїм підписом — j'y tiens beaucoup [128]. Чи отримали Ви petit poeme en prose? [129] І що з того вийшло? Як бачите, я не складаю своєї остатньої зброї. Взагалі я тепер дуже лиха і недобра, і гірш усього, що не хочу подобрішати, бо не варт!.. Окрім моєї історії, у нас дома все гаразд, наші учаться хто добре, хто так собі, але щоб зовсім погано, то ніхто. Тижнів через два їх розпустять. Тепер у нас уже і Дора почала учитись — одним словом, ціла школа!

Дуже мені хочеться побачити Ваше і Радине малювання, чи написав папа, як його треба посилати сюди?

Напишу Вам єдину не смутну новину і почну її з початку. В Києві єсть Літературно-артистичне товариство, мама там членом ще з минулої зими, а я вибрана оце недавно, тижнів три тому назад, так в тому товаристві були прилюдні читання по-російськи і по-українськи, по-укр[а-їпськи] читали Старицький, мама і Людя

Старицька. Потім був визначений конкурс літературний і здійнято і рішено в принципі питання про подачу українських] творів, а на днях уже вибрано жюрі для російських] і українських] творів, і теє жюрі — Науменко, Старицький і Ковалевський. Далебі, я сього ніяк не сподівалась! Тепер, невважаючи ні на що, писатиму оповідання на конкурс, хоч, напевне, провалюсь.

А тепер кінчу, бо все-таки лежачи трудно довго писать. Бувайте эдорові, цілую міцно вас і Раду. Ліді писатиму хутко, тим часом передайте їй, Вані і Міцікато мій привіт.

Ваша Леся

213. ДО І. Я. ФРАНКА

Січень 1897 р. Київ

Шановний добродію!

Мені передано, що Ви хотіли б, аби стаття була взята назад. Не від мене залежить вимагати її друкування, але по власній волі я її назад не візьму. Всяку полеміку прошу направляти на мене, бо приймаю цілком на себе відповідальність за думки, виражені «по долгу совести и чести»...

З правдивим поважанням Н. С. Ж.

214. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ 13 лютого 1897 р. Київ

Любая Лідочко!

Маєш, як завжди, право лаять мене, але знаю, що не зробиш сього: та faiblesse est та force [130]. На мене останній місяць напало taedium litterarum[131], і я як єсть нікому не їшсала, навіть думати про се не хотіла, і про се нічого жалувать, бо коли я пишу в такім стані душі, то все одно толку мало. Мама недавно писала вам, певне, про мене, але я боюсь, що там картина мого життя вийшла занадто темною. Треба все-таки пам'ятать, що «бывает хуже», а мама про се забуває. Мені буває найгірше кожних перших три дні після вприскування, а потім більш-менш нормальний стан здоров'я (тільки лежання одоліває!). Тільки самий остатній сеанс дався мені взнаки: мені вприснули втроє більшу порцію, ніж звичайно, і тут було вже так, що навряд чи «бывает хуже», я думала, що здурію, та і, певне, здуріла б, якби не морфій! Цур йому! Katzonjam-mer [1] після сього експерименту не пройшов ще і досі, хоч се вже нічого, рівняючи до того, що було. Сьогодні мусив прийти знов доктор із своїм шприцем, та чомусь не прийшов, певне, вже завтра буде.

От і всі мої новини. Література моя ледве дише, «leuchtet kaum und flackert matt» [2].

Люди приходять, приносять книжки, розказують сплет-ні. Таким способом я знаю, що на світі не все так тихо, як у моїй хаті. A propos, у нас на різдво був самий модний чоловік, «устроитель земледельческих артелей» п. Левит-ський, чоловік інтересний енергією і отсутствием всякого, нам так рідного, гамлетизму. Його віра в своє діло заражає просто, тим більше, що ся віра основується на фактах. Я посилаю Вані «Артельпый договор» Левитського (по сьому типу устроєно 85 артелей в Катеринославській губ.) з просьбою показати його всім, хто інтересується такими ділами, і прислати мені або просто Лев[итському] (Елисаветград, Екатеринославской губ.) відомості про економічний стан в Болгарії і про кооперативну справу в ній. Впрочім, прислать, певне, трудно, отже, просимо указать бібліографію, хоч би і неповну. Може б, се згодився зробити, наприклад], п. Мінцес, яко спеціаліст. З сього була б користь і для нас і для вас.

У нас всі здорові, тільки в Оксани трошки болить горло, але то хутко пройде.

Мама недавно устроювала вечір в пам'ять Иадсоиа в Литерат[урном] общ[естве], вечір удався, хоч потім було не без «брани» в газетах.

Написала б тобі ще що більше, та якось я остатній талант

епістолярний згубила.

Бувай здорова! Велике спасибі за Мечка-та[3] 8а прислані картини, вони мені багато нагадали.

Міццікато постараюсь написать.

Цілую міцно всіх boules immobiles [4].

_Ваша Леся

[1] Похмілля (нім.),— Ред.

[2] Ледве світить і слабо блимає (нім.),— Ред.

[8] Ведмедеві (болг.).-Ред.

[4] Нерухомі колобки (франц.).—Ред,

215. ДО Л. М. ТА А. М. ДРАГОМАНОВИХ

15 лютого 1897 р. Київ

Любі мої дядино і Радочко!

Простіть, що пишу обом разом і що лист буде недовгий, не такий, якого ви заслужуєте за Ваші більш ніж милі листи. За остатній час я запустила кореспонденцію і тепер маю багато листів написать за сьогоднішній вечір і за завтрашній ранок, а завтра вполудні мені, певне, знов зроблять вприскування і тоді adieu, amis, au plus bel ave-nir [132]. Задержка вийшла через те, що остатнє вприскування прийшлось дуже тяжко, я насилу прийшла в себе і вже більш не дам робить експериментів вроді тройних доз йодоформу і т. п. «форсированных» прийомів. Краще пролежати лишній місяць *, ніж робить такі «проби», від яких рискуєш зробитись морфіністкою. Ну, та се вже діло минуле і, сподіваюсь, не вернеться. Тепер моя нога в «нормальному» стані, т. є. болить, але честь знає, спати дає без морфію, позволяє писать і навіть скучні книжки читать. «Скучні» книжки — се економічні, за які я тепер взялась, невважаючи на те, що моя поетична натура, очевидно, не для сього створена. Але «в наш матерьялистический век, когда и т. д..» інакше не можна... Наші всі маються добре, Оксана була слаба, та вже тепер пройшло, певне, завтра в гімназію піде. Мама теж давно оправилась після інфлуенци. Олеся проявляє енергію у всьому, окрім кореспонденції, так що всі просьби писать за себе і за мене зостаються «втуне», тим часом так я була б рада, коли б хто взяв на себе бюлетені про моє здоров'я, а я сама могла б писати про інтересніші для мене речі. Микось і Дора наукою себе не обтяжують, і гордість їх тройками («средними от-метками») не ображається. Мама дуже журиться мною, і я рада, що «Лит[ературное] общ[ество]» хоч трохи одбиває її від сумних думок. А в обществі життя іде шумно, часом не без принциніальних баталій різних елементів, що придає багато живості йому і заставляє мене жалувати що я не можу бути активним членом.

Папа в Колодяжному, але, може, хутко приїде сюди.

Ви добре зробили, що написали просто мені сюди, так скоріше. Скажіть, чи отримали Ви мого листа з віршами і грішми? Картину ми отримали, велике спасибі за неї! Копія зовсім гарна; простіть, ніхто не хоче вірить, що се Ваша робота! Запрошую Раду на літо до себе в Крим малювати марини. Ну, бувайте здорові! Цілую міцно Вас. Прошу кланятись прихильним до мене людям.

Ваша Леся

Прошу, не журіться мною дуже. До мая полежу, а там, може, і мине назавжди ся чортовичина з ногою.

Пришліть, будьте ласкаві, французький переклад з Шевченка, що я бачила у Вас в «Magazine Internationale» \ присланий колись Гольдшт[ейном]. Запізнилась з од правкою.

216. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

26 березня, 3 квітня 1897 р. Київ 16/111

Дорога моя дядино!

Тільки що прочитала Вашого листа і от зараз пишу Вам, бо як не напишу зараз, то знов яка-небудь халепа помішає, а тим часом я знаю, що Вам прикро ждати.

Здоров'я моє краще, ніж було перед початком лічення, та не так добре, як тоді, коли я була у Вас; окрім того, мої нерви починають виходити з повиновенія, так що пе-давно довели мене до припадку безпам'ятства з бредом, в сьому, впрочем, була винувата не стільки слабість, як лихий настрій, але запевне одно другому помагало. Впро-чем, се, може, і наслідок впливу йодоформу. Настрій же був тяжкий внаслідок многих прикростів, що закінчились настоящим ударом грому: несподівано умерла Галя (дочка Ник[олая] Васильовича]), моя товаришка і посестра. Вона весь свій вік слабувала нервами, поки врешті істерія довела її до самогубства,— вона кинулась під поїзд. Інші думають, що се нещасний випадок, але я думаю, що ні, бо вона не раз намірялась стратити себе. Після неї зосталось двоє малих хлопчиків. Се страшна втрата для всіх пас, а про Ник[олая] Васильовича] і говорити нічого, можна тільки дивуватись його енергії, з якою він переносить своє горе.

Я просто злякалась, прочитавши початок Вашого листа, де говориться про Лідин дифтерит,— хто б міг такого сподіватись. Велике щастя, що все добре скінчилось і що Міку встерегли. Се дуже недобре, як де в домі багато малих дітей, як тепер у Шишманових, завжди дитячі слаˆ бості не переводяться.

Наші всі здорові, тільки Олеся трошки горло простудиˆ ла на Шевченковому вечорі, що був недавно в Літературному обществі. Се перші прилюдні роковини в Києві після многих років; удався вечір добре і шумно. Незабаром в Обществі будуть поминки по Кулішеві, і мама буде там читать реферат, через те вона тепер

ходить і все кулішів-ські матеріали збирає. Мама тепер вже трохи заспокоїлась про мене і починає вірить в моє лічення, тільки мій нервовий припадок налякав її, та він хутко минув і ніяких лихих наслідків не зоставив. Листів вона тепер мало пише, бо і часу їй бракує.

Література моя не дуже процвітає, так собі через пень колоду. Чула я, що в «Przedswit'i» [133] написано «довольно возмутительно» про дядька і його адептів. Якби я була публіцистом, то варто б вилаять! Чи Ви читали про те, як

з Галичини вигнали руського кореспондента Водовозова за телеграму про вибори? От іще звичаї!

Жалко мені про Радині екзамени, та я думаю, що діло не пропало і що кидати школу не варто. Нехай Рада згадає того павука, що я писала про нього в «Роберті Брюсі», і бере з нього приклад. Може б, вона тепер, забувшись трр-хи про свою [нрзб.], написала б мені листа, а я б їй спасй-

бі сказала. Нехай вона не ображається, що я їй пишу мало і погано,— вона сама бачить, яке моє писання. Уже як встану, то всі долги заплачу. Так само прошу Міку вибачить, що не писала йому «отговор» [2] на його листочок, якби я тепер написала своїм почерком та своєю болгарщи-ною, то він би все одно не розібрав, дарма що він таки дуже розумний.

Чому не пишете, як мається Зоря? Наші діти учаться гаразд, може, Микось і Оксана перейдуть без екзаменів.

22. Листа перебили, а тепер вже не пишеться. Я здорова, нічого вже не робиться.

Бувайте здорові. Цілую всіх Вас міцно.

Ваша Леся

217. ДО О. П. та П. А. КОСАЧІВ

15 травня 1897 р. Київ 3 мая, субота

Любі мої папа і мама!

Оце тільки що пішов од пас Микосевий учитель, і я берусь писати. Пишу іще карандашем, щоб не нахилятись над столом, але вже сидячи в кріслі, не лежачи. Ходить я ще, звичайно, зовсім не можу, навіть підвестись без сторонньої помочі нічого й думать, мені здається, що моє плаття сто пудів важить. Так що мене Ліля і Марися удвох иідводять і зараз саджають тут же, коло кушетки, в крісло. Нога не болить особливо, а тільки в обох ногах прикре почуття, ніби жили мають лопнуть. Але в сей раз все-таки мені ліпше, ніж колись було після пов'язок: перш усього я не почала з обмороку, як тоді, і не треба мені згинать ногу руками, навіть, здається, як тільки я привикну стоять, я могтиму добре ходить, і се, певне, буде скоро, так, може, через тижнів два. Ну, але, звичайно, «по ділам ходить» довго не прийдеться, та й діл тепер у

мене нема щось ніяких. На костилях теж не буду ходить, се непотрібно буде. Упасти не можу, бо вже ж се в моєму інтересі — стерегтись різних випадків, не дуже ггриятио починати знов лежню — цур їй!

Ліля видержала екзамен по геометрії добре, письменний і усний, тільки сьогодні дуже довго держали її в гімназії; як вона каже: «Я тепер знаю, що не завжди добре бути «слособною» ученицею — довше питають». Микось уже помирився з своїм учителем і сьогодні вже не заявляв мені претензій. Ми з Микосем уже прийнялись серйозно за гіовтореніє язиків, і Микось береться без ліні — видно, екзамен не жарти. У нас усе гаразд, тільки дуже порожньо і скучнувато. Впрочем, хутко могтиму грать на фортепіано, тоді не буде так скучно. Новин особливих нема. В Літературному] общ[естві] обсуждали вопрос об издании «Ежегодника» на трьох мовах: українській], російській] і польській, та ще, здається, не зовсім обсу-дили.

Мамочко, будь ласкава, знайди мої письма, що я просила тебе сховать, як виїздила з Колод[яжного], і сховай їх так, щоб москалі не доступились (я боюсь і так, що, може, вопи були в шкафу). Се чималий пакунок у газетному папері, зав'язаний шнуркрм з написом «Лесині листи». Я безпокоюсь, чи цілі вони.

Спасибі, папа, за цікаві звістки.

Бувайте здорові, мої дорогі, і не бійтесь за нас, нічого не сталось, усе гаразд. Цілую Уксуса і Дроздика.

Ваша Леся

218. ДО О. А. ТЕСЛЕНКО-ПРИХОДЬКО
17

29 травня 1897 р. Київ 18-у 97

Дорога тіточко!

Я дуже рада з того, що ми таки з Вами поїдемо в Крим, се іменно так буде, як я хотіла. Отже, я сьогодні все думала про свої діла і бачу, що навряд чи могтиму виїхать раніше 1-го іюня. Бачите, треба виучиться ходить, а то я ще по улиці не можу ходить, та і в хаті без посторонньої помочі не можу, хоч з кожним днем все кращає моя похода. Думаю, що тижнів через ІУ2—2 ходитиму добре. До того ж часу пошиється і моя амуніція і, значить, ніщо більш не помішає. Коли папа не поїде, то ми з Вами поїдем удвох, а для сього я прошу Вас приїхать в Київ між 25 мая і 1-м іюня, щоб уже не пізніш першого виїхать. Поїдемо ми з Вами на Одесу, там зостановимось днів на 2—3, бо того требують мої справи, а потім морем поїдемо в Ялту

і звідти вже направимо дальші походи, щоб знайти яку добру і красиву дачу па просторіні між Ялтою і Алупкою. В інших містах я не хочу, бо нігде більш нема зелені над морем, а в Криму на

голому піску без садів добре жить тільки тарантулам, а не людям. Врешті, я рішила буть капризною сього літа і жить не там, де случиться, а де сподобається. А щодо ціни, то де не живи в Криму, чи в лісі, чи на піску, все одно дешево не вийде. От все, що я можу сказать тепер про наше подоріжжя, деталі можна обсудить тільки на місці.

Се перший раз, що я їду на лічення з охотою, сама не знаю чого, але на мене напала охота поїхати куди-небудь у чужий край. Сплю і бачу усякі мандрівки. Певне, се реакція після «абсолютного покоя». А Київ обрид! Господи боже, як обрид!.. Тут все кругом екзамени, екзамени безконечні... Ліля держить добре, тільки зморилась дуже, а кончить тільки 31-го мая. Микосеві остався тільки заїко#] бож[ий] та ще повірка арифметики, і се вже поздоров, боже, дурного учителя, що ні з того ні з сього видумав, ніби Микось списав свою задачу у другого ученика. Оксана екз[аменів] не держала — без них перейде, вона і Дора давно вже в Колодяжному, от і Мик[ось] поїхав би скоро, якби не та дурна повірка. Я вже рада, що Микось по всім трьом язикам видержав, а то, признаться, обридло вже мені товкти з ним «склонения» та «спряження» за зиму і за весну, а найбільш тепер, перед екзаменами. На той рік ще греческий буде — удовольствие!

Де Ліля буде літом, вона ще не знає, може, трохи в Колод[яжному], а трохи в Гадячі, а може, ще й в Києві, як прийдеться. А всі інші перше поїдуть (в початку іюня) в Колод[яжне], а потім в Гадяч.

Здоров'я моє краще, та я ще боюсь хвастать.

Бувайте здорові! Ні, до свіданія.

Всіх Вас міцно цілую.

Ваша Леся

219. ДО П. А. КОСАЧА ТА СЕСТРИ ОКСАНИ

21

.2 червня 1897 р. Київ 18 -у- 97

Любий папа! Я було написала тьоті Єлі письмо, та поки його зібрались одправити мені, то й загубили, а тепер ти пишеш, що тьотя бля буде 23-го у тебе, то вже в Ригу пізно, значить, писать. Я не пойму, яку ти телеграму їй посилав — про що? Досадно, коли вона ради мене які-не-будь свої діла покидала, бо я, певне, раніш 1-го іюня не виїду. Мама каже, що треба ждати, поки я совершен-н о добре ходитиму, а я тепер ходжу ще погано, хоч уже з палкою, без людської помочі, до 1-го я, певне, буду вже зовсім як слід ходити, та коли-бо оте шиття не затримало. Ти нишеш, що нічого спішити з виїздом, воно-то правда, що ніхто в шию не жене, але мені тут обридло, бо жарко, а приходиться в хаті сидіть, навіть в

ботанічний сад ходить не можна, а на вулиці стоять якось чудно. До того йдуть дощі, сад більш того що закритий, та й круті в ньому дороги для мене.

Як же ти думаєш, чи поїдеш зо мною? Положим, удвох з тіткою їхати мені не страшно. Я дуже рада, що вона таки їде справді зо мною і що мама добре до сього відноситься, навіть видимо рада такому виходу, що я не сама там житиму. Точно визначить тепер дня виїзду не можу (коло 1-го), як буде все готове, напишу, тут же лист не довго йде. Здоров'я моє все поправляється, скоріш ніж думала, внизу ноги вже менше болять і не так напухають, та от ще місяця нема, як я встала, а вже ходжу просто з палкою, як ранше. По... «ничего, ничего, молчание». Побачимо ще, як там далі буде. Все моє манаття уже шиється, може, й не дуже забарить мене. Багато мені різні люди про Крим розказують, та іначе не можна, як самій вибирать, де іменно жить.

Гроші, «фонд кримський», ніхто не зачіпає, лежать сховані.

Ну, ще напишу кілька слів Оксані. Бувай здоров. Цілую тебе і тьотю блю з Юрком, коли вони там.

Твоя Леся

Дорога Оксаночка. Листи твої ми получили — спасибі, пані. Здорово ти хазяйнуєш, як я бачу, і добре, що забула про екзамени, — цур їм. Ліля сьогодні видержала русскую історію, а ще треба географію, єст[ественну] історію і педагогіку. Од Лілі осталось три фунти м'яса, а решта — кості і мозок. Скажи Дорі, що Мотя була в Боярці у Язе^-вих і тільки сьогодні вернулась додому. Льоля вже давно виїхала, а Бор[ецьк]ий з Сашею поїхали в Вену. З Києва вже багато людей пороз'їздилось, і добре їм. Тут щодня йде дощ, і все-таки парно, що аж дихать не можна. Ка-роль приїхав і спить цілий день як єсть. Єсть іще багацько що писать, та нехай другим разом, а то я втомилась і треба лягти. До свиданія, иашотко. Цілую міцно тебе, а Дору, коли вловиш, то поцілуй

од Лесі

Люба мамочко! Листа твого отримали ми тільки сьогодні, бо нам його принесли тільки сьогодні, а в Ялті він був отриманий ще позавчора, та ми не одразу догадались дати записку поштальйонові, щоб отримав нам листа, от і день лишній минув. Мого листа звідси ти мусила досі отримати. Сього пишу теж в Колодяжне, думаю ще там застати тебе, і в Гадяч тепер же пишу «открытку», бо «за,крыток» не стало, а зараз не можна їх купити, хіба завтра. Тут щодня ходить комісіонер до Ялти, та він іде рано, а вертається увечері; сьогодні я його проспала.

Боюсь, що знов недовольна моїми листами, та коли ж, далебі, я не вмію писати лішпе при всіх стараннях. До того ж моя лінь ще досі не зовсім минула, і листа написати — для мене чимала

робота. От тільки два остатні дні я вже «прожилася», не хочу спати вдень і лежу меншу половину дня, і то більше на березі, край моря, ніж у себе в хаті. Тепер тут зовсім не гаряче (справді), повітря олімпійське, перше дощі перепадали щодня, але остатніх три дні небо чисте і море синє. Жити тут не так скучно, як в Євпаторії, може, того, що я тепер не сама, що людей тут більше, місце краще і фортепіано єсть. Ну, та все-таки веселість не велика буде потім. Тепер у мене ще всі почуття і думки під сурдиною грають, ледве прокидаються. Жалко мені, що Ліда і Рада без мене приїдуть, се починає мене гризти. Треба, щоб вони сюди приїхали, бо мені не слід би рано втікати звідси,— я чую, як весь мій організм на іншу гаму строїться під впливом сього повітря і моря, все більш і більш мною опановує idee fixe, що коли б я років три прожила в доброму кліматі, то була б як люди чвг хоч коло людей... Впрочем, се знов «мысли далекие»... «Убраннє» моє я трошки вже описувала, додам тепер, що тут зовсім нема пороху, якось аж чудно, зато чимало павуків, мокриць якихсь гігантських (наша служанка зве їх «мокру-тами» і, на потіху нам, каже: «Не бойтесь, их здесь мно-го»), сколопендр, москітів і т. п. Спочатку вони нас лякали, і ми навіть на ніч вуха ватою від них затикали, але тепер відносимось до них філософськи, і все гаразд обходиться. Видно, справедливо казав той філософ: «Ти, сину, нікого не зачіпай, то й тебе ніхто не займатиме»..* Сама я тут живу, наче якась «животная травоядная», встаю у 8-й г. рано, чотири рази на день їм — не лічачи вишень, що споживаються в протягу цілого дня,-— в полудні купаюсь (в морі, і все 18°), варю «турско кафе»*, читаю Іван-сена, лежу під деревами, над морем, в хаті, де попаде; трошки гуляю межи виноградом (там гарні дороги) і лягаю спати між 10 і 11 г., тітка часом лягає ще раніше і вкривається — horribile dictu — теплим одіялом. Нога моя ніяких тривожних признаків не обнаружує, на неї, як завжди, море має добрий вплив, тільки ходжу я все-таки дуже мало.

Ну, тут кінчаю, щось не пишеться. Лілю прошу вибачити, що й на сей раз не пишу, далебі, не розумію, що се. за настрій у мене. Всіх міцно цілую.

Твоя Леся

221. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

18 у| 97, Ялта, Чукурлар

2 липня 1897 р. Ялта

Дорогий Ліцику! Ні, таки напишу тепер, хоч небагато, бо се крайнє свинство з мого боку і, крім того, лихий приклад для тебе. Бачиш ти, коли б листи самі писались, а ми б тільки думали, було б чудово, а то треба сісти в неприємну (саму прикру!) позу і скребти помалу-помалу в той час, коли думка так швидко

летить... Шкода, що ти не могла поїхати зо мною, якраз от тепер і не гаряче, сливе так, як в Колодяжному, тільки без вільгості. Чи довго ти думаєш пробути в Києві? Мама пише, що ти їдеш туди. Чи єсть яка переміна в справах, чи все на тому пункті, як було при мені. Що каже папа?

Я — така свиня! — досі ие писала Оксані С. і через те не маю жодної звістки з Києва, і досадно се мені, і все-таки нічого ие можу з собою зробити — більш одного листа в день не сила написати. Сьогодні напишу 1 V2 і ляжу. Зовсім мене Сак зіпсував. ГІрийдеться сказати а 1а Ніц-ше: «Мата, ich werde dumm!..» [1] Та нехай же він з великого ума зійшов, а я ж з якого?.. Не думай, що я тобі не хочу писать, ні, я просто писать не хочу...

«Внешнюю среду» я вже, як могла, описала, а «внутрен-шою» краще не чіпати поки що, добре, що вона мене не чіпає. Я тепер просто бачу море і дишу, і поки що з мене досить сього. Я все ще втомлена... Ну, се робиться скучно, сама бачу.

Коли будеш в Києві, кланяйся там а Michael і pour Michael[1]. Як-то вони там маються?

Через тиждень я буду розумніша (я се вже пречуваю), тоді напишу більше і краще, а тепер прийми се за добрий замір і бери приклад з доброї волі моєї, а ие з її наслідків. «Да благословит бог твои пуговицы, милая».

Твоя Леся

Віра казала, що за щось сердита на тебе і збиралася лаять. Чи вже вилаяла?

222. ДО П. А. КОСАЧА ЗО

12 липня 1897 р. Ялта 13 у| 97, Ялта, Чукурлар

Любий папа!

Я не писала тобі окроме через те, що все одно ти, напевне, читав мої листи до мами, а трудно було б написати щось нового в двох листах, разом написаних. Тьотя бля, здається, написала тобі про наші матеріальні обставини. Я скажу, що у мене єсть тепер 70 р. (рівно), і мені мусить стати їх щонайменше ще на місяць. Мені дуже не-приятно, що на нодоріж і на перше устройство я стратила так багато, але тепер життя ввійшло в колію, і «розуму купувати» вже не треба, отже, гроші будуть тратитись з більшою економією. Скоро повинні приїхать Миша і Шу-ра, а якщо вони не приїдуть, то я найму собі з 14 іюля одну хату з платою 20—25 р., а коли вийде так, що можна буде зостатись на осінь, то може, переїду звідси в Алупку (там осінню нема тих вітрів, що бувають тут в той сезон), і хоч там буде дорожче, ніж тут, та все-таки я думаю, так як і тьотя, що за 150 р. я можу й там прожити IV2 місяця, т. є. від 15 августа до 1 октября. Я знаю, що осінній сезон прийшлось би поскучать, бо вже я жила б сама, але я згоджуюсь з Сапєжком, що

се було б добре ДЛЯ МОГО здоров'я. Ось 2[і]/2 тижні, як я в Криму, і вже бачу, що поправилась, за остатній час навітЬ уже не втомляюсь так невиносимо (іменно н е в и н о с и м о!), як в перші дні тутешнього пробування і як то було увесь час в Києві. Я не думаю, що я тут вилічусь,— коли б се було можливо при помочі тільки Криму, то се вже досі случи-лось би, але я певна, що я тут наберусь сили і крові на той случай, коли прийдеться їх трохи виточить ппрі помочі Сапєжка чи кого іншого. Врешті, може, і сей 5-й акт драми чи комедії одсунеться на довший час, якщо моя нога підправиться тут настільки, що не буде мені робити таких різких скандалів, як торік. Тим часом вона все-таки ще нагадує про себе, але вже не пухне і коли й болить, то сьому єсть вавжди виразна причина: спіткнусь, натруджу абощо. Запевне стараюсь сього не робити, але ж часом не встережешся. Рано тепер ще говорить, що я думаю робить зимою, у мене єсть багато планів, та всі вони ще в хаотичному стані. Запевне ні одного з них я не почну приводить в життя без твоєї згоди і поради, але написати про них ще буде час. Скажу тільки одно, що мені не хотілось би бути сю зиму в Києві, се мені було б в о м н о -гих отношениях вредно. Згодом напишу більше, тепер занадто жарко — в тіні 25°, на сонці 50°,— ну, яке ж тут писання?! Хотіла ще написать Оксаночці, та нехай вже простить — до іншого pasy. Цілую міцно тебе, Оксану і Юрка.

Твоя Леся

223. ДО О. П. КОСАЧ (матері) ТА О. П. КОСАЧ (сестри)

6

18 липня 1897 р. Ялта 1£ ■уЦ' 97. Ялта, Чукурлар

Любі мої мамочко і Ліля.

Пишу вам обом разом, думаючи, що ви вже обидві в Гадячі. Мій лист мусить прийти якраз на ваші іменини, отже, вкупі з ним прийміть мої поздоровлення і бажання всього найкращого, а яке воно, власне, оте «найкраще», се вже віддаю на вашу волю.

Либонь досі вже всі прелімінарії з'їзду скінчились і життя увійшло в свою колію — ви купаєтесь, їсте голубів і т. іи., як того вимагають гадяцькі традиції. Шкода, що ти, мамочко, так боїшся того Псла, се тобі мусить дуже затроювати спокій, але ж, здається, ті нещасні випадки, про які ти пишеш, були ще весною, коли розлив ие ущух, а тепер навряд щоб так було небезпечно. Я більше думаю про те, як ви там з їдою та з тіснотою вправитесь, та й то, врешті, річ, при добрій волі, не страшна.

Не вспіла похвалити вам олімпійське повітря Чукур-ла*ра, як тут почалася спекота євпаторійська. 27° в затінку, в морі 20°. Для «саламандри» воно якраз температура, ну, а для сибірсько-ризьких звичайок не дуже-то... Сьогодні вже трохи вітер, море

дуже грає, так що ввійти в нього і не думай, а можна тільки лягти з самого берега і ждати, щоб хвиля лизнула, а підлізь трохи далі, то так телепне, що й не стямишся, як уже повен рот води. Зате не так гаряче, і в тьоті Єлі вже голова перестала боліти. Я її запевняла, що в неї просто від жари болить голова, але вона все сторонніх причин шукала і, за не знаю чиї гріхи, напилася касторки і саліцилового натру, тепер приписує сьому своє виздоровления, soit[1]. Я — в своїй стихії і почуваю себе добре, тільки все-таки ще способна від пустя-ків втомлятись до плачу, через те за границі нашої «колонії» не вилажу. Але вже я ие лежу 20 годин на сутки і сплю нормально, тільки 8 годин (а не 16, як перше). Писати довго ие можу, але написати листа для мене вже не подвиг, а зовсім звичайна річ. Тепер пишу двом одного листа більш для скорочення часу, а не роботи, бо інакше не встигну сьогодні відправити. Була у мене Пашкевичів-на з своєю товаришкою, то не випадало при них засісти писатд, а тепер мушу спішитись. Пашкевичівпа писала тобі, Лілечко, і заходила в Києві на нашу квартиру в надії застати тебе, щоб в компанії з тобою податись у Крим. Теперішня її товаришка якась невдала, ходити не може багато і від шуму морського у неї робиться «качка серд-ца», як вона виражається... Мені дивно, як тут у мене не робиться «качка сердца» від сих різних персиків, абрикосів, динь etc., etc. Я думаю, що тільки «турско кофе» підтримує рівновагу в моєму організмі. A propos, чи будете ви нашим болгарам «турско кофе» варити? їм його дуже бракуватиме. Скажіть їм, що вони конче мусять побути тут у мене, адже з Севастополя до Ялти путь невелика,

а їхати via [1] Бахмач — Севастополь — Константинополь — Софія все одно вийде, що Волочиськ в» Пешт — Белград — Софія.

Бувайте здорові. Цілую міцно вас обох і «всіх родичів гарбузових». Сподіваюсь, що Ліда і Рада, опинившись серед свого роду, згадають і мене, «отсутствующую», і хоч напишуть мені. Ще раз бувайте здорові. Ваша Леся

P. S. Мамочко, не турбуйся за мене, грошей у мене ще 67 р. Я з сим проживу ще з місяць, так я думаю, а 3 тижні вже напевне. Як там Оксана Старицька з своїм весіллям? Невже «все має свій кінець»?

224. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

21 ,

2 серпня 1897 р. Ялта ЧукурларДВ уд 97

Люба мамочко!

Твого листа я отримала тільки сьогодні, отже, йшов він 5 днів. Я вже передала його Миші, бо Миша приїхав сюди в суботу (19-го) з Шурою і Анною Іванівною. їхали вони щось дуже довго,

дякуючи дніпровським пароходам і катеринославським поїздам, так що подоріжжя велось 5 суток. От, а ви ще все мені радили на Катеринослав їхать!.. Тітка виїхала звідси 9 іюля, так що я 10 днів була сама і щодня ждала приїзду гостей, аж поки покинула ждати, тоді іменно вони й приїхали. Помістились ми в двох хатах дуже добре і просторо, так що, здається, ніхто нікому не заважає.

Сії дні море було так розбушувалось від часу виїзду тьоті Єлі, що тільки сьогодні встановилось, а то треба було на бережку лежати і ждати, поки піна од хвилі набіжить і обмиє, а в одкрите море не можна було плисти, бо хвиля могла б розбити. Мені врешті обридло таке купання, і вже я так була рада плаванню вчора ввечері і сьогодні рано. Папа даремне боїться, щоб я плавала, плавать же куди легше, ніж стоять під натиском води, якщо тільки море не дуже стурбоване.

Тільки що була у мене панна Пашкевичівна, їде вже завтра в Київ, находившись по Чатир-Дагу, Ай-Петрі і т. д. Запрошувала я було її зараз по її приїзді жити зо мною до приїзду Миші, та її товаришка, теж учителька київська, «зацеремонилась» і не схотіла буть у мене, отож обидві панни гнітились в Ялті на дуже поганенькій дачі. Я все, радію, що я не в Ялті, а за Ялтою, бо от, наприклад, мій новин знайомий панич Мержинський (направлений до мбне Тучапським) все плаче, що і моря йому не видко, і порохи його засипають, і москіти заїдають, і купання брудне, і т. п. Дивно, справді, чого-то чахоточиих не виганяють з Ялти, а гнітять там «тюд надзором врачей».

Писала вже мені, нарешті, Оксана С т е ш е н к о в а, ну, справді, все має свій кінець! Здається, справді Оксані годиться вишити пару туфель чи там що інше Нов-у за те, що «соединил сердца». Я хотіла б їй відповісти, та вже щось не розберу, де її ловити з листом. Теж не розберу, як же се Ваня їде — хіба не вкупі з Лідою, а якось окро-ме,— в Казань? Чи вже парешті Ліда і Рада в Гадячі? Добре було б, якби Рада з Лілею приїхали до мене з ав-густа в Крим, а там би й Ліда над'їхала, то Пуцик вернувся б до 1 сентября в Київ, а Ліда з Радою могли б чи то назад в Київ, чи то далі на болгарські сторони мандрувати. Хіба так не гаразд би було? Я, вгірочем, про се напишу ще і кузинам, і Лілі, тільки не сьогодні, а завтра чи позавтрьому, бо гаряче два листи разом писати. Ліли-ного листа я отримала і з відповіддю не загаюсь. Бувай здорова, цілую міцно тебе, і всій родині щире вітання. Чи папа вже в Гадячі?

Твоя Леся

225. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

17 серпня 1897 р. Ялта

Люба моя дядино!

Як-то Ви там, моя дорога, зостались самі? Так мені жалко, що Ви не приїхали в Росію. Я ще не бачила Шиш-манових і Ради і не знаю, чи мені до них їхати звідси в Київ, чи вони сюди до мене заїдуть, вертаючись. І хочеться мені з ними побути, і боюсь я нашої осені до смерті. У мене тепер «ідіосинкразія» до дощу, туману і вільгості. Єсть у мене один замір... та, здається, ще рано говорити про нього. Не кажи гоп, поки не вискочиш. Якщо можна буде, то пробуду тут до октября, а там — не знаю. Тепер мені добре, здоров'я значно проти зими поправилось, і не скучно тут на морі: зо мною тепер Миша, Шура і Анна Івановна. Зажили ми з ними дуже добре і хоч не шумно, та, проте, не скучно. Раніш була зо мною тьотя бля, потім вона 9 июня виїхала знов до своєї Риги, я тут 10 днів пожила сама, а там над'їхали наші. Не знаю, як привикатиму потім жити сама, так мене розбалували родичі своїм товариством. Жити тут куди краще, ніж було в бвпато-рії, і краєвид краще, і не так гаряче, купання трошечки гірше, але далеко не погане. Поправилась я чимало та ще не радикально, ще там сидить щось у тій нозі, видно, колись прийдеться вирізать його — нічого інакше ие буде.

От я згадала, а Ви будьте ласкаві не забудьте: напишіть мені імення і отчество мані Токмакової, про яку Ви колись споминали добрим словом, я хотіла б се знати власне, поки я тут у Криму. Ще напишіть, яка доля спостигла статтю про Пирогова, що при мені писалась. Та ще одна просьба: як будете писати П[авли]кові, то запевніть його, що я ніколи нічого прикрого про нього не думала і не писала, бачите, мені передавали, що він за щось на мене ображений, а я хоч не почуваюся до вини проти нього, то все ж мені се дуже неприємно. Я написала б йому про се сама, та не знаю його адреси. Знаю, що роль посредника дуже скучна, та, певне ж, Ви по своїй доброті не відмовите взяти на себе сю роль.

Писала б я Вам ще, та спішуся. Миша, Шура і Анна Івановна щиро вітають Вас і цілують. Анна Івановна часто згадує і говорить зо мною про Вас, інтересується Вашим життям і всім, що Вас обходить. Бувайте здорові! Поцілуйте за мене Зорю, хай простить, що я йому тепер не пишу, я хутко втомляюсь і взагалі стала лінива.

Ваша Леся

220. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

Серпень 1897 р. Ялта

Милая моя Лілія!

Все я збиралась тобі «основательиого» листа написать, та й знов півлисточка пишу. З приїздом наших триб життя розмаїтніше став, і листів якось ніколи писать. З 15 авг[уста] почнеться у мене сезон писання, бо тоді знов сама буду. Біда, що

все-таки я ще не зовсім склеїлась, от папі написала та вже й трохи втомилась. Ну, як же ти, чи приїдеш сюди з Радою? З папиного листа виходить, що в Крим уже ніхто не збирається, а вже я повинна в кінці авг[уста] їхать додому. Се буде дуже досадно, коли ти і Рада не будете тут, тепер тут дуже добре і гарно, знов олімпійське повітря, після 5 днів вітру море як дзеркало, і їздити по ньому се просто втіха, варта богів. Винограду вже багато і всякої іншої снєді, так що за Гадячем плакать не прийдеться. Врешті, ти, здасться ніколи за Гадячем не плачеш. Добре ще й тим, якби ти приїхала, що, може, інакше нам довго не прийдеться бачитись, якщо буде «утвержден» один з тих проектів, які я оце посилаю папі,— він, запевне, розкаже тобі їх. Жаль мені, що треба жить на чужині, але ж трудно інакше набрати сили для неминучого кровопускання. В Києві, я знаю, я розтрачу дуже швидко все, що тут здобула. Тим часом тут далеко не скучно, поки зо мною Миша і Шура, гуляємо, їздимо човном, їздимо в екіпажі, розмовляємо, сперечаємось, дивимось на море, купаємось etc.— ледве часу стає. Коли б іще вас з Радою сюди, то вже було б все гаразд.

Мені цікаво, як ви з Радою зійшлись і взагалі, яке враження зробили на тебе новознайомі родичі.

Вибачай, кінчаю.

Цілую тебе міцно, не сердись.

Твоя Леся

227. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

14

26 серпня 1897 р. Ялта 18 уju| 97

Дорогий Ліцику!

Пишу перед виїздом наших і, звичайно, спішуся. Різні «житейские» речі напишу звичайним листом, а тепер мдю діло. Будь ласкава, будь посредником при знакомстві Ту-чапського з Лідою, коли він тебе про се попросить, і уст-рой так, щоб, коли він буде говорити з нею про те, як передати мені належні речі etc., то щоб сього ніхто не чув, і внуши Ліді, щоб вона теж про се нікому не говорила, аби ніхто собі даремне крові не псував. Може бути, що се все буде не потрібне, а не потрібне буде тоді, якщо я напишу, що буду в Києві восени сама, се ж, як тобі відомо, залежить від такої чи іншої резолюції наших. Резолюції сієї я чекаю зо дня на день, і все «пет козы с орехами»... Я хотіла б заїхати на якийсь час в Київ, щоб добути з тобою і зо всіма вами, та боюсь, що там я і застряну, бо як почнуться всякі «обсуждения», то се вже довга казка. Бути ж мені знов цілу зиму в Києві страшно — і за ногу страшно, і за нерви, бо вони ще досі не можуть оговтатись після зимових «многообразных» експериментів. Видно,

я старіюсь, що так мене зломило за одну невдалу зиму... Ну, та про се потім. Тобі я можу нё говорить про те, як обертатись з листами,— ти ліпше мене «усьо знаєш». Прости, коли задаю клопоту, я знаю, що ти не відмовиш помогти мені. Як побачиш К[ривинюка], то кланяйся і передай листочка, що от зараз напишу.

Цілую тебе міцно!

Твоя Леся

228. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

ЗО

11 вересня 1897 р. Ялта ˆ УЇП ˆ

Любий, дорогий Ліцику!

Я стільки годувала тебе завтраками, що вже мені аж сором перед тобою, але от сьогодні напав на мене писальний настрій, і я найперше напишу тобі. Вчора я отримала мамину телеграму, отже, знаю, що сентябрь лишуся тут, а як далі буду, зважу тоді, як отримаю листа. Тепер я живу не сама, найшла собі компанію — слухачку московських фершальських курсів,— так буде дешевше, а невигоди поки що нема, т. є. нема через те, що моя товаришка (розумій се слово в практичному значенні) мало буває дома, от сьогодні поїхала з Горним клубом на Байдари, а то раз у раз ходить в Ялту, часом по двічі на день. Вона нічого собі дівчина, та все-таки зовсім чужа, а я не люблю, як хтось чужий стримить повсякчас у мене перед очима. Житиму так тільки до 17 сентября, щонайдалі до 1 октября, а там, коли зостанусь надалі, житиму сама де-небудь в Ялті, бо вже «сезон» скінчиться і ціни будуть людяніші, притім, купатись все одно в октябрі не можна буде, то я могтиму десь далі від набережної оселитись і не буду бачити ніякої пакості, що розводять в Ялті різні сов-раси. Тут одна сусідка радить мені в Ялті одну хатку в 15 р., та я ще не бачила хатки, а се діло треба добре розжувати. Якось не віриться мені самій, що се я хочу «заточить» себе у татарському краю на довший час, а по-на-стоящому слід би. Стрівала я тут багато людей, що прожили рік-два і поправились навіть при туберкульозі в легких, то, може ж, і я коли ие поправлюсь, так хоч крові трохи наберусь.

Хотіла я, як ти знаєш, їхати в Болгарію, та папа пише, що проти сього єсть багато уважительных причин, для мене ж головна причина, що він сам проти сього... Ergo не буть мені за кордоном, і я прошу тебе, передай про се тому, кому се цікаво знати, нехай, мовляв, «статків-маєтків не збуває»... Сумно се, та мені ж не привикать до сумного. Кажуть, тут легко знайти уроки тощо, добре було б, якби мені вдалось устроїтись хоч наполовину на свої гроші. Vederemo! [134] Тим часом не роблю, як і перше, сливе нічого, от тільки половину «КаріїаГу» [135] «проштудирувала»

(«читати» його не можна), і, знаєш, чим далі читаю, тим більше розчаровуюсь; я не бачу тієї «строгой системы», про яку говорять фанатики сеї книжки, бачу багато фактів, чимало дотепних гіпотез і ще більше просто дотепів, але багато зостається для мене темного, невиясненого, недоговореного і в науковій теорії, і в практичних виводах з неї. Ні, видно, се novum evange-lium [3] все-таки потребує більше безпосередньої віри, ніж її у мене єсть. Врешті, се, може, зарані так говорити, прочитавши тільки 7г 1-го тома. Добре бути такою натурою, як моя «товаришка», їй всього 20 літ, але вона вже зложила собі певні категоричні мірки і рамки і вірить в них без критики. Се навіть часом мене дражнить. Наприклад, у неї в голові неможливий сумбур щодо «областных во-просов», вона зовсім не в стані розрізнити поняття «шовінізм і національне самопізнання», «автономія і сепаратизм», «політична солідарність і централізм», гірше всього, що вона не розуміє сього раз назавжди і що такий незломний «гвіздок» є, здається, в головах більшості росіян з «центральних губерній». Коли сього гвіздка навіть автор «Alliance» [136] часто не зміг зломити, то куди вже мені!.. Ся панночка сама родом з Орла, знає добре Івана Петровича і його сім'ю, каже, що Глафіра Помпеївна справді неможлива жінка (значить, воно й збоку так здається), а що Ліда (старша дочка Івана Петровича) нічого собі дівчина, тільки страх пуста і зовсім під впливом матері, сини ж обидва абсолютно безпринципні і пустопорожні. Подумати, що се все носить фамілію Драгоманових! Сам же Іван Петрович зробив на неї враження «очень добродушного»... Хитрий він!

Мені було цікаво читати, що мама признала за мною «описательський» талан з поводу наших болгар. Мені хотілось би знати, якими вони здались тобі. Напиши, як прийняли Ліду ті кияни, що знали її дитиною? Мені хотілось би глянути, як поводяться ті «забутливі люди» з нащадками того, кого вони так хочуть забути і все-таки не можуть. Чи привезла мені Ліда «БайТаню» і «Rapso-die»? [2] Коли ні — «так стидно ж їй»!

Чи бачила ти Галю і Віру? Мама писала, що вони мали бути в Києві в кінці августа. Маргарита знов забастувала писати мені, зостається на потіху тільки приказка: «Pas de nouvelles — bonnes nouvelles» [137]. Взагалі сім'я дуже одби-ває людей від їх давніх друзів, т. є. не то щоб вони забували чи переставали любити своїх друзів, але їм якось нема часу і настрою виявити се так активно, як перше. Може, іменно через те люди бояться «зостатись», що справді можна почувати себе якось в квадраті одиноким (себто непотрібним), коли навколо всі давні друзі позамуровуються в своїх родинних твердинях. Я, слава богу, ще не зовсім у такому стані, але можу його розуміти. Напиши мені, кого і як ти застала

в Києві: Michael, Хомячка, Гам-барова, може, Френкеля? Де Оксана Старицька? Одним словом, як буде час і настрій, лиши про все, що згадаєш і що подумаєш, мені все буде інтересно. Оксану і Микося я не укоряю за те, що вони мені не пишуть, а сама їм не пишу, бо думаю, що в таких літах переписка тільки угні-тає совість, а приємності завдає мало. Здоров'я моє нічого собі, а сама я тепер барви terra cota [138], хутко вже буду terra di sienna[139]. Може бути, що хутко писатиму знову, але не обіцяю нічого, так буде краще.

Бувай здорова, «душа звезды моей!» Всіх цілую.

Твоя Леся

Чи бачила Міку, Шуру і Апну Іванівну? Що вони про своє пробування тут казали? Чи показували вони тобі фо-тографії тутешніх видів? Жаль, що вони мало були!!

229. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

4

16 вересня 1897 р. Ялта 18 97

Люба мамочко!

Спасибі тобі за телеграму! Справді, се для мене весела звістка, бо я вже починала думати, чи не пов'яла вже моя «Блакитна троянда» де-небудь на чужині, але ще, видно, моя доля не зовсім загинула. Може, ся моя безумна дитина і на сцену попаде сього року, тільки я не побачу її... Се, може, й краще — не так страшно. А не побачу того, що Ваші листи ще більше зміцнили мій замір зостатись тут надовше, а може, й на всю зиму, попробувати ще, що з того буде. Жаль мені дуже, що не побачу Шишманових (Раду сподіваюсь бачити тут), та що ж, коли справді, видно, ні гора до Магомета, ні Магомет до гори не може прийти; хто з нас в сій справі гора, а хто Магомет, зоставляю на розсуд Ліді. Твоя правда, що їздити «туди та сюди» (себто вертатись після побачення знову у Крим) не випадає, а їхати на дощ і осінь просто страшно після такого теплого літа. Тепер тут у морі 18°, один день пройшов дощ, один день віяв північний вітер, а сьогодні люди купаються і ходять, як і перше, по-літньому. Сьогодні їхала я човном у Ялту і зовсім не думала, що надворі сентябрь; оце увечері знов трохи вітер, та все-таки всі п'ють чаї надворі і вікна у всіх одчинені. Чудне з'явисько тільки для непривичної людини, що тут на осінь гори починають зеленіти, бо сонце вже не так їх випалює. Винограду тепер

тут видимо-невидимо, бо саме тепер «ріжуть», от і в нав в Чукурларі сьогодні була велика різня.

Добре було б, якби ти справді могла приїхати сюди в октябрі, та боюсь я, що тебе оте будування затримає: се страшенна річ — «недвижима» власність, вона не тільки сама нерухома, але й

людей позбавляє вільного руху, як тільки вони з нею зв'яжуться.

Прости, що зараз тут кінчу, якось не вдалось написати раніше — то се, то те заважало, а тепер уже пізненько і спати пора, одправити ж хочеться конечне завтра рано, бо ти, певне, ждеш мого листа, як я ждала твого. Бувай здорова, люба, дорога мамочко! Міцно цілую тебе і весь наш клан.

Твоя Леся

230. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

23

5 жовтня 1897 р. Ялта Ялта, Чукvрлар, ˆуˆ-97

Люба мамочко!

Не можу згадати, давно чи недавно я тобі писала, але здається, що давно. Та до мого тутешнього життя підходить прислів'я: «Pas de nouvelles — bonnes nouvelles». Єдина nouvelle се та, що я знов живу сама — моя товаришка по мешканню виїхала вчора. Я зважила пробути тут в Чукурларі до 1 октября, а там вибиратись в Ялту, де ще не знайшла собі домівки, та се завжди є час зробити, бо на кожній вулиці в кожному будинку єсть багато хаток окремих для «локаторів» — тут же люди «сезоном» живуть, а сезон першого октября кінчається, і, значить, хатки спорожніють... (Ах! Я чаєм листа залила! Вибачай за неохайність!) Великий мені жаль, що я не побачила Ліду і її родину, та, видно, сього доля не хотіла. Якщо Ліда ще у вас, то скажи їй, що я прошу вибачення, бо не пишу їй тепер —■ боюсь розминутись з листом, а напишу згодом в Софію. Як же вийшло з Радою? Біда з тими «ганками»! Смішно було мені читати про скуток шукання болгар на Волзі. Звісно, моя думка не авторитетна,— я й не претендую на се,— але мені ся «болгарська» теорія завжди здавалась міфом... Не менше, ні, ще більше смішна мені звістка про раут — monstre [1] літній, остатні часи над-

ходять! Або, може, вертаються перші часи, коли лев і ягня та інші їм подібні антагоністи мирно лежали під одним кущиком, от тільки коли б знов який «древній змій» не попсував справи.

Ми будемо мати theatre Iiьre? [140] Дай боже! Та коли се буде? Коли б не прийшлось моїй «Троянді» прийняти раду Горація: «Novem annos prematur»... [2] Тільки ж «Троянда» за такий довгий час може зов'янути і засохнути.

Сергій Бердяев (не можу відчепитись від спогаду про непевний жарт Старицького з поводу сього прізвиська!) не на жарт починає рятувати рідний край: якось я тут читала в «Revue Rleue» [141] його article [142], що починається словами: «Voulez-vous savoir pourquoi j'aime ma pat-гie?» [5] — далі йдуть «сенсації» a la m-me de Курдюкоф. Все-таки слід прочитати — се було в июньській чи июль-ській книжці «Revue Bleue». Якщо він в своєму новому

українському журналі ще й гонорар платитиме своїм бідним confreres-compatriotes [143], то вже справді він стане якимсь patriae defensor[144] (чи пак salvator[145]). Думаю, що треба врешті щось написати тобі про себе, а то знов вийшло «взгляд и нечто» замість листа,— і не знаю що: слава богу, нічого нового!.. Тут все ще сонце, тепло, хоч море гомонить несамовито, наче хоче послухати мече і затопити Крим — се було б дуже дотепно іменно тепер, поки я тут... Ах, от, щоб не забути, хоч се зовсім виходить тут ex abrupto [146]: на бога, пришли в тутешню народну читальню «Кобзаря», люди просять дуже, на таку адресу: Ялта, Народная библиотека, Почтовая ул., Сергею Васильевичу Стаханову. Се справді слід зробити.

Пиши мені тим часом poste restante [147], а 1-го або 2-го я подам нову адресу. Бувай здорова. Дуже міцно цілую тебе і всіх, «хто в тому дому, у веселому».

Твоя Леся

Люба мамочко.

Починаю одразу з діла [148], щоб не забути: будь ласка, пришли мені мою «гусеницу», сіре плаття і синю шерстяну блузку, з тих, в яких я лежала зимою, я в ній перероблю рукава, і буде мені зовсім хороша блуза, сіру блузу не варт присилати, бо вона вицвіла. Не знаю теж, чи варт посилати тепле пальто і смушевий «гарнітур», люди кажуть, що тут рідко буває 8° морозу, а то не більше 5°, і не довгий час триває холод, я думаю, що, купивши тут осінню куртку, могтиму ходити в ній цілу зиму, як ходила в Софії, де теж бувало по 5° морозу, а часом і більше. В Софії тепле пальто висіло у мене даремне і тільки пороху набиралось. Ще думаю справити собі сукню (плеоназм!), так зв, taylor dress \ з кавказького сукна (воно страх дешеве і тепле, а притім гарне, похоже на англійські матерії) і шапку теж кавказьку справлю, таку, як у Лілі і Оксани, тут їх масу продають. Крім того, маю вже фланелеву блузу і легку шерстяну сукню («в хмарах»), отже, матиму що надіти на всі demi-saison і quatre saison *, з яких складається тутешня осінь і зима.

Писала мені Оксана Ст[арицька], що ти збираєшся до мене, якщо ти справді хутко думаєш приїхати, то не варт посилати моїх речей поштою, але коли ще не зараз їдеш, то таки пришли, бо в октябрі «гусеница» потрібна людині навіть і в Криму,— вночі тепер не гаряче, і коли б мені не плахта, то було б мені й холодно. Вдень тут тепло, часто громові бурі набігають, море таке чудово гарне, як ніколи літом не бувало, дощ тут ніколи не йде цілий день, а більше вночі або ранком. Нема що казати, сторона ця хоч людьми зневажена, та богом не забута, коли б тільки не була така чужа... Тут, в Чукурларі вся Москва зібралась, кого не спитай: звідки ви? — зараз відповість: «Из

Москвы». Я досі не стріла пікого земляків. Що воно за 8нак?

Писала мені Оксана Ст[арицька], що Маня має грати головну роль в моїй драмі.... Я боюсь, що вона придушить Ореста, сівши біля нього на поруччі крісла. Як ти думаєш? Подаю свій авторський голос за участь Лілі і Оксани Ст[арицької] в моїй драмі. «Пиши мені», як стоїть діло з сею постановкою, все ж таки la vanite d'auteur [149] і мені не чужа... Міцно цілую тебе! До побачення.

Твоя Леся

Мій новий адрес; Ялта. Екатерининская ул., дача Лещинского (выше переулка).

232. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

4 листопада 1897 р. Ялта Ялта, Екатерининская ул.,

д[ача] Лещинского, кв. № 9

23 18ˆ97

Люба мамочко!

От уже, здається, два тижні, як я не писала тобі, і сама не знаю, як се так вийшло, се все той нещасний замір написати «основательного» листа! Та от і знов пишу неосновательного. Твої листи, посланий через Пашку і писаний вкупі з Радою і откритку з Гадяча я отримала, посилку теж отримала — велике спасибі за неї, вона послужила до великих реформ у моєму туалеті. При помочі срібного гапту вийшла дуже елегантна блуза з пес plus ultra не елегантної «лежальної» блузи, таки справді! Мої ученики аж яˆахнулись, як я її вчора наділа. Запевне, рукава в ній тепер модні — вузенькі — і лікті цілі. Чорну кофточку ношу дома з чорною спідницею. Сіра сукня п'а pas de chance [2] — я догляділась, що в ній міль рукава поїла... Якось треба се направити. За фланелевий ліф теж спасибі, я забула про нього написати, а мені він потрібний. Дроздика міцно подякуй за брошку, справді, дуже цікава брошка, варта кримської відплати. Шкода все-таки, що ти не послала гусениці, вони тут, як оказується, досить дорогі, рублів 8 коштує зовсім поганенька, я ще не купила жадної, не зібралась, і свята заважали, оце їх було справжніх та імпровізованих чотири дні наряд, аж обридло. Сьогодні кінчаю одно «яредприємство»: довгу блузу, une robe de chambre *, давню свою мрію. Ти побачиш, яка се хороша річ вийшла, я в ній маю просто величний вигляд; бачиш ти, інакше як negligee [150] не можу тепер довго писати, а вечори тепер безконечні, отже, треба щось робити, ти ж знаєш, що я й на самоті не люблю бути занадто negligee. До того ж, мені треба одежу, варту мого писательського стану. Ся фраза єсть безпосередній скуток тієї телеграми, яку я вчора отримала з Літературного товариства після прочитання моїх «Струн»,— «у кумушки с похвал вскружилась голова»!

Подякуй від мене Лисенків, Старицьких і товариство за сей милий мені вираз уваги далекому, в горах загублепому авторові.

A parte, si e'est comme $a[151], то чому ж мені жетона не дають?

Тепер дозволь тобі дати раду: якщо будеш їхати сюди до Нового року, то бери таки добре теплу одежу, бо на морі тепер «різно буває», взагалі тепер сезон для подорожі в Крим поганий, тепер ще як-небудь, а в де-кабрі, кажуть, гірше буває. Я б радила тобі їхати не на Одесу, а на Севастополь, та звідти все-таки не кіньми, а морем, бо по горах їздити зимою теж не випадає, на пароході все ж можна сховатись од вітру в каюту, а. в горах, як повіє з «ущелья», то вже нічого не порадиш. Жити тут непогано, бо увечері можна сидіти дома, а вдень, поки сонце гріє, то дуже тепло, я от учора без пальто гуляла опівдня, а ввечері і пальто не було занадто. Море часом досить тихе (та все-таки не Stille[152]), а часом усю набережну вулицю як дощем заливає до самих магазинів, а само таке темне тоді, лихе... таке, як ти боїшся. Я ж його щось ніколи не боюсь, і, далебі, я певна, що воно куди добріше від людей: як втопить, то вже втопить, а довго не мучить, принаймні хто сам до нього не лізе, воно того не зачіпає. Я могтиму сказати про нього, як Гейне казав: «Wir waren einander gut» [153]. От що, не забудь привезти мені Гейне і Байрона, як будеш їхати. Чи стребувала ти з Ідзиковського ті томи

Байрона, що він мав виписати весною? Я б дуже хотіла, щоб ти привезла мені мого кинджала, та, певне, ти сього ие схочеш, то мені не випадає намагатись.

Дуже сумно мені те, що ти пишеш про Гамба'рова... Привітай його від мене, як побачиш, конечне, скажи, що я часто згадую його, а що я йому ие пишу, то се, певне, його не дивує. Чхенкелі (чи як се пишеться?) справді бачив мене на пароході — я проводжала ту курсистку, що жила зо мною,— мені було приємно бачити, коли не київську, то хоч quasi київську людину. Я все-таки тут не абсолютно самотня, єсть дві-три людини, з якими я часом бачусь, і вони відносяться до мене симпатично, тільки, звісно, у кожного з нас свій окромий шлях. Писала мені якось Маргарита і заклинала їхати до неї жити на зиму, але сей лист прийшов тоді, коли я вже так-сяк в Ялті врядилась, а крім того, єсть причини різні, по яким я не могла прийняти її запрошення. Розписувати про них пема чого, бо головне те, що я в Одесу на зиму не поїхала. Все-таки лист її мені був більш ніж приємний.

Пора кінчать сей лист (не знаю, чи основательпий)

і йти гуляти, поки сонце гріє. Посилаю тут свою фотографію. Приймаючи на увагу, що се робота одної «люби-тельницы», можна сказати, що робота дуже гарна. Здоров'я моє краще, таки справді, і ходить я стала ліпше, щоб не наврочити. Цілую тебе міцно!

Пиши про все.

Твоя Леся

P. S. Чом Ліля не пише мені, я скучаю за її листами!

233. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

7^ листопада 1897 р. Ялта Ялта, Екат[ерининская] ул.,

д[ача] Лещинск[ого], кв. № 9,

26

18 ЗС 97

Люба мамочко!

Недавно писала тобі і знов пишу, се вже revanche [1] за довге мовчання. Прости, на сей раз лист буде «діловий». Напиши, в якому «положений шш состоянии» постановка моєї драми, хто, де і коли має ставить її? Папа писав мені якось, що «ролі розписані для акторів», ти писала, що Старицький хоче врядити постановку в Літературному товаристві. Що з сього всього вийшло? Якщо будуть ставить, то я думаю внести одну поправку: чи не краще випустити зовсім сцену Люби з Крицышм в 1-му акті? Бо так, як вона написана «про людське око», вона не має смислу, або, ще гірше, має глупий смисл, вертати ж їй первісну редакцію, може, «для початку» поки що не слід. До того ж дехто з моїх критиків був тої думки, що сцена ся взагалі зайва. Коли ти думаєш інакше, то я пришлю тобі первісний текст. Запевне, ти будеш на репетиціях, отже, прошу тебе, вмов головну актрису, хто б вона не була, щоб вона не передавала куті меду, себто щоб не впадала занадто в істерику, сього елемента і так не мало там у мене, а коли його підкреслити, то вийде вже зовсім несамовитий характер, до яких моя героїня все-таки не належить. В останніх двох діях як можна менше сліз, надто в п'ятій, мені здається, що в такому стані люди вже не плачуть, хоч би й хотіли.,

Знаю я, що всі такі ради на просторіні не багато значать, та все ж, може, до чогось придадуться.

Тепер ще про драму. Один мій новий знайомий, що був тут літом у Криму,— я писала тобі про нього в свій час,— Сергій Костянтинович Мержинський, дуже заінтересований моєю «Трояндою», яку я йому читала, написав мені на сих днях з Мінська, де він постійно живе, що туди має приїхати Кропивницький з трупою і що я добре б зробила, коли б послала йому, Мержинському, свою драму, а він би дав Кропивницькому для постанови і наглянув, щоб мої умови, які я поставлю, були достатньо виконані. На се я ще нічого не відповідала, бо одно, що у мене тут єсть тільки черновка, сама переписувать я не можу, українського переписувача знайти тут не легко, друге ж те, що я не знаю, яка тепер трупа у Кронив-ницького, чи не партацька часом, третє, що-я не знаю, які умови матеріальні треба ставити і

в якій формі. Я дуже прошу тебе, наведи справки про Кронивницького, зваж сама, чи варто розпочинати се діло, а коли варто, то напиши мені, які умови звичайно бувають між автором і антрепренером, а «Троянду» (перенисану чи цензуро-валу?)] пошли на адресу Сергія Костянтиновича Мер-жинського [154], в Мінськ, в Контроль Либаво-Роменской железной дороги, умови ж моральні і матеріальні я пошлю від себе,. Кропивницький буде в Мінську в початку ноября. Ну, от і всі діла. Ні, ще одна увага: мені все-таки хотілось би, для слави козацької, дебютирувать в Києві, але ж я не знаю, наскільки серйозний там замір ставити «Троянду», а коли серйозно, то все-таки, коли, власне, се має бути? Все се має такий вид, наче я набиваюся з своїм «детищем», правда ж, так? А факт тим часом той, що я страшенно боюсь сеї постановки, і в Києві більше ніж де, malgres tout!..[1] Все-таки зверни увагу на мій «діловий» лист і відпиши мені скоріше, бо слід же мені щось відповісти людині, що так дбає про розповсюдження (от іще слово!)' моєї слави—а врешті* може, й неслави,— хто знає...

Жаль мені, що я не можу ще раз умити свою дитину перед тим, як пускати її на позорище, боюсь, що в ній виявиться багато промахів при репетиціях. Ет, що вже про се говорити, все одно не поможе! Часами у мене з'являється якесь дуже скептичне і суворе відношення до сеї драми, і мені здається тоді, що в ній більше промахів, ніж чого доброго. Дуже се гірка думка, а приходить вона мені все частіше й частіше...

Врешті, годі! Се погана авторська звичайка — отак безконечно базікати все про одно. A propos драм, читала я сьогодні в «Русской мысли» рецензію на «Ваву» і «Па-шеньку» — панійські драми, щось-то вони мені не конечне... «Пашенька» могла б бути доброю драмою, та, коли рецензент правду каже, то пані паколотила там всього чимало, а докупи не звела, і виходить, що діло не в тім, що Пашенька міщанка, а її чоловік князь, а в тім, що вони обоє дурні або принаймні, і то безперечно, Пашенька дурна і скажена, а від сього, звісно, княже-ський титул не рятує: «Quand on est bete, e'est pour toujours» [2],— давно відома правда.

Позавтрьому тут в театрі Гарін і Станюкович мають читати прилюдно свої «уліти», піду послухаю, які-то літературні вечори «у здешнего государя» бувають, воно ж, до речі, й розривка буде. Не знаю тільки, де вони публіки наберуть, бо «сезон» скінчився, саврасна Москва роз'їхалась, а лишились тільки проприєтери ялтинські (з них «взятки гладки»), та де-не-де такий «залітний гість на чужині», як я. Мені добре ходить, бо я живу напроти театру, а хто забрався, наприклад, так, як Надсон, у гори або яри,

то вже сидітиме увечері тихо і не рипатиметься. Тут-бо тепер так: ранком всі, от і я теж, Ходять по-літньому, в пелеринках і часом під зонтиками, а ввечері напинають тепле хто що має. Ранок сьогодні був чудовий і море розкішне: синє, рожеве, зелене, опалове, яке хочеш, а тепер чудова місячна, тільки дуже холодна ніч, і я не одважуюсь піти подивитись на море, хоч воно, певне, цікаве, таке, як учора. Ну, се все зайва мова, вибачай, тут якось ще більш привикаєш писати безтолкові листи. Добраніч! Міцно цілую тебе і людоньків наших. Кому варто, тому кланяйся від мене, т. є. тому, хто мене добрим словом згадає.

Твоя Леся

234. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

2

14 листопада 1897 р. Ялта

Люба Лілічко!

Написала я тобі вчора листа, але пощаджу тебе від нього. Вчора я отримала звістку про Миколу Васильовича, тоді знайшла в «Києвлянині» коротке оповіщення від 3 октября... Напиши, як се сталось, я сього не знаю. Тепер вже можна не мовчати.

Хутко отримаю гроші за урок, тоді пришлю на твоє ймення вінок Миколі Васильовичу. Коли тобі самій ніколи або тяжко буде віднести його, то попроси Павла Лукича зробити се, він, певпе, ие відмовить, по-това-риськи.

Якби був який-небудь толк з мого приїзду в Київ, я приїхала б зараз, але з мене тепер нікому і нічому користі не буде.

Напиши, як діло пана Михайла? Та, на бога, не мовчи! Веселих тем все одно трудно діждатись.

Хай вибачить мама, що не відповідаю на її останній лист, нехай трохи згодом. Тепер голова дуже болить і морочиться.

Бувай здорова. Цілую тебе міцно і руку стискаю.

Твоя Леся

P.-S. Що сталось з моїм торішнім перекладом? Фатальна робота!

235. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ

18 листопада 1897 р. Ялта 6.XI

Ялта, Екатеришшская ул., д[ача] Лещинского, кв. 12

Люба моя дядино!

Не буду вже і вибачення просить, бо все одно я його не варта. Я вже раз починала писати Вам листа, але початок порвала і стала ждать слушного часу, себто, коли здоров'я і настрій поправляться трохи, а то противно було писать ереміади. Тут, було, раптом упала зима, було до —3°, се вже для Криму багато, нога мені почала боліти, а тут ще прилучились моральні злидні, що довели було мене до справжнього «умопомрачения», отже,

писать, правду кажучи, не ставало одваги. Тепер, принаймні, зима зникла, а се вже дає можливість жити. На горах сніг розтав, море знов засиніло, дами знов попа-дівали demi-saison, у хаті в мене вітер не гуляє (між іншим ще і через те, що я перебралась в кращу хату), я примусила себе взятись за роботу вечорами — се у мене remede supreme [1], а вдень стараюсь як можна більше бути на вулиці, ну, от воно якось і живеться.

З поворотом «весни» нога моя знов поправилась і бігає досить швидко, тільки я не можу нічого тяжкого надівати, і на гору, хоч би і невеличку, йти мені дуже трудно, зараз задихаюсь — се все наслідок довгого лежання. За сей тиждень зими я зовсім допевнилась, що київська зима була б мені дуже трудна, бо там уже тепер —8°, отже, в легкій одежі і не думай гуляти, а серед ноября весни там не сподівайся! Отож в Київ мені нема вороття, аж поки справжня весна не прийде. Страшенно тшушу що? можу приїхати до Вас,— Софія мені була б? далеко меншкда> чужиною, ніж Ялта, чуже від неї трудно собі здумати місце. З усіх причин, через які я не* могла приїхати до Вас, я сама признаю тільки од-щу$_{г}$ а власне ту, що мені було б нелегко відбути тепер таку далеку подоріж, бо сила у мене тепер не та, що була два роки тому назад і, певне* ще прийдеться довго ждати, поки вона вернеться. Що ж, почекаємо! Досадно тільки, що мушу тратить на чекання той час і ті літа, які люди звичайно вживають на роботу...

От ще одна, правда неважна,, причина мого мовчання: я хотіла, раніш, ніж писать Вам, побачити Токмакову. Довго я не могла зібратись, нарешті зібралась до неї в Олеїз (се верст 12 від Ялти) — і не застала її дома, застала тільки її чоловіка, але сей російський landlord[155] зробив на мене не саме краще враження. П[ані] Т[ок-мако]ва обіцяла в, листі бути у мене, «на днях», я навіть по її> просьбі визначила. їй години,, коли вона може застали мене * сиділа в ті години дома, але «дні» минули, а п.. Т [окмако] волі мені не прийшлось бачити. Чіому — не знаю. Може landlady[156] просто забула про мене...

Тепер маю Вам написати про одне* діло, наперед думаючи, що з> сього нічого не вийде. Одна панна* курсист-кафельдщериця, просила мене, спитати кого з живших в Женеві або Парижі', чи не можна б їй устроїтись за очі (а ркіогі, ще не приїжджаючи) в якій сім'ї руській чи французькій, себто, щоб вона (панна.),, могла просто з Росії приїхати на готову квартиру і в відому їй по листах обстановку, щоб тільки та обстановка була сімейна,, а не пансіонна і не готельна., Панна ся молода дівчина (20 л.), великороска$_{г}$ на курси попала, здається, більше згарячу, ніж «по призванню», виховання досить дворянського і має в натурі

певну дозу російської «безалаберности», впрочім, добродушна, з добрими замірами; хоче походити за границею в університет і «присмотреться к жизни»... Не бідна, але далеко ие щедра. Ми з нею місяць жили тут в, одній хаті, і вищесказане єсть результат моїх безпосередніх спостережень над нею. Я їй казала одразу, що мені трохи ніяково, морочити Вам голову такою невиразною* просьбою.: помістити в сім'ю Ваших «друзей» sob сім не відому Вам особу (окрім Вас, мені нікого просить).. Вота. відповіла: «Ваша тьотя, певне, не відмовить Вам, коли Ви її попросите, бо сказано: «Les amis des nos amis soot nos amis»[157]. Я поставила три objections [158]: I) ми з нею не друзі, а тільки знайомі; 2) Ви можете не признавати сеї приказки; 3) Вашим знайомим прийшлось би уважити сю панну яко Гашіе de Гашіе de notre amie...[3] Але все-таки я обіцяла написати Вам. Я думаю, практичний вихід такий: спитайте, будьте ласкаві, кого з Ваших паризьких чи женевських] знайомих, чи хотіли б вони взагалі прийняти до себе en pension[4] молоду росіянку, якщо вони в принципі нічого не мають против, то дати їх адресу сій панні і нехай вона списується з ними сама про всякі матеріальні і моральні умови життя. Я просила б Вас все-таки, коли Ви берете на себе спитати яких Ваіпшх знайомих, спитати їх скоріше і, не гаючись, відповісти мені про такий чи інший скуток Вашого запитання. Я знаю, що я не заслужила скорої відповіді від Вас, але сподіваюсь, що Ви мені готові простить «не тільки сім раз, а і 77» — по-євангельськи.

Ся панна, певне, і так мене лає там у Москві, що я затягла її справу так довго!

А тепер бувайте здорові, іду спать, пізно вернулась з уроку і порядком втомилась. Завтра пишу Раді, а може, і Ліді, коли буде час і голова служитиме.

Як Ваші діла? Як наші шанси побачитись з Вами на Україні?

Цілую Вас міцно-міцно і прошу... ні, я знаю, що Ви вже і так неіресердились.

Ваша Леся

236. ДО А. М. ДРАГОМАНОВОЇ

19 листопада 1897 р. Ялта 7/XI

Cher petit Radis! [159]

Ми з тобою на рівних правах, і мені не так стидно перед тобою, як перед твоєю мамою за моє мовчання. Та знаєш, мені досі так досадно за нашу літню розлуку («а счастье было так близко, так возможно!»)\ що аж писать противно... Ну, з чого починать? За той час, як я в Криму, я перемінила 4 квартири: перше жила трошки дальше від моря, в двох кімнатах з тьотею, а потім з Мишею, Шурою і Ан[ною] Ів[анівною], далі перебралась блия^че до моря, жила сама, а потім з одною курсисткою, тільки

се було не дуже приятно, бо ми з нею були мало знакомі, а гірше всього, що вона вночі спала неспокійно і лякала мене. 3 октября я вибралась із Чукурлара в Ялту і поселилась сама, без компанії, недалеко од моря, в оригінальному дворі, оригінальний він тим, що в ньому єсть toute une menagerie [160]: баран, журавлі, пава, попугаї, коти, собаки et une menagerie qui fait la part de la menagerie [161]. Перший місяць я жила au rez de chaussee [162], за стіною у мене була сусідка, що співала по вечорам циганські романси з акомпанементом гітари, а ранком сварилась з своєю служанкою так, що врешті я мусила її «сократить». З ноября стало холодно au rez de chaussee, і я перейшла au premier[163], тут маю хатку кращу і вид з вікна ширше, до того, двері одчиняються в коридор, а не просто в сад, як внизу. Дома тут строяться по-софійському, т. е. не розщитуючи на холод. Слава богу, тепер знов потепліло, а то я вже була захопила лихорадку, чого терпіть не можу.

Щоб перебить скуку і поправить фінанси, я знайшла собі урок: учу двох «Микосів» філологічним наукам в розмірі 1-го і 2-го класу гімназії і шукаю ще занятій, та щось вони не знаходяться. Положим, може, се і краще,

бо часом я і з одним уроком з трудом справляюсь, як інший день поганий вийде. Минула зима дуже втомила мене і розвила наклонность до нервної лихорадки і голо-вокруженій. Тепер я багато поправилась, а в початку літа мені самій на себе було противно дивиться.

Стараюсь не утомлятись, їм багацько, сплю довго, гуляю часа 2—3 в день, одним словом, всіма силами стараюсь поправитись, бо мені обридло моє інвалідство. Через своє дурне здоров'я мопі мало прийшлось робить екскурсій в се літо, а се тут дуже інтересно, бо єсть багато міст, які стоїть побачити. Правда, я багато їздила по морю і на веслах, і під парусом, а се краще всяких екскурсій на конях. Тепер приходиться сидіти в Ялті і нікуди не рипатись, бо і на морі, і на горах холод і вітри. Єсть у мене план поїхати на різдво на кілька днів в Одесу до своєї товаришки Маргарити, та, здається, прийдеться від нього відказатись, бо сезон тепер поганий для морських promenades *. Розказують, що торік перед різд-вом один пароход їхав 4 дні з Ялти в Севастополь (се 5 ч. їзди), ніяк не міг знайти дороги в тумані... C'est pas gai!.. quoique, d'autre part, une sensation forte [164]. Провести «святий вечор», а може, і стрінути Новий рік en pieine mer, dans la brume...[165] Може, се все-таки веселіше, ніж провести святки тут.

Замічаєш, як погано написаний сей лист (des vraies pattes de mouche [166]), я не знаю, що сталось з моїм почерком, тільки він

часами зовсім мене не слухається.

Вчора ввечері я писала convenablement[167], а сьогодні просто аж самій стидно. Не знаю, чи і розбереш таку мазню.

Папа мені писав, що, може, ви всі на той рік приїдете до нас. Чи правда? От буде славно! Я до літа поправлюсь і вже не поїду в Крим, а буду з вами жить де-небудь в Гадячі або на Волині — j'ai bien merite cela[168].

Бувай здорова, треба іти гулять, по дорозі кину лирта в ящик. Цілую тебе міцно. Пиши мені. Я скучаю.

Твоя Леся

Як твоє рисування? Чи ходиш в школу?

Кланяйся всім, хто мене пе забув.

22 листопада 1897 р. Ялта 8/XI. 1898,

Ялта,. Екатерининская ул.,. д[ача] Лещинского, кв. 12

Бедненькая моя толстенькая Лидочка!

lie думай, що я хотіла prendre та revanche [169] і через те мовчала, «это случилось по случаю, случившемуся со-вершенно случайно» — joli pleonasme, quoi![170] — просто так, не писалось. За се ти не маєш права сердитись, боти знаєш.

Папа жалувався мені в листі, що з вас ніхто не писав по виїзді з Росії,-— що се значить?

Писали мені наші, ніби Л[юдмила] Мих[айлівна] хотіла прислати Зорю в Росію,— як і коли се мало статись і через що? Напиши мені про сі діла, бо, може, твоїй мамі неприятно говорить про се — вона чогось не любить сеї теми. Напиши теж, чи Л[юдмила] Михайлівна] знає про смерть Н. В. Ковалевського, певне, знає, коли не через Росію, то через Галичину, де ся звістка мусила голосно обізватись. Я нічого не писала Л. М. з поводу сього, бо для мене се дуже тяжка тема, і я не хотіла бути такою messagere de la mort[171] для других, якою була для мене мимоволі тьотя Єля. Вона мені написала про со ex abrupto[4], як про річ мені відому, і се мене просто мало з ума не звело. Се моя̂е служити міркою, наскільки у мене менше тепер сили відпору, ніж було в Софії. Мені здавалось, що там я не тратила фізичної і моральної енергії навіть в найтяжчі часи, а тут я дійшла до такого стану, що лягала в городських скверах, сливе на вулиці, від нападів морочення голови... чистий скандал! Впрочем, так чи інакше я все-таки і тут справилась з собою і думаю, що надалі буду поводитись tout a fait comme il faut[172], а то стоїть тільки дать волю своїм нервам, то так і не оглянешся, як попадеш в неврастеніки чи істерички — цур йому! Changeons de theme [173].

Чому Ваша милость не іэула ласкава привезти мені Бай-Ганю? Здається, я виразно об тім просила? A propos, що аа скандали там у вас були з поводу похорон Кон-ст[антино]ва? По нашим газетам

якось не мошна було толку добратись. Здається, діло про се убійство стало в Софії такою ж cause celebre \ як діла Белчева і Стамбу-лова,— сторонка все-таки у вас! Бухнуть в людину з-за йутка, положить на місці, самому дременуть в гори, і слід простиг,— Гaffaire cTun instant!..[2]

Що там Ваня в Києві «наворожив» — наші всі очаровані ним, просто без ума від нього! Міка теж a fait une forte impression [174] своїми очима і своєю серйозністю. Про тебе і Раду не буду нічого писать, щоб не портить вас.

10/XI., Мені перебила писання одна неприємність. У мене були тут одні знайомі, що здавались мені милими і навіть інтересними людьми, позавчора сі «милі, інтересні люди» m'ont fait avaler une fameuse grenouille![175]

Леся

238. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

10

22 листопада 1897 р. Ялта 18ˆ|97,

Ялта, Екатерининская, дача Лезцинского, кв. № 12

Люба мамочко!

Остатні листи наші розминулись, а після них ми з тобою ще не писали одна одній, отже, відповідаю на твій остатній лист. Давно б відповіла, та з листа до Лілі ти, може, знаєш, що я справді не в стані була писати. Оксана Старицька писала мені про деякі сумні звістки з-за кордону — я сього сподівалась... Тепер наші «брати» побачать, що значили для них ті «дрібнесенькі датки», яких вони не вміли шанувати. Врешті, я сьому не радуюсь, далеко від того... Але се все виходить зовсім не

«відповідь», вибачай. Theatre libre мене радує, може, з нього будуть люди. За драму свою все-таки боюсь [176]. Виберіть там Ореста в pendant[1] Мані, такого, щоб міг, як Атлас, «цілий світ» стримати. Циклопа я не жалую, так йому й треба, «прийшла і на тура бура». «Літературна громадка» річ добра, та я скажу, як Летіція Бонапарте про імператорство свого сина: «Pourvu que ga dure»[2], проте бажаю щастя і енергії. Я б радила перекласти Maurice Vernes «Precis d'histoire du peu-ple d'Israel»[3] (статті з енциклопедичного словаря, що я колись перекладала, єсть extraits [4] з сього твору), ся книжка може служити оберігаючим ліком проти толстов-щйни і подібного сумбуризму, до того ж стиль у ній не трудний, не вимагає від перекладача белетристичного талану, як, наприклад, переклади з Тена або Ренана, через те ся книжка може бути перекладена колективно. Хороша теж книжка Seignobos «Histoire de la civilisation d' Europe en XIX si eel e» [5] (нове видання, недавно перекладене на російську мову), але її переклад, здається, вийшов у Галичині (зроблений, правда, по

давнішому, гіршому виданню). Обидві книжки не дуже великі, по одному тому, не монографічні, а скоріш мають характер компендіуму, мені здається, що для нашої убогої наукової літератури такі книжки, може, навіть потрібніші, ніж талановиті, але повні partis pris[6] монографії Тена. Спинюся поки що з дальшими радами,

бо — entre nous soit difc! [7] — хоч би «уліта» сі книжки вивезла, то й то була б доброю робітницею. Подякуй від мене сих нових (може, й незнайомих?) товаришів за честь, яку вони мені зробили, запрошуючи мене до гурту і не цураючись моєї малокомпетентної ради; вернувшись «на тихі води», сподіваюсь застати молодий гурт в розцвіті сили й енергії, тоді й сама з охотою поможу їм і словом, і ділом, а тепер, поки що, не робітниця з мене...

Тепер вернімось «з форуму додому». Писати про себе? Про ногу?! Ох-х-хL Дещо я вже писала папі і тобі. Сьогодні я писала папі про свою нову домівку: тут же, тільки на другому етажі. Зимою тут люди au rez-de-chaussee не живуть і мають рацію, бо тут садки зелені всю зиму і через те в нижніх етажах завжди затінок, що влітку дуже добре, але зимою розпроваджує вільгость. При помочі невеличкої «воєнної хитрості» з мого боку моя господиня віддала мені і сю хату за 15 р., хоч я сама бачу, що згідно з тутешніми звичаями вона варта 20 р. В ній два вікна — одно на схід, друге на захід, з подвійними, але не заклеєними рамами (когда кто хочет, то запаковується й тут, але, по-моєму, се без потреби), ліжко на пружинах, канапка, велике крісло (і не продерте!), два столи, шафа, комода, умивальник, «такий, як на вокзалі», і ширма. Двері виходять на великий скляний ганок, якого половина належить мені, а половина моїй сусідці, ревельській пані з двома дітьми, Ларисою (15 літ) і Вітею (10 літ). Мої сусіди люди досить спокійні і хоч мають дуже погане фортепіано і жадної музикальної кебети, та зате грають мало і лягають спати у 9-й г., спасибі їм! їм я от що: рано п'ю каву (чай скасувала), навіть з сметанкою, а не з молоком; між першою і другою годиною обідаю, годині в 4-й або 5-й п'ю молоко або какао (коли не лінуюсь варити), увечері п'ю чай і вечеряю шинкою, яйцями або тим, що принесу з обіду, до кави і чаю завжди маю масло; молоко носять мені по бутилці (37г склянки) щодня. Як бачиш, я тут не постую. Дуже рада, що врешті пе бачу перед собою осоружних судків, а обідаю по-людськи, за порядно накритим столом, де мені подають не quasi домашню, а справді домашню страву.

Нога моя ходить ліпше —- у себе в хаті я знов починаю часто губити палку,— тільки часом щось на неї находить, але рідко і ненадовго. На гору мені не приходиться ходити, ходжу все більше

берегом моря, се добре, бо чомусь я тепер не можу злізти навіть на невеличку пригору без задишки. В легкому убранні ходжу добре (наскільки взагалі сей вираз до моєї походи стосується), але важкого нічого не можу носити, знаю, се з того, що раз, ідучи на ванну—се три шаги звідси! — наділа лйшню спідницю і хустку під пальто (пальто — коротка кофта без вати) — і ледве долізла додому! [177] Се дивно, бо взагалі почуваюся нічого собі і не втомляюсь так, як літом. На моє щастя, тепер тепло — я навіть позавчора ходила в одній сукні, і не я одна. Вітри тільки тут бувають неприємні, не дуже холодні, але такі сильні, що я таки справді часом од них валюся. Зате нема ні снігу, ні ожеледі, ні «мраки» — коли дощ, то вже дощ (як з відра!), а коли сонце, то сонце! От і весь мій бюлетень, та вже й спати пора.

Папа писав, що Зоря їде в Київ, певне, досі вже, там. Напиши мені про нього, та, може, й він буде добрий — напише. Що то Микосеві не ведеться? Ну, нехай арифметика, але закон божий! А, фе! Як здоров'я Оксаночки і Дроздика? Як взагалі поживають «людкове»?

Не гаразд Ліля робить, що мені не пише, я дуже чекаю на її лист. Врешті, може, їй через що ніколи або не до листів, то беру свої слова назад. Завтра, найпізніш по-завтрьому, вишлю посилку. Бувай здорова і не кори мене за листи, їй-богу, краще писати не вмію!

Цілую тебе міцно-міцної

Твоя Леся

, 239. ДО О. П, КОСАЧ (сестри)

24 листопада 1897 р. Ялта Ялта, Екатер [ининская],

д[ача] Лещинск[ого], кв. № 12,

Люба Лілечко!

Сьогодні я вислала вінок на твоє ймення через транспортну контору «Надежда», оце посилаю квитанцію. То

бі посилку принесуть в хату, нікуди не треба йти полут чать, ти тільки покажи квитанцію агентові і кажи при собі розкрити ящик, чи не поломили чого. Коли б часом довго не доставляли посилки, тоді справся в контрі «На-дежда», вона єсть десь на Крещатику (де власне, не знаю), але се, певне, не буде потрібно, бо, наприклад, я отримала від Миші посилку через сю контору у свій час і як слід. Причепи до вінка ленти — друкарі мені їх трохи зоисували, та що вже робить! — я їх поклала особне, щоб не дуже пом'ялись, збери теж і зелень, лаври etc. і зроби з неї букет або що тобі здасться ліпше і віднеси вкупі з вінком [178].

Прости* коли я тобі завдаю клопіт, і коли сей клопіт занадто великий, то зроби так, як я писала в минулому листі, попроси Павла Лукича або кого іншого з товаришів,- хто має час. Хотіла я

раніш посилку сю справити, але перше ждала грошей, а потім два дні пішло на роботу. Се, як бачиш, перша річ, на яку пішли мої перші зароблені гроші... Не сподівалась я сього!

Великий жаль, що ти мені не пишеш,— але що маю робити? На таких просторах дорікати не годиться, треба a priori думати, що, певне, ж єсть поважні причини, коли ти не могла обізватись навіть на такий лист, який був мій остатній. «Нема вчинків без причин». Може, причина та, що ти на мене сердишся, але за що? Здається, нічого такого між нами не було, а якщо воно, по-твоєму, було, то вилай мене добре, та все-таки ие мовчи. Може, тобі ие до писання просто, тоді вже — що ж, тоді вже не пиши, бог з тобою. Коли боїшся, що веселих тем нема, то не бійся, я їх і не жду, а мені здається, що ми з тобою не тільки не чужі, а навіть більш ніж рідні, і слід би нам знати одна про другу і веселе і сутіне, що кому трапляється. Мені за сей час нічого веселого не> трапилось, коли не лічити веселого сонця і моря, а була, окрім туги, ще одна колосальна пакость з боку одних «інтелігентних», та ще й «исторических» людей; така пакость, яку можна «простить, но не забыть», я так їм і сказала. Врешті, се вже, слава богу, «одійшло в історію». Я знов згадала, що приїхала сюди, аби поправитись a tout pris і почала знов їсти за двох, невваяшочи — хочеться чи не хочеться — гуляти над морем і заставлять себе лягати спати не пізніше HV2 (а не в 2, в 3 і пізніше, як було всі дні після 1 ноября). Не можна, гріх бути інвалідом, коли так багато роботи і так мало людей, треба перестати ним бути, коли не можеш зараз, то через рік, через два, через три, а все-таки треба вийти в люди! І я вийду або під ножем пропаду, а так не зостанусь.

Ну, бувай здорова! Коли писатимеш, то й я писатиму більше, а тим часом міцно тебе цілую.

Твоя Леся

Розпишись на квитанції «Косич», а не «Косач», хай вже буде так, як вони перебрехали, а то ще причепляться!

240. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

28 листопада 1897 р. Ялта Екатерин[ипская],

д[ача] Лещитісі^ого], кв. 12, Ялта,

18—97

Милая моя Лілія!

Спасибі тобі, велике спасибі за твого великого листа. Мало в ньому веселого, та все ж він розважив мене, він був живим голосом серед пустки... Значить, як я думала, так і було, Микола Васильович не міг далі жити без Галі, а склероз і т. п. тільки вираз сього в видимій формі. Мені здається, що його трудне життя привело його до тії границі, коли умерти, навіть самовільно, вже не егоїзм, а право, і зректись сього права міг

тільки такий герой, як він. Мені не трудно дати собі слово помагати тобі осягти тої мети, яку ти собі положила, бо я давно дала велике слово за себе і за товаришів (отже, й за тебе) в іншій стороні, на іншій могилі. Для того, щоб дотримати слова і помогти його тримати іншим, я пропадала цілу зиму в Києві і тепер пропадатиму в Ялті в надії, що, може, з сього «пропадання» вийде життя. Не скрию від тебе, що бувають у мене хвилини розпачу, коли мені здається, що все даремне, що я от-от упаду на дорозі і важкий хрест задавить мене, але се хвилини тільки, взагалі ж я думаю, що хоч сама не житиму, та завжди буду в силі помагати жити іншим, хто тільки схоче моєї помочі.

З твого листа глянула на мене така жива, молода, гаряча душа, що, далебі, яснішим здався світ навколо і не такою страшною прийдешність. Я думаю, що ми ніколи ке розійдемось різно, завжди будемо рідними не тільки: по крові, але й по духу, — а чи кожна людина має таких: рідних? Коли б ми тепер були вкупі, багато з того, що я тепер кажу, не треба було б казати, воно було б видно так, само. Я помогла б тобі плакати, як торік, не допитуючись, не вимовляючи зайвих слів. Недарма я часом порівнюю себе з плющем, есть в мені щось смуткове, через те, може, люди в журбі горнуться до мене, через те, може, й чуже горе ніколи не здається мені пустим, не вартим уваги. У нас з тобою е спільна риса: почуття товариства і братерства не тільки до своїх, але й до чужих, не знаю, що заложило його в нас, виховання чи природа, тільки в нас воно дуже розвите, у Комарових, як видно, його нема, коли вони його так грубо не розуміють в інших. Признаться, я навіть не сподівалась від них сього, надто в такій формі і розмірі.

Здається, Маргарита розвитіше своїх сестер в сьому напрямку, але у неї якось все інше горе тепер під глухою сурдиною, дуже вже захопила її сім'я, чисто хатні інтереси. Якось я писала мамі, що Маргарита запрошувала мене до себе на зиму. Я не могла прийняти сього запрошення найперше через те, що Одеса все-таки не Крим, а друге, признаюсь, я боялась, що, живучи довго вкупі, ми могли б дійти до якого конфлікту не так з самою Маргаритою, як з її чоловіком, а се мені було б неприємно, бо Маргариту я дуже люблю «раз назавжди». Чоловік її при мені (літом) якось виразився дуже скептично про Миколу Васильовича, і тільки якась чисто механічна причина не дала йому вислухати до кінця моєї різкої відповіді. Якби ми довго жили вкупі, то, певне, такі причини не завжди б рятували нас від різких розмов, надто коли б розмова пішла на вищезгадану тему. Ще при житті Миколи Васильовича кожний посміх, кожне легковажне слово по його адресу дуже вражали мене, гірше, ніж коли б вони були

направлені просто проти мене, тепер же, я думаю, се було б мені просто нестерпимо. Спогад про дядька зливається у мене в одно з спогадом про його найкращого, найвірнішого, найблагороднішого друга, отже, нехай ніхто не важиться при мені зачіпати їх пам'ять зневажливим словом!

Добре се, що дядина з Радою і Зорею врешті вибереться з Софії. Шкода, що Зорі прийдеться ще одно переучування витримать, але він хлопець дотепний, дасть біг, справиться і акліматизується. Рада писала мені просто проймаючі листи про свої українські враження, їй просто конечне слід переселитись до нас, тим більше що

і дядько сього хотів, не раз казав; «Візьміть мою Раду до себе, як мене не буде, не дайте їй пропасти в сій дичині...» їй в Софії жити зовсім погано, я се знаю, в сьому, ніде правди діти, немало винна Ліда. Впрочем, Ліду мені тепер шкода, тепер вона справді буде там, як Мару-, ся Богу славка, одірвана од роду-племені, невесело се! Мені здається, що Рада ще й через те здалась тобі «меншою», що їй трудно виражати свої думки на слов'янських мовах і приходиться вдаватись до простіших, немов дитячих виразів, хоч, безперечно, в ній таки єсть трохи сього. Вона нагадує мені молоде деревце, що розцвіло на невластивому грунті, в невластиву пору,— elle se sent partout depaysee се її власний вираз. Коли Рада і Зоря житимуть при нас, ми з тобою мусимо їм помагати всім, чим можна, я певна, що ти думаєш про се так, як і я.

Що се з нашим Микосем? Чи се «молодий шум», чи що таке? Не подобається мені той «гандель», сі «прода-жі» та «лотереї» зводяться на експлуатацію менших і дурніших товаришів; Микось міг би розуміти, що подібний trafique[ur] [179] зовсім не в традиціях нашої сім'ї. Написала б я йому свою думку про його «триб життя», та він прийме се за звичайну, банальну «нотацію» і не зверне уваги, зостається сподіватись, що хутко сам до розуму прийде. Попроси тільки його від мене, щоб він віднісся по-товариськи до Зорі і не показував би йому (одразу принаймні) найгірших сторін життя і розвитку російських гімназистів, бо се може злякати або збити з пантелику бідного collegien de Geneve[3]. Треба, щоб дядина не жалкувалась на товариство Зориного кузена. Микось уже досить великий, щоб розуміти такі речі і відноситись до них серйозно. Не вадить теж подумати про те, що Зоря (ровесник Микосевий) був далеко не s остатніх учеників і в Парижі, і в Женеві, а там не думаю, щоб було легше вчитись, ніяˆ в Києві.

Оксаночці, слава богу, ніяких «внушеній» не треба* от тільки нащо-то бути зеленою? Може, для того, що сѳ барва французької академії? Так до академії ще не зараз вступати, можна ще не

зеленіти! Але без жартів, що се в нею? Чи й досі не вдавались ні до якого лікаря чи лікарки? Коли так буде, далі, та, пом'яни моє слово, я не пущу Оксану в гімназію на той рік, так і скажи їй, а як я се зроблю, то вже моє діло.

Од тьоті блі остатніми часами я часто отримую листи. Не тішить мене, що в неї права рука «мліє» — що сѳ таке? Чи не дідівська спадщина? П[етро] Васильович збирається ніби одвідати мене тут — от би славно було! Тьотя Саша і мені не писала.

Михайла Васильовича мені безконечно шкода, а товаришам його коли б хто плюнув межи очі, то заробив би спасеніє душі, бо не можна ж так надуживати «правом кожної людини бути свинею». Жаль, що я не побачу йолго перед висилкою і не поможу тобі в виряджанні. На днях маю надію знов трохи розжитись на гроші, тоді пошлю їх тобі в щот торішнього довгу, ти маєш добрість не нагадувати, а тобі, либонь, тепер потрібні гроші.

Я дуже рада за Хом'ячка. От уже хто заслужив свою удачу, так се вона. Елементарна справедливість вимагала, щоб її прийняли в інститут. Як будеш їй писати, то привітай від мене і подякуй за пам'ять, своїми ж бажаннями я не хочу псувати їй кар'єри, тим-то й мовчу, «щоб не підслухали заздрі боги».

Скажи Нестору Георгійовичу* як побачиш, що, й не бачивши, мені легко його простить, бо я, властиве, ніколи й не сердилась на нього. Якщо він справді хоче написать до мене та не зважається, то нехай зважиться і конечне напише, інакше я ображусь,— я не привикла, щоб мене боялись, і не хочу привикать. Взагалі я чим була, тим зосталась, не змінилась ні в гірший, ні в кращий бік, отже, хто не боявся мене перше, той може й тепер не боятись.

Трагічна річ сі «молоді подружжя»: les deux formats unis par la meme chame...[180] Холод проймає, як подумаю про те... Краще вже бути вічно одинокою та тішитись хоч тією думкою, що нікому світ не зав'язаний моїми руками. Тільки я скажу тобі, що каяття не єсть fatalite [2] кожного подружжя. Попроси коли-небудь у Ради той лист, що дядько писав їй з Парижа в тридцятилітні роковини його шлюбу з Людмилою Михайлівною, і спитай теж коли-небудь Людмилу Михайлівну, як би вона розпорядила своїм життям, коли б їй його вернули назад. Вона, певне, скаже тобі те, що казала мені, і ти побачиш, що можна носити спільні кайдани, і важкі кайдани, і все-таки бути не двома каторжниками, а двома друзями.

Буде славно, якщо Левицький буде в Гадячі, я була б рада бачити його там! Граф Паскевич пе fera jamais sa carriere avec ses scrupules arrieres[181]. Кланяйся Полон-ському і подякуй від мене за його приписку до листа Сте-шенків. Я б йому самому написала, та

він тепер носиться върху бездны, де його й ловити з листом? Скажи йому на потіху, що я «подаю надежды» колись зайнятись юриспруденцією і, може, як той Солон (чи то Лікург?), писатиму віршовані закопи. Поклонись і подякуй за пам'ять пані Борецькій. Я дужо рада за Сату — мав щастя хлопець! Приємно теж, що Сікорському «косвенным образом» носа втерли віденські лікарі.

Льоня Бор[ецький], далебі, мені подобається, з нього вийде якийсь реформатор! Чи вчиться Афеньєва малювання? Конечне слід би, скажи їй се від мене. Щодо того, де ти будеш на той рік, то ще побачимо, може, я тебе ще й не пущу в Колодяжне, як дам волю свому егоїзму, а може, й сама проживу в якій-небудь норці. Vedre-шо[182]. Одно безперечно, що тобі поправитись треба, і поправитись не абияк, а щоб на весь курс стало заряду. Медицина тебе пе з'їсть, скоріш подавиться, занадто жирно для неї буде, коли така страва лізтиме їй в рот сама.

Не знаю, звідки ти взяла, ніби в тебе нерви «кана-тячі»,— се для мене новина!

У мене до тебе просьба: певне, Афанасьев видасть свій курс публічних лекцій, тоді, будь ласка, пришли мені їх сюди.

Чи записують у вас в VIII класі уроки історії? Вони згодились би для Оксаночки, коли справді дотепно зложені, вона могла б прочитати їх і раніше VIII класу, а то засохне на «Іловайці».

Чи ти читала нове видаппя — Сеньобос, «Історія цивілізації Європи XIX в.»? Конечне прочитай. Чи бачиш ти «Новое слово»? Я його тут раз у раз читаю: партійне воно, та все-таки цікаве. Взагалі на періодичну літературу я тут не голодна, тут городська читальня нічого со

бі і (що дуже важно) дуже близько ходити до неї.

Що се бреше Бердяев? Кого се я з його знайомих бачила і кому читала вірші? Се або qui pro quo *, або містифікація. Пишу я тепер взагалі мало, так, деякі дрібниці, хотіла тобі дещо прислати тепер, та нехай вже іншим разом, а то вже починає шия й голова боліть від власної «графії». Чудовий вираз — «графія!». Не знаю, чи хвалилась я вам, який столик мені Миша прислав, дякуючи йому, я можу тепер писати з комфортом, одсовуватись на креслі, інакше подібні колосальні листи були б неможливі. Аже ж се справжня стаття. Я почала писать в 6-й годині, а тепер вже, слава богу, 10-а, пора і честь знать.

Я здається, нічого не написала про моє zdrowie і po-wodzenie, та з листів до мами і папи ти се знаєш. Zdrowie остатніми часами «неважно», впрочем пога тримається в нормі, і то добре, а так щодо нервів, то не можу похвалитись. Powodzenie jak przy obowiˆzku...[183] Погода тут добра, спасибі їй, я щодня швендяю над морем «словно овца беспредельная», і се немало розважає мене.

Врешті, нічого цікавого зокола, приходиться, отже, більше «себя собою наполняя и из себя собой сияя...».

Ти, певне, зостанешся незадоволена моїм листом, хоч він і довгий, але така вже доля моїх листів, що ними ніколи ніхто не задоволений, а менше всього сам автор.

Забула одну річ: напиши Шурі, чи можна брати участь стороннім людям, не членам, в конкурсі Київського літературного общества? Вона мене про се питала, а я не знаю. Відповідай просто їй, скоріш буде. Г срок конкурсу напиши, коли знаєш.

Бувай здорова, моя Лілія, моя люба, дорога сестро і товаришко! Цілую тебе міцно і щиро багато раз. ,

Твоя Леся

14 грудня 1897 р. Ялта 2.XII.1897,

Ялта, Екатер[инипская] ул[ица], д[ача] Лещинск[ого], кв. 12

Люба мамочко! Що то за знак, що ти так страшенно давно мені не писала, навіть не відповідала на мого остатнього листа, посланого ще десь 12-го ноября? Чи не розсердилась ти за що на мене? Так, далебі, я не знаю, чим могла я вразити тебе, здається, в листах моїх нічого такого не було. Та хоч би й так, то все-таки недобре мовчати, краще вже вилаяти. На таких просторах трудно догадуватись, отже, краще вже виразно домовляти, що на серці лежить. Може бути, що тобі який клопіт заважав, тоді вже прости за моє допоминання, але ж ти мене так розбалувала листами за літо, що тепер таке довге мовчання мені тяжко терпіти. Ти, може, скажеш: «Тяжко-тяжко, а небійсь сама теж мовчала від 12-го». Я тобі скажу по правді, що в мене не було одваги писати, бо так погано жилося в той час, що й описувати було б сумно, а брехати сором. Прости, що пишу post factum [1], але інакше я не могла б. Коли я писала остатнього листа Лілі, я вже була слаба, та думала, що все хутко скінчиться, і вважала, що не варт про нього й писать; скінчилось, правда, але не дуже хутко. В початку ноября напала було на мене екзема, тижнів через два вона вже розпросторилась по всьому тілу, окрім лиця, грудей й пальців на руках. Слабість се дуже бридка і дошкульна, поки вона не минула, я не могла спати по ночах до 4-ї— 5-ї, вибивало се мене з сили страшенно і розстроювало нерви не можна сказати як. Запевне, я вдалась до лікаря, спочатку ліки не помагали нічого, але потім він знайшов такі, яких було треба, і загоєння пішло так шпарко, що тепер нема вже ні одної мокрої виразки, висипка загинула і тільки ледве червонясті сліди лишились. Лікар сам дивується, що се так хутко скінчилось, бо відомо, що екзема уперта і затяжна і триває часом цілі роки, а при моєму хорошому організмі сього можна було боятись. Правда, курувалась я дуже завзято і навіть не забувала пить лікарство! «All is well, that ends—well» (все добре, що добре

кінчиться),— каже Шекспір і я за ним. Ся минула халепа навчила мене цінити мій звичайний стан здоров'я, а раніш я думала, що він нічого не вартий. Тепер я «плачу недоїмки», т. є. сплю не менше 9-ти годин на добу au grand scandale [184] моїх сусідів, що схвачуються в 7 $^{x}/_{2}$ рано.

Взагалі я розширила свої права на сон, на їду і на валяння без всякого діла або швендяння без жадної мети si bon me semble [185]. Швендяти часто приходить охота, бо навіть в туманні дні у нас буває не менше 7° тепла, а то й 14° і більше,— дякуючи такій температурі я могла часто брати ванни, що, певне, багато прискорило мою поправку. Grace a Dieu a Dieu e'est fini et n'en parlons plus! [3].

242. ДО І. Я. ФРАНКА

19 грудня 1897 р. Ялта Ялта. Екатѳринииская ул.,

д[ача] Лещипского, кв. № 12 (така моя адреса на зиму і весну),

$18\frac{7}{XII}97$

Високоповажаний добродію!

Вибачайте, що не хутко відповідаю на Вашого ласкавого листа, але ж я його одібрала тільки сьогодні (7 де-кабря ст. ст.): кружну путь він мав — через Київ на Ялту!

Даремне гадаєте, що наш публіцистичний контроверс мав такий фатальний вплив на мої відносини до Вас. Я завжди вміла відрізняти публіцистику від приватних справ. Отже, редакція «Літ[ературного] вісн[ика]» пе зробила помилки, попросивши Вас сповістити мепе про заснування сього журналу, бо навряд чи хто інший з її членів був би мені симпатичніший від Вас.

В нашому контроверсі (pour en finir [4]) вразило мене особисто тільки слово «недобросовісно», я навіть хтіла у свій час проти нього протестувати, але той час пройшов мені в таких тяжких фізичних обставинах, що було якось не до протестів навіть. Тепер я думаю, що с© й краще, бо слово по слову ми могли б ще й справді посваритись — ми обоє поети, gens irritabilis [1], як відомо, я дуже рада, що сього не сталось.

Я сама хотіла було написати до Вас з поводу чутки про скасування «Життя і слова», але не знала Вашої адреси, тільки що збиралась допитуватись її по людях, як прийшов Ваш лист.

Невважаючи на радісну звістку про заснування нового «Вісника», мені все-таки жаль «Ж[иття] і сл[ова]», було в ньому дещо таке і дехто такий, якого вже в «Віснику» не буде...

Звістка про скасування «Ж[иття] і сл[ова]» була мені сумна не тільки з загальних, але й з особистих причин: зникало поле для моєї праці! Правда, ще раніше тії звістки я якось не знала, чи одкрите се поле для мене після того, як... etc. До «Зорі», якою вона була остатні роки, я не мала симпатії, отже, «так зостала я ошукана, немов птах над моря водами»... Тепер же я маю тільки подякувати за честь, яку зробили мені Ви і Ваша, чи то пак наша, редакція, запрошуючи мене до роботи, та й взятись до тієї роботи так завзято, як тільки дозволить мені мов зрадливе здоров'я.

Для початку посилаю вірші: не здивуйте з їх монотонності — адже я тут «на засланні», а вкупі зо мною і моя муза!

Щиро вітаю Вас і Ольгу Федоровиу.

Завжди прихильна до Вас

Леся Українка

243. ДО О. П. КОСАЧ (матері)

25, 26 грудня 1897 р. Ялта Ялта, Екат[ерининская],

д[ача] Лещигск[ого], кв. № 12,

13 1812 97

Люба мамочко!

Як се часто буває, листи наші розминулись. Нема що й казати, як я рада була твоєму «довжелезному» листові, але ж на такий лист теж «коли відписувать, то від-

писувать», от я і прозбиралась мало не тиждень. «Ділові справи» здаю тепер цілком на твої руки, бо щось я ніяк ие можу тепер орієнтуватись у тих «трупах», «перельотах» etc., хоч мій сусід Руденко і просвіщає мене щодо сього в самих широких розмірах, бо він завзятий український театрал. З його слів тільки здається мені, що у Кропивницького нема ані примадонни, ані «примадона» і єсть* тільки «чесні, коректні робітники»... Та й то ще, може, справді, їм моя п'єса не сподобається, яко написана «не в тому характері», що «Вій», «Пропаща грамота» et toute la boutique du diable [186]. От, значиться, і пиши драми «нового напрямку». Де тепер Зарницька? Ти писала якось, що посилаєш їй «Троянду»,— чи се все одно, що послати Мирославському? Боюсь, Москва занадто привикла до «хохлацких коленцев», то їй, може, без «ко-ленцев» і не врозумительно буде. Здається, я щодо моєї драматургії можу сказати: «Spi6wak jestem, niestety!

Spiewac nie mam komu!..» [2] Щодо поезії було б невдячно казати се після недавнього вибуху de та petite gloriole [187]. Господи боже мій! Про мене читають люди «реферати»... Подякуй Людю за те, що вона так щиро і некористолюб-но старається для заснування моєї слави, впрочем, я думаю написать їй сама.

«Примадонда»! Дотепний, але мало потішаючий Witz...[188], І чого іменно я маю дебютувати в офіцерському клубі? Якось се трохи несподівано. Боюсь, що мені буде спорчений вихід в Києві, та вже нічого не поробиш. А може, врешті, воно і нічого собі вийде, щоб дуже добре, то не сподіваюсь. Справді великий курйоз, що ти читала про Кольцова! A propos, його українські вірші, здається, дуже погані? Як ти там їх читала? Скажи, як ти читала мій переклад з Ади Негрі? Аже то був не віршований, а підстрочний переклад. Чи ти його сама звіршувала? Якби я завчасу знала, я прислала б якийсь настоящий переклад.

Тепер про закордонну літературу. Дуже приємні були мені прислані новини, бо смутно якось було зоставатись без журналу. Проте, читаючи лист Франка, я не могла не надумати: «Прийшла коза до воза». Тим часом я відповіла йому в дуже гречному тоні, без жадних натяків на «козу», і послала два вірші. Властиве, я рада такому закінченню нашого «конфлікту», бо толку з нього не було жадного, а Франка, яко писателя і діяча, я ніколи не переставала поважати. Хоч в його листі до мене нема ніякого формального перепрошування, але я його вважаю за перший крок до згоди. Трохи «неприродний» склад нової редакції, і навряд чи він довго протримається в згоді, але дай йому боже! Ти добре

зробила, що дала мого «Співця» в юбілейний збірник, якби я була дома, то й сама б його дала. Тільки, здається, я його колись посилала самому Франкові. Вороний казав, що Франко загубив той транспорт матеріалів, але якщо Франко тепер се знайде і помістить у «Віснику», то може вийти ніяково. Але навряд щоб знайшов.

Мені здається, що на Зорин розвиток мало фатальний вплив життя в «безалаберній» і безтолковій сім'ї Гольд-штейнів, що невідомо чим привабили до себе дядька, кажу, «невідомо чим», бо з розповідів самого дядька ця родина, а надто сама пані Гольштейн, здавалась мені зовсім не вартою уваги і симпатії. Але ідея тримання Зорі там належала, нігде правди діти, власне, дядькові, а не Людмилі Михайлівні. Взагалі в вихованні їх дітей було багато такого, до чого вони відносились без симпатії і навіть з жалем, але якось вкупі з тим пасивно, вважаючи се неминучим прокляттям свого ненормального вигнанського життя. Я думаю, що у Зорі се все може ще вивітритись і забутись, а оте бришкання проти книжок і науки здається мені більше гаменячим шиком, ніж справжньою вдачею. «C'est rien que pour embeter les col-legiens» \ ходяче mot de chic[189] паризьких і женевських школярів, вони його вживають при всякій вірній і невірній оказії, чи річ іде про verbes irreguliers [190], чи про «Антігону» Софокла —- все одно! Єсть одна дуже негарна квітка паризької культури, зветься вона 1 a blague parisienne⁴, отоя^, Зоря, по жвавості своєї натури, перейняв її хутко і в широкім розмірі, алб, я думаю, він має час забути про неї. Починати йому з 43 помилок на сторінку не першина, може, се й зноровило його до «літер» взагалі — було йому так, коли він перейшов з болгарської школи до французької... Якось-то наломиться. Треба буде літом помогти йому, я все-таки знаю і російську, і французьку викладову мову, то зроблю се, може, краще, ніж людина, знаюча тільки одну з сих мов.

Про мій проект подорожі до Одеси я не писала через те, що він стояв і досі стоїть дуже невиразно передо мною. Поїхати, скажу правду, я хотіла б —■ перспектива страшенної нудоти в Ялті на свята лякає не тільки мене, але - навіть моїх немногих знайомих за мене, їм, бачиш ти, «вчуже» сумно. Та все це залежить від погоди, від стану здоров'я і т. п. причин. Я не придаю великого значення «святам», але давно замітила, що під час них буває ще скучніше, ніж в будні (себто коли взагалі не нудно), бо роботи стає менше, а вид людей в праз-никовому настрої наводить ие то сум, пе то заздрощі. Врешті, невважаючи на се, може, й тут прийдеться про-святкувати. Якщо поїду, то виїду звідси 21 декабря, а сюди вернусь 4 января, не пізніше. Мій погляд на теперішню Маргариту не такий різкий, як твій, але є в

ньому подібні елементи, тебе вони можуть тільки сердить, мене ж скоріше смутить. Але все-таки Маргарита — людина, до мене дуже прихильна, інакше що, властиве, могло б заставити її, при її лінощах до писання, запрошувати мене до себе трьома листами і всіма можливими аргументами? Після дуже, виключно тяжко проведеного часу за сі остатні півтора місяця (коли не лічити остатніх уже порядніших півтора тижня) мене, може, пе так буде шокірувать і буржуазна хатність: занадто вже про-летаріатськи-одиноко провела я сей час, для якого відповідний термін буде хіба — Hundesleben [1] (і термін, як навмисне, пролетаріатський!)... Врешті, годі, се тема не для листів, а скоріш для усних розмов, бо дуже вона складна.

Пакость, яку зробили мені «історичні» люди, справді велика пакость, тільки нема в ній нічого «історичного» (люди сі «видов» на мене не мали), а вся вона з початку до кінця чисто бабська — от не люблю сього терміна, але тут ніякий інший не підходить. Позволь мені не писати про неї більше — бридко! Мені здається, ти несправедлива до Тучапського, я певна, що я для нього не «паршива вівця», інакше, вір мені, не бачив би він від мене ні шерстини, впрочем, і так не багато він від мене мав. Не знаю, нащо був потрібний йому мій адрес, бо листа від нього я не мала.

Мушу сказати, що «свої люди» часом поступають мало чим краще від «істбричних». Наприклад, мої сусіди, свідомі українці, дуже гречно приймали мене у себе, пан господар навіть все на путь істини наставляв, до мене ж все «ніяк не могли зібратись», хоч живем ми буквально в п'яти шагах. Ну та се буває, що й близько, та зібратись трудно, але ось коли добродієві треба було моєї помочі для надписування заграничного листа (подумаєш — грамота!), то миттю зібрався, знов же, коли я якось чотири дні не виходила з хати через інфлуенцу (і мої сусіди се добре знали), то «свої люди» не поінтересувались навіть через служанку — коли самі вже боялись зарази,— чи не пропала там часом «молода українська сила». Рятували ж сю «молоду українську силу» тільки німці, кацапи та ляхи, і, спасибі їм, добре ряітували. Все оце дурниця й дрібниця, але пишу тобі про неї ради ілюстрації моєї думки, що, мовляв, «не знаєш, де знайдеш, де загубиш», і що між людьми всякої категорії є свині і навіть «посвині», виражаючись a la bulgare *. Та, слава богу, мені тепер нічиєї помочі не треба — здоров'я до мене вернулось, і я сама собі дам раду.

У нас оці два дні — зима. Дуже чудно і навіть якось смішно дивитись, як на лаврах та кипарисах лежать білі нлаточки снігу, так і здається, що се хтось понакладав на них вати, граючи «в зиму». Не менше смішно і те, що над морем, незамерзлим і ясним, люди їздять по набережній на санках та ще й нащось-то з

дзвінками, певне, для більшого сміху. їздити, властиве, зовсім нема по чому, бо снігу того ледве притрушено, але тут, так само як в Софії, люди чіпляються до кожної приключки, щоб показати санки і хоч хвостик якого-небудь поганенького хутра,— «man zeigt am wenigsten was man ist» [191]. Надворі не холодно, так, може, 2° морозу, або й того не буде, але ялтинські хати «дачного» типу показалися перед нами всіма дуже зрадливо —- ніхто не може здійняти в себе в хаті температури вище 13° (pas trop, n'est ce pas? [1]), у мене і в моєї найближчої сусідки зрання буває 10°, у одної пані на сусідній дачі всього 7°, кажуть, буває у людей і гірше. Крайові люди потішають нас, що се буде недовго, що з половини января знов вернеться весна,— справді, вона б зробила добре, якби вернулась! Ми тут до неї вже привикли за цілий иоябрь.

Однак мій лист!.. Пора його й скінчити. До свят ще напишу. Цілую міцно тебе і всіх Geschwister. Та не дуже мною журися: по правді кажу (інакше мовчала б), що я тепер вже здорова і нога мені не болить, а все інше колись, може, «приложиться». Кланяйся моїм «цінителям і ревнителям».

Твоя Леся

14-го. Сьогодні рано отримала другий твій лист, де ти пишеш, що будеш у мене до свят, чи се напевне? Бо коли я і в Одесу не поїду (се само собою тепер розуміється), і тебе на свята не діждусь, то буде кепський інтерес...

244. ДО О. П. КОСАЧ (сестри)

27 грудня 1897 р. Ялта Ялта, Екат[ерининская],

д[ача] Лещинск[ого], кв. № 12,

Люба Лілечко! Написала я вчора мамі довгий лист, а сьогодні, роздумавши, хотіла б написати вже другий, та не знаю, де її шукати з листом. Будь ласка, передай їй, коли вона в Умані, щоб вона, їдучи до мене на свята, боронь боже, не їхала кіньми з Севастополя до Ялти, тепер там на шляху завали, заноси і всяке нещастя. Краще вже переждати який день в Севастополі, та потім за 5 г[один] доїхати в Ялту в теплій каюті, ніж їхати не менше цілого дня (а певніше, днів два) мальпостом через усяке лихо. Впрочем, взагалі тепер сезон самий поганий і для подорожів, і, коли хочеш, для пробу-

[1] Чи де ж не надто? (франц.).— Ред.

вання в Криму ♦. Я, властиве, жалую, що задумала було той план подорожі в Одесу: очевидно, нічого з того не буде, і мені прийдеться одурити Маргаритине сподівання. Я боюсь, що мама через те хоче спішити з виїздом до мене, щоб утримати мене від сеї прикрої для неї подорожі, але скажи їй, що втримувать мене не треба, я сама не поїду. Звичайно, я була б несказанно рада

побачити маму на свята, але ж я не хочу і не маю права вимагати жертв, отже, не раджу їй їхать через ті самі причини, через які сама не поїду в Одесу. У нас почалась якась чортяча зима, з вітром, снігом, морозом і вкупі ту-» манами на морі «непрозоримиж Вночі завірюха часто переходить в шторм, і хоч я живу не над самим морем, але добре чую, як стріляє буря, як гуде сирена в пристані і пароходи перекликаються крізь туман якимись сумними свистками. Запевне завтра се все може перемінитись до кращого, але може й до гіршого, бо декабрь має тут лиху славу. Коли б діло було тільки в штормах, то ще дарма, але туман — то значить риск проплутати хто зна скільки днів по морю, поки попадеш — та ще й чи попадеш? — в Одесу. Додати до сього «цілковитий брак» теплого пальта і ту обставину, що я тільки вчора вперше вийшла з хати після інфлюенци,— то, здається, і по-французькому code penal[1] можна мене оправдати за недотримання слова.

Щодо тої «перспективи страшенної нудоти на свята і пролетаріатської самотині», про яку я писала мамі в остатньому листі, то все це я, «по здравому размышлению» на дозвіллі вважаю за малодушіє, про яке і згадувати сором, і прошу дивитись на нього, як на хвильовий настрій, не вартий серйозної уваги. Скучати чи не скучати се в великій мірі залежить від волі самої людини, і коли вона дуже дає собі в сьому волю, то, значить, сама й винна, коли їй погано.

Чи правда, що ти будеш на свята в Одесі? Марг[ари-та] пише про се як про щось певпе, а ти, пам'ятаю, писала зовсім щось іншого. Коли обставини не перемінились, то я б на твоїм місці но поїхала б нікуди.

Сподіваюсь, що мій лист застане тебе ще в Києві. Вибачай, що я так запізнилася з грішми,— то все клята

* У мене в хаті сього ранку було +8°, а тепер аж +9°!I «Благословенний іог»...

[1] Карний кодекс (франц.).— Ред.

інфлюенца винна: вхопила мене якраз в той день, як я отримала свої гроші, так що другого дня я вже не могла піти на пошту, а посилати тут не дуже-то єсть кого...

Прошу писати мепі па свята і других до того заохочувать, бо хоч я і ие дуже буду скучать, «тем не менее, однако же, все-таки»... Цілую тебе міцно.

Твоя Леся

245. ДО JI. М. ДРЛГОМЛИОВОЇ

2 січня 1898 р. Ялта 21/XII. Ялта, Екатер[ипинская] ул., д[ача] Лещипского, кв. № 12.

Дорога моя дядино!

Прошу Вас передати панні Фесчевій мого листа. Досадно, що я ие зуміла написати їй по-болгарськи, пу, та, може, якось розбере по-російськи.

От уже три тижні, як я отримала од Вас листа і тільки сьогодні зібралась відповісти. Діло в тім, що я весь сей час прожила поганенько: спершу слабувала, а потім набралось багато роботи, бо хоч я тут живу сама і сливе нікуди не ходжу, та все-таки обідраною ходить не випадає, до того ж і холодно стало, то прийшлось дещо пошити. Не люблю я страх сеї роботи, та дуже тут дорого беруть за шиття, не по моїх фінансах,— отож і взялась я за голку, а не маючи власної машини, мусила ходить до матері мого ученика шити, робота ж у чужій хаті чогось не іде так хутко, як у своїй. Обридла мені ся процедура так, що я, користуючись неділею, дала собі спокій на один день і взялась до листів,— їй-бо і пе мало треба написать.

Що зробилось з Болгарією, що там такі морози? У нас тут було дуже вітряно і холодно минулого тижня, так що ми всі, було, запищали, але все-таки морозу нижче 3° не було, і слава богу, бо тут хати ще гірші софійських і прийшлось би хіба загинути, якби було — 16°. У мене хатка по температурі така, як була у вас у Софії, як тільки холодно надворі, то вже в мене вище 12° не мозрна нагріти, але [я] до сього хутко привикла і не журюсь. Ет, якби тільки і журби, що кримська зима! Тут ось учора був зовсім весняний день, і море і небо такі веселі — напрочуд!

Тільки вже мені трохи обридло це самотнє життя, надто се погано під час слабості. Лежиш собі, дивишся в стелю, слухаєш вистріли бурі на морі та свист вітру межи кипарисами, а в хаті так тихо, а ніч така довга... Хотіла втекти на свята до Одеси, та сей проект не вигорів: поганий тепер сезон для їзди. Обіцяла мама приїхати до мене на святки, та не знаю, чи можна їй буде: світ не близький і дома клопоту багато. Пищать мені все-таки не приходиться, бо ся зима краща, ніж минула, а якось же і тоді жилось. Не журіться, що я собі збавлю здоров'я занятіями, щось же треба робить, щоб був час зайнятий, ну, і лишні гроші тут не вадять.

Я рада, що Зоря тепер у нас: тепер є певна надія, що і Ви хутко приїдете. І славно ми з Вами літом заживемо в Гадячі! Жаль, що я тепер не в Києві, а то могла б зайнятись з Зорею, може, краще, ніж київські студенти, що погано знають французьку мову. Коли буде треба і Зоря матиме охоту, то будемо літом з ним учитись.

Т[окмакову] я ще не бачила, вона писала мені якось, що була слаба, а після того було холодно для роз'їздів. Може, святами побачу її. Святами ще напишу Вам, а тепер поки що бувайте

здорові. Міцно цілую Вас, моя дорога дядино. Добре було б тепер бути з Вами, а не тут у сій чужій-чужій Ялті...

Ваша Леся

Поцілуйте за мене Раду і Ліду і насваріть там на їх, чом вони мені не пишуть!!

ПРИМІТКИ

Епістолярна спадщина Лесі Українки в зібранні творів у 12-ти томах складав 10-й (1876—1897), 11-й (1898—4902) і 12-й (1903 — 1913) томи. Це найповніше на сьогодні зібрання листів поетеси. Історія збирання і публікації їх сягає 1911 року, коли (ще за ?життячЛесі Українки) М. Павлик опублікував у виданні «Переписна Михайла Драгоманова з Михайлом Павлнком», т. 8 (Чернівці, 1911, с. 212, 221—222, 237—238) три листи Лесі Українки. Це була єдина публікація її листів до Великої Жовтневої соціалістичної революції.

Після Жовтневої революції центром збирання епістолярію Лесі Українки став Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. З'являлися час від часу публікації її листів у різних виданнях: Кримський А. Розвідки, статті та замітки. І—XXVII. К., 1928, с. 365—367 (лист до А. Кримського); журнали «Червоний шлях», 1923, кн. 4-5, 6-7, 8 (8 листів до матері, один до батька, 2 до брата Михайла); «Україна», 1924, кн. 1-2, с. 168—170 (листи до М. М. Коцюбинського); «Україна», 1926, кн. 2-3, с. 181 (лист до М. П. Стари-цького); глухівський альманах «Вперед», 1928 (3 листи 1911— 1913 рр. до Ф. П. Петруненка) тощо.

Другим центром зосередження листування Лесі Українки до 1939 року був Львів, де в фондах Національного музею і бібліотеки Наукового товариства імені Шевченка частково збереглися листи Лесі Українки до М. Павлика, І. Франка, В. Глатюка, Василя Лукича та іи. Окремі публікації листів з'явилися в цей час і в Галичині: в журналі «Літературно-науковий вісник» (1925, кіі. 10) —

6 листів до 1-І. Кибальчич-Козловської, в журналі «Нові шляхи» (1930, кн. 2, 6, 7) М. Д. Деркач опублікувала деякі листи до М. Павлика, 1938 року В. Сімович здійснив публікацію листів Лесі Українки до О. Маковея,

По обидва боки тодішнього кордону залишалися численні листи Лесі Українки, що зберігалися у приватних осіб. Десятки її листів як сімейні реліквії берегли родичі О. Кобилянської в Чернівцях, у професора Ф. Колесси зберігалися листи поетеси до нього, є відомості, що близько 100 листів зберігалося в академіка А. ІО. Кримського.

Значну кількість листів Лесі Українки зібрала її сестра Ольга Петрівна Косач-Кривинюк, в якої зосереджувалися не лише

автографи, але й копії листів із закордонних архівів. Ольга Косач-Кривинюк у 30-ті роки готувала на основі листів біографічну працю «Хронологія життя і творчості Лесі Українки». У зібранні О. Косач-Кривинюк збереглися копії листів Лесі Українки до М. П. Драгоманова та його родини, зроблені нею з копій письменника Гліба Лазаревського (копії ним знято з автографів Лесі Українки, що зберігалися у Варшаві). Зараз понад 50 копій листів до М. ТІ. Дра-гоманова і його родини зберігається у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 2, N° 1548). Відома дослідниця життя і творчості Лесі Українки М. Д. Деркач зберегла копії 28 листів (1888—1894 рр.) до М. Драгоманова (ф. 2, № 1200—1227).

Разом із копіями О. П. Косач-Кривинюк та М. Д. Деркач до війни було зібрано 230 листів, з яких лише близько ЗО було опубліковано.

Сьогодні епістолярна спадщина Лесі Українки складає понад 750 листів, і можливості виявлення їх ще далеко не вичерпані.

Наявна епістолярна спадщина Лесі Українки — це листи до осіб, що складали найближче родинне (мати, батько, брати, сестри, родина М. П. Драгоманова, тітка Олена Антонівна Тесленко-При-ходько) та літературне оточення (І. Я. Франко, М. І. Павлик,

О. ІО. Кобилянська, В. С. Стефаник, Надія Кибальчич, О. С. Маковей, М. М. Коцюбинський, Б. Д. Грінченко, Х. О. Алчевська, М. П. Стари-цький, В. М. Гнатюк, Ф. М. Колесса, А. Ю. Кримський та інші, російські письменники і критики — В. О. Поссе, Є. М. Чириков; громадські діячі — В. Г. Крижанівська-Тучапська, учителька народних шкіл А. С. Макарова; етнографічна комісія та бібліотека Наукового товариства імені Шевченка у Львові, багато інших осіб і установ).

Зараз відомо понад сорок адресатів Лесі Українки, листи до яких зібрані частково. Так, із листування з М. М. Коцюбинським виявлено лише 3 листи, значно більше листів було до тітки О. А. Тес-ленко-Приходько (відбувала заслання в Сибіру). Активно листувалася Леся Українка з редактором російського прогресивного журналу «Жизнь» В. О. Поссе, з критиком П. М. Ге. Уже під час підготовки цього видання в журналі «Вопросьі литературы (1975, № 1) опубліковано ще три її листи до В. О. Поссе.

Відомо, що Леся Українка листувалася з соціал-демократом П. Л. Тучапсышм, із пропагандистом марксизму С. К. Мержин-ським, з товаришкою дитячих і юнацьких років Марією (Манею) Биковською (в одруженні Бєляєвою), з учителем гімназії Сергієм Френкелем. Писала Леся Українка листи до «Русского

театрального общества» в Москву, до редакції журналів «Вестиик Европы», «Мир божий», «Русская мьісль», в які вона після закриття журналу «Жизнь» слала свої статті. Не тільки листи, а й деякі статті до цих видань ще не розшукані. Ширшим, безперечно, було й листування із М. Ф. Комаровим і його дочками, подругами Лесі Українки, Галиною та Маргариток). Мабуть, назавжди втрачено значну частину листів до брата Михайла і його дружини О. Є. Судовщико-вої (письменниці Грицька Григореика). Мусять буги листи Лесі Українки до російського письменника Г. О. Мачтета, до австрійської прогресивної письменниці Марії-Євгенії Делле-Граціє, про яку вона мала намір написати статтю. Тривають розшуки листів Лесі Українки до Антона Ляхоцького, Клпмента Квітки та ін.

За останні десятиріччя дослідниками здійснено чимало цінних публікацій листів Лесі Українки з науковими коментарями, пояс-иеннями, примітками. Ці публікації підготовлені на основі автографів, зосереджених у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР у фопдах Лесі Українки (ф. 2), І. Франка (ф. 3), О. Кобиляиської (ф. 14), М. Павлика (ф. 101). Найголовніші із публікацій повоєнних років: «Леся Українка. Збірник. До 75-річчя з дня народження» (Львів, 1946, с. 45—58) — листи до Ф. М. Колесси 1908—1913 рр.; «Радянське літературознавство», 1948, N° 9, с. 128—150 — до І. Я. Франка, О. П. Косач (матері), А. 10. Кримського; Украинка Л. Собр. соч. в 3-х томах, т. 3. М., 1950; Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1. К., 1'954 (до І. Я. Франка, до О. ІО. Кобиляиської); вип. 2, 1956 (до родини Драгомапових); Українка Л. Твори в 5-ти т., т. 5. Листи 1881—1913. К., 1956 (у томі надруковано 405 листів до 28 адресатів, більшість листів надруковано вперше); Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3. К., 1960, с. 9—109 (до Є. І. Драго-манової, О. П. Косач (матері), Г. Хоткевича, М. Павлика та ін.); Украинка Л. Собр. соч. в 4-х т., т. 4. М., 1957 (частину листів у перекладі російською мовою, в уривках, надруковано вперте); «Літературна Україна», 1965, 5 квітня (до М. Аркаса); «Вітчизна», 1964, № 11, с. 174—176 (шість листів до В. Гнатюка); «Радянське літературознавство», 1965, № 6, с. 80—86 (до Б. Грінченка і А. Кримського); Українка Л1. Твори в 10-ти т., тт. 9, 10. К., 1965 (тут па-друковано 395 вибраних із попередніх публікацій листів Лссі Українки до 40 адресатів).

Листи Лесі Українки є цінним джерелом для вивчення її біографії, творчості, літературно-естетичних і політичних поглядів, для висвітлення участі письменниці у революційно-визвольному русі. її листи — це першоджерело для вивчення

передової суспіль-но-політичиої думки на Україні в її нерозривних взаємозв'язках із російською літературою, російською революційною думкою в спільній боротьбі проти самодержавства.

Зібрання творів у 12-ти томах є найповнішою» публікацією епістолярію Лесі Українки. Чимало листів підготовлено до друку вперше, розширено і доповнено науковий коментар, уточнено датування окремих листів тощо. Так, у цьому томі подано перші чотири дитячі листи Лесі Українки та лист до матері, написаний чороз кілька днів після складної хірургічної операції в 1883 р. Ці листи не були досі відомі. Понад 90 листів із цього тому хоча і були відомі, але в зібрання творів Лесі Українки включаються вперше.

Листування серед інших видів творчості займає осібне місце в спадщині Лесі Українки. Через листування Леся Українка підтримувала зв'язки не тільки з рідними, знайомими, друзями, а з цілим літературним і мистецьким світом. В окремі дні вона писала до десяти листів і, незважаючи на це, як сама зазначала, залишалася «в довгу» у своїх кореспондентів. Кожен лист доносить до нас думки, почуття, настрої, які велика поетеса переживала в конкретний момент. Усі во#и глибокі, щирі, безпосередні.

Як уже відзначали дослідники, незмірно поглибленим постав би образ письменниці, численні літературно-громадські події, про які йдеться в листах, при вивченні і публікації двостороннього листування. На жаль, листи до Лесі Українки майже не збереглися.

Треба ще мати на увазі ту обставину, що, перебуваючи під таємним наглядом поліції, Леся Українка висловлювала думку, що вона бажав краще не зберігати листів, ніж мати потім всілякі ускладнення й неприємності. Після звільнення з-під арешту в 1907 р. Леся Українка в листі до матері від 24 січня 1907 р. з приводу обшуку писала: «Добре, що мої уліти (так жартівливо Леся Українка називала рукописи творів.— Ред.) всі дома зостались, а листів сливе не було, бо я взагалі не бачу потреби збирати архів — без нього далеко приємніше жити, а то от, наприклад, ти нащось замкнула у вертіко пару одкриток Галайди (Г. Хоткевича.— Ред.) до мене, то їх все одно забрали, куди не слід. Положим, картки самі пустячні, як взагалі буває, але я не люблю, щоб і конверти

з моїх листів діставались у чужі руки». Ця заява Лесі Українки дав підставу думати, що вона взагалі не зберігала листів: будучи майже весь час у далеких подорожах і роз'їздах, часто змінювала місце проживання, свідомо не хотіла возити їх із

собою. Автори приміток до п'ятого тому (Українка Л1. Твори в 5-ти т. К., 1956, с. 675) зауважують, що незважаючи па такі обставини, Леся Українка старанно зберігала автографи своїх творів, особливо пошкоджених або забракованих цензурою, зашіси народних пісень і дум, важливіші книги з своєї бібліотеки, інколи пересилаючи їх при переїздах на збереження до Наукового товариства імені Шевченка у Львові чи до сестри О. П. Косач-Кривинюк.

Десятий том зібрання творів Лесі Українки у 12-ти томах охоплює майже всі відомі сьогодні листи Лесі Українки за 1876—1897 роки, автографи або авторитетні копії яких зберігаються у відділі рукописів Ісгитуту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР чи в інших сховищах Радянського Союзу.

Том складається із текстів листів, приміток до них та покажчика імен і назв.

Тексти листів подапо за сучасним правописом із максимальним збереженням лексичних та морфологічних особливостей оригіналу. Винятки становлять лексеми, написання яких самою Лесею Українкою не усталено (наприклад: тілько — тільки, скілько — скільки). У таких випадках написання слів уніфіковано відповідно до сучасних норм. Пунктуація відповідає сучасним нормам. Абзаци Леся Українка іноді виділяла з допомогою тире. Ми позначаємо їх сучасними засобами.

Авторські скорочення розкриваються у квадратних дужках. Непрочитані слова, а також пошкоджені місця автографів зазначено квадратними дужками із трьома крапками.

Назви творів, журналів, а також цитати з творів, які Леся Українка наводить то в лапках, то без лапок, подаються в лапках відповідно до сучасних правописних норм. Авторські підкреслення друкуються розрядкою.

Листи в кожному томі розташовано в хронологічному порядку, за редакційною нумерацією. У кожному наступному томі нумерація листів осібна.

Авторські дати в точній транскрипції їх подаються на тому місці, де їх поставлено в листі. Як правило, Леся Українка ставила дати на почіатку листа вгорі з правого боку. Лише в окремих випадках дата стоїть посередині або з лівого боку і зовсім рідко — в кінці листа. Багато листів не датовано взагалі. У тих випадках, коли листи не датовані, дату встановлено на підставі аналізу різ-

них фактів і змісту листа. До кожного листа зліва вгорі над текстом іюдано редакторську дату (число, місяць, рік) та зазначено місце написання листа. Всі редакторські дати подано за новим стилем. Упорядники застерігають про можливі неточності,

оскільки Леся Українка датувала свої листи і аа старим, і за новим стилем,

11—23

іноді давала подвійне датування (скалимо: 18—ц—95), часом зовсім не вказувала дати, через що цілу низку дат зазначено з точністю др пори року, до певного місяця тощо.

Переклади інтомовпих слів подаються у підрядкових посиланнях.

У підрядкових посиланнях, позначених зірочками, подано по-в яснепня та різні уточнення, зроблені самою Лесею Українкою.

Закреслені в тексті листів слова не відновлюються, очевидні описки і пропуски літер виправлено без застережень. Окремі листи подаються з незначними скороченнями переважно інтимного характеру. Ці скорочення позначено трьома крапками в квадратних дужках.

Примітка до кожного листа (під порядковим номером листа в тексті) подається в кінці тому і містить таку інформацію: дата і місце публікації листа, за яким джерелом друкувться в даному виданні (першодрук, автограф, копія автографа), місце і фонд зберігання автографа, обгрунтування, в разі потреби, датування. Далі в примітці до першого листа кожного нового адресата дається характеристика всього листування з даною особою, характеризується сам адресат. Компетуються місця і вислови, що можуть викликати неясність у читача (вказано на джерела більшості цитат, використаних у листі, наведена короткі довідки про згадуваних осіб, розкрито зміст подій, про які йде мова, наведено точні бібліографічні дані творів, які згадуються в листах часто описово і недо-сить точно). Наприкінці примітки до окремих листів подано (або зазначено) дописки, якщо такі є, інших осіб, зроблені після тексту Лесі Українки.

У алфавітному покажчику пряма цифра вказує на сторінку тексту, набрана курсивом — сторінку приміток.

При коментуванні листів і складанні приміток упорядники використовували як досвід, так і фактаж, зібраний упорядниками і. авторами приміток попередніх видань — М. С. Грудшіцькою, М. Д. Деркач, В. С. Курашовою, А. Й. Ряппо та іншими.

1876

1. ДО ДРАГОМАНОВИХ. Початок літа 1876 р. Новоград-Волипський

Друкується вперше за рукописною копією, зробленою сестрою Лесі Українки Ольгою Петрівною Косач-Кривинюк. Копія зберігається в матеріалах дослідниці життя і творчості Лесі Українки М.' Д. Деркач у Львові. Автограф не зберігся.

Це, очевидно, перший написаний майбутньою письменницею

лист. Про нього є згадка сестри Лесі Українки Ольги: «А на початку 6-го року життя вчилася писати навмисне для того, щоб написати першого в житті листа до своїх любих дядька та дядини

Драгоманових» (див.: Спогади про Лесю Українку, К., 1971, с. 42). У спогадах сестри Ольги сказано, іцо в цьому листі була дописка матері, яка пояснювала підпис «Леся» як відмову дочки від свого попереднього імені «Лося».

Датується за змістом листа на підставі згадки про ужачі яйця та спогадами сестри Ольги.

У січні 1876 р. Леся Українка з братом Михайлом жили у Києві в родині Драгоманових. 1 лютого 1876 р. М. П. Драгоманоз емігрував за кордон — спочатку у Відень, а потім у Женеву.

Драгоманови — Михайло Петрович (1841—1895), український публіцист, учений і громадський діяч буржуазно-демократичного, потім буржуазно-ліберального напряму, рідний брат ма-*тері Лесі Українки; Людм:ила Михайлівна (1842—1918), дружина М. П. Драгоманова, дядина Лесі Українки, та Лідія Михайлівна (1866—1937), дочка Л. М. і М. П. Драгоманових, двоюрідна сестра Лесі Українки.

~...гімиастику вже зняли...-~ мотузяну гімнастичну драбину, на якій маленька Леся любила виконувати різні вправи.

Папа —батько Лесі Українки Петро Антонович Косач (1841—1909). Здобував освіту у чернігівській гімназії, де його вчителем словесності був Л. І. Глібов, у Петербурзькому університеті, який змушений був «залишити» за участь в «студенческнх беспорядках». Завершував освіту на юридичному факультеті Київського університету, де близько зійшовся з М. П. Драгомановим, М. В. Ли-сенком, М. П. Старицьким та інтими відомими пізніше вченими, письменниками, громадськими діячами. 1864 р. вступає на службу в Київську палату карного суду, захищає дисертацію на ступінь «кандидата законоведеиня», в 1866 р. призначається головою ново-град-волинського (звягельського) з'їзду мировых посередників (див.: Леся Українка. Документи і матеріали. К., 1971, с. 130—139). ГІ. А. Косач відзначався прогресивними поглядами, був гуманною людиною,що виявлялося в підтримці селян у їхніх земельних тяж-бах із поміщиками, у співчутті і допомозі діячам революційно-демократичного руху, за що був «запідозрений у політичній небла-гонадійності» (див.: Деятели революционного движения в России. Био-библиографический словарь, т. 2, вып. 2. М., 1930, с. 657). П. А. Косач не раз подавав матеріальну підтримку прогресивним українським виданням, перебував у дружніх взаєминах із

І. Я. Франком.

1868 р. П. А. Косач одружився з Ольгою Петрівною Драгома-

новою. їхні діти: Михайло, Лариса, Ольга, Оксана, Микола, Ісидора Косачі. Сестра Лесі Українки Ольга, характеризуючи взаємини Лесі Українки і батька, пите: «Хто шапує Лесину пам'ять, той повинен віддавати належну пошану і пам'ять її иайщирішого, найкращого приятеля-друга, пам'яті її батька, що за все її життя не поклав і марної стеблини поперек Лесиної. дороги, а навпаки, як тільки міг і вмів, промітав тую дорогу для неї» (див.: Спогади про Лесю Українку, с. 29—36).

Вишинська Надія Григорівна — новоградволинська приятелька родини Косачів, мати Н. І. Гроздової (див. прим, до листа ЗО). Докладніших відомостей немає.

Бабушка — Драгоманова Єлизавета Іванівна (1821—1895), бабуся Лесі Українки. Дочка дрібного полтавського дворянина Івана Цяцьки, в 1838 р. одружилася із Петром Якимовичем Драгома-ііовим (1802—1860), братом відомого декабриста Якова Драгомаиова (1803—1840). їхні діти: Михайло, Іван, Варвара, Ольга (мати Лесі Українки), Олена, Олександр Драгоманови.

У родині Драгоманових жили глибокі культурні традиції, в ній плекалася любов до передової російської і української літератури, народної творчості, етнографії.

Є. І. Драгомаиова вела листування із дітьми її онуками, яке, слід вважати, збереглося лише частково. У відділі рукописів (ф. 2, №№ 31—52) Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР [192] зберігається 22 листи Лесі Українки до Є. І. Драгоманової.

Мама — Ольга Петрівна Косач (1819—1930), мати Лесі Українки., Під прибраним ім'ям Олоїш Пчілки виступала як письменниця, етнограф, публіцист, громадський діяч, видавець і журналіст. У суспільно-політичних питаннях стояла на ліберально-буржуазних позиціях.

Олена Пчілка підтримувала творчі і дружні зв'язки з М. Лисеи-ком, М. Старицьким, І. Франком, Г. Мачтетом і багатьма іншими діячами культури.

В радянський час Олена Пчілка працювала в Академії наук,

з 1925 р. член-кореспоидент АИ УРСР. Крім художніх творів, залишила спогади про М. Драгомаиова, М. Лисенка, написала «Автобіографію», вперше вміщену у вид.: Пчілка О. Оповідання, Харків, 1930.

2. ДО ДРАГОМАНОВИХ. Кінець 1876 ЇІовоград-Волиисьпий

Друкується вперше за рукописною копією, зробленою сестрою Лесі Українки — Ольгою. Копія зберігається у приватному архіві.

Датується за змістом попереднього листа на підставі згадки про «гімнастику».

Мене перезвали на Лесю.— Як згадує сестра Ольга, «Лесю до 5-ти років звали Лосею, а тоді вона перейменувалася на Лесю, бо

їй не подобалося ім'я Лося» (див.: Спогади про Лесю Українку, с. 42).

Миша (ще жартівливе: Мака) — Михайло Петрович Косач (1869—1903), старший брат Лесі Українки. «До початку 13-го року Лесиного життя,— згадує сестра Ольга,— вони однак були у всьому нерозлучні: разом бавились, разом читали, разом вчилися, разом розважалися. За таку нерозлучність їх двох жартом називали одним спільним ім'ям «Мишолосіс» (дип.: Спогади про Лесю Українку, с. 42). Як і Леся Українка, М. Косач належав до літературного гуртка «Плеяда молодих українських літераторів». Закінчив Холм-ську класичну гімназію, вчився на природничому факультеті Київського університету, останні два роки навчався на природничому факультеті Дерптського (тепер Тартуського) університету, після закінчення якого був залишений на посаді приват-доцента. Брав активну участь у студентських політичних гуртках Дерптського (Тартуського) університету. У 1902 р. М. П. Косач перейшов на роботу в Харківський університет на посаду професора фізики. Виступав у літературі під псевдонімом «Михайло Обачний».

Літературна діяльність М. Косача (Обачного) почалася з перекладів українською мовою творів М. В. Гоголя. Він високо цінував талант Лесі Українки, популяризував її твори. Так, за його ініціативою 1900 р. в Дерпті у час перебування там Лесі Українки було організовано виступ поетеси на студентській вечірці, де молодь із захопленням сприйняла її поезії (див.: Спогади про Лесю Українку, с. 174—178).

.1877

3. ДО ДРАГОМАНОВИХ. 24 лютого 1877 р. Новоград-Волипський

Друкується вперше за рукописною коцієїр, зробленою сеезгрого Лесі Українки Ольгою. Копія зберігається у матеріалах М. Д. Деркач у Львові.

Датується за змістом листа на підставі згадки про день народження Лесі Українки.

Дякую Вам за саванарипів.— До дня народження Лесі Українки М. П. Драгомаиов надіслав із Женеви в подарунок книжку з малюнками про .життя малих савоярів (від Савойя-* південно-східна область Франції).

4. ДО ДРАГОМАНОВИХ. Друга половина 1877 р. Новоград-Волипський

Друкується вперше за рукописною копією, зробленою сестрою Лесі Українки Ольгою. Копія зберігається у матеріалах М. Д. Деркач у Львові.

Датується за змістом листа на підставі згадки про драгоманця

(«Чи вміє ваш драгоманець говорити...»).

Я не знаю, чи вміє ваш драгоманець говори т и.—- 27 березня (8 квітня) 1877 р. у Драгоманових народилася дочка Аріадна (Рада), тобто «драгоманцем» Леся в листі називає свою маленьку двоюрідну сестру Раду.

1881

5. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. 14 січня 1881 р. Луцьк

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 31).

Лист до Є. І. Драгоманової послано з міста Луцька, де від літа 1879 року до весни 1882 року жила з родиною Леся Українка. Одночасно в той самий конверт було вкладено листи до Є. І. Драгоманової від П. А. Косача і Михайла Косача.

Ліля (ще: Лілія, Лілея, Олеся, Зірка та жартівливе Ліцик, Пуц, Пуцик, Олег) — Ольга Петрівна Косач, в одруженні Косач-Кривинюк (1877—1945), молодша сестра Лесі Українщш. Здобула вищу освіту, закінчила Жіночий медичний інститут у Петербурзі. За учаеть у студентських протиурядових виступах двічі була заарештована (1903 р. в Петербурзі, 1907 р.—в Києві разом із Лесею Українкою). Перебуваючи поза Києвом, Леся Українка через сестру Ольгу здійснювала конспіративні зв'язки з київськими соціал-демократами. Як лікар Ольга чимало допомагала сестрі лікарськими порадами.

Наприкінці 1904 року О. П. Косач одружилася з Михайлом Васильовичем Кривинюком, тоді студентом Празького політехнічного інституту, певний час жила в Празі. У 1906—1908 рр. брала активну участь у громадському житті Києва. У 1910—1922 рр.

О. П. Косач працює лікарем у Лоцманській Кам'янці на Катери-послявщині* З 1924 р. на педагогічній роботі в Києві. У 1926 р. переїздить з 'сім'єю в Могилів-Подільський, займається педагогічною діяльністю. 1929 р. переходить до Київської Наукової медичної бібліотеки бібліографом. О. П. Косач зібрала і опублікувала збірник «Українські народні взори з Київщини, Полтавщини і Катерино-славщини». У молоді роки у львівському журналі «Зоря» друкувала переклади творів А. Доде, Жорж Сапд, Ч. Діккоиса, Е. Ожешко під псевдонімом «Олеся Зірка». Була видавцем літератури дтія дітей.

Починаючи з 30-х років, О. П. Косач-Кривишок стає одним з біографів своєї видатної сестри, збирає і систематизує величезний фактичний матеріал, чимало рукописів Лесі Українки, переважно листів. Протягом цілого життя Лесю Українку і О. П. Косач єднала ніжна і глибока дружба. Ольга зростала під благотворним впливом сестри, яка навчала її іноземних мов, викладала їй літературу. 19—20-річною дівчиною саме для сестри Ольги Лося

Українка "в 1890—1891 рр. написала підручник «Стародавня історія східних народів».

Ольга Косач — автор низки спогадів про сестру: «З моїх споминів», «З дитячих років Лесі Українки», «Перебування Лосі Українки в Луцьку» та «Нотатки до біографії Лесі Українки». До 70-х роковин народження поетеси О. П. Косач-Кривишок па замовлення газети «Комсомолець України» написала мемуарний нарис «Полум'яне серце» («Комсомолець України», 1941, 25 лютого). Всі ці матеріали О. Косач-Кривинюк вміщено у збірнику «Спогади про Лесю Українку», с. 29—78. До окремих листів Лесі Українки

О. Косач-Кривинюк написала короткі коментарі, які зберігаються при автографах листів у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. Окремі коментарі О. П, Косач-Кривинюк подаємо у примітках до відповідних листів.

Колодяжпе — село поблизу Ковеля на Волині. В Колодяжному Косачі весною 1879 р. придбали садибу і ділянку землі, У центрі садиби стояв головний будинок, а в глибині 1890 р. для •творчої праці Лесі Українки було збудовано «Лосин білий домик». Тут вона працювала, приймала гостей, відпочивала. У Колодяжному з 1882 до 1907 р. Леся Українка проживала постійно разом із родиною або перебувала в окремі місяці, переважно літні.

Після Великої Жовтневої соціалістичної революції у головному будинку в садибі Косачів працювала хата-читальня. За постановою уряду в с. Колодяжному на місці колишньої родинної садиби Косачів створено літературно-меморіальний музей Лесі Українки. На території музею-садиби в 1958 р. за проектом скульптора В. І. Сколоздри встановлено пам'ятник Лесі Українці.

6. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. 14 грудня 1881 р. Луцьк

Вперше надруковано у вид.: Українка Л. Твори в 5-ти т., т. 5. К., 1956, с. 5 (Далі посилання на це видання подається за формою: Твори в 5-ти т., т. 5).

Подається за автографом (ф. 2, N° 32),

Ми учимось дом а...— Мати Лесі Українки згадує: «Коли діти підросли, і їм довелось спізнатись із шкільною наукою, і ми стали думати про те, що для науки дітей доведеться на якийсь час переїхати до Києва. На зиму р. 1882—3 ми й переїхали сюди — я з дітьми; чоловік лишився на службі в Ковелі. Жили ми тоді в Києві дві зими (81—2, 82—3 рр.), на літо виїжджаючи до Колодяжного.

У Києві ми оселилися на тихій Стрілецькій вулиці. До нас ходили вчителі, запрошувані для науки до дітей, репетитори-студенти. Леся переходила той курс, що й Михайло. На уроки музики Лесі приходила до нас Ольга Олександрівна Лисенкова.

Вона дуже добра була вчителька, могла, надати своїм учням доброго і знання, і смаку музичного.

Що ж до курсу гімназичного, то Леся разом з Михайлом учила й класичні мови — грецьку з латинською, навіть тоді ж на Стрілецькій вулиці переклала одну пісшо Овідія» (Спогади про Лесю Українку, с. 86—87).

Дядя Г р и ш а — Г. А. Косач (1843 — ?), дядько Лесі Українки по батькові. Був доброю, веселою, благородної вдачі людиною, за що його любила Леся Українка. Брат Михайло і сестра Ольга також любили спілкуватися з «дядею Гришею», закоханим у всіляке майстрування, агрономію і мистецтво. Пізніше Леся Українка не раз їздила до нього в гості у м. Полонне на Волині. Про його сина Дмитра докладніших відомостей немає.

...Як ми виїхали в Луцьк...— З початку жовтня 1881 р. Леся Українка з матір'ю, братом Михайлом та сестрою Ольгою жила в Києві. У першій половині грудня вона з матір'ю на кілька днів приїздила до Луцька відвідати батька. У цей час і написано нею даний лист.

Шура (ще: Рашель, Річі) — Олександра Євгенівна Судовщикова-Косач (1867—1924), дочка політичного засланця, подруга Лесі Українки, згодом дружина брата Михайла. Діяльний учасник «Плеяди», виступала в літературі під псевдонімами «Грицько Григо-ренко», «Александрович» як письменниця демократичного напряму. Збірка її творів «Наші люди на селі» вийшла друком 1898 р. в Юр'єві (Тарту) трьома випусками. О. Є. Судовщиковій Леся Українка присвятила вірш «Шлю до тебе малий сей листочок...».

1883 -

7. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. 11 березня 1883 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 5—6.

Подається за автографом (ф. 2, № 33).

Датується за змістом на підставі згадки про Шевченкові роковини.

...І досі болить рука лів а...— На початку 1881 року Леся Українка дуже застудилася. Невдовзі у неї почала боліти права нога, а в жовтні 1882 р. з'явилася невелика пухлина на кисті лівої руки. Почалася, як пізніше говорила поетеса, «тридцятилітня війна» з туберкульозом, хоча в цей час лікарі діагностували то ревматизм, то «недокрівну золотуху». Тільки влітку 1880 року гадя-цький земський лікар Борткевич (польський засланець, учасник повстання 1863 р.) правильно поставив діагноз — туберкульоз кісток — і порадив хірургічне втручання. 23 жовтня 1883 р. професор Рінек у клініці Київського університету зробив Лесі Українці операцію на лівій руці.

Тамара (ще: Марочка, Марця, Марусечка, Тамарця,— так спочатку називали в сім'ї молодшу сестру Лесі Українки Оксану Петрівну Косач-Шимаиовську (1882—1978); жартівливе прозвисько «Уксус».

Старицький Михайло Петрович (1840—1904) — видатний український письменник — гіоот, прозаїк, драматург, театральний і культурно-громадський діяч демократичного напряму. Родина Косачів перебувала у дружніх зв'язках з родиною М. П. Старп-цького. У нього па квартирі часто влаштовувалися літературні вечори, в яких брала участь Леся Українка. Про один з них іде мова в листі до Є. І. Драгоманової.

Мама їздила в Харків на «Різдвяну ніч» д и -в и т ь с я.— Йдеться про прем'єру «Різдвяної ночі», поставлену оперним товариством А. Б. Гальчинського 8 лютого 1883 р. в Харкові. Оперета «Різдвяна піч (Тема з Гоголя). Текст, вірші М. Старицького. Музика М. Лисенка» була виоршо поставлоиа 1874 р. в Києві.

...Н а м перед п р а з и и к а м и прислали із Ж о п о в найдеться про подарунки дітям Косачів, надіслані до різдвяних свят родиною Драгоманових.

Я перше училась грат ь...— Хвора, а потім і прооперована рука позбавила Лесю Українку можлевості стати піаністкою. Про це вона з гіркотою писала пізніше в грудні 1890 р. до М. Драгоманова: «Мені часом здається, що з мене вийшов би далеко кращий музика, ніж поет, та тільки біда, що натура утяла мені кепський жарт...».

8. ДО О. П. КОСАЧ (матері.) 26 жовтня 1883 р. Київ

Друкується вперше за рукописною копією, зробленою сестрою Лесі Українки Ольгою. Копія зберігається у приватному архіві.

Це перший відомий нам лист Лосі Українки до матері. Детальний зміст його був відомий із «Нотаток до біографії Лосі Українки» Ольги Косач-Кривштюк (див.: Спогади про Лесю Українку, с. 55— 56). Повну копію тексту, виготовлену сестрою Ольгою для біографічної праці про Лесю Українку, пощастило розшукати серед матеріалів М. Д. Деркач.

Датується за названими «Нотатками...» на підставі згадки сестри Лесі Українки Ольги: «На четвертий день після операції Леся продиктувала няні листа до мами. Цього листа мама переслала Драгомановим у Женеву». Саме цим пояснюється те, що лист Лесі Українки опинився в паперах М. Драгоманова у Варшаві.

Марія М и х а й л і в н а — М. М. Косач, дружина дядька Лесі Українки Григорія Антоновича Косача.

Катря Трегубова — дочка Єлисея Кипріяиовнча Трегубова

(1849-1920), відомого українського громадського діяча і педагога.

А и н а І в а н і в н а — Г. І. Судовщикова, дружина Є. О. Судов-щикова (1830—1869), викладача гімназії, де вчилися М. П. Драго-манов і мати Лесі Українки Олена Пчілка. За політичну діяльність

був засланий до Костроми, де і помер. З 20 по 27 серпня 1883 р. Леся Українка жила в Києві у Г. І. Судовщикової, з дочкою якої щиро заприятелювала.

Житецька — очевидно, Варвара Житецька, дружина відомого дослідника української літератури, мови П. І\ Житецького (1837 —

1911). Житецькі приятелювали з Косачами.

О л я М а х н о — київська знайома Лесі Українки. Докладніших відомостей немає.

1884

9. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. 14 травня 1884 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 6—7.

Подається за автографом (ф. 2, № 36).

Датується эа вказівкою в листі на «Тамаріші іменитій». За церковним календарем день святої Тамари припадає па 1 (ст. ст.), або 13 (н. ст.) травня. Лист написано невдовзі після великодніх свят, які в 1884 р. випали на 20 квітня. У першій публікації лист датовано 16 квітня або 2 травня, що заперечується змістом.

Стоянови — Віра й Марія, старші дочки однієї родини, що наймала помешкання у Є. І. Драгоманової в Гадячі, з ними влітку

1882 р, заприятелювала Леся Українка.

10. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. 9 червня 1884 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори, в 5-ти т., т. 5, с. 7.

У листі є дописка матері Лесі Українки, Олени Пчілкн: «Милая маменька! Давно уже Лесичка написала это письмо, да так оно и лежало, пока вот теперь пишу и я.

У нас все гаразд. Много зашімаюсь дівчатками, в огороде и цветнике. Ваши растения мы посадили на самому нервому месте, и они все прекрасно растут.

Завтра ожидаем из Києва Мишу. Не знаю только, как прошел его последний экзамен».

Подається за автографом (ф. 2, № 35).

Датується за вказівкою в листі на день народження сестри Ольги — 7 червня.

...М ою руку можна буде розв'язать скор о,— Після зробленої в Києві 23 жовтня (ст. ст.) 1883 р. операції.

...Я к у вас пройшли свят а.— Тобто «зелені свята» і церковно-релігійне свято «тройці».

11. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. Середина червня 1884 р.

Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3. К., 1960, с. 9.

Подається за автографом (ф. 2, № 34).

Датується за вказівкою в попередньому листі: «Завтра ожидаем , из Києва Мишу» і в цьому листі: «Недавно приїхав до нас Миша» та «Вишень іще нема».

П о ч а ї в — місто на Волині. В листі, очевидно, йде мова про поїздку в Почаївську лавру. При Почаївському монастирі, заснова-

ії ому ще в XIII ст., було розгорнуто в 1618 р. першу друкарню К. Транквіліона-Ставровецького, тут склався визначний осередок українського граверства XVIII ст.

12. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. Листопад 1884 р. Колодяжпе

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 10.

Подається за автографом (ф. 2, № 50).

Датується на підставі згадки про четвертні оцінки та про те, що випав сніг.

Хлопчик трошки иідріс...— Мається на увазі молодший брат Лесі Українки Микола (він же, за жартівливими про-звиськами Косачів,— Кох, Кохіпя, Кохота, Миколичка, Микось, Микулька, Кукота, Кухота) Петрович Косач (1884—1937).

1885

13. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. Лютий 1885 р. Колодяжпе

Вперше надруковано у вид.: Лося Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 10—11.

Подається за автографом (ф. 2, № 38).

Датується на підставі згадки про подарунки, надіслані до різдвяних свят та Нового року.

14. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. 22 жовтня 1885 р. Колодяжпе

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 7—8.

Друкується за автографом (ф. 2, № 37).

Рік встановлено на підставі згадки про лікування на курорті Друскеніки.

З Друскенік ми вже давно верпулися...— тобто з курорту Друскеніки (тепер місто Друскіпінкай в Литовській PGP), де Леся Українка від 15 червня до 1 серпня 1885 р. лікувала соляними ваннами хвору ногу.

Марися — приятелька Лосиної сестри Ольги. Докладніших відомостей немає.

...На чесного Хрост а...— Тобто 27 вересня.

...З дядьком Саше ю...— тобто з Олександром Петровичем Драгомановим, молодшим братом матері, дядьком Лесі Українки, за фахом — лікарем-психіатром. Працював у психіатричній

лікарні у Харкові, пізніше — в Творках під Варшавою, куди до нього -1896 р. приїздила Леся Українка.

1888

15. ДО ДРАГОМАНОВИХ. 25 березня 1888 р. Колодяжпе

Цим листом починається систематичне листування сімнадцятирічної Лесі Українки із дядьком — М. П. Драгомановим та його родиною. Автографи листів Лесі Українки до Драгоманових до Великої Вітчизняної війни зберігалися серед паперів М. Драгоманова у Варшаві. Український письменник Гліб Лазаревський зняв з них копії і після вересня 1939 р. привіз їх в СРСР. З копій Г. Лазаревського ˆля біографічної праці «Хронологія життя і творчості Лесі Українки» зробила копії Ольга Петрівна Косач-Кривишок. Примірник О. П. Косач-Кривинюк являє собою зшиток, на 99 сторінках якого передруковано на машинці 60 лисгів до Драгоманових, всі вони під одним помером (ф. 2, № 1548) зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР. До цього зберігалися у домашньому архіві М. Д. Деркач.

Лесю Українку з М. П. Драгоманозим, рідним братом її матері, в'язала глибока дружба. її захоплювала боротьба М. Драгоманова проти царизму та націоналістично-клерикальної реакції. В його особі Леся Українка мала ерудованого консультанта з питань історії, світової літератури, науки.

Змушений жити в еміграції, М. Драгоманов виявляв увагу до Лесі Українки, талант якої високо цінував, листувався з нею. У 1894 р. Леся поїхала в Софію до М. Драгоманова і залишилася там до червня 1895 р. Тоді як М. Драгомапов еволюціонував у бік буржуазного лібералізму, Леся Українка формувала власний революційно-демократичний свіі огляд, пов'язавши свою творчість і громадську діяльність з ідеями наукового соціалізму. Листи до М. Драгоманова за 1888—1895 рр. є документами і свідченнями її ідейного зростання.

Автографи листів Лесі Українки до М. Драгоманова, очевидно, пазавжди втрачені. Збереглися тільки копії копій, зроблені з «рукопису» Г. Лазаревського Ольгою Косач-Кривишок. Ці копії зберігаються у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР (ф. 2, № 1200-1227).

Друкується вперше за машипоїшсною копією (ф. 2, № 1548).

Датується за змістом листа на підставі повідомлення про мамку для найменшої сестри Ісидори (народилася 21 березня 1888 р.) та роботу над перекладом «Одіссеї» Гомера (1888). У рукописах (ф. 2, № 889) зберігається переклад третьої і початок четвертої пісні цього твору.

Пишу до вас, як обіцялась...— Перший лист був написаний

Лесею Українкою 24 березня під диктовку хворої матері, у ньому вона обіцяла написати «завтра» про стан материного здоров'я.

...Французький переклад драми Толе того «В л а с т ь т ь м ы»...— До 1888 року у Парижі французькою мовою було здійснено три видання драми «Власть тьмьі»: La puissance des tcnebres. Drame en 5 actes. Trad, avec 1'autorisation de l'auteur par E. Halperine-Kaminsky. Paris, Perrin, 1887, VIII, 243 p.; La puissance des tenebres. Drame en 5 acles. Trad, par Neyroud. Paris, Savine, 1887, 239 p.; La puissance des loncbros. Trad, par I. Pavlovsky et 0. Metenier. Paris, Tresse et Stock, 1888, 152 p.; idem 2 ed 1888, 156 p. Очевидно, мова йде про одне з двох перших видань, надіслане М. Дра-гомановим Лесі Українці.

Ліда —Лідія Михайлівна Драгоманова-Шишманова (1866—1937), старша дочка М. П. Драгоманова, двоюрідна сестра Лесі Українки. їх єднали не лише родинні почуття, а й спільні наукові та громадські інтереси. Зокрема, Лідія Михайлівна через знайомих болгар, що їхали до Києва, передавала Лесі заборонену в Росії революційну літературу, а від неї одержувала рукописи революційних віршів для публікації в закордонних виданнях. Дружні стосунки між Лесею Українкою і Лідією Драгомановою засвідчені їхнім широким листуванням, з якого збереглися, на жаль, тільки листи Лесі Українки. Під час перебування в Болгарії в 1894—1895 роках Леся Українка зиму й два літа прожила разом з Лідією Драгомаиовою-Шишмановою.

Радачка (ще: Рада, Рюрик) — Аріадна Михайлівна Драгоманова-Труш (1877—1954) — молодша дочка М. П. Драгомаиова, двоюрідна сестра Лесі Українки.

Зоря (ще: Зорка, Zogo) — Світозар Михайлович Драгоманов (1884—1958), сип М. ГІ. Драгомаиова, двоюрідний брат Лесі Українки. Дітей М. П. Драгомаиова Раду і Зорю Лося Українка з ніжністю і жартома називала ще спільним ім'ям «Радозоріє».

16. ДО М. П. КОСАЧА. Травень 1888 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 8—9.

Подається за автографом (ф. 2, № 77).

Датується на підставі згадки про хрущів (травень) та драму Л. М. Толстого «Власть тьмьі», яку Леся Українка читала в 1888 р., про що свідчить попередній лист.

Л ю б и т і в — село па Волині поблизу Колодяжпого, тепер Ковельського району Волинської області.

Воскресенські — знайомі Косачів у с. Колодяжне. Докладніших відомостей немає.

18. ДО М. П. КОСАЧА. Початок жовтня 1888 р. Колодяжне

Вперше надруковано у наукових записках Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Радянське

літературознавство», 1938, № 2-3, с. 119-120.

Подається за автографом (ф. 2, № 93).

Датується за змістом листа на підставі згадки про подорож до Акермана, яка відбулася в 1888 р.

...«Г е н і ї» тії з а т р и м а л и...— Леся Українка говорить про свою поезію «Завітання» (див.: т. 1, с. 84).

' / Описувати своє подоріжж я...— Йдеться про екскурсію Лесі Українки до Акермана (липі Білгород-Дпістровський) влітку 1888 р. Враження від побаченого і пережитого лягли в основу поезії «Ой високо сонце в яснім небі стало...» з циклу «Подорож[4] до моря».

Галя — Ганна Миколаївна Ковалевська, в одруженні Деген дочка Миколи Васильовича Ковалевського та Марії Павлівни Воронцової-Ковалевської (див. примітку до листа 32).

Ганна Ковалевська і Леся Українка були щирими друзями.

...Твій иереклад...— Як свідчить Олена Пчілка, першими літературними спробами М. П. Косача були переклади з Гоголя («Пропаща грамота», «Зачароване місце»).

...Кінчила своє безголов'я, «С а м с о п а»...— Йдеться про завершення роботи над поемою «Самсои» (надрукована в журналі «Зоря», 1892, № 2).

«З о р я» — український літературно-громадський журнал ліберально-буржуазного напряму. Видавався у Львові в 1880—1897 рр.

...Пишу «Одіссею»...— До нас дійшов автограф (ф. 2, № 889) перекладу третьої та початку четвертої пісні цього твору Гомера.

«О н а х о х о т а л а» — вірш у прозі О. Є. Судовщикової-Косач (Гржцько Григоренко).

1889

19. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. Початок січня 1889 р. Колодяжпе

Друкується вперте за автографом (ф. 2, № 49).

Датується за змістом листа на підставі згадки про перебування на Хаджибейському лимані (влітку 1888 р.) та плани побувати у «харківської баби».

...З лиман у...— У липні—серпні 1888 р. Леся Українка лікувалася на Хаджибейському лимані біля Одеси.

Тепер оце на свят а...— Йдеться про різдвяні свята.

...До баби харківської...— Лесі Українці радили з'їздити на лікування до Параски Назарівни Богуш (1826—1907), яка жила на хуторі Косівщина недалеко від міста Сум (тодішня Харківщина). «Харківська баба» лікувала способами народної медицини. В травні 1889 р. Леся Українка з матір'ю їздила до неї на водолікування. Свої враження цього періоду Леся Українка

передала в оповіданні «Весняні співи».

...Землю, що ми з мамою хотіли купить у Буди щ а х...— Ще 1887 р. Олена Пчілка просила свою матір — Є, І. Драгоманову — найняти чи купити якесь помешкання в селі Монастирські Будища (недалеко від Гадяча на Полтавщині) пад Пслом, щоб Леся Українка з лікувальною метою могла купатися. Але до купівлі землі в Будищах не дійшло.

...П обачили б нашу Дор у — Тобто Ісидору Петрівну Косач-Борисову (иародилась 1888 р.), наймолодшу сестру Лесі Українки. Нині мешкає у СПІА.

20. ДО П. А. та О. П. КОСАЧІВ.

Близько 20 березня 1889 р. Колодяжпе

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 111).

Датується за змістом листа яа підставі згадки про хворобу батька.

Арестов — луцький знайомий родини Косачів. Докладніших відомостей немає.

21. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. 24 червня 1889 р. Колодяжпе

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 12.

Подається за автографом (ф. 2, № 39).

Датується за змістом листа на підставі вказівки про виїзд до Одеси на лікування та на підставі листа О. П. Косач (матері) до

6. І. Драгоманової від 12(24) червня 1889 р. (див.: Леся Українка. Документи і матеріали, с. 48—49), відправленого, очевидно, в одному конверті з листом Лесі Українки.

Ми в середу їдем о...— Середа була. 26 червня.

...Д ядю Сашу і тьотю Олександру Василівн у...[5]— Тобто Олександра Петровича Драгоманова, материного брата, і його дружину, в яких у Харкові по дорозі в Суми гостювали Олена Пчілка і Леся Українка.

22. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 8 липня 1889 р. Одеса

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 13—14.

Подається за автографом (ф. 2, № 129).

Рік встановлено за змістом листа.

Негри — так жартівливо прозвала Лося Українка своїх молодших сестер і брата Миколу.

...І г р е к о с и мене не обижают ь.— Тобто родина греків Діалегмено, у якої Леся Українка наймала помешкання під час, лікування на Хаджибейському лимані в Одесі.

Пані Приходько — Броніслава Іванівна Теслеико-Іри-ходько, родичка Лесиної тітки Олени Антонівни Тесленко-Приходь-ко (Косач).

У л і т и — літературні задуми, твори, що зріють і пишуться дуже поволі, жартівливе назвисько від прислів'я: «Улита одот,

когда-то будет».

...Від кна-кон...—У ранньому дитинстві брат Лосі Українки Микола називав усе тонке і довге, в тому числі брата Михайла, котрий був високий і тонкий, «Кна-кна». Леся Українка жартома називала так усіх хлопців, найчастіше студентів.

...В плеяд н ому збірник у...— Йдеться про альманах, який готувала «Плеяда» — літературний гурток, який ще називали Плеяда молодих письменників, частіше — «Література», «Літературна громадка». Сюди входили Леся Українка, її брат Михайло,

О. Є. Судовщикова, В. Самійленко, Віталій Боровик, Одарка Рома-нова, Євген Тимченко, Маргарита Комарова, а також літературна молодь з інших міст (в основному студентська молодь, що навчалася в Києві) — Чернігова, Одеси, Житомира. Оскільки засідання гуртка переважно відбувалися на квартирах Старицьких, Косачів, Лисенків, у них брали участь і старші письменники та культурні діячі — Михайло Старнцькпн, Олена Пчілка, Микола Лиоенко та інші. Діяльність членів «Плеяди» була спрямована па розвиток української культури, збагачення української літератури оригінальними творами та перекладами з російської та західноєвропейської літератур. На засіданнях «Плеяди» обговорювалися художні твори, відбувалися літературні конкурси, народжувалися видавничі плани, намічалися видання літературних збірників. У листі Лесі Українки йдеться про чернігівський збірник, який через цензурну заборону так і не побачив світу. Роки активної діяльності літературного гуртка «Плеяда» — 1888—1893; пізпіше «Плеяда» розпалась, плани видань здебільшого лишилися нездійсненими.

Про улітячу справ у...— Тобто про літературні справи.

Гретхен — так називала Леся Українка Маргариту Михайлівну Комарову-Сидоренко (1870—1929), дочку відомого українського бібліографа, критика і фольклориста М. Ф. Комарова (1844—*

1913). Лесю Українку з Маргариток) Комаровою впродовж усього життя зв'язувала глибока і щира дружба. На похорон Лесі Українки Маргарита Комарова надіслала вінок із написом: «Лесі від її Гретхен».

...Сподіваюсь бачити кна-япу і П у ц а...— Тобто брата Михайла і сестру Ольгу.

«П р о м е т е й» — очевидно, твір Джорджа Байрояа (переклад Евріпідового «Прохметея»).

23. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 18 липня 1889 р. Одеса

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 13—14.

Подається за автографом (ф. 2, № 130).

Рік встановлено за змістом на підставі згадки про перебування на Хаджибейському лимані.

...У и о н е д і л о к...— Лист писано в четвер.

Пашкевич Прасковія Олександрівна (1855—1933) —сестра гімназійного товариша М. II. Косача, учителька. Разом із Лесею Українкою лікувалася на Хаджибейському лимані в 1889 р.

Дроздишка поздоров ля ю...— Тобто наймолодшу сестру Лесі Українки Ісидору. Леся присвоїла їй кілька жартівливих прозвищ: Біла Гусь, Гуся, Гусінька, Дроздик, Дроздоньо, Патя та ін.

«Matrosenlied» (матроська пісня) — твір німецького композитора Роберта Шумана (1810—і 856).

24. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 18 серпня 1889 р. Одеса

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 16—17.

Подається за автографом (ф. 2, № 131).

Рік встановлено за змістом на підставі згадки про Броні-славу Приходько, з якою Леся Українка перебувала в Одесі в 1889 р.

«Perles de la poesie franc aise conlemporaine», Leipzig — Amsterdam — антологія французької поезії, що видавалася у 80-х роках XIX ст. (кілька видань). Цю книжку Лесі Українці подарував М. П. Драгоманов.

«P a u V r e s gens» («Бідні люди») — поема В. Гюго, яку Леся Українка переклала і згодом надрукувала в журналі «Народ» (1891, № 10—12).

Мюссе Альфред де (1810—1857) — французький поет-романтик.

«Перший вінок» — український літературно-художній альманах, у якому було вміщено твори українських письменниць. Виданий 1887 р. у Львові. Тут було надруковано вірші Лесі Українки: «Любка», «На зеленому горбочку», «Літо краснеє минуло» та поему «Русалка».

25. ДО М. П. КОСАЧА. Вересень 1889 р. Нолодялсне

Вперше надруковано у наукових записках Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Радянське літературознавство», 1938, №№ 2-3, с. 121-122.

Подається за автографом.

Датується за змістом на підставі опису осені і згадки про наступну поїздку до Одеси, яку Леся Українка зробила в жовтні 1889 р.

Збпраюсь потроху в Одесу.— Вологіш клімат Волині шкодив здоров'ю Лесі Українки; в жовтні 1889 р. вона вдруге їде лікуватися в Одесу.

«Ж аль»~ оповідання Лесі Українки, написане експромтом па конкурсі «Плеяди» на задану тему. Спочатку мало назву «Канапка». Пізніше Леся Українка розгорнула його ширше і дала

назву «Жаль» (вперше надруковане 1894 р. в журналі «Зоря», № 9—12).

. ...К азку для дитячого журнал у...— Леся Українка мала намір написати твір «Чотири казки зеленого шуму». В архіві письменниці зберігся автограф, що являє .собою детальний план цього твору (ф. 2, № 842),—задум, очевидно, лишився нездійсненим.

Як там маються «Історичні к а р т и н к и»? — «Плеяда» планувала науково-популярні брошури для освіти народу. Зокрема, задумано було видати серію книжечок з історії України. Леся Українка хотіла написати брошуру про визвольну війну українського народу 1648—1654 рр. під проводом Б. Хмельницького. В архіві письменниці зберігся уривок твору (ф. 2, № 859), у якому розповідається про Запорізьку Січ.

Там уже й Гей и е знов буду писат ь...— тобто перекладати поезії з «Книги иісеїть» Г. Гойне.

Рашевські — Єлизавета Олександрівна та Іван Федорович, знайомі Косачів, походженням із Чернігівщини. Само у Рашовських, як згадує Олена Пчілка, вона вперше познайомилася із П. Косачем. У Рашевських, які жили в Києві на Тарасівській, 7, у березні 1889 р. жила Леся Українка.

...Про чернігівські сорочки.,.— Очевидно, Рашевські обіцяли подарувати Косачам чернігівські вишиванки, але не поспішали виконувати свою обіцянку.

„ Пашкевичева кна-кна — Феофан Олександрович Паш-кевич (1870—1941), тоді студент, пізніше лікар, брат ГІ. О. Паш-кевич (див. примітку до листа 23).

«Ой чи живі, чи здорові всі родичі гарбу-з о в і?» — рядки із поезії «Пісня про гарбуза (Рослинний епос по народній темі)» українського письменника Володимира Степановича Александрова (1825—1893). «Пісня про гарбуза» була надрукована в журналі «Зоря», 1889, № 15-16, с. 249—250, і цього ж року вийшла окремою книжечкою у Харкові.

«К у ш е т к а» — па це слово був оголошений конкурс під час одного засідання «Плеяди», і всі твори учасників гуртка мали назву «Кушетка» (у Лесі Українки: «Кушетка» — «Канапка» — оповідання «Жаль»).

Р е в і з м — слово, штучно створене від французького gёve (мрія), тобто мрійність.

...Н емоловський каза в...— Очевидно, мається па увазі Михайло Немоловський, український громадський діяч ліберальпо-буржуазного, пізніше, в роки Великої Жовтневої соціалістичної революції і громадянської війни, буржуазно-націоналістичного напряму.

...К ороленко має житьу Києв і.— Мова йде про Володимира Галактіоиовича Короленка (1858—1921). Чутка про переїзд письменника до Києва не справдилась.

Мачтет Григорій Олександрович (1852—1901) — російський письменник, близький знайомий родини Косачів. 1876—1884 рр. був на засланні в Архангельській губернії та в Сибіру. Автор революційної нісні «Последнее прости» («Замучен тяжелой иеволей...», 1876), однієї з улюблених пісень В. І. Леніна. На пропозицію Мач-тета Леся Українка експромтом створила поезію російською мовою «Impromptu» («Когда цветет никотиана...»).

...Т арасівська вулиц я...— тобто київські студенти, які переважно селилися в приватних будинках на Тарасівській вулиці поблизу Київського університету.

«Ч ари» — очевидно, літературний твір когось із членів « Плеяди»,

26. ДО М. П. КОСАЧА. Середина листопада 1889 р. Одеса

Вперше надруковано у наукових записках Інституту літератури ім. Т. F. Шевченка АН УРСР «Радянське літературознавство». 1938, N° 2-3, с. 123-125.

Подається за автографом (ф. 2, № 75).

Датується за змістом листа на підставі згадки про навчання М. Косача на другому курсі та на підставі листа Олени Пчілки до М. Косача від 3, жовтня 1889 р. (ф. 28, N° 415).

Смутна новина — очевидно, звістка про заборону цензурою збірника, підготовленого до друку «Плеядою».

До Мані ще напишу...— Мова йде про Марію Михайлівну Биковську-Бєляєву, подругу Лесі Українки з дитячих років. Пізніше М. М. Биковська-Бєляєва (1871 — померла в 30-х роках на еміграції в Югославії) працювала учителькою в одному із сіл біля Луцька. У квітні 1891 р. у неї гостювала Леся Українка, враження цієї поїздки відбито в образку «Школа».

Скажи п. Максимов і...— Максимові Антоновичу Славинському (1868—1945). Леся Українка вперше зустрілася з М. А. Сла-винським 1886 р., коли останній приїздив до свого товариша, дорож-ного майстра на станції Любитівка — Пильчикова, який і познайомив М. Славинського з родиною Косачів. Пізніше з М. А. Славин-ським (виступав під псевдонімами «Лавинська», «Соловінська», «Стависький») Леся Українка зустрічалася на зібраннях «Плеяди», разом з ним переклала «Книгу пісень» Г. Гейне. Славинському належать численні переклади із зарубіжних літератур.

Після Жовтневої революції 1917 р. Славинський опинився в таборі буржуазно-націоналістичної еміграції у Празі.

«B e r g i d y 11 e» — поезія Г. Гейне «Гірська ідилія» із «Книги

пісень».

Косівщипа — село, тепер Сумського району Сумської області.

Тьотя Саша — Олександра Антонівна Косач (1847 — ?), по одруженні — Шимановська, сестра П. А. Косача, тітка Лесі Українки. У родині Косачів і серед друзів Лесі Українки «тьотя Саша» користувалася загальною любов'ю і повагою. Ще в дитячі літа Лесі Українки тьотя Саша давала їй уроки музики, навчала революційних пісень. Після арешту влітку 1880 р. чоловіка вона з двома синами жила в родині Косачів.

Дав би то бог, щоб я вам від одеситів що-небудь вимантачила. — Тобто взяла в одеських учасників «Плеяди» художні твори для збірника»

«Н о ч ыо» — оповідання В. Г. Короленка.

...Н а нашій груп і...— Йдеться, очевидно, про групове фото 1889 р., на якому М. II. Косач читає книжку. Леся Українка плете вінок, а М. М. Комарова гаптує. Фото зберігається в музеї Лесі Українки в Києві.

...«М а я т н и к»... можна так залишит ь...— М. Косач запитував Лесю Українку, як перекласти слово «маятник» у реченні з оповідання В. Г. Короленка «Ночью»: «На стене стучал маятник».

Голїмський Неон — тоді студент природничого відділення фізико-математичиого факультету Новоросійського університету в Одесі. Докладніших відомостей помає.

Кірія —паниа (по-грецьки). Так Лося Українка називає дочку власника дачі на Хаджибейському лимані, в якого жила влітку

1889 р. Дівчину звали Вікторія.

27. ДО М. П. КОСАЧА. 8—10 грудня 1889 р. Колодяжне

Вперше надруковано у наукових записках Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР «Радянське літературознавство», 1938, № 2-3, с. 125-130.

Подається за автографом (ф. 2, № 92).

Рік встановлено за змістом листа па підставі батькових листів до Михайла Косача.

«Життя і філософські думки П і н г в і п а» — твір французького дитячого письменника кінця XIX ст. П. Ж. Етце-ля, що виступав у літературі під псевдонімом «Ж. Сталь» (1814—1886). Леся Українка помилково вважала автором оповідання «Життя і філософські думки Пінґвіна» фрацузьку письменницю

А.-Л.-Ж. Сталь. В архіві поетеси є уривок згаданого в листі перекладу (ф. 2, № 910).

«Гуллівера» я перекладала...— Мова йде про відомий роман англійського письменника Джонатана Свіфта (1667—1745) «Мандри до різних далеких країн світу Лемгоеля Гуллівера,

спочатку лікаря, а потім капітана кількох кораблів». Переклад Лесі Українки нам не відомий.

...Як тільки виправлю свою уліту...— мається на увазі оповідання «Жаль» — перший великий прозовий твір Лесі Українки.

...7 пісень «Atta Troll' a»...— Переклад поеми Г. Гейне «Атта Троль» Леся Українка завершила і опублікувала в «Літературно-науковому віснику», 1900, кн. 1, с. 102—112, кн. 2, с. 209-228.

«Літературно-науковий вісник» — український художній, науковий і публіцистичний журнал. За ідейним спрямуванням журналу його історія поділяється на три періоди: 1) демократичний (1898—1906, Львів), 2) буржуазно-ліберальний (1907—

1914), буржуазно-націоналістичний (1917—1919, Київ — Львів); 3) буржу азно-націоналістичний, профашистський (1922—1939, Львів), з 1933 р. виходив під назвою «Вісник».

Самійленко Володимир Іванович (літературний псевдонім — В. Сивенький; 1864—1925) — український письменник. Перекладав твори А. Дайте, Ж.-Б. Мольєра, М. Гоголя.

Гаршин Всеволод Михайлович (1855—1888) — російський письменник, майстер соціально-психологічиого оповідання,

«К р а с н ы й ц в е т о к» — популярне в той час серед прогресивної інтелігенції оповідання Гаршияа, у якому червона квітка символізує свободу. Відомостей про переклад цього оповідання Лесею Українкою немає.

Бур же Поль (1852—1935) — французький письменник.

Леопарді Джакомо (1798—1837) — італійський поет. Під впливом руху карбонаріїв писав патріотичні поезії, у яких оспівував національно-визвольну боротьбу, та сатиричні твори, спрямовані проти духівництва, монархічного устрою. Після поразки карбонаріїв творчість поета набрала песимістичного змісту. Ці дві сторони в творчості Леопарді пізніше відзначала Леся Українка в статті «Два направлення в иовейшей итальянской лите-ратуре».

Бомарше П'єр-Огюст Карон де (1732—1799) — видатний французький просвітитель-драматург і публіцист. Його твори сповнені соціального змісту («Весілля Фігаро», «Севільський цирульник», «Злочинна мати»),

Петрарка Фрапческо (1304—1374) — великий італійський поет, один з пайвидатніших представників гуманізму епохи Відродження.

Шенье Аидре (1762—1794) — французький поет і публіцист часів французької буржуазної революції XVIII ст.

Леконт де Ліль Шарль-Марі-Рене (1818—1894) —

французький поет, один із головних представників літературної групи «Парнас», попередників декадентів.

Сталь Анна-Луїза-Жермена де (1766—1817) — французька письменниця-романтик.

Сирокомля Владислав— під таким псевдонімом виступав Людвіг Кондратович (1823—1862), польський поет демократичного напряму.

Коиопніцька Марія (1842—1910) — визначна польська поетеса-демократка. В 1902 р. Леся Українка написала про її творчість статтю для журналу «Мир божий» (не була надрукована) і переклала російською мовою чотири її поезії: «Я тоскую», «Ах зачем!», «Цвѳты», «В Вероне». Статтю Лесі Українки про творчість М. Конопиіцької ще не виявлено.

«Мир божий» — російський щомісячний літературний і науково-популярний журнал. Виходив у Петербурзі 1892—1906 рр; В середині 90-х років вів боротьбу з народництвом з позицій легального марксизму. Основні літературно-художні твори відзначалися реалізмом і демократизмом. Журнал був популярним у середовищі демократичної інтелігенції.

Н а де он Семеп Якович (1862—1887) — російський поет, у ранніх творах якого відчутний вплив революційно-демократичної поезії М. Некрасова.

Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич (1830—1905) — український та російський письменник, історик. У деяких творах прагнув затушувати суспільні суперечності.

«Н и в а» — російський щотижневий ілюстрований журнал «для сімейного читання». Виходив у 1870—1918 рр. у Петербурзі. Журнал об'єднував письменників різних напрямів; події суспільно-політичного життя висвітлював у «благонамеренному» дусі.

Л осятинський Микола Никифорович (1863—?) — учасник революційно-демократичного руху 80—90-х років, член молодіжної організації «Подільська дружина» (1881—1882). У 1886—1889 рр. студент математичпого відділення фізико-математичного факультету Новоросійського університету в Одесі. Виключений з університету за революційну діяльність; жив і працював у Полтаві, пізніше — у Пермі.

Заболотний Данило Кирилович' (1866—1929) — видатний учений епідеміолог, академік, президент АН УРСР. Після закінчеи-ня$_{л}$ Новоросійського університету (травень 1889 р.) працював у Одесі.

А'у е р б а х Бертольд (1812—1882) — німецький письменник. У «Шварцвальдських сільських оповіданнях» (4 томи, 1843—1854) ідеалізував патріархальний побут.

«П а п т о о п» — «Пантеон литературы», російський журнал, виходив у Петербурзі в 1885—1899 рр. «Діалоги» Джакомо Леопарді, про які йдеться в листі, були опубліковані в російському перекладі в третьому томі журналу за 1888 рік.

Г о л ь д о н і Карло (1707—1793) — видатний італійський драматург, творець реалістичної драми в епоху просвітительства в Італії.

...В и д а т*ь «L і е d е г» і «А 11 а Troll» Г е й н е...— До цих слів в автографі листа зроблено примітку іншою рукою (можливо, М. Косача): «Власне, се було б найкращо — видать перше з Гейне, що переклали Леся та Слав[ииськіій], бо се вже навіть готове (і гарне)».

Жорж Занд (Санд, справжнє ім'я та ірізвищо — Аврора Дюдеван, 1804—1876) — французька письменниця, викривала соціальні вади капіталістичного суспільства, в низці романів порушила т. зв. «жіноче» питання.

Ти просиш проекту, що вам перекладат и.— Члени «Плеяди» виношували плани видання «Бібліотеки світової літератури», в якій мали виходити в перекладі українською мовою кращі зразки російської і зарубіжної літератур. У «Плеяді» при підтримці М. Старицького і М. Лисенка безпосередньою організаційною роботою у створенні «Бібліотеки світової літератури» займалися М. Косач і Леся Українка.

Гарт Френсіс-Брет (1839—1902) — американський письмепиик-реаліст.

Є ж Теодор Томаш — псевдонім Зигнунда Мілковського (1824 —

1915), польського прогресивного письменника, автора історичних романів із життя Польщі, учасника угорської революції 1848 р. та польського повстання 1863 року.

Залеський Юзеф Богдан (1802—1886) — польський поет, представник «української школи» в польській літературі.

- Красіцький Ігнаци (1735—1801) — польський письмепник-просвітитель, автор героїко-комічиих поем.

[7]К р а ш е в с ь к и й Юзеф-Ігнаци (1812—1887) — відомий польський прогресивний письменник, автор історичних романів і повістей з життя Польщі та України.

К ростовський (псевдонім; справжнє ім'я — ГІадія Дмитрівна Хвощинська, в одруженні Зайончковська, 1824—1889) — російська письменниця.

Л е с а ж Ален-Рене (1668—1747) — французький письменник.

У реалістичних творах подав сатиричні картини звичаїв абсолютистської Франції.

Лонгфелло Генрі-Уодсуорт (1807—1882) — видатний американський поет, автор поеми «Пісня про Гайявату» (українською мовою перекладали Панас Мирний, О. Олесь).

Млльчевський Антон (1793—1826) — польський поет, представник «української школи» в польській літературі.

Мур Томас (1779—1852) — англійський лоет-романтик, опозиційно настроєний до правлячих кіл.

Немцевйч Юліан Урсин (1757—1841) — польський поет і політичний діяч, автар антикрілосницьких творів.

Ожешко Еліза (1842—1910)—видатна польська письменниця.

Прус Болеслав (псевдонім Олександра Гловацького; 1847—»

1912) — польський письменник і публіцист.

Сенкевпч Генрік (1846—1916) — польський письменник, автор численних історичних романів. Лауреат Нобелівської премії 1905 р.

Словацький Юліуш (1809—1849) — великий польський поот-демократ.

Т е н н іс о н Альфред (1809—1892) — англійський поет-роман-тик консервативного напряму.

Коппе Франсуа (1842—1908) — французький поет.

Гоїье Теофіль (1811—1872) — французький письменник. До революції 1848 р.— романтик. Пізніше обстоював принципи теорії «мистецтва для мистецтва». Українською мовою окремі вірші Готьє в різний час перекладали П. Грабовський, В. Щурат, М. Терещенко.

1890

28. ДО М. П. ДРАГОМАИОВА. 5 січня 1890 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 24—26.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1201).

Л і д и к (ще Маусик, Міка, Міцікаго) — Дмитро Шишмапов (1889—1944), син Лідії та Івана Шишмаиових, небіж Лесі Українки.

...Елегі'Ю Musset...— Переклад елегії де Мюссе, очевидно, Леся Українка не зробила.

...Д иференціали Serre t...— видатного французького математика Жозефа-Альфреда Серре (1819—1885).

...К у р с и закрит і...— О. Є. Судовщикова вчилася на історико-філософському факультеті Вищих жіночих курсів у Петербурзі.

«Э т н о г р а ф и ч е с к о е обозрение» — науковий журнал етнографічного відділу «Імператорського товариства любителів природознавства і етнографії» при Московському університеті, виходив у 1889—1916 рр.

Гюйо Жан-Марі (1854—1888) — французький буржуазний фі-

лософ-позитивіст, працював над проблемами естетики і моралі. Виступав проти теорії «мистецтва для мистецтва».

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження, вип. 3, с. 11.

[v] Подається за автографом (ф. 2, № 48). Автограф у двох місцях надірваний. Відчитані упорядником місця взято в квадратні дужки, утрачений текст відзначено крапками в квадратних дужках.

Іщенко Василь (1883—?) — різьбяр-самоук. Докладніших .відомостей немає.

ЗО. ДО О, П. КОСАЧ (матері). 15 лютого 1890 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 26—27.

Подається за автографом (ф. 2, № 132).

Датується за змістом листа на підставі повідомлення про повернення з Одеси і вітання з Новим роком.

Павловський — київський лікар, у якого лікувалася Леся Українка. Докладніших відомостей немає.

...Живу у Сікорських...—' В будинку Сікорської Василиси Федосіївни на вулиці Тарасівській, № 18. За родиниими переказами, цей будинок наприкінці 60-х років Сікорські купили у Косачів (збереглося фото цього будинку). Тут у 1880—1800 рр. у сім'ї Сікор-ських жили М. Косач і Леся Українка. У будинку № 18 на Тарасівській вона бувала і в наступні роки. В. Ф. Сікорську відвідували Косачі, Лисенки, Старицькі, іноді відбувалися зібрання «ГІлояди», збиралася молодь, що захоплювалася музикою, літературою, тоат-ром,— гімназисти і студенти, друзі «голоти», як любовно називала Леся Українка молодших сипів і внуків В. Ф. Сікорської. Із перебуванням у родині Сікорських зв'язані найкращі спомини Лесі Українки.

Наталка — Наталя Іванівна Вишинська-Гроздова (1875—1946), внучка В. Ф. Сікорської. Збереглася «метрична виписка», яка засвідчує, крім іншого, давні і дружні зв'язки батьків Лесі Українки і Н. І. Вишинської. У середині 70-х років II. А. Косач працював головою новоградволштського з'їзду мирових суддів, а секретарем був Іван Романович Вишипськнн. Із документа видно, що хрещеною матір'ю Наталки була Олена Пчілка. Наталка втратила матір, коли їй було сім років. Олена Пчілка і Леся Українка турбувалися про освіту Наталки. О. Г1. Косач навчала її французької і німецької мов, Леся Українка читала їй книжки, вчила вишивати і грати. До війни в Н. І. Вишинської зберігалося фото, на якому була зображена Леся^ Українка, що зіперлася на фортепіано, а за грою — Наталка. У відділі рукописів Інституту літератури зберігається переписаний нею для Лесі Українки примірник перекладу «Блакитної троянди» російською мовою (ф.

2, № 816). (Коментар подала правнучка Н. І. Вишинської-Гроздової С. С. Харламова).

Рожанський - студент.,, товариш М. П. Косача. Докладніших відомостей немає.

Фундуклеївський яр — тепер вулиця Леніна в Києві. Назву «Фундуклеївський» було дано на честь київського цивільного губернатора (1839—1852) Івана Івановича Фундуклея (1804—1880).

«Біла» —член «Плеяди» Віталій Гаврилович Боровик (1864—?), навчався в той час на природничому факультеті університету, після закінчення[1] працював з М. М. Коцюбинським у загоні по боротьбі з філоксерою, на початку 90-х років був активним членом ліберально-буржуазного «Братства тарасівців». У 20-х роках В. Боровик працював у Одесі, брав участь у науковому опрацюванні лексичних матеріалів для словника української мови. Леся Українка любила переказувати його вірш антицарського спрямування:

У стайні великій під яслами з сіном Осел каплоухий стоїть
І, встюбивши морду в пахучее сіно,
Він ухами клапа і спить.
І сниться йому, що в північній країні',
Нева де до моря біжить,
Осел такий самий, як він, тільки старший,
На троні московськім сидить.

«S o n a t e p a t h e t i q u e» — «Патетична соната» великого німецького композитора Людвіга ваи Бетховена (1770—1827).

31. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 21 лютого 1890 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 28.

Подається за автографом (ф. 2, № 133).

Датується за змістом листа на підставі згадки про лікування у київських лікарів Рінека і Павловського.

Маршинська - Аполлінарій Маршинсыший (1865—1929), український громадський діяч, економіст і педагог ліберально-буржуазного, а згодом буржуазно-націоналістичного напряму. Член «Плеяди», організатор Української громади в Дерпті (тепер Тарту, Естонської PGP), на зборах якої під час гостювання у свого брата М. П. Косача виступала Леся Українка. Знайомий І. Франка, М. Павлика, Н. Кобринської. Після Великої Жовтневої соціалістичної революції опинився в таборі буржуазно-націоналістичної еміграції в Празі.

Антонович к а — Варвара Іванівна Антонович, дружина українського буржуазного історика, професора Київського університету Володимира Боніфатійовича Антоновича (1834—1908).

«Чорноморці» — оперета в 3-х картинах. Музика М. Ли-сенка. По Кухаренку скомпонував М. Старицький.

Кухаренко Яків Герасимович (1800—1862) — український письменник, етнограф. Відомий як автор п'єси «Чорноморський побит» (1836), за якою 1878 р. М. Старицький написав ліб-ретто оперети «Чорноморці».

Л ю д я — Людмила Михайлівна Старицька-Черняхівська (1863—1941) — українська письменниця ліберально-буржуазного напряму, дочка М. П. Старицького.

«Світова річ»— комедія в 5-ти діях Олени Пчілки з життя інтелігенції.

Заньковецька покинула Садовськог о...— Чутки, нібито Марія Заньковецька порвала з трупою М. Садовського з тим, щоб піти на «імператорську сцену», не відповідали дійсності.

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 28—30.

Подається за автографом (ф. 2, № 134).

Датується за змістом листа па' підставі згадки про концерт «в пользу чорногорців», який відбувся 19 лютого (3 березня) 1890 р.

...Н а ш с о u s і п...— Іван Дмитрович Шишманов (1862—1928), болгарський вчений і культурний діяч, професор Софійського університету, чоловік Лідії Драгоманової.

Лоті П'єр (псевдонім Жіольєна Віо; 1850—1923) —.французький письменник.

«Молочний путь» — так звався демократичний гурток молоді, що збирався у Ковалевських. Докладніші відомості див. у «Спогадах про Миколу Ковалевського» Лесі Українки у восьмому томі нашого видання.

...М а т и її в м е р л а...— Відома революціонерка Марія Павлівна Ковалевська (Воронцова; 1849—1889) трагічно загинула.

1889 р. в сибірському засланні: вона разом з товаришками отруїлась на знак протесту проти знущаяня над Надією Сигидою та іншим:і в'язнями («Карійська трагедія»; див.: Деятели революційного движения в России. Био-библиографичсский словарь, т. 2, вьіп. 2. столб. 596—598).

Ковалевеькнй Микола Васильович (1841—1897) — український громадський і політичний діяч роволюційно-домократичиого напряму, перебував у дружніх стосунках із Косачами, М. Драгома-новим, М. Павликом, І. Франком, матеріально підтримував революційно-демократичні видання «Народ» та «Хлібороб». За політичну діяльність був засланий на три роки в Мінусіпськ. З М. В. Ковалев® ським Лесю Українку зв'язували громадські справи.

Дитячі роковини — дитячий ранок з нагоди Шевченко-вих роковин.

Синявський— очевидно, Антін Степанович Сипявськпй (1876 —?), український, громадський діяч і педагог, член одеської Громади, директор комерційної школи в Катеринославі.

Мала Мощаниця — село, тепер Здолбупівського району Ровенської області.

К о р е й в о Б.— київський книгар і видавець.

Ш опе н Фредерик Фрапцішек (1810—1849) — воликий польський композитор і піаніст.

Р о с с і н і Джоаккіїїо-Аитоніо (1792—1868) — видатний італійський композитор.

С є р о в а Валентина Семеиівна (1842 — ?) — композитор-дилетант, мати видатного російського художника Сєрова Валентина Олександровича (1865—1911), дружина відомого російського композитора і музикознавця Сєрова Олександра Миколайовича (1820—1871). Йдеться про інтродукцію до опери «Урієль Акоста».

Гайдн Йозеф (1732—1809)—великий австрійський композитор.

Мендельсон-Бартольді Якоб-Людвіг Феліи (1809— 1847). — видатний німецький композитор, тут ідеться про його концертну увертюру «Сон літньої ночі».

«На крыльях м о и х п е с н о п е и и й» — пісня на слова Г. Гейне.

Вагнер Ріхард (1813—1883) — великий німецький композитор, диригент, письменник.

Чи не збираються представлять «Кармелю-к а»? — Йдеться про п'єсу Олено Пчілки «Кармелгой», написану нею для

домашнього театру Косачів.

Тальберг Зигизмунд (1812—1871) — австрійський піаніст, композитор.

33. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 4 березня 1890 р. Київ

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 135) з незначними скороченнями,

Датується за змістом листа на підставі згадки про концерт «в пользу чорногорців», який відбувся 19 лютого (3 березня)

1890 р. в Києві.

Медведєв Петро Михайлович (1837—1906) — російський антрепренер, режисер, театральний діяч.

К о м а р о в Павло Федорович — брат М. Ф. Комарова.

Циганков — одеський знайомий Лесі Українки. Докладніших відомостей немає.

...Н а Несторовському засіданн і...— тобто на засіданні Історичного товариства Нестора-літописця (1873—1917).

...В Софі ю...— М. П. Драгоманову.

Так оце ми з тобою і в Московщину поїде,-м о!..— Йдеться про намір їхати до Москви на лікування, а можливо, і для хірургічної операції. Про це Леся Українка говорить і в листі до брата (див. лист 35).

*, Зея (ще: Зеїчка, Зеїсок) — родинне жартівливе прозвище Лесі Українки. Постало від назви кукурудзи в ілюстрованому каталозі рослин: «Зея японіка». Леся Українка нагадувала родині цю тоненьку, високу і ясну рослину.

34. ДО М. П. КОСАЧА. Квітень 1890 р. Колодяжне

Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, № 8, с. 246-249.

Автограф не зберігся. Подається за першодруком.

Весною 1890 р. Леся Українка була два місяці прикута до ліжка «липкими кайданами» у Колодяжному, куди вона повернулася з Києва 22 (10) березня, але знаходила силу волі для жартів, про що свідчить цей віршований лист до брата. Датується на підставі пертих рядків листа.

«Ч с р в о іпі й шлях»-— український громадсько-політичний і літературно-мистецький журнал. Виходив у Харкові в 1923— 1933 рр.

«Н о ч і» поезія Альфреда де-Мюссе.

«Дзвінок» — український двотижневий ілюстрований журнал для дітей та юнацтва ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Львові 1890—1914 рр. як орган Руського товариства педагогічного.

«Музи с п і в о д а й н і» — вислів із пародії В. Самійлепка па вірші галицьких поетів. Гумористичний вірш, вислови з якого

любили вживати в родині Косачів, В. Самійлеико написав експромтом на прохання членів «Плеяди»:

Бажання ваше узглядияю І вірші нехотя пишу..
О що ж я тут співати маю У легко скриленім віршу?..
...Усе то теми дуже файні,
Але вже годі мі співать,
Позаяк музи співодайні
Ие хтять натхненням мя вспирать.

«Н е ч і м н е є» — під такою назвою М. Косач мав написати оповідання. Нечімпо — урочищо з глибоким озером, яко відвідала Леся Українка, знаходиться за 25 кілометрів від сола Колодяжпого. Тепер — урочище «Лісова пісня».

Ж і р о н д и с т и — політична партія часів французької буржуазної революції кінця XVIII ст., яка представляла інтереси великої торговельно-промислової буржуазії. Прийшовши до влади 1792 р., жірондисти виступали проти дальшого поглиблення революції, а восени 1793 р. стали на шлях контрреволюції.

Корде Шарлотта (1768—1793) — агент контрреволюційного жірондистсько-роялістського центру. 13 липня 1793 р. лід час французької революції вбила Марата. За вироком революційного трибуналу страчена на гільйотині. Буржуазна історіографія підносила Шарлотту Корде як героїню. Леся Українка в листі, як і в діалозі «Три хвилини», іде за буржуазною історіографією.

35. ДО М. П. КОСАЧА. ЗО травня 1890 р. Нолодяжне

Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, № 8, с. 241.

Автограф не відомий.

Подається за першодруком.

...Б е р у с я здіймати «с і з і ф о в и й камінь» д о г о -• ри!..— За грецькою міфологією, Сізіф був засуджений Зевсом до тяжкої кари — піднімати на гору великий камінь, який щоразу скочувався назад. «Сізіфова праця», «підіймати сізіфовий камінь» — вирази, що означають безконечну, тяжку і бозцлідиу роботу. Леся Українка цим висловом підкреслила свою рішучість боротися проти темряви і деспотизму навіть тоді, коли здається, що мало надій на перемогу.

...Ц и т а т? у з мого нового безнадійно-надійного вірш а...— Леся Українка цитує варіант свого вірша «Contra spem spero», дещо відмінний від того, що був надруко-вапий у збірці «На крилах пісень» (1893). Автограф цього варіанта зберігається в архіві поетеси (ф. 2, N° 11).

«Б у к о в и н а» — українська газета ліберально-буржуазного напряму. Видавалася у Чернівцях в 1885—1910 рр., 1913—1918 рр.-* під назвою «Нова Буковина» у Відні. Заснована і редагована

у 1885—1888 рр. Ю. Федьковичем. Часто змінювала напрям залежно від того, хто її редагував. У різні роки редакторами газети були ТО. Федькович, Павло Кирчів (1888), С. Дашкевич (1888—1894),

О. Мˆковей (1894—1897), Д. Лукіянович, В. Щурат та ін.

«Бібліотека для мол о д і ж і» (повна назва — «Ілюстрована бібліотека для молодіжі міщан і селян») — щомісячне видання чернівецького товариства «Руська бесіда». Видавалася з 1885 до 1895 р. За 11 років вийшло 120 книжечок. Пізніше продовжувала виходити під назвою «Ластівка» (1894—1896), в 1911 р. була відновлена під назвою «Читальня». У «Бібліотеці для молодіжі» Леся Українка в 1890 р. опублікувала вірші «Веснянка» (№ 4) і «Поле» (№ 2).

...Ч и скінчені «L e s nuits» і «L u c і e»...— Йдеться про переклади творів «Ночі» і «Люсі» французького поета-романтп-ка Альфреда де Мюссе (1810—1857), які, очевидно, хотіла зробити Леся Українка. Ці твори вона проектувала для «Бібліотеки світової літератури». Переклади, очевидно, залишилися нездійсненими. . _ -

...Переписала Гейне...— переклади поезій Гейие для майбутньої збірки. (Вийшла друком під назвою «Книга пісень» Генріха Гейне. Переклад Лесі Українки і Максима Стависького. Передмова Олени Пчілки, Львів, 1892).

З ю п я — члеп «Плеяди» студонт Василь Дмитрович Завіленський, пізніше іпженор-хімік. Листувався з Лесею Українкою, описував їй умови життя і праці заводських робітників.

36. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 26 червня 1890 р. Колодяжпе

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження, с. 17—18.

Подається за автографом (ф. 2, № 263).

Левицький Орест Іванович (1849—1922) — український історик і публіцист ліберально-буржуазного напряму, секретар Київської археологічної комісії, співробітник журналу «Киевская старина».

Тен Іполіт (1828—1893) — французький буржуазний філософ, історик, теоретик мистецтва і літератури.

37. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. 18 грудня 1890 р. Луцьк

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 31—33.

Автограф не відомий. Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1200).

Гриневецький Іван (1862—1929) — студент Віденського університету, потім лікар, аматор-композитор. На прохання М. Драї-гоманова надіслав Лесі Українці листа з описом умов лікування у віденських клініках.

Мельгуиов Юлій Миколайович (1846—1893) — російський піаніст, музикознавець і фольклорист.

«Ж и в а я с т а р и н а» (1890—1916) — журнал Російського географічного товариства. Відіграв прогресивну роль у розвитку етнографії.

...П ереклад ведичних гімні в...— Леся Українка в цей час писала підручник «Стародавня історія східних народів» для молодшої сестри Ольги. Твори із найдавнішої індійської збірки обрядових гімнів Рігведи вона ввела у підручник як ілюстративний матеріал. Працюючи над перекладами цих гімнів на українську мову, вона зверталася до інших перекладів Рігведи, зокрема до німецького і французького.

...В «Історії» Menard[7] а.— Мова йде про книжку французького письменника та історика Луї Менара* (1822—1901) «Історія стародавніх народів Сходу».

...При новій ред акції...—У 1890 р. редакцію журналу «Зоря» очолив Василь Лукич (літературний псевдонім Володимира Лукича Левицького; 1856—1938) —український культурно-освітній діяч і літературознавець ліберальноЧзуржуазного напряму.

«Н а р о д» — український громадсько-політичний журнал революційно-демократичного напряму. Видавався у Львові і Коломиї 1890—1895 рр. під редагуванням М. Павлика та І. Франка. Незабаром Леся Українка стала активно співробітничати в цьому журналі, надрукувала в ньому ряд своїх революційних віршів: «Пророчий соп патріота», «Мати-повільницт>, «Ворогам», «Невільничі пісні» та ін.

Гейне мій завтра поїде вже до друк у...— тобто рукопис перекладу збірки «Книга пісень» Генріха Гейне.

1891

38. ДО М. І. ПАВЛИКА. 14 лютого 1891 р. Відень

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 33—34.

Подається за автографом (ф. 101, № 306).

Рік встановлено за змістом па підставі згадки про перебування в Відні. Листи з Відня Леся Українка датувала за новіїм стилем.

Па в лик Михайло Іванович (1853—1915) — український письменник, публіцист, громадський діяч революційно-демократичного напряму. Спільно з І. Франком видавав і редагував низку революційно-демократичних видань, серед них органи радикальної партії — журнали «Народ» і «Хлібороб»), входив разом із І. Франком в редакційний комітет прогресивної газети «Праця», що видавалася в 1878—1892 рр. польською мовою для робітників Галичини. М. І. Павлик перебував у тісних зв'язках

з російською революційною еміграцією, брав участь у транспортуванні закордонних революційних видань у Росію. Знайомство Лесі Українки з М. І. Пав-лйком відбулося 1891 р. у Львові. Леся Українка викликала глибоку повагу і захоплення у М. Павлика, про що він писав у листі до М. П. Драгоманова: «Леся так просто ошоломила мопс своїм образованєм та тонким розумом. Я думав, що вона тільки в крузі своїх поезій, аж воно далеко пе так. На свій вік це геніальна жінка. Тим більший жаль, що, бідна, не живе, а мучиться... Ми говорили з нею дуже довго, і в кожнім її слові я бачив розум та глибоке розуміння поезії, освіти й людського життя» (Переписка Михайла Драгоманова з Михайлом Іавликом. Т. 6. Чернівці, 1910, с. 121). Відтоді між Лесею Українкою і Михайлом Павликом зав'язалося листування. Всього збереглося 74 листи поетеси до М. Павлика. Листування виразно розділяється на два періоди: 1891— 1895 рр. (38 листів) та 1898—1907 рр. (36 листів).

...Пані Франковій...— дружині І. Я. Франка Ользі Федорівні (1864—1941).

Більрот Теодор (1829—1894) — професор медицини Віденського університету, відомий хірург, до якого поетеса їздила на консультацію,

«Січовик и» — члени студентського товариства «Січ», що склалося із студентів-українців, які навчалися у Відні в 1866—1867 рр. У різні роки до віденської «Січі» належали І. Пулюй,

О. Терлецький та ін.

«Д і л о» — газета ліберально-буржуазного напряму, згодом буржуазно-націоналістична. Виходила у Львові з 1880 до 1939 р.

...«К ацапських» газе т...—* Так Леся Українка називає газети москвофільського напряму в Галичині.

39. ДО М. П. КОСАЧА. 25 лютого 1891 р. Відень

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Українка Л. Собр. соч. в 3-х т., т. 3. М., 1950 с. 157—163.

Повний текст листа за автографом вперше опубліковано у вид.: Українка Л. Твори в 10-ти т., т. 9, К., 1965, с. 47—56.

Подається за автографом (ф. 2, № 76).

Вибори — вибори до австрійського парламенту.

...Справа з «угодою»...—В 1890 р. лідери народовців — української націоналістично-клерикальної партії — О. Барвіи-ський, Ю. Романчук, А. Вахиянии з участю О. Кониського та В. Антоновича разом з верхівкою польської шляхти та буржуазії уклали угоду з австрійським урядом, за якою за дрібні подачки (надання народовцям кількох місць у парламенті, відкриття української гімназії тощо) зобов'язалися підтримувати його

зовнішню і внутрішню політику. Ця «угода» була скерована на те, щоб ізолювати народні маси Галичини від російських революційних впливів, відвернути їх від соціальної боротьби. Угодовців підтримував, матеріально субсидував Ватікан, який плекав плани про відрив України від Росії. Свою зрадницьку політику лідери народовців проголосили «новою ерою». Леся Українка активно включилася в боротьбу проти «новоерівців», приєднавшись до І. Франка і М. Пав-лика, які оголосили війну цим цісарсько-ватіканським лакеям.

Москвофіли — суспільно-політична течія, що виникла в середині XIX ст. серед галицької інтелігенції. Москвофіли стояли на монархічних позиціях, у своїй діяльності орієнтувалися на політику російського царизму, відкидали українську мову, обстоювали так зване «язичіє». В. І. Ленін писав, що москвофілів у Росії підтримувала «найреакційніша партія, Пурішкевичі і К°, партія кріпосників, очолювана царизмом. Ця «партія» — царизм, Пурішкевичі і т. д.— інтригувала давно і в Галичині і у Вірменії та ін., не шкодуючи мільйонів на підкупи «москвофілів», не спиняючись ні перед яким злочином заради високої мети «возз'єднання» (Повне зібр. творів. Пер. з 5-го рос. вид., т. 26, с. 257—258). «Тверді» послідовні москвофіли.

Романчук Юліан (1842—1932) — буржуазний націоналіст, один із лідерів народовців. Довгий час був депутатом у галицькому сеймі та членом віденського парламенту, виступав як запеклий ворог революційно-демократичного руху.

Радикальна партія — «Русько-українська радикальна партія», заснована в 1890 р. за участю І. Франка та М. Павлика. На першому з'їзді в жовтні 1890 р. було прийнято програму-міні-мум і програму-максимум. Програму-максимум написали І. Фран-ко та Євген Левицький, використавши деякі марксистські положення: «У справах суспільно-економічних партія змагає до переміни способу продукції згідно зі здобутками наукового соціалізму, то є, хоче колективного устрою праці і колективної власності средств продукційних» (див.: «Народ», 1890, № 20). Одночаспо програма Русько-української радикальної партії містила окремі народницькі положення, зокрема накреслювала низку аграрних реформ із метою «запобігти скорій пролетаризації селян». У програмі були ви-хмоги ліквідації залишків панщини, феодальних привілеїв, вимоги повної політичної волі для трудящих. Програму радикальної парти підписали І. Франко, М. Павлик, С. Данилович, Є. Левицький, Р. Яросевич. У статті «Пова українська партія» І. Франко зазначав, що за програмою радикальна партія «майже ідентична з со-ціал-демократичиими партіями» («Kurjor Lwowski», 1890, № 289; цит. за кн.: Кирилюк G. Вічпий революціонер. К.,

1966, с. 106). Органами радикальної партії були часописи «Народ» і «Хлібороб». У 1890—1892 рр. редактором «Народу» був І. Франко. У першій половині 1981 р. відбулося його знайомство з Лесею Українкою.

...Ц іла «Січ» належить до радикалі в...— Тут Леся Українка помилилася. Згодом вона сама переконалася в тому, що лише частина членів студентського товариства «Січ» була причетна до демократичного руху.

...Немов пап Т в а р д о в с ь к и й,— За старовинною польською легендою, пай Твардовський продав душу чортові, ало коли той ніс його до пекла — перехрестився, і чорт випустив його з лабет. З того часу Твардовський висить між небом і землею.

, «Usque tandem, Catilina...» — Леся Українка тут переказує початок промови Марка Туллія Ціцерона, виголошеної в сенаті проти Катіліни: «Quousque tandem, Catilina, abutere

patientia nostra?» («Доки будеш, Катіліно, випробовувати наше терпіння?»).

...Н а п р я м о к... який був у російських народників, а власне, антидоетичний і антпартистич-н и й...— Ця думка Лесі Українки є хибною.

«Л о е нт р і н» — опера Ріхарда Вагнера.

Нижанківський Остап Йосипович (1862—1919) — український композитор і громадський діяч.

Вахнянин Аиатоль (Наталь) Климонтоиич (184.1—1008) —■ український композитор, письменник, один з лідерів партії народовців.

«Drang und S t u r т» — «Sturm und Drang» («Буря і натиск»).— Так звалася прогресивна течія в німецькій літературі другої половини XVIII ст.

...R evenons a nos mouton s... (повернемось до наших баранів) — вислів судді з французького фарсу XV ст. «Адвокат Патлен», який вживається як крилатий вираз, що означає: «Повернімося до предмета нашої розмови».

Россі Ернесто (1827—1896) — видатний італійський трагік. Виступав у багатьох країнах, неодноразово грав на сцепі російських театрів.

...Б у л и на «Ж и д і в ц і» і на «П р о р о ц і»...— па операх «Жидівка» Ж. Галеві (1799—1862) та «Пророк» Д. Мейєрбера (1791-1864).

M-me J u die (мадам Жюдік) — псевдонім Анни-Марії-Луїзи Дам'єн (1850—1911), прославленої артистки паризьких театрів

Буфф, Вар'єте та ін. Гастролювала у Відні в час перебування там Лесі Українки.

...Моя баронеса...— персонаж із оповідання Лесі Українки

«Жаль».

«Das V i e r t e G e b o t» («Четверта заповідь» — драма австрійського драматурга Людвіга Анценгрубера (1839—1889). У своїй статті «Новейшая общественная драма» Леся Українка позитивно оцінює творчість Л. Анценгрубера, відзначаючи в ній такі риси, як народність, відображення класового антагонізму між буржуазією і ремісниками.

40. ДО М. І. ПАВЛИКА. 3 березня 1891 р. Відень

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 41—42.

Подається за автографом (ф. 101, № 307).

Гладилович Дом'ип (184G—1892) — галицький діяч ліберально-буржуазного напряму, одии із засновників народовської газети «Діло», на той час голова Товариства імені Шевченка, займався виданням збірки «Книга пісень».

...П овість, про яку Ви писали в остатньому лист і...— Мова йде про «Царівну» О. Ю. Кобилянської.

«Другий вінок» — жіночий альманах, для якого Олена Пчілка та Наталія Кобринська готували матеріали. Видання не було здійснене.

Кобринська Наталія Іванівна (1855—1920) — українська письменниця, громадська діячка демократичного напряму.

«С и б і р» — точніше «Сибір і каторга», публіцистично-викривальна книга американського журналіста і мандрівника Джорджа Кеннана (1845—1924) про становище політичних засланців у царській Росії. Перекладена в 1890—1891 рр. більшістю європейських мов, книга справила на передову громадськість надзвичайне враження. Російський царський уряд безуспішно намагався послабити його всілякими офіційними спростуваннями.

41. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 4 березня 1891 р. Відень

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч. в 3-х т., т. 3, с. 163—165.

Повний текст листа за автографом мовою оригіналу опубліковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 47—48.

Подається за автографом (ф. 2, № 264).

19

У всіх попередніх виданнях авторську дату: «Середа, -д » прочитано неправильно як 19 березня. її слід розуміти: «19 лютого за ст. ст.; 3 березня за н. ст.». Але в 1891 р. в цей день був вівторок. Отже, Леся Українка писала листа в середу 20 лютого (4 березня) 1891 р. Цю дату засвідчує і згадка в листі: «...Вчора... п'єса була цікава і гарна: «Отелло» Верді...» Єдина постановка опери «Отелло» була у вівторок 3 березня (и. ст.) 1891 р.

...Сама п'єса дуже бридка, і скучна...-— Леся Українка

говорить, власне, про бездарну постановку іноземної театраль-иої трупи, хибне трактування епохи і образів у трагедії О. Тол-стого.

...JI псячих народних пісен ь...— «Лисами» Леся Українка жартома звала галичан.

42. ДО М. І. ПАВЛИКА. .76 березня 1891 р. Відень

Вперте надруковано у вид.: Твори в 5-тн т., т. 5, с. 43—44.

Подається за автографом (ф. 101, № 308).

Рік встановлено па підставі вказівки, що лист написано з Відня.

...П рислати «Л о р о л о ї»...— тобто повість О. Кобиляпської «Царівна», яка в поршому варіанті мала назву «Лоролоя».

...Видно правдивий натуралізм.— Тут Леся Українка термін «натуралізм» вживає в значенні «реалізм».

Наталка, О р я д и н — герої повісті О. Кобиляпської «Царівна».

...Посилаючи переклади до д р у к у...— тобто рукопис збірки «Книга пісень» Г. Гейне, що вийшла в 1892 р. у Львові.

43. ДО М. П. ДРАГОМАИОВА. 17 березня 1801 р. Відень

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 44—47.

Автограф не зберігся. Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1202).

Успенський Гліб Іванович (1843—1902) — видатний російський письменник, революціонер-демократ. Українською мовою твори Г. Успенського перекладав І. Франко.

«Д е н ь» — щоденна слов'янофільська газета, що виходила 1861—1865 рр. в Москві.

«Н о в о с т и» — щоденна газета ліберально-буржуазного напряму. Виходила в Петербурзі (1872—1906). З 1875 р. називалася «Новости и Биржевая газета». Першими редакторами газети були П. В. Новицький та О. С. Афанасьєв-Чужбииський. У різний час в газеті працювали чи були авторами Д. Н. Мамін-Спбіряк, Д. Л. Мордовцев, В. І. Немирович-Дапчоїіко, В. В. Стасов, В. В. Ве-рещагін, М. G. Лєсков. Газета захищала інтереси великої промислової буржуазії, виступала за право окремих національностей, що входили до складу Росії, на духовну самостійність.

' Ар а б а ж и п Костянтин Іванович (1866—1929) — російський і український літературознавець, письменник. Займався дослідженням слов'янських літератур. Був у дружніх зв'язках із М. Павли-ком, М. Драгомановим, І. Франком, Лесею Українкою.

44. ДО ВАСИЛЯ ЛУКИЧА. 20 березня 1891 р. Львів

Вперше надруковано у вид.: Твори в 10-ти т., т. 9, с. 64.

Подається за авгографом (ф. 2, № 1502).

...Певие, є де-небудь ще мій переклад поеми Віктора Гюго...— переклад поеми В. Гюго «Les pauvres gens» («Бідні люди») так і не був надрукований у журпалі «Зоря» через протидію народовців. Леся Українка передала свій переклад під назвою «Сірома» в журнал «Народ», де він і був надрукований (1891, № 10-42).

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т* 5, с. 49-—50.

Подається за автографом (ф. 2, № 78).

У попередньому виданні з посиланням на зміст лист датується кінцем березня 1891 р. Зміст дає змогу точніше визначити дату. Леся Українка зазначає: «...Апарат ношу четвертий тиждень». Як відомо, «апарат» Леся Українка наділа на хвору ногу 20 лютого (4 березня).

...Д ві львівські академічн і.— Тобто два львівських студенти. Академіками в Галичині називали студентів університету.

...Статті «москалів».— Тобто статті москвофілів, які вирішили норзати зі своєю партією.

«Червона Русь» — москвофільська газета, що виходила у Львові в 1880—1891 рр.

«К а ц а п и» — тобто москвофіли.

«Правд а» — літературно-науковий і політичний журнал. Виходив у Львові (з перервами) 1867—1897 рр. Орган народовців. У ранній період — ліберально-буржуазного напряму. З кінця 80-х років став трибуною українського буржуазного націоналізму.

Поступовці — польські соціалісти.

Станьчики — польські консерватори.

«Письма пишут только аптекаря» — слова Попри-щина з оповідання М. Гоголя «Записки божевільного».

46. ДО О. Ф. ФРАНКО. 21 травня 1891 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 50—51. Подається за автографом (ф. 3, № 1612).

Рік встановлено за змістом на підставі інформації про наступний приїзд на Україну І. Я. Франка з дружиною та дітьми. Сім'я

І. Я. Франка виїхала в Колодяжне на запросини П. А. Косача ЗО (18) травня 1891 р.

Радивилів (Радзивилів) — тепер Червоноармійськ, місто Ровенської області, райцентр.

47. ДО М; І, ПАВЛИКА» 22 червня 1891 р. Євпаторія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 51—52. Подається за автографом (ф. 101, № 309).

Рік встановлено за змістом.

48. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 5 липня 1891 р. Євпаторія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти. т., т. 5, с. 52—53. Подається за автографом (ф. 2, Я® 137).

Рік встановлено за змістом.

49. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 9 липня 1891 р. Євпаторія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т, 5, с. 53—54, Подається за автографом (ф. 2, № 138),

Рік встановлено за змістом.

...З акордонні брат и»...— сини І. Франка Андрій, Тарас і Петро, які гостювали в с. Колодяжному у Косачів.

50. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 12—15 липня 1891 р. Євпаторія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 54—55.

Подається за автографом (ф. 2, № 136).

Датується за змістом на підставі згадки про М. П. Косача, який перебував в Євпаторії з Лесею Українкою 8—22 липня 1891 р., та про пароплав, що відходив із Євпаторії на Одесу дйічі па тиждень — у середу і в поділю. Отже, цей лист міг бути відправлений або в середу 12 липня (ЗО червня), або в неділю 15 (3) липня

1891 р.

...«л егкоскрилений шматок» нещасливої «Місячної легенди»... —Леся Українка вживає спародійований В. Самійленком вислів із графоманеьких віршів.

Колесси — Філарет Михайлович (1871—1947), видатний український радянський фольклорист, музикознавець, академік АН УРСР; Олександр Михайлович (1867—1945), український мовознавець і літературознавець. Деякі праці О. Колесси 20—40-х років позначені буржуазно-націоналістичними тенденціями. Точно не відомо, кого з Колесс мала на увазі Леся Українка.

...А в «Буковинський альманах» можна дати і «С а м с о н а»... — Поема Лесі Українки «Самсон» була надрукована в журналі «Зоря», 1892, № 10, с. 186—189.

...Один зовсім на смерть осудив, а другий не прибере місця, де посадити! — Оповідання Лесі Українки «Жаль» М. Павлик не радив друкувати, а І. Франко був захоплений цим твором і просив дозволу в листі до Олени Пчілки видати його окремою книжкою в «Літературно-науковій бібліотеці». Вперше оповідання «Жаль» було надруковано 1894 р. в журналі «Зоря», № 9—12.

51. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 19 липня 1891 р. Євпаторія

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 18—19.

Подається за автографом (ф. 2, № 139).

Рік встановлено за змістом на підставі вказівки про перебування в Євпаторії і згадки про цей лист у наступному.

...С торона дуже забоборичен а...— Вислів іронічного звучання утворено Лесею Українкою від прізвища популярного серед буржуазної публіки письменника II. Д. Боборикіна (1836—

1921) — побутописця російської буржуазії.

52. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 23 липня 1891 р. Євпаторія

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 265).

Рік встановлено за змістом.

Буковинський календар — «Буковинський православний календар на звичайний рік 1891», почав видаватися чернівецьким товариством «Руська бесіда» з 1874 р. під назвою «Православний руський календар». Виходив щорічно до 1918 р. «Буковин-ськйй календар» відіграв певну роль у поширенні літератури і культури серед населення Буковини. Літературна частіша календаря на 1891 рік видаиа окремо лід назвою: «Буковинський альманах на рік 1891». Тут вміщена поезія Лесі Українки «У сні» («Соловейковий спів на весні»),

53. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 26 липня 1891 р. Євпаторія

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження, вип. 3, с. 20—21.

Подається за автографом (ф. 2, № 140),

«Лис» просто як живий...— Йдеться про фото, яке, очевидно, не збереглося. З опису видно, що на ньому були зображені сестра Оксана, брат Микола і один із синів І. Я. Франка («лис»).

Верзилов Аркадій Васильович (1867—1930)—иа той час студент Київського університету, знайомий Лесі Українки і М. Косача, був домашнім учителем сестри Ольги.

...Мушу надівати апарат частіше...— йдеться про спеціальний пристрій для хворої ноги, виготовлений у Відні під час лікування Лесі Українки взимку 1891 р.

...П у ц і в. К р а с [о'в с ь к и х].— Тобто дітей Красовських, знайомих Косачів. З Красовсышми Леся Українка лікувалася в Євпаторії влітку 1891 р. Докладніших відомостей немає.

Анюта - очевидно, власниця будинку, в якої Леся Українка наймала помешкання.

54. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 28 липня 1891 р. Євпаторія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 55—56. [7]

Подається за автографом (ф. 2, № 141).

Рік встановлено за змістом листа на підставі вказівки про перебування дружини І. Я. Франка у Косачів.

...Б ідна тьотя Саша овдовіл а...— У Олександри Антонівни Косач помер чоловік — Б. О. Шимановський.

...«D oux poetes»уМеНе нема при соб і...— Йдеться про перекладений Лесею Українкою вірш Віктора Гюго «Лагідні поети, співайте!» (вперше надрукований у журналі «Рідний край», 1906, № 18, с. 7).

«Рідний край» — український громадський і літературпо-науковий журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у

Полтаві 1905—1907 рр., у Києві 1908—1914 рр., у Гадячі 1915—1916 рр.

55. ДО М. П. ДРАГОМАИОВА. 28 липня 1891 р. Євпаторія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 56—58.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1203). Автограф ие зберігся.

56. ДО М. J. ПАВЛИКА. 28 липня 1891 р. Євпаторія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 58—60.

Подається за автографом (ф. 101, № 310).

„..С таття про 3-го ма я...— Йдеться про статтю М. Пав-лика «На чужім празнику» («Народ», 1891, № 10—12), спрямовану проти галицьких угодовців і польських буржуазно-шляхетських кіл.

Зоїльські заміри — недоброзичливі, прискіпливі, уїдливі заміри. Вислів пов'язаний з іменем давньогрецького філософа і ритора IV ст. до н. е. Зоїла, відомого як розвінчувача авторитетів. Ім'я Зоїла стало називним.

...М і ж двома критичними бігунам и...— Маються на увазі І. Франко та М. Павлик, які дали діаметрально протилежні оцілки оповіданню Лесі Українки «Жаль».

57. ДО М. І. ПАВЛИКА. 24 серпня 1891 р. Шабо

Вперто надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 64—65. Подається за автографом (ф. 101, № 311).

Куренда — розпорядження по церковній єпархії. Леся Українка з сарказмом говорить про вороже ставлення до М. Павлика та

І. Франка з боку клерикальних і буржуазно-націоналістичних діячів Галичини.

58. ДО О. П. КОСАЧ (матері), 81 серпня 1891 р. Шабо

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження, вип. 3, с. 21—22.

Подається за автографом (ф. 2, № 142).

Рік встановлено за змістом на підставі вказівки про перебування в Шабо.

Пані Комарова — Любов Болеславівна, уроджена Грабов-ська (1854—1924), дружина М. Ф. Комарова.

Цитра — струнний щипковий музичний інструмент у вигляді скрипки з фігурними обрисами і грифом з металевими ладами.

Галин Мартирій (1858—?) — український лікар хірург. Писав розвідки з хірургії українською, російською та німецькою мовами. Автор «Російсько-українського медичного словника» та «Медичною латинсько-українського словника».

Люба —Любов Михайлівна Комарова (1875—1937), молодша дочка М. Ф, Комарова, приятелька Лесі Українки.

59. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. 3 вересня 1891 р. Шабо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 60—64 •

Подається за автографом (ф. 2, № 1204).

«Науковий метод в етнографії» — стаття М. Драгоманова, спрямована проти брошури О. Кониського «Етнографія слов'янщини. Написав О. Стодольський» («Товариш», Львів, 1888, № 1).

«Ч у д а ц ь к і думки» (Листи на увагу мудрим людям через редакцію «Народу») — праця М. Драгомапова, у якій віп пропагує передову російську літературу. Друкувалася в журналі «Народ»,

1891, № 7-14, 17, 18, 20-24.

Шматок «Є зекіїл а» тепер п о с и л а ю...— Йдеться про уривок перекладу Біблії (з книги пророка бзекіїла). Текст перекладу не знайдено,

«Боротьба» — роман, надрукований у львівському журналі «Правда» за 1890—1891 рр. без підпису. Автор — Олександр Якович Кониський (1836—1900) — український письменник, громадський діяч і педагог ліберально-буржуазного напряму.

...Сміються з того «Чорного м о р я»...—Йдеться про повість І. Нечуя-Левицького «Над Чорним морем», де письменник відступив від принципів реалізму, виявив національну обхмеженість, що і викликало різкий осуд Лесі Українки. Пізніше М. Драгомаков у рецензії «Над Чорним морем». Повість Івана Левицького. Видана у Львові в 1891 р.» («Народ», 1891, № 22, с. 302—304), критикуючи цей твір, наводить слова з листа Лесі Українки («Бога ради, пе судіть нас по романах Нечуя...») без вказівки на автора як думку прогресивної української молоді.

Чайченко Василь — псевдонім Б. Д. Грінченка.

60. ДО П. А. КОСАЧА. 18 вересня 1891 р. Шабо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5,- с. 65—66.

Подається за автографом (ф. 2, № 112).

Датується за змістом на підставі вказівки: «8-го (післязавтра)».

...В новому дом і...— Мова йде про Лесин «білий домик», закінчений 1891 р. (див. примітку до листа 5 про с. Колодяжне), в якому Леся Українка почала жити після повернення з Шабо.

61. ДО М. І. ПАВЛИКА. 13 жовтня 1891 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 66—68.

Подається за автографом (ф. 101, N° 312).

Останнє число я отримала те, до мій переклад...—Мрва йде про.№ 10—12 журналу «Народ», у якому надруковано переклад поеми В. Гюго «Бідні люди» під назвою «Сірома».

...Т у т і окрім писання б живе діло і милі для мене люди...— У Колодяжному та в околишніх селах — Любитові, Скулині —

Леся. Українка мала багато знайомих і друзів із селян, від яких, записувала народні пісні й легенди, читала їм художню і політичну літературу, всіляко допомагала їм. Це було те «живе діло», про яке вона пише М. Павликові (див. про це спогади Варвари Дмитрук «Молодість Лесі» та нарис В. Покаль-чука «Слідами Лесі Українку» у кн,: «Спогади про Лесю Українку»).

...А би-сьте мені написали адресу п. Колес-V и...— Мова йде, очевидно, про Олександра Михайловича. Колессу.

«Академічне братство» — студентське товариство, засноване 1882 р. у Львові. Ставило собі за мету бути осередком наукового і громадського життя українських студентів.

Тепер мене люди зачинають хвалит п...— І. Франко в статті «Говоримо на вовка — скажімо і за вовка» («Зоря»,, 1891, № 18) характеризує Лесю Українку як талановитого, роботящого поета. -

...Ж ін очого журналу, що то писав п. Фˆ> ан. Ко...— У листі до Олени Пчілки від ЗО вересня 1891 р. І. Франко писав: «Пані Олеся Озаркевич (Бажанська) під впливом дискусій стрийського жіночого віча задумала розпочати з Новим рокомг видання раз у місяць невеличкої жіночої часописі. Вона, певно, швидко удасться до Вас з просьбою запомагати її видання Вашою цінною працею літературною. Я не сумніваюся, що Ви не відмовите їй своєї запомоги і заохоти» (див.: Франко /. Твори в 20-тп т., т. 20. К., Держлітвидав України, 1956, с. 431). Журнал, що мав зватися «Рівність», не виходив.

62. ДО М. І. ПАВЛИ КЛ, 2, 6 листопада 1891 р. Колодяжне

Вперше надруковано скорочено у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, ' с. 68—69.

Подається за автографом (ф. 104, № 313).

Рік встановлено ва змістом.

...В аша звістка про дядьк а...— Тобто про тяжку хворобу М. Драгомаиова.

.Я знаходжу ідею ж іночої е а а е ти дуже д о б -рою.—В колах демократичних українських літераторів виникла думка про. видання постійного друкованого органу, у якому б висвітлювався жіночий рух. В журналі «Народ» обговорювалося питання, що видавати — альманах чи газету. М. Павлик та І. Франка стояли за газету як засіб ширшого впливу па маси читачів. 8 приводу цього І. Франко у статті «Альманах чи газота?» ппсав: «Газета має те, що групує людей, громадить їх постійно допколп спільної роботи, будить і піддержує почуття товарисько..,» («Народ», 1894, № 22, с, 304). Леся Українка поділяла цю думку І. Франка і М. Пав-лика.

63. ДО М. І. ПАВЛИКА. 17 грудня 1891 р. Колодлжпо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 69—71.

Подається за автографом (ф. 101, N° 314). В автографі

відсутній середній аркуш, с. 3—4.

Датується за поштовим штемпелем на конверті.

...М аю Вам подати одну сторінку з історії переселення на Сибі р...-~ Ця кореспонденція Лесі Українки повністю надрукована під назвою «Про переселонців у Росії» в журналі «Народ», 1892, № 1, с. 15. В пій Лося Українка наводить лист невідомого кореспондента, у якому дотально описано жахливі поневіряння, на які царизм прирікав солдп-поросо-ленців.

Читала я дядькову рецензі ю.— Йдеться про рецензію М. Драгомаиова на повість І, Нечуя-Левицького «Над Чорним морем» (див. прим, до листа 60).

...Ме пінеподобається... тау країн ська допис ь...— Леся Українка має на увазі статтю М. В. Ковалевського «Русино-український націоналізм і радикали», падруковану в журналі «Народ» (1891, № 20—23) і підписану псевдонімом «Украіпоць». Полемізуючи з статтею Алексєева «Что такое украшюфпльство?» («Русское богатство», 1881, № 2), М. В. Ковалевський висловлював думки, які викликали осуд Лесі Українки. Підтримуючи журнал «Народ», схвалюючи його напрям, Леся Українка завжди висловлювалась проти друкування в ньому матеріалів, які йшли врозріз з його політичною лінією.

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 71—74.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1205, 1548).

...М оя знайома дівчин а...— Мова йде про Варвару Йосипівну Дмитрук (1872—1964), селянку з Колодяжного, яка ще дівчи-ною-підлітком здружилася з Лесею Українкою, доглядала її під час хвороби, співала їй народні пісні.

«В і т р о г .о н и » — тут: жартівлива пазва композиції коломийок, яку ввів композитор Остап Нижанківський.

Ваня — зять М. Драгоманова Іван Шишманов.

...Ш укала в болгарському «Сборнику» ліричних п і с е п ь...— Мова йде про болгарське періодичне видання «Сборник за народни умотворения, наука и книжіша, издаван от Министерството па народиото просвещеиие», що виходило в той час у Софії.

Велика хартія — Велика хартія вольиостей, яка була дана королем Англії в 1215 р.; обмежувала владу короля па користь феодалів, вважається конституційною основою прав англійців.

65. ДО М. І. ПАВЛИКА. Перша половина січня 1892 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 74.

Подається за автографом (ф. 101, № 315).

Датується за змістом.

«Р и д а н н я» — цикл віршів Лесі Українки, надрукований у

журналі «Народ», 1891, № 7. До нього увійшли поезії: «Стороненько рідна...», «Україно, плачу слізьми над тобою...», «Всі наші сльози тугою палкою...» У збірці «На крилах пісень» (1893) цикл має назву «Сльози-перли».

...В і р ш і і весняний «Народ» пішли іію світі широкім гуляти...— Журнал «Народ», як і інші революційно-демократичні українські видання, перевозилися через кордон і розповсюджувалися на Наддніпрянській Україні нелегально. Свої примірники цих видань Леся Українка передавала для читання іншим.

66. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ та І. Д. ШИІПМАНОВА.

15 березня 1892 р. Колодяжне

Друкується вперше за рукописною копією (ф. 2, N° 1548).

67. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. 15 березня 1S92 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 74—77.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1208).

Тема Ваша («Брюс») припала мені до серця...— М. Драгоманов у листі до Лесі Українки радив взяти героєм поетичного твору Роберта Брюса, одного з ватажків селянських повстань у Шотландії проти англійських феодалів-завойовників (1296—1314). Леся Українка взялася до вивчення історичних матеріалів і влітку 1893 р. закінчила поему «Роберт Брюс, король шотландський». '

...М оя одна повіст ь...— «Жаль».

...Д в і мої п о е м к и...— «Самсон» і «Місячна легенда».

...Н е в ж е б то наша поезія «о т ц в е л а, не усневши р а с ц в е с т ь»? — Перефразування слів із поезії М. Некрасова «Тройка»: «...Отцветешь, по успевшн расцвесть».

«Не налагай оков на в д о х н о в е н ь е!» — з вірша G. Надсона.

Кримський Агатангел Юхимович (1871—1942) — письменник, учений-орієнталіст, дійсний члоп Академії наук УРСР, тоді був іюетом-гіочатківцем.

Мітра —давнє іидо-іраиськ божество світла і добра, пізніше — божество сонця. Тут йдеться про альбом малюнків, що розкривали культові сценки, пов'язані з вшануванням Мітри.

68. ДО І. Я. ФРАНКА. 2 травня 1892 р. Колодяжне

Вперше надруковано в перекладі російською мовою у вид.: Украинка Л. Собр. соч. в 3-х $т_м$ т. 3, с. 155—166.

Подається за автографом (ф. 3, № 1612),

...Зладила до друку свої в і р'ш і.—Йдоться про збірку «На крилах пісень». Вийшла друком у Львові при сприянні

І. Франка 1893 року.

...Н аше видання Гейн е...— переклад «Книги пісоиь» Генріха Гейне.

«З вершин і н и з и н» — збірка поезій І. Франка, що вийшла у Львові 1887 р.

«На новий шлях» — збірка поезій Уляни Кравченко (Юлії Шнайдер), вийшла у Львові 1891 р.

Огоновський Омелян Михайлович (1833—1894) — історик української літератури буржуазно-націоналістичного напряму, один із ідеологів народовського табору, професор Львівського університету. Леся Українка негативно ставилася до Огоновсысого, в публіцистиці виступала проти його реакційних засад. Збірку «На крилах пісень» вона частинами надсилала Огоновському, оскільки він тоді писав історію української літоратури, що друкувалася в журналі «Зоря».

...В а ш о г о видання Гейн о...— Йдеться про видання перекладів І. Франка «Вибір поезій Генріха Гейне», Львів, 1892. Будь-які переклади українською мовою на території Російської імперії тоді заборонялися. Тому й це видання не можна було , переслати на Наддніпрянську Україну.

69. ДО М. І. ПАВЛИКА. 2 травня 1892 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 78—79.

Подається за автографом (ф. 101, № 316).

...К оли б вже та газета скоріше виходил а...— Мова йде про видання жіночої газети, яку за підтримкою І. Франка та М. Павлика мали видавати О. Ф. Франко та Олеся Озаркевич (див. прим, до листа 59),

...Віче, що то в Стрию було...—У листі до Лесі Українки М. Павлик згадував про загальне жіноче віче у Львові 10 квітня

1892 р., яке носило інтернаціональний характер; у ньому взяли участь польки, українки, єврейки (див.: Перше загальне жіноче віче у Львові.— «Народ», 1892, № 9).

70. ДО І. Я. ФРАНКА. 26 травня 1892 р. Колодяжне

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Украинка Л. Сѳбр. соч. в'3-х т., т. 3, с. 166—167.

Подається за автографом (ф. 3, № 1612).

...С пасибі за Вашу по мі ч...— І. Франко відредагував та здійснив коректуру збірки Лесі Українки «На крилах пісень».

Скаля му зичн а...— До циклу поезій «Сім струн» Леся Українка мала намір подати ноти (гаму).

«A quoi penses tu?» —«А Г а v е п і г» («Про що ти думаєш?» — «Про прийдешпість»).—Ці слова з роману Віктора Гюго «93-й рік» Леся Українка взяла епіграфом до своєї поезії «Коли втомлюся я життям щоденним...».

71. ДО М. П. та Л. М. ДРАГОМАНОВИХ,

ЗО серпня 1892 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т.' 5, с. 80—82.

Подається за-рукописною копією (ф. 2, № 1207). Автограф не відомий.

К а у ч Еміль (1841—1910) — теолог, автор історико-критичних праць із стародавньої релігії. Можливо, Леся Українка має на увазі його книжку «Святе письмо давнього завіту».

В а м б е р і Арміиій (1832—1913) — мандрівник, професор Будапештського університету.

Пржевальський Микола Михайлович (1839—1888) — видатний російський мандрівник і географ, дослідник Центральної Азії.

Феністерре — мис на північно-західному узбережжі Іспанії.

...Щ о значить слово «A t h п а с Ь» у С о г п і 1Г а? — В листі від ЗО вересня ст. ст. 1892 р. М. Драгоманов віДОовів Лесі Українці: «Що таке «Athnach», я, не маючи СогпіЯVа, не можу тобі сказати. Скоріше всього це просто бібліографічне скорочення» («Червоний шлях», 1923, № 4-5, с. 189-^-190).

72. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. 27 жовтня 1892 р. Колодяоісне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-тп т., т. 5, с. 83—84.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1208).

Вашу «Віру» ми о т р її м а л и...— статтю М. Драгоманова «Віра в громадські справи», надруковану в журналі «Хлібороб»,

1892, № 15, 16.

«Ш вейцарська спілка» — брошура М. Драгоманова «Шістсот років ^Швейцарської спілки. 1291—1891, Львів, 1892.

Б а р в і н с ь кіий Олександр Григорович (1847—1927) — ідеолог буржуазного націоналізму :та клерикалізму в Галичині, один з натхненників «нової ери». О. Барвіпський разом з іншими кдерика-лами постійно цькував М. Драгоманова. Леся Українка говорить у листі про його «Ілюстровану історію Русі від найдавніших до нинішніх часів після руських і чужих істориків...» (Львів, 1890).

«Хлібороб» — літературно-політичний журнал революційно-демократичного напряму, виходив у Львові та Коломиї за редакцією М. Павлика з 1891 до 1895 р.

...Посилаю Вам переклад, що Ви хотіли...— М. Дра-гдманов у цей час працював над критичним оглядом релігійних течій і доручав Лесі Українці добирати й перекладати для нього деякі матеріали.

І с а і я — біблійний пророк, якому приписується авторство однієї з книг. Біблії. За легендою, Ісаія сміливо виступав супроти царів, за що був підданий мученицькій смерті.

73. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. 22 грудня 1892 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 84—86.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1209). Автограф не відомий.

«Шотландська л е г о п д а» — пізніша назва — «Роборт Брюс, король шотландський».

...В моїй л е г е н д і...—Тобто в поемі «Роберт Брюс, король шотландський».

Тітка Саша з д в омі а х л о п ц я м и...— Тобто Олександра Антонівна Косач-Шпмановська з синами Антоном і Павлом.

...Д ва чужі хлопчик и...— Петро й Микола, діти Карташевських, відомої на Волині родини, з якою дружили Косачі. У цей час Марія Миколаївна Карташевська з двома синами гостювала у Косачів у Колодяжному.

Анна Іванівна — Судовщикова, мати Олександри Судовщнкової.

Кулаковський Юліан Андрійович (1855—1919) — професор Київського університету, автор праць з римської історії і літератури.

1893

74. ДО ЛІ. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 22 січня 1893 р. Колодяжне

Вперте надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 154—156.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1548). Автограф не відомий.

Д у м а до з. неділі почати учитись малюваи-н я...<— Леся. Українка брала уроки малювання, у художника Зозулі, який приїздив з Ковеля.

«L e c t u r e s h i s t o r i q u e s» — мабуть, кпижка французького політичного діяча і історика Франсуа-П'єра-Гійома Гізо (1787—* 1874) «Lea e;tudes historiques» («Історичні етюди»),

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 87—88.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1210). Автограф Fie відомий.

...М о же, він після сього більше злості набере-т ь с я.— М. Драгомаиов у листі до Лесі Українки радив перекладачам поезії Гейне —Лесі Українці та М. Славинському — більше уваги звернути на відтворення гейпівського сарказму.

За Терновського я ще й раніше просила М и ш у...—Очевидно, йдеться про якусь працю з історії української церкви російського історика, професора Київської духовної академії, співробітника журналу «Киевская старипа», автора праць із історії грецької та української церкви Пилипа Терновського (1838—1884) чи його брата, професора Казанської духовної академії, співробітника Київської комісії для розбору стародавніх актів, дослідника історії

української церкви Сергія Терновського (1848—
1916).

...Дуже його багато скрізь видно поміж народовця м и...—Леся Українка не зрозуміла тактики І. Франка. В боротьбі з народовцями та їхніми реакційними ідеями він використовував як трибуну їхні друковані органи — газету «Діло» та ін.

...М учу тітчиних «хлопців» над німеччиио ю...—> Леся Українка давала уроки синам тітки Олександри (тьоті Са-ші) — Антону (Тосі) і Павлові (Паші) Шимановським.

76. ДО М. П. ДРАГОМАИОВА. Травень 1893 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 89—91.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1216).

Датується за змістом.

...К інця листів Вартового не дочитал а.— Йдеться про виступи українського письменника Бориса Дмитровича Гріп-ченка (псевдонім — II. Вартовий, 1863—1910) у газеті «Буковина»
1892—1893 рр. («Листи з України Наддніпрянської»),

«ГІ о с р е д н и к» — російське прогресивне видавництво, засноване 1885 р. в Петербурзі, що видавало книжки для народу.

Дуже мені прикро, що дехто з наших позасилав свої переклади до «Правд и»...— Леся Українка непримиренно ставилася до клерикально-націоналістичної львівської «Правди» і була проти того, щоб члени «Плеяди» друкувалися в ній.

Тут вона мав па увазі В. Самійлепка та І. Стешенка.

Стешенко Іван Матвійович (1873—1918) — український письменник і літературознавець ліберально-буржуазного напряму. Після Жовтневої революції ошшився в таборі націоналістичної контрреволюції.

Не сподівалась я від Франка таких речей хвалебних...— Йдеться про статтю І. Франка «Наше літературне життя в 1892 р. (Листи до редактора «Зорі»)», надруковану в журналі «Зоря», 1893, № 1, у якій є позитивний відзив про Б. Грінчепка і його творчість. Перед цим І. Франко у статті «Говоримо на вовка — скажімо й за вовка» («Зоря», 1891, № 18) різко

критикував Б. Гріяченка за думки про українську мову і літературу, висловлені ним у статті «Галицькі вірші» («Правда», 1891, № 8, 9).

«На розпутті» — повість Б. Грінчеика.

«Поміж ворогами» — повість І. Нечуя-Левицького.

...Н і мені, и і Вам не шлють моєї книжк и...— Йдеться про збірку поезій «На крилах пісень», яка вийшла друком у Львові в березні 1893 року.

«Schone VViegemoiner Leiden!» («Прекрасна колиска моїх страждань!») — початок п'ятої поезії Г. Гейпе з циклу «Lie-den».

П о л о ї н е — старовинне місто п топорішпій Хмельницькій області. У Полопному не раз бувала Лося Українка в свого дядька Григорія Антоновича Косача.

Безбородьків хутір — так називався хутір поблизу Яготипа.

Львівська А'к адемія наук — У 1893 р. внаслідок реорганізації Товариства імені Шевченка (засноване 1873 р.) виникло Наукове товариство імені Шевченка у Львові — наукове товариство буржуазно-ліберального напряму. Леся Українка говорить в листі, хцоV громадські діячі і наукові сили Києва дивляться па Наукове товариство імені Шевченка як на Академію наук.

77. ДО О. С. МАКОВЕЯ. 9 червня' 1893 р. Колодлщпе

Вперше надруковано у вид.: Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковеєм. Львів, 1938, с. 20—22.

Подається за автографом (ф. 2, № 953).

М а к о в е й Осип Степанович (1867—1925) — український письменник, критик, журналіст, культурно-громадський діяч демократичного напряму. Брав участь у редагуванні журналу «Зоря» (1894—1895), редагував газету «Буковина» (1895—1897, 1901) і (разом із І. Франком та В. Гнатюком) журнал «Літературно-науковий вісник». Автор наукових розвідок про П. Куліша, 10. Федько-вича, І. Франка, О. Кобиляиську та іп.

Листування Лесі Українки з О. Маковоєм обмежується 1893 — початком 1894 року. За цей час Лося Українка написала шість листів. Відомі ще дві записки до цього самого адресата 1901 та 1903 років, подані в наступних томах.

Ініціатором листування був О. Маковей, який надіслав поетесі дві рецензії на збірку «На крилах пісень» — власну, надруковану без підпису в українському додатку до офіційної «Cazety Lwow-skiej» — «Народній часописі», № 60 від 16(28) березня 1893 р., та рецензію І. Верхратського, надруковану за підписом «Подоляк» у львівській газеті народовців «Діло», 1893, 22—23 квітня (4—5 травня), № 88-89.

У травні 1894 р. Леся Українка їде на цілий рік у Софію до родини Драї омапових. О. Маковей із 1 квітня 1895 року редагує в Чернівцях газету «Буковина», починає видавати ілюстрований популярний додаток до неї «Неділя». На програмові статті в «Буковині» Леся Українка відповіла гостро публіцистичною статтею «Безпардонний патріотизм» («Народ», 1895, 1 травня, N° 9, с. 131—132) та віршовапим памфлетом «Пророчий сон патріота» з «посвятою шановному редакторові «Буковини».

Листування між Лесею Українкою і О. Маковеем припинилося з принципових причин.

С і м о в и ч Василь Іванович (1880—1943) — філолог, мовознавець ліберально-буржуазного напряму, у 1939—1941 рр.

професор Львівського університету ім. І. Я. Франка. Автор спогадів «Леся Українка на Буковині» (Див.: Спогади про Лесю Українку. К., «Дніпро», 1971, с. 187—210).

Вашої рецензії в «Зорі» я ще не ч и т а л а...— Рецензія О. Маковея на збірку «На крилах пісень» за підписом «О. М-ей» була надрукована в 12-му номері журналу «Зоря» за 1893 рік від 15(27) червня, с. 238—240.

...Я не згідна з тим, щоб для зрозуміння чиїх-небудь віршів треба знати життєпис автора.— У цьому і в наступних листах Леся Українка заперечує значення автобіографічних моментів для з'ясування характеру творчості, на чому була, власне, побудована рецензія О. Маковея, який писав: «Кажуть, що брак здоров'я у авторки...; хормй організм має, видно, великий а невідрадний вплив на душу поетки...; чоловік... рад би найти... розраду між людьми..., а тут не може— здоров'я нема...; хто не знає життя авторки, тому, може, й не буде добре зрозуміла та сумка нута у її поезіях і той може навіть підозрівати її правдивість...; вітаємо нову робітницю на ниві народній і з серця бажаємо їй, щоб не мала причини нарікати так тяжко на свою долю у віршах».

І Ви, і д. Верхратський признаєте у мене порядну форму вірші в...— О. Маковей у рецензії в «Народній часописі» писав: «Ліричні пісні Л. Українки визначаються прекрасною формою». І. Верхратський (Подоляк) так само відзначав художній рівень поезії Лесі Українки.

Верхратський Іван Григорович (1846—1919) — український педагог, вчений-природознавець, філолог.

78. ДО ДРАГОМАНОВИХ. Весна 1893 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 156—157.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1548).

'79. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 17 червня 1893 р. Київ

Вперше падруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 22—23.

Подається за авюграфом (ф. 2, № 143).

Рік встановлено за змістом.

Т о с я — Антін Шимаиовський, син Олександри Антонівни Косач.

...З встановилися у Голот и...— тобто у будинку Сікор-ських на Тарасівській, 18 (див. примітку до листа 95).

Дядько — Григорій Антонович Косач, жпв у Полонному.

Паша — Павло Шимановський, син Олександри Антонівни Косач.

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 126—127.

Подається за автографом (ф. 2, № 144).

Рік встановлено за змістом.

М а н я — Марія Михайлівна Старицька (1865—1930) — українська драматична актриса, режисер і педагог. Дочка М. П. Стари-цького.

Він зложив музику на три пісн і...— Лесі Українці належать переклади двох поезій із Г. Гейне: «Коли настав чудовий май...», «Чого так поблідли ті рожі ясні...»

81. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. 5 липня 1893 р. Гадяч

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 93—95.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1211). Автограф не відомий.

«Дрібна жіноча бібліотека» — видання книжок нід загальною назвою «Жіноча бібліотека», організоване Н. Кобрин-ською. Вийшло кілька книжок цієї серії.

...В аші відповід і.— Полемічні виступи М. Драгоманова «Листи на Наддніпрянську Україну» («Народ», 1893, № 15—22). Є відповіддю на виступи Б. Грінченка (П. Вартового) у газоті «Буковина» (1892—1893) *— «Листи.з України Наддніпрянської». М. Дра-гоманов виступав з прогресивних позицій.

«Profession de foi молодих у кр аїнців» — під таким заголовком у львівській «Правді» (1893, № 4) була надрукована програма так званого «Братства тарасівців», прихильників аполітичного культурництва, які закликали до просвітянської роботи «в межах, дозволених урядом». Цю програму різко критикував М. Драгоманов у статті «Слівце з поводу «Profession de foi молодих українців» («Народ», 1893, № 23 і 24).

...Ко л и доля їх закине її а півні ч.— Леся Українка говорить про заслання революційної української інтолігонції у Сибір. Тяжкі умови, в яких царизм тримав засланців, по могли зламати справжніх борців, вони виростали ідейно, як П. Грабов-ський, про творчість і долю якого поетеса знала і якого глибоко шанувала.

«Б е з в и г л я д н і с т ь соціальної демократії» — брошура А. Шеффле, переклад якої було надруковано у львівській «Правді» (1892, I—II, IV, X, XII). У цій брошурі Шеффле з позицій німецьких опортуністів «критикував» марксистське вчення.

Шеффле Альберт Еберхард Фрідріх (1831—1903) — німецький і австрійський економіст, соціолог і державний діяч. У своїй економічній теорії Шеффле підкреслював етико-вольову природу економічного життя і шукав для неї раціональну етико-аптрополо-гічну основу. Шеффле називав соціалізмом будь-яке втручання держави в економіку, закликав до співробітництва між пролетаріатом та буржуазією. Соціалізм Шеффле був, за висловом Ф. Енгельса, «всього тільки феодальна реакція» на розвиток капіталізму (Маркс К. і Енгельс Ф. Тв., вид. 2-е, т. 35, с. 140).

«Erfurter Programm»— Ерфуртська програма німецької соціал-демократичної партії, прийпята на з'їзді в місті Ерфурті (розташоване на річці Гері на південному заході НДР) в жовтні

1891 р., діяла до 1921 р. Була кроком уперед порівняно з Готською програмою 1875 р., що містила ряд опортуністичних помилок (перехід до соціалізму через виборні робітничі товариства за допомогою держави, нечітке формулювання про диктатуру пролетаріату, заперечення революційних можливостей тощо). К. Маркс у праці «Кришка Готської програми» (свого часу була прихована опортуністами від партійних мас і опублікована щойно 1891 р. перед з'їздом в Ерфурті) піддав її нищівній критиці. Ерфуртська програма визнавала неминучість заміни капіталізму соціалізмом, підкреслювала необхідність політичної боротьби і провідну роль партії, вимагала демократичних свобод тощо. Але одночасно Ерфуртська програма містила деякі поступки опортунізмові (не було пункту про диктатуру пролетаріату, ігнорувалося аграрне питання тощо),, за що її різко критикував Ф. Енгельс.

82. ДО М. П. ДРАГОМАИОВА. 29 серпня 1893 р. Одеса

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 98—97.

Подається за рукописною копією (ф. 2, «N*2 1212). Автограф не відомий.

Гомрулер— борець за самоврядування Ірландії в межах Британської імперії (англ. home rule — самоврядування, автономія). Програма боротьби за створення автономної Ірландської держави була висунута у 70-х роках XIX ст. ліберально-буржуазною течією ірландського національного руху і підтримана широкими масами ірландського народу. З 1875 до 1890 р. цю боротьбу очолю? вав Чарлз Парнелл (1846—1891).

...Б а чити одного свого і Вашого старого д р у -г а...— Йдеться про М. В. Ковалевського.

...У свого «молодого старого» друга...— в гостині у Маргарити Комарової (див. примітку до листа 22).

«Народна воля» — товариство, що об'єднувало прихильників радикалів. Засноване в Коломиї 1893 р.

«Варшавский дневник»-урядова газета, виходила у Варшаві двома мовами — російською і польською.

Мальованці — сектанти, послідовники Кіндрата Мальованого, релігійний фанатизм яких відзначався жорстокістю, бузувірством.

83. ДО М. І. ПАВЛИКА. 29 серпня 1893 р. Одеса

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 98—99.

Подається за автографом (ф. 101, № 317).

«П о с т у п» — радикальне товариство, засноване 1894 р. у Львові при журналі «Народ» для видашія популярної літератури

для народу. Головою товариства був М. Павлик.

...С таття в енциклопедичному словар і...— Мова йде про-статтю К. Арабажина «Галицко-русское литературно-обще-ственное движение», надруковану в сьомому томі «Энциклопедиче-ского словаря» Брокгауза і Єфропа.

Вперше надруковано у вид.: Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковеем, с. 22—25.

Подається за автографом (ф. 2, № 955).

Датується на підставі напису, зробленого О. Маковеем на листі: «Одержав 19/9 1893». Аналіз штемпелів на конвертах показує, щр листи до Лыюва доходили за три — чотири дні.

'Беднарськи й Кароль — довголітній управитель друкарні Наукового товариства імені Шевченка, де побачили світ перші збірки поезій Лесі Українки: переклади «Кпиш пісень Г. Гейне» (1892) та «На крилах пісень» (1893).

...П ослав свого листа чогось у Л у б н и...— В автографі листа первісно стояло «Ромни», авторка тут виправила на Лубни, але в наступних рядках залишила: «Знов пошле відповідь у Ромни» (див. текст листа).

«Просвіта» — культурно-освітня громадська організація на Західній Україні (1868—1939). Заснована народовцями з метою поширення освіти серед народу. На початку 90-х років «Просвіти» на Галичині мали ліберально-буржуазннн культурницький напрям.

...С в о є ї і ч у ж о ї п р а ц і.— Тобто праці М. Славииського, спільно з яким Леся Українка підготувала збірку перекладів поезій Г. Гейне «Книга пісень».

85. ДО ДРАГОМАНОВИХ.

Кінець верес7ія— початок жовтня 1893 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип, 2, с. 157.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1548, с. 10). Автограф не відомий.

Датується за змістом листа.

Цариброд — місто на північний захід від Софії. До 1919 р. Цариброд належав до Болгарії, потім перейшов до Югославії.

86. ДО О. G. МАКОВЕЯ. 7 жовтил 1893 р. Колодяоісне

Вперше надруковано у вид.: Сімович В. Листування Лосі Українки з Й. Маковеем, с. 25—27.

Подається за автографом (ф. 2, ,Y° 954).

Чи то його треба відсилати до Станіславова? — Тобто до редактора львівської «Зорі» Володимира Левицького (псевдонім — «Василь Лукич»), який у цей час працював у Станіславі нотарем, у Львові була лише технічна редакція, очолював її Василь Тисовсыш, який не вирішував питань, пов'язаних із прийняттям рукопису до друку.

...Д о нас не доходить ніяка українська книжка, видана в Галичин і...— В Емському указі 1876 р. на першому місці стояло: «Не допускать ввоза в пределы импории, без особого на то разрешения Главного управлення по делам печати, ка-ких бы то ни было книг и брошюр, издаваемых за границею на малорусском наречин». Леся Українка вказує на тільне виконання охоронцями режиму цієї заборони. Вона що довго після виходу друком збірки «На крилах пісень» не могла одержати цілий примірник. Друзі і знайомі надсилали їй в листах зі Львова окремі аркуші. Пізніше збірка поетеси була офіційно заборонена (див.: Леся Українка. Документи і матеріали. К, 1971, с. 97).

...К азала про се декому з радикалі в...— У 1891 році Леся Українка була у Львові проїздом до Відня.

Що то за популярна часопись, в якій Ви сотруд-н и к о м? — О. Маковей співробітничав у цей час в «Народній часописі» — додатку до офіційного видання «Gazeta Lwowska».

З огляду на реакційний напрям видання Леся Українка відмовилася від співробітництва в ньому, до якого неодноразово запрошував її О. Маковей.

87. ДО $Є_4$ І. ДРАГОМАНОВОЇ. 9—15 дковтпя 1893 р. Колодяжне

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 40).

До дяді Миші...— Тобто до М. Драгоманова в Софію.

Антоніна Семенів на — А. С. Макарова (1868—?)—га-дяцька учителька, з якою приятелювала Леся Українка. Збереглося п'ять листів поетеси до А. С. Макарової за 1894—1895 рр. А. С. Макарова залишила спогади про Лесю Українку, які під назвою «Із спогадів» надруковано у збірнику «Спогади про Лесю Українку», вид. 2-е, с. 156—159.

88. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. 15 жовтня 1893 р. Колодяжпе

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5. с. 102—104.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1213).

Листування моє з освіченими людьми за кордо н о м...— З конспіративних міркувань Леся Українка імен не називає, очевидно, йдеться про І. Франка та М. Павлика.

...Я таки буду на той рік за море м.— Леся Українка висловлює твердий намір 1894 року поїхати в Болгарію до свого дядька М. П. Драгоманова. Ця поїздка відбулася. Леся Українка більше року жила в Софії у Драгоманових. Прямо про це вона не говорить із конспіративних міркувань.

89. ДО І. Я. ФРАНКА. 23 жовтня 1893 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації. Статті. Дослідження, вип. 1, К., 1954, с. 40ˆ41.

Подається за автографом (ф. 3, № 1612).

...В и д а в а т и новий журна л...— Йдеться про журнал «Шитє і слово» (1894—1897), що виходив за редакцією І. Я. Франка у Львові. Видавцем була О. Ф. Франко.

...П ри моїх купальських пісня х...— Записи купальських обрядових пісень, зроблених Лесею Українкою в селах Ковельського повіту; були надруковані в журналі «Жите і слово», 1894, № 1, під назвою «Купала на Волині».

...М аю записані мотив п...— Публікація купальських пісень була здійснена без нот. Леся Українка надіслала нотні записи до журналу «Жите і слово», але редакція, хоч і. обіцяла двічі в примітці видати мелодії окремим аркушем, такої публікації не зробила. Кілька нотних записів цих мелодій* збереглося в архіві І, Франка (ф. 3, N° 1977).

Описання хати волинської...— Рукопис Лесі Українки не зберігся.

...З айнята тепер одним більшим оповідання м...— .Леся Українка працювала над оповіданням «Одинак» (див. лист Лесі Українки до матері від 28 січня 1894 р.). Оповідання «Одинак» готувалося для збірника «Плеядп», який через цензурні заборони світу не побачив. Оповідання надруковане не було.

...П ереспіви гімнів з Рігвед и...— Ці переспіви у журналі «Житє і слово» надруковані не були. їх опубліковано значно пізніше в кн.: Стародавня історія східних народів. Катеринослав, 1918, с. 17—25.

90. ДО ДРАГОМАНОВИХ. ЗО жовтил 1803 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти $т_м$ т. 5, с. 105—100.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1214). Автограф не відомий.

Стрілецький переулок, № 9.— Тепер Стрілецька вулиця, № 15.

Клісурський Герасим Петрович (1872—1941) — лікар, походженням з Габрова, медичну освіту здобував у Києві та

Парижі. Під час навчанпя в Києві познайомився з Косачами.

...Його лист в Одесі н р о гг а в...— Лося Українка в такий спосіб інформує про поліційний нагляд за її кореспонденцією.

...Новий журнал...— «Житє і слово».

...Свої легенди болгарські...— Лідія Михайлівна Драгоманова-Шишманова збирала болгарський фольклор, іпторес до якого виявляла також Леся Українка.

91. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 5 листопада 1893 р. Київ

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 151).

Ймовірно, що лист писано 24 жовтня 1893 р. (ст. ст.). Щоправда, 24 жовтня (ст. ст.) 1893 р. була неділя, а ие субота. Леся Українка приїхала до Києва 16(28) жовтня. Зміст листа иов'язапий 8 першими днями перебування її в Києві.

Б о р е ц ь к і — власники квартири в Києві, в якій взимку

1893—1894 рр. жила Леся Українка.

[4] На «Л і т [е р а т у р у]»...— тобто на зібрання членів «Плеяди».

Кононенко Мусій Стеїіаноппч (літературний псевдонім М. Школиченко, 1864—1922) - український письменник. У творчості періоду Великої Жовтневої соціалістичної революції виявив буржуазно-націоналістичні тенденції.

С п і л л і о т т і Микола Мкхайлозич — домашній учитель Леси-ної сестри Ольги, грек за походженням, вчився у Київському університеті.

Науме нко Володимир Павлович (1852—1919) — український публіцист і літературознавець буржуазно-націоналістичного напряму.

Варвара — куховарка власниці помешкання, яко наймала Леся Українка з сестрою Ольгою взимку 1893—1894 року.

Барська — Григорович-Барська Надія Василівна, учителька, власниця будинку на Стрілецькій вулиці, в якому жила Леся Українка.

Бялковська — студентка консерваторії, давала уроки музики сестрі Лесі Українки Ользі.

Ольга Антонівна —О. А. Липська (1863—1900), друга дружина М. В. Лисенка, з якою Леся Українка приятелювала. За свідченням Галини Лисеико, вірш Лесі Українки «Забута тінь» навіяний розмовою поетеси з її матір'ю Ольгою Антонівною (див.: Лисенко Г. З давнини.— У кн.: Спогади про Лесю Українку, вид. 2-е, с. 288-292).

92. ДО О. С. МАКОВЕЯ. 12 листопада 1893 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Сімович В. Листування Лесі Українки з Й. Маковеєм, с. 27—29.

Подається за автографом (ф. 2, № 956).

...Н ад Вашою заміткою в «Зор і»...— Йдеться про статтю О. Маковея «Нема грошей» («Зоря», 1892, 12 грудня, № 23, с. 457—460). В ній автор кидає гнівні звинувачення галицькій суспільності, яка ие підтримувала матеріально українських видань. Як результат — періодичні українські видання ледве животіли.

Щодо з'їзду літ[ераторів]...— У статті «Нема грошей»

О. Маковей пропонував такий з'їзд провести на початку літа 1894 р. «А може, подобаєсь така гадка: в р. 1894 буде у Львові вистава крайова, як можна сподіватись, дуже величава. Чи не з'їхатись би тоді нашим письменникам, українським і галицьким, у Львові та обговррити справу видавництва і всього, що з тим в'яже ся?>> («Зоря», 1892, № 23, с. 460). На цю думку пристали українські письменники з Галичини та Наддніпрянщини (див.: Листування Ів. Франка і М. Драгоманова. К., 1930, с. 46), справою організації з'їзду займалося Наукове товариство імені Шевченка, яке вирішило приурочити відкриття його до початку роботи загальних зборів товариства — 29 червня 1894 року. Дехто з наддніпрянських письменників мав запрошення прибути на з'їзд і надіслати до 18 травня 1894 р. тексти рефератів на теми, що мали стати предметом обговорення: стан літератури, літературна критика, видавництва, періодичні видання, театр, псевдоніми, справа літературної мови і т. д.

Підготовка велася мляво, ще в квітні 1894 р. львівські письменники не мали запрошень на з'їзд, його відклали на осінь (див.: «Зоря» 1894, 27 червня, с. 288). У «Зорі» від 27 жовтня 1894 р. читаємо гірку замітку О. Маковея, що «з картоплею в яму треба було на сей рік закопати проект про з'їзд літератів...». Поза родину Косачів і Старицьких (М. Старицький на цей час збирався із своєю трупою до Львова) зацікавлення з'їздом на Наддніпрянщині не поширилося. Є підстави гадати, що від'їзц Лесі Українки в Софію до родини Драгоманових па початку червня 1894 р. планувався з наміром побувати у Львові па з'їзді, а потім їхати далі.

...В ернутись не до своєї хат и...— Тобто потрапити до в'язниці. Леся Українка говорить про цілком реальну загрозу. Як свідчать архівні документи, царські жандарми «заглядали» в листування поетеси. Саме з цього листа було зроблено виписку для департаменту поліції, на якій вищим жандармським чином накладено резолюцію: «Собрать сведеиия о Косаче, имеютея ли данные

о Маковее, Сообщить генералу Новицкому для сведения, 10.XI»

(детальніше див. у вид.: Леся Українка. Документи і

матеріали. 1871—1970, с. 99-103).

...«А би-сьмо вже раз всі однаково писал и»...— У згаданій вище статті в «Зорі» (с. 460) О. Маковей писав: «Тоді можна би також умовитись, як нам писати, щоб уже всі ми однаково писали».

...В остатні часи частіше перелітають такі камінці, ніж слова іцирої поради.— Леся Українка говорить тут про мовну дискусію 1891—1892 рр., викликану статтею Б. Грінченка «Галицькі вірші» («Правда», 1891, т. 3—4, вип. 8—10, с. 103—111, 150—158, 200—206). Дискусія набрала досить гострого характеру. У пій взяли участь: І. Франко (Авторові статті «Галицькі вірші».— «Зоря», 1891, с. 356—358); І. Кокорудз (Причинки до спору язикового. —«Зоря», 1891, с. 471—472); І. Всрхрат-ський (Лосун) (В справі язиковій, і декотрі замітки про книжки для українського люду.— «Зоря», 1892, с. 137, 157, 173, 433, 454, 472). Із Східної України полеміку вели: А. Кримський (Хванько) (Наша язикова скрута та спосіб зарадити лихові.— «Зоря», 1891, с. 472— 476); Б. Гріиченко (В. Чайчегіко) (Додаток до замітки «Галицькі вірші».— «Зоря», 1891, с. 476—477; Кілька слів про нашу літературну мову. —«Зоря», 1892, с. 297, 310). Лося Українка, як свідчить лист, обстоювала єдність української літературної мови.

Про фольклористичне в и д а и іпі п. Ф р а н к а...— Тобто про журнал «Житє і слово» (1894—1897), що виходив у Львові за редакцією І. Франка.

Чи вийшов уже збірник пані Кобринської? — Леся Українка запитує про видання «Наша доля, збірник праць ріжних авторів» (Стрий, 1893), що вийшов як перша книжка задуманої Н. Кобринською «Жіночої бібліотеки». Друга книжка альманаху вийшла у Львові 1895 р.

93. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. 19 листопада 1893 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 108.

Подається за автографом (ф. 2, № 41).

94. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. 24 листопада 1893 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 109—110.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1215).

«Р о б е р т а Б р то с а» можна послати до «Х л і б о р о -б а»... — Поема Лесі Українки була одночасно надрукована в журналах «Хлібороб» і «Дзвінок».

...Д ля «Дзвінка» я ще кінчаю іншу поем у...— Йдеться про поему «Давня казка».

...Не мостити помосту в пеклі.— Тут Леся Українка надає іронічного звучання перефразованому крилатому вислову «Пекло вимощене добрими намірами».

...М ого листа з чортам и...— Леся Українка, виконуючи

прохання М. Драгоманова прислати йому записи повір'їв про чортів, надіслала три записи, зроблені в Колодяжпому та Ми роп Іллі:

1. «Кажуть, що комарі — чортівські слугп і ту кров, що випивають, несуть чортові». 2. «Земля, що в чоловіка під нігтями, то чортова земля». 3. «Розплата з чортом душами родичів» (детальніше див.: ф. 107, № 1).

Вперше надруковано скорочено в російському перекладі у вид.: Украинка Л. Собр. соч., т. 3, с. 167—170.

Мовою оригіналу повністю вперше надруковану у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 110—113.

Подається за автографом (ф. 2, № 79).

...Переписала твою «Хмару»...— Йдеться про оповідання М. Косача, надруковане, в журналі «Житє і слово», 1894, т. 1.

...У нас була двічі література, велика й мале н ь к а.— Йдеться про збори письменників старшого покоління і молодіжного літературного гуртка «Плеяда».

Я скінчила «Давню к а з к у»...— В автографі «Давньої казки» дата: Київ, 12/XI 1893.

Липський Костянтин Антонович — брат дружини М. В. Лисеика Ольги Антонівни.

«L i 11 e r a e V i r o r u m o b s c u r o r u т» — власне «Epistolae obscurorum virorum» («Листи темних людей»), видатний твір німецької гуманістичної літератури початку XVI ст., памфлет, скерований проти католицизму і папства. Вийшов анонімно, авторами були Ульріх фон Гуттен, К. Рубіан та інші гуманісти.

Справа Циклопа з Орфее м...— Циклопом у «Плеяді» звали О. Я. Кониського; Орфей — М. В. Лисенко.

Тучапський Павло Лукич (1869—1922) — активний учасник марксистських гуртків у Києві, пізніше член соціал-демократичиої робітничої партії. 1898 року був обраний делегатом від київського «Союзу боротьби за визволення робітничого класу» на Пертий з'їзд РСДРП, неодноразово підлягав аресшу. Через нього Леся Українка в ці часи тримала зв'язки з соціал-демократичними організаціями. Після 1905 р. П. Тучапський відійшов від революційного руху.

Дух різдва — персонаж із оповідання Ч. Діккенса «Різдвяна пісня в прозі».

Голоту не всю бачила...— Йдеться про відвідини сім'ї

В. Ф. Сікорської. Голота — Сікорські: Андрій Григорович (1869—>

1922), ровесник і товариш М. Косача по. Київському університету, пізніше лікар-психіатр; Григорій Григорович (1871—1939), тоді студент Київського університету, пізніше лікар-

терапевт; Василь Григорович (? — 1928), тоді студент Київського університету/пізніше агроном-селекціонер; Олександр Григорович (помер у віці 20 років), тоді гімназист, приятель А. В. Луначарського, в якого Василь Сі-корський був репетитором (є підстави стверджувати, що Леся Українка в будинку Сікорських зустрічалася і познайомилася з А. В. Луначареьким). У родиці Н. І. Вишинської-Гроздової збереглося фото, на якому А. В. Луначарський сфотографований разом із «Голотою» — Андрієм, Григорієм і Олексієм Сікорськими. Фот;о не публікувалося. (Коментар подала С. С. Харламова).

...К а тон гриз римляна м...— Катон Старший, державшій діяч стародавнього Риму, повсякчас закликаючи зруйнувати Карфаген (місто-держава на півночі Африки, протистояв Риму), кожну свою промову в сенаті закінчував словами: «А втім, я думаю, Карфаген повинен бути зруйнований!»

.«Тарас Бульба» все оркеструвться...,--Робота над створенням клавіра опери «Тарас Бульба» тривала близько десяти років.

Г а л я — Г. М. Догей-Ковалевська, близька товаришка Лесі Українки, жила в Дерпті, де її чоловік Євген Деген закінчував університет.

96. ДО О, С. МАКОВЕЯ. 24 грудня 1893 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 113—114.

Їподається за автографом (ф. 2, № 957).

Свій переклад «Атта Т р о л я»...— Переклад поеми Г. Гейне «Атта Тролі.» вперше було надруковано у «Літературно-науковому віснику» лито в 1900 р., № 1 і 2.

...В і с т і про редакції «Зорі» і «Д з в і п к а».— Йдеться про наміри редакцій журналів «Зоря» і «Дзвінок» ширше залучати до співробітництва письменників із Східної України. Після того, як у 1890 р. редакцію «Зорі» очолив В. Лукич (В. Л. Левицький), коло авторів журналу значно розширилося за рахунок прогресивних українських та російських письменників. 1893 р. виникла думка, починаючи з 1894 р., більшість матеріалів для «Дзвінка» готувати в Києві. Українські письменники, зокрема й Леся Українка, мали взяги активну участь у редагуванні «Дзвінка» і відредаговані та упорядковані матеріали відсилати до Львова в готовому вигляді.

97. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 24 грудня 1893 р. Київ

Вперше, надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вид. 3, с. 24—25.

Подається за автографом (ф. 2, № 147).

«И с к у с с т в о и ж її з н ь» — київська газета того часу «Жизнь и искусство».

Сумна пригод а... з Славинськи м.— На студентському вечорі М. Славинський, будучи розпорядником, звелів вивести двох

студентів, представників «золотої молоді», які бешкетували. Через кілька днів при виході з університету вони напали на Славинського і побили його.

Романова Одарка Іванівна — українська письменниця.

...Ч оповік ї ї в ж е тут...— Євген Дегегт, російський критик, автор статей про західноєвропейських письменників у «Літературно-науковому віснику». Загинув під час російсько-японської війни 1904-1905 рр.

98. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 25 грудня 1893 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 114—115.

Подається за автографом (ф. 2, № 148)«

99. ДО М. М. КОЦЮБИНСЬКОГО. 25 грудня 1893 р. Київ

Вперше надруковано в журналі «Україна», 1924, кн. *1-2, с. 168-169. .

Подається за автографом, який зберігається в фондах Літературно-меморіального музею М. М. Коцюбинського в Чернігові (інв. № А-2277).

Товариство педагогічне у Львові — громадська освітньо-видавнича організація в Галичині і на Західній Волині (1881—1939) з центром у місті Львові. Мала кілька пазв: до 1912 р.— Руське товариство педагогічне, потім — Українське педагогічне товариство, а з 1926 р.— «Рідна школа». Товариство займалось виданням книжок для дітей, освітньої літератури, організовувало приватні школи та гімназії, „дитячі садки, курси для неписьвденпих. Очолювалось переважно буржуазно-націоналістичиими діячами.

100. ДО О. П. КОСАЧ- (матері). 27 грудня 1893 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т$_м$ т. 5, с. 116—118. Подається за автографом (ф. 2, № 149).

Грюнфельд Альфред (1852 — ?) — піаніст, учень Празької консерваторії, з 1897 р. професор Віденської консерваторії. Леся Українка слухала його концерти у Києві і у Відні.

Микола В а с и л ь о в п ч — М. В. Ковалевський.

101. ДО О. П. КОСАЧ (матері). ЗО грудня 1893 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 118—119.

Подається за автографом (ф. 2, № 150). Автограф листа попсований, не відчитаний текст взято в квадратні дужки.

...Ч исті «майські іди» се різдв о...— У стародавніх римлян «ідами» звалися окремі дні місяця (5 або 13). Під час березневих ід було вбито Юлія Цезаря, і з того часу ця дата набула у римлян фатального значення, а вираз став крилатим.

...Листи з передмовою...— Йдеться про переклад передмови Г. Гейне до поеми «Атта Троль», який Леся Українка здійснила ще на початку лютого 1893 р. і разом з перекладом поеми надіслала

для друку О. Маковею. Поема в той час світу не побачила, а чистовий автограф було загублено. За чорновим автографом Леся Українка ионовила переклад передмови і послала його

І. Франку, який і опублікував її в журналі «Літературно-науковий вісник» (1900, № 1).

1894

102. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. 3 січня 1894 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 119—120. Подається за автографом (ф. 2, № 42). Автограф дещо пошкоджений.

103. ДО П. А, КОСАЧА. Середина січня 1894 р. Київ

вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 121. Подається за автографом (ф. 2, № 113).

Датується за змістом.

Матковський — студент, давав уроки математики сестрі Лесі Українки Ользі. Докладніших відомостей немає.

104. ДО О. П. КОСАЧ (матері), 15 січня 1894 р. Київ

Вперше надруковио у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 25—27.

Подається за автографом (ф. 2, № 152).

С а н я — Олександра Федорівна Хорунжинська-Ігнатович, сестра О. Ф. Франко.

105. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. 17 січня 1894 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 121—123.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1217). Автограф не відомий.

Encyclopedio я теж отримала і два шматки її віддала для переклад у...— У Великій французькій енциклопедії були статті французького вченого Моріса Верна про Біблію. М. Драго мано в порадив Лесі Українці перекласти статтю М. Верна «Біблія, або Старий завіт».

В е р н Моріс Луї — французький реформіст, богослов і відомий публіцист, професор Паризького університету. Леся Українка переклала популярні в той час праці Верна «Євангеліє» та «Історія і релігія жидів». Обидва переклади були опубліковані І. Франком у журналі «Жите і слово» (1895, т. 3, кн. 1, с. 121—130, кн. 2, с. 286— 295; т. 4, кн. 1, с. 68—80, кн. 5, с. 202—216).

Часом бачу того правдивого псевдонім а...— Тобто О. Я. Кониського, який мав багато псевдонімів.

Від циклопічної будови...— Тобто від групи О. Кониського.

Мальованців я Вам пошлю...— Тобто статтю І. О. Сі-корського про секту мальованців та її засновника Кіндрата Мальованого.

...3 автра свят о.— 6 січня старого стилю (за церковним календарем день богоявлення, Йордан) належало до семи

табельних днів, у які в царській Росії поштові операції не провадилися.

Сікорський Іван Олексійович — відомий у той час нрофе-сор-невропатолог, лікував Лесю Українку,

106. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 19 січня 1894 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 123—124. Подається за автографом (ф. 2, № 153),

107. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 23 січня 1894 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с, 124—125. Подається за автографом (ф. 2, № 154)*

108. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 28 січня 1894 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3, с. 27—28.

Подається за автографом (ф. 2, № 155).

Лиси щось таке крутять з тим «Дзвінко м»...— Львівський дитячий журнал «Дзвінок» із 1894 р. мав готуватися до друку в Києві. Але галицькі народовські видавці — тут «лиси» — відступились від попередніх намірів, і переговори закінчилися безрезультатно.

ї в «фейлетоні» своєму занадто вже «розмахав с я».— Леся Українка говорить про фейлетон О. Маковея . в першому номері «Зорі» за 1894 рік.

109. ДО О. С. МАКОВЕЯ. 28 січня 1894 р, Київ

Вперше надруковано у вид.: Сімович В. Листування Лесі Українки з И. Маковеєм, с. 32—34.

Друкується за автографом (ф. 2, № 958).

...Я бажаю Вам незмінної ласки нашого патрона Аполло...—У стародавніх греків Аполлон — всевідаючий бог, вісник волі богів, володів даром поезії, співу, музики. У Гомера Аполлон на бепкеті богів виступає в супроводі муз (у Лесі Українки— «милих товаришок»). Аполлон — покровитель мистецтв і муз.

...Побачити Вашу книжку...— Мова йде про иідготов-лювану в той час збірку «Поезії Осипа Маковея». Побачила світ на початку 1895 р. у Львові (на обкладинці дата —1894).

...«Дзвінок» на три чверті складався в у країн* ських творі в... — тобто з творів письменників Наддніпрянської України. Ідеологи народовства твердили, що мова письменників із Наддніпрянщини буцімто незрозуміла галицькій дітвори Леся Українка стверджує протилежну думку.

«Л ис Микит а» — поема-казка І. Франка.

Не ставте нас на одпу лінію з Рябошап-ками...— у 1893 році в Києві з'явилася збірка графоманських віршів «Розбита бандура» крамаря Павла Тарасовича Рябошашш, відомого ще під псевдонімом «П. Сич». Гостро критичну рецепзію на неї подала

«Зоря», 1894, № 24, с. 476—477*

110. ДО О. ІІ. КОСАЧ (матері). 1 лютого 1894 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 29—30.

Подається за автографом (ф. 2, № 157).

Соловцов Микола Миколайович (справжнє прізвище — Федоров, 1857—1902) — російський актор, режисер і театральний діяч, організатор Київського російського драматичного театру (театр «Соловцов»).

111. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 3 лютого 1894 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 127.

Подається за автографом (ф. 2, № 157). Автограф пошкоджений: лист з правого боку в двох місцях надірваний.

М е з е р — київський фотограф. Докладніших відомостей немає.

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 127—128. Подається за автографом (ф. 2, № 43).

113. ДО А. С. МАКАРОВОЇ. 4 лютого 1894 р. Київ

Вперше надруковано у газеті «Більшовик Полтавщини», 1941, 25 тотого.

Подається за автографом (ф. 2, № 455).

А. С. Макарова залишила такий коментар до листа (зберігається при автографі листа Лосі Українки): «4) Отвот на моо письмо, в котором я писала о своем душошюм тижолом состоянии вслед-ствие неудовлетворенности работой в школо, новозможности оставить семью (после смерти матери на моих руках очутилась семья, состоящая из 6 человек), полного отсутствия людей (особенно среди учительства), которые разделяли бы мои взгляды.

2) Бера Стоянова — молодая народная учительиица, моя бывшая ученица».

114. ДО О. П. КОСАЧ (маторі). 0 лютого 1891 р. І(иїо

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 130—131.

Подається за автографом (ф 2, № 158).

Муне Сюллі Жан (1841—1910) — видатний французький актор, послідовник класицистичних традицій Театру французької комедії. Виступав у трагедіях Софокла, Кориеля, Расіна, Шекспіра, в драмах Гюго та сучасних йому драматургів. У 1894 і 1899 рр. гастролював у Росії, зокрема виступав у Києві.

115, ДО М. П. ДРАГОМАИОВА. 9 лютого 1894 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 131—133.

Подається за рукописною копією (початок листа — ф, 2, № 1548, с. 10а,, 106, 10с, закінчення — ф. 2, № 1218).

...Мене в космополітизмі при сій справі уко-р яли...—Щоб

скомпрометувати Лесю Українку і усунути від редагування журналу «Дзвінок», галицькі народовці, а також О. Кони-ський і В. Антонович звинувачували її у відсутності патріотизму.

Циклопові барани — літературне і культурницьке оточення О. Кониського.

...Ультрамонтанство «Правди»...— Леся Українка мав на увазі пропаганду в цьому журналі войовничої уніатської політики,

,..В ін має певний вплив і тут, і за кордоном (за кордоном, може, більш матеріальний)Йдеться про О. Кониського, який субсидував реакційний друкований орган народовців журнал «Правда».

Він нам з' ї в о д н о г о д у ж е талановитого поет а...— Йдеться про В. Самійленка. Тут — иерсбільшсішя, Леся Українка має на увазі деякі вірші поета, у яких він відступив від властивого його творчості демократизму.

Тепер їдять одного зовсім молоде II ьког о...— Леся Українка має на увазі І. М. Стешенка.

Наш добрий друг...— Вислів вжито іронічно, Мова йде про В. Антоновича, який неприхильно ставився до Лесі Українки і її товаришів.

Ламе Флері Жюль-Ремон (1797—1878) — французький письменник, автор популярних історичних книжок, значна частина яких була перекладена російською мовою (История всеобщая в рассказах для детей. Спб., 1858-1860; История открытия Америки—кілька видань та ін.).

116. ДО А. G. МАКАРОВОЇ. 28 лютого 1894 р. Київ

Вперше надруковано в газеті «Більшовик Полтавщини», 1941, 25 лютого.

Подається за автографом (ф. 2, № 456),

А. С. Макарова подає до листа свій коментар (зберігається при автографі листа):

«1) Б а б у ш к а — Елизавета Ивановна Драгоманова, мать ни-сателя М. П. Драгоманова и Олены Пчилки — матери Л. Украинки. Я близко была знакома с нею и состояла ее «секретарем», т. е. писала письма (под ее диктовку) ее детям, в особенности М[ихаилу] Петр[овичу] (французский адрес в Швейцарию), М[ихаила] Петровича] она очень любила, гордилась ям, страстно хотела, чтобы он вернулся на родину, чтобы просил царя об амнистии. На эти моль-бы ее он всегда отвечал, что не чувствует пикакой вины за собою и никогда не будет просить помилозания. И ато заставляло меня преклоняться перед величием его души.

2) Измученная страшной нуждой и непосильной работой-* с утра до поздней ночи школа и частіше уроки, школа и частные

уроки, а ночью работа на семью — мытье бслья, шитье — так как мне нужно было на 16 рублей жалования содержать семью в 6 человек, я просила Л. Украинку похлопотать перед Н. М. Шульженко — бывшим попечителем Киевского учебиого округа о предостав-лении мне места учительницы на 25 рублей жалованья. Отказ Л. Украинки исполнить мою просьбу еще больше увеличил моє беспредельное уважение к ней за ее прямоту и честность. Шуль-женко был ее родственником».

Алчевська Христина Данилівна (1841—1920) — український педагог, активний організатор недільних шкіл на Україні; разом з учителями Харківської жіночої недільної школи склала тритомний покажчик «Что читать народу?» (1888—1906), позитивно оцінений прогресивною громадськістю Росії і України.

117. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. 28 лютого 1894 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с, 134.

Подається за автографом (ф. 2, № 44).

118. ДО О. Г. БАРВІНСЬКОГО. 13 березня 1894 р. Київ

Вперше надруковано в журналі «Жовтень», 1960, № 12, с. 110-111.

Подається за автографом, що зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефапика АН УРСР (ф. О. Барвінського, спр. 158, № 2637).

Лист писано до О. Г. Барвінського як голови Наукового товариства імені Шевченка, якому підлягало Руське педагогічне товариство, що видавало журнал для дітей «Дзвінок».

У журналі переважали художні твори письменників із Наддніпрянської України, у зв'язку з цим виникла думка про те, щоб добиратй і редагувати літературно-художні матеріали в Києві. Леся Українка бачила в цьому можливість піднести ідейно-художній рівень «Дзвінка», звільнити його від клерикально-поміркованого духу, якого надавав йому родактор Володимир Шухевич (1850—

1915) та видавоць О. Барвіпськпй. До складу київської редакції «Дзвінка» увійшли Леся Українка, М. П. Старицький, М. Лисонко та ія. Від імені редколегії М. Старицький писав на початку 1894 р. в листі, підписаному також Лесею Українкою:

«Високоповажний добродію!

' Допіро тільки маю змогу вислати Вам увесь надібок на перше число «Дзвінка», треба було обрахувати це діло добре, запросити

і педагогів, і мудреців, аби «Дзвінок», а надто перші числа, вийшли з усіх сторін догідними.

Формат і візерунок Вам висилаю (щохвилини жду від художників], коли па сьогодні він спізниться, то другою поштою

вишлю), на всякім разі майте на увазі, що формат мас бути такий, як зложити «Дзвінок» вдвоє, посеродипі. Тут уже бажано, щоб стрічечки були переділені надвоє, тобто щоб друк ішов па сторінці у дві шпальти (коротшу стрічку легше дитиіі читати), тільки зверніть увагу, щоб при тому друк був стисліший (тобто щоб більше містилось на аркуші). Або ще й так: речі для меншого віку дітей набирати таким шрифтом, як друкувався «Дзвінок», а для більшого віку — дрібнішим.

Отож ми Вам, шановний добродію, і засилаємо на все це число (конечно в 2 аркуші) весь надібок з лихвою. Наколи б він не вмістився у 2 аркуші, то ми в 2-х розправах — «Галілсй» і «Про воду» — зробили розділи иа два числа, знати, їх можна надрукувати тільки в половині, а коли влізе який, то і цілком. «Зоря натхнення» (посилається половина, яка і мусить бути вся надрукована, а друга половина пришлеться на друго число) конем пе па два числа.

Тут маєте надібок і для дітей від 8—10 літ («Про що дзвонив дзвінок», «Розповідок чаїнок», «Байки», «Буланко», «Роберт», «Дещо звідусюди») і від 10—14 («Зоря натхнення», «Про воду», «Галілей»), хоч й ці останні ми складали так, щоби і малі діти, при тлумаченні батьків, могли легко зрозуміти... Все ж перевага виходить за меншим віком.

n Другі числа будуть, має ся розуміти, зложені як краще, бо більше часу, а тут хапанина була.

Досі ие маю від Вас, шановний пане, відповіді і на і терший мій лист, чи згода на наш проспект і на наш напрямок? І чи ви оповістили або оповістить маєте о новім зрості і о нових силах «Дзвінка»? Як тільки відберу від Вас одповідь, що згода, то зараз же Вам вишлю ЗО рубл. иа січень, і таку ж суму ви матимете щомісяця за подвоїиня «Дзвінка», пока передплата пе окупить сама (себто підбільшиться па 100 ир.).

Наразі же не згода, то просимо всі Вас стаповчо, аби сього на-

' \

дібку, який Вам засилаю, Ви не давали ні на «Дзвінок», ні нікуди. Всі автори бажають і грошима, і працею піднести угору новіш-но «Дзвінок».

Коли перше число вийде, то Ви, крім всього, вишлете ще до Києва на чие-небудь ймення (краще кількох) примірників з 50— задля реклами.

Прошу уклінно і я, і все товариство редакційне, відповісти мені найскоріше — з першою поштою. Маємо два чудових художники], які з великою охотою будуть давати малюнки.

Віншуємо Вас з святами і зичимо всього найкращого...

З великою повагою, і шанобою, і прихилом — назавсіди.

Редакція: Мих. Старицьпий, Мик. Лисепко, Людмила Старицька, Леся Українка (див.: Леся Українка, Документи і'матеріали, в. 105-106).

119. ДО М. П. ДРАГОМАИОВА. ЗО березня 1894 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 136—137.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1219). Автограф не відомий.

120. ДО М. П. ДРАГОМАИОВА. 17 квітня 1894 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с, 137—143.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1220). Автограф не відомий.

...З гадайте свого старого друг а...— М. В. Ковалев-ського.

«Заздрі боги» — популярна брошура М. Драгомаиова «Оповідання про заздрих богів» (Коломия, 1894).

«Про рай і поступ»—стаття М. Драгомаиова («Народ», 1894, №№ 6—12; окреме видання: Коломия, 1894).

»..Я п и с а л а... від імені товариств а...— див. лист 118.

Ферула (з латинської) — різка; переносно — суворе поводження.

«Все купл ю»,— сказало злаго»...— слова з поезії О. G. Пушкіна «Золото і булат».

Ви недовольні, що я послала до «Ж иття і слова» такий нецікавий матеріал...— Йдеться про записи народних купальських пісень («Купала на Волині».—«Житє і слово», 1894, кн. 2 і 3). М. Драгоманоз вважав, що ці пісні не варто друкувати, І. Франко був протилежної думки.

«Як ліра грає п о г а н е н ь к о — ї ї покинути шви-д е н ь к о...» — слова з байки Олени Їчілки «Дві уваги й дві слави».

Сердешний — псевдонім І. М. Степіеика.

121. ДО в. І. ДРАГОМАНОВОЇ. Перед 29 квітня 1894 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 12.

Подається за автографом (ф. 2, № 51).

Датується за змістом: 1894 р. Великдень був 17—19 квітня (29 квітня — 1 травня).

122. ДО М. П. СТАРИЦЬКОГО. 4 травня 1894 р. Ііолодяжив

Вперше надруковано п жури. «Україна», 1926, кп. 2-3, с. 181.

Подається за автографом (Центральна наукова бібліотека АН УРСР, відділ рукописів, X, 13).

...В сей в е с о л и й дон ь...— Леся Українка вітає М. И. Старицького з ювілеєм (тридцятиріччям його літературної діяльності),

123. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. S травня 1894 р. Колодяжне

Вперше надруковано у пид.: Твори п 5-ти т., т. 5, с. 142—143.

Подається за рукописного копією (ф. 2, № 1221).

«Забележки» («Забележки iѵърху слашшскито ролигнозии и етически легенди. І. Божисто правосудно», Софин, 1892, кп. 1) наукова праця «Уваги до слов'янських релігійних і моральних легенд. І. Боже правосуддя», надіслана Лесі Українці. М. Драгомановам із Болгарії.

Ренан Ернест (1823—1892) — французький буржуазний історик, філософ-еклектик, автор праць «Історія походження християнства» та «Життя Ісуса Христа», написаних з ідеалістичних позицій. М. Драгоманов рекомендував Лосі Українці книжку «Життя Ісуса Христа» як зразок антирелігійної літератури. Однак книжка Ропака Лесю Українку не задовольнила. Після уважного прочитання праці Ренана вона писала Л. М. Драгомаиовій 1 серпня (20 липня) 1894 р.: «Скажіть дядькові... що Ренан, при всій його історії, критиці і up.

і пр., все-таки пін, і се йому шкодить».

Тіртей — старогрецький поет другої половини VII ст. до н. ѳ. В своїх елегіях осуджував користолюбство, чвари, закликав до єдності і нрославляв спартанську старовину,

Арістофан (близько 445—385 до н. е.) — старогрецький комедіограф, автор понад 40 комедій, в яких критикував афінських державних діячів, показував розклад суспільної моралі.

Ліо б е нь к и й — Олександр Гиатович Лотоцький (1870—1939) —український письменник, публіцист і громадський діяч буржуазно-націоналістичного напряму.

124$_t$ ДО А. G. МАКАРОВОЇ. 14 травня 1804, р. КолоОяжпе

Вперше надруковано у газеті «Більшовик Полтавщини», 1941, 25 леотого.

Подається за автографом (ф. 2, № 457),

125. ДО 6. І» ДРАГОМАНОВОЇ. 7 червня 1894 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид,: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 145.

Подається за автографом (ф. 2, № 52).

...З автра буду за границе ю.— Леся Українка повідомляє про від'їзд в Софію до дядька — М. її. Драгоманова.

126. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 14 червня 189-1 р. Софія

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 145).

2 2

Авторська дата «18уj 93» явно хибна, треба читати: «18уj94»,

У 1893 р. Леся Українка в Софії не була. Лист написано відразу по приїзді з Росії в Болгарію.

Щодо тих quasi революцій болгарськи х...— тобто мнимих революцій. Приїзд Лесі Українки 1894 р. до Болгарії збігся з бурхливими подіями політичного життя країни — відставкою

уряду Стефана Стамболова і приходом до влади так званої .«Народної партії» на чолі з К. Стойловим. Насправді тоді на зміну однієї буржуазної диктатури прийшла друга. Таким чином, Леся Українка мимоволі була свідком розгнузданого терору, політичної реакції, насильства, політичних вбивств, фальсифікації результатів виборів тощо. Державний переворот і зміна уряду затримали приїзд Лесі Українки до Болгарії. Події 1894 р. буржуазна преса висвітлювала часом як революційні заворушення, це заперечує Леся Укра-, і'нка.

127. ДО М. І. ПАВЛИКА. 9 липня 1894 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 145—147.

Подається за автографом (ф. 101, № 318). _

Спасибі Вам за «Брюс а»...— М. Павлик надіслав Лесі Українці її поему «Роберт Брюс, король шотландський. Шотландська легенда», видану 1894 р. в Коломії.

Моє діло триматись точно того, що казав мені Arbeitgeber...— Проїздом у Болгарію Леея Українка була у Львові і передала М. І. Павликові зібрані серед громадськості М. Ковалевсышм (Arbeitgeber'оМ) гроші на видання журналу «Народ». В листі мова йде про ці кошти.

Щодо дарунків...— тобто подарунків до ювілею М, Драгоманова (30-річчя літературно-наукової діяльності).

...О дну статтю напів'юмористичн У».— Мова йде про намір написати сатиру (під заголовком «Раденький») на поетів, які виступали під здрібніло-пестливими псевдонімами: «Сердешний», «Раденький» і под.

...П ереклад статті про Біб лі ю.~ Леся Українка переклала статтю Моріса Верна «Біблія, або Старий завіт», у якій Зроблено спробу критичного аналізу Біблії. Цей переклад друкувався у журналі «Народ», 1894, № 11-12, 13-14, 10, 17, 18, та вийшов окремим виданням: Берн М. Біблія, або Книги Старого завіту. «Літературно-наукова бібліотека», ч. 60—61. Львів, Накладом Українсько-руської видавничої спілки, 1908.

128. ДО ОКСАНИ, ІСИДОРИ ТА МИКОЛИ КОСАЧІВ.

13 липня 1894 р. Софія

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 437).

■ Автограф не датовано. Датується за каталогом Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка АН УРСР.

129. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. 31 липня 1894 р. Владая

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 147—148. Подається за рукописною копією (ф. 2, 3\° 1222). Автограф не відомий.

Владая — село під Софією в Болгарії, розташоване біля підніжжя гори Вітоті. Тепер злилося з столицею. На той час єдине

курортне місце, де проводила літо софійська інтелігенція. Як стало 'відомо останнім часом (див.: «Літературна Україна», 1962, 22 червня), будинок, у якому жила Леся Українка у Владаї, зберігся до наших днів. Віп розташований перед Владайським потоком і вважався колись найбільшим і найкращим у цілій Софійській околії.

У* Владаї Леся Українка перебувала разом із своїми двоюрідними сестрами Дріадпою та Лідією Драгомапоштми та чоловіком останньої — Іваном Дмитроничом Шипгмаповим. Цілими днями Леся Українка гуляла и навколишніх лісах та іга узбіччях ІЗітоші, эбирала квіти и папороть, купалася у ІЗладайському потоці, навіть спостерігала військові маневри поблизу села.

У Владаї Леся Українка зустрілася з представниками передової болгарської інтелігенції, про яких вона часто згадує в своїх листах.

«ЭІ Я на д е р е в е!» — Леся Українка нагадує про випадок

з свого дитинства: малою вона залізла на дерево і звідти так обізвалась до свого дядька, який приїхав відвідати Косачів.

Пані Несторова — софійська знайома Драгоманових.

130. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 1 серпня 1894 р. ВлаОая

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 158—159.

-Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548). Автограф не відомий.

Ваня- І. Д. Шишманов.

Константинов Алеко (1863—1897) — болгарський письменник-демократ, автор книги «Бай-Гаию», у якій викривається хижацтво болгарської буржуазії. Вбитий агентами болгарської реакції.

Мінцес Б.—професор Софійського університету, знайомий Драгоманових. Викладав німецьку мову, містив статті на економічні іеми в журналі «Б'лгарски прсглсд». Виступав з дрібнобуржуазних позицій.

131. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 1 серпня 1894 р. Владая Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 266),

132. ДО М. І. ПАВЛИКА. 13 серпня 1894 р. Владая

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. Вип. 3, с. 74—75.

Подається за автографом (ф. 101, № 319).

Посилаю Вам далі Б і б л і ю...— частину перекладу книги Моріса Берна «Біблія, або Старий завіт» (див. прим, до листа 128).

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 148—149. Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1223). Автограф не

відомий.

...П рочитала новий «Народ», де є кінець «Раю і поступу».—Йдеться про № 11—12 журналу за 1894 рік.

...Х утко пришлю «Раденьког о»...— Цей твір Лесі Українки не відомий.

134. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. 28 серпня 1894 р. Владая

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 149—150.

Подається за автографом (ф. 2, № 1224).

А мани з Л і н о ю — софійські знайомі Драгоманових. Докладніших відомостей немає.

Собор — народні гуляння, пов'язані з релігійним святом успіння пресвятої оогородиці (28 серпня, у минулому сторіччі — 27 серпня). У цей день у Владаї на церковному подвір'ї влаштовувався традиційний ярмарок із розвагами та обрядовими стравами. Леся Українка з цікавістю спостерігала селянські народні танці (хоро), виконавці яких зодягалися в мальовниче національне вбрання, і навіть сама одягала такий костюм.

135. ДО М. І. ПАВЛИКА. 1 вересня 1894 р. Владая

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 151—153.

Подається за автографом (ф. 101, № 320).

Так оце Ви накладаєте на мене о б о в' я з к и...— М. Павлик просив Лесю Українку, щоб вона підтримувала журнал «Народ» своїм співробітництвом та залучала до участі в ньому прогресивних українських письменників.

Не кличте тільки дядька на юбілей...— Леся Українка оберігала хворого М. Драгоманова від хвилювань.

...Н а тім т и ж н і...— Цей лист писано в суботу.

Про Верна для дітей...— Йдеться про «Біблію для дітей» Моріса Верна, яку Леся Українка збиралась перекладати. Цей намір не здійснився.

Як не сором було Франкові писати'свій «поклик»! — Леся Українка вважала невдалим звернення до передплатників, надруковане на обкладинці журналу «Жите і слово»,

1894, кн. 4.

136. ДО ОКСАНИ, ІСИДОРИ ТА МИКОЛИ КОСАЧІВ.

3 вересня 1894 р. Владая

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 438). Автограф пошкоджений: лист перерваний навпіл, нижньої частини аркушів нема. Втрачені місця відзначено трьома крапками в квадратних дужках.

Друкується вперше за рукописною копією (ф. 2, № 1225). Автограф не відомий.

На сім тяжи і...— Цей лист писано в понеділок.

138. ДО М. Л. ДГАГОМАНОВА. 15 вересня 1894 р. Софія

Друкується впорімо на рукописною копією (ф. 2, № 1548, с. 13—-14). Автограф по відомий.

Белчева Мара (18(»8—1037) — болгарська поотеса, з якою Леся Українка познайомилася у Владаї (див.: Рочпик на българската литература, т. 1. Софии, 1070, с. 83—84).

139. До М. І. ПАВЛИКА. 17 вересня 1894 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 153.

Подається за автографом (ф. 101, № 321).

140. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ. 18 вересня 1894 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Лося Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 12—14.

Подається за автографом (ф. 2, № 45),

Лизавета, Параска, К у л и и а — гадицькі нппйомі М. Драгоманова. Докладніших відомостей немає.

141. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 22 вересня 1894 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 154—155. Подається за автографом (ф. 2, № 267).

142. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. 22 вересня 1894 р. Софія Друкується вперше за рукописною копією (ф. 2, № 1220).

143. ДО М. П. ДРАГОМАНОВА. 29 вересня 1894 р. Софія

Друкується впершо за рукописною копією (ф. 2, Я® 1548, с. 15— 16). Автограф не відомий.

Велика — хатня робітниця Драгоманових.

144. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 29 вересня 1894 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 159—160.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1548, с. 17—18).

145. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 7 жовтня 1894 р. Софія

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 140). Рік встановлено за змістом цього і попереднього листів,

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 455.

Подається за автографом (ф. 101, № 322).

«Бажання Ваші увзглядняю...» — так починається пародія В. Самійленка на вірші деяких галицьких поетів (див. примітку до листа 34).

...Пишу для Вас переклад...—На другому аркуші цього листа написано вірш-переклад не відомого нам автора «В небі ми жодного доброго батька не маєм...», на третьому аркуші — поезія Лесі Українки: «Коли вже зачепили ці питання» (див. перший том нашого видання, с. 231).

1895

147. ДО О. П. КОСАЧ (сестри), 31 грудня 1894, 2 січгія 1895 р. Софія

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 268).

...П о м а г а ю.., шити різні дарунки на свят а.»—; На різдвяні свята і святкування ювілею 30-річної літературної і наукової праці М. Драгомаиова, яке розпочалось 16 грудня 1894 р. у Львові.

148. ДО О. П. КОСАЧ (сестри), 1 січня 1895 р. Софія

Друкується виерше за автографом (ф. 2, № 269),

149. ДО Є. І. ДРАГОМАНОВОЇ, Початок 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 156.

Подається за автографом (ф. 2, № 46).

Датується за змістом.

150. ДО А. С. МАКАРОВОЇ, 23 січня 1895 р. Софія

Вперше надруковано в газеті «Більшовик Полтавщини», 1941, 25 лютого.

Подається за автографом (ф. 2, № 458).

Філіппополь (тепер Пловдив) — старовинне болгарське місто на річці Мариці, адміністративний центр Пловдивського округу в Південній Болгарії. До Філіппополя Леся Українка їздила разом із Аріадною Драгомановою наприкіпці літа чи ранньої осені 1894 р.

151* ДО М. І. ПАВ ЛИКА. 23 січня 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 158—159.

. Подається за автографом (ф. 101, № 323).

Оце я написала листа до товариші в...— «Лист до товаришів» (див. восьмий том цього видання) був иосланий одночасно з листом до Павлика. Свого часу не друкувався. Це публіцистичний твір,, в якому Леся Українка закликає демократичну українську молодь ширше включатися у революційний рух, підтримувати співробітництвом і матеріально демократичну пресу, зокрема журнал «Народ» як орган, де можлива пропаганда революційних ідей, «одкрита розмова про паші громадські питання».

...П р и ш л ю я В а м... «Волинські о б р а з к и»...— Із задуманої серії нарисів «Волинські образки» Леся Українка написала один — «Школа» («Народ», 1895, № 3-4, с. 34—37).

в ...Л і к а р с ь к а щирі с'т ь, як у ІТ о т и а г е л я!...— Віденський- лікар Нотнаголь передбачив за чотири роки наперед наглу смерть М. Драгоманона під розриву аорти, чим затьмарив останні роки його життя.

Данилович Сонорнії (1801—1942) — адвокат у Коломиї, один з лідерів галицької радикальної партії. В листах до Лосі Українки М. Пав лик скаржився на непослідовність С. Даниловича, який спочатку домагався бути видавцем журналу «Хлібороб», а потім відмовився.

152. ДО М. І. ПАВЛИКА. 3 лютого 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори п 5-ти т., т. 5, с. 1G0—101.

Подається за автоірафом (ф. 101, № 324).

...В Вашій ю б і л е й и і й к о п с п і р а ц і їм.-— У л исті до Лесі Українки М. Павлик запитував, які книги хотів би мати М. Драгоманов, щоб подарувати їх йому в час ювілею,

«Золота г о л о в а» — Северин Данилович (див. примітку до листа 151).

Для «Поступу» збираюсь писать брошуру...— Йдеться про популярну книжку для народного читання про Джопа Мільтона (1608—1674), видатного англійського поета, публіциста, виразника ідей англійської буржуазної революції XVII ст. Брошура залишилась незакінченою.

153. ДО М. І. ПАВЛИКА. 12 лютого 1SV5 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с, 101—102.

Подається за автографом (ф. 101, № 325).

...Чи и е завдадуть мені прикрості» добрі люди на повороті додом у.— Леся Українка мав иа увазі можливий арешт її царськими властями иа австро-російському кордоні.

...П р о ч и т а т и дві товстющі німецькі книги та одну англійську...— В архіві поетеси збереглася німецька книжка: Stern A. Milton und seine Zeit, Leipzig, 1877 (ф. 2, № 1345), та виписки з англійського видання листів Олівера Кромвеля (ф. 2, № 28). Ці книжки Леся Українка студіювала, готуючись писати книжку про Джона Мільтона.

...В имести всю б а р в і н щ и и у, р о м а п ч у ч ч и и у і багато іншого...— тобто очистити галицьку громадськість від буржуазно-націоналістичної реакції, очолюваної в Галичині О. Бар-вінським і Ю. Ромапчуком.

Окуневський Теофіл Іполитович (1858—1937) — західноукраїнський громадський діяч ліберально-буржуазного напряму, адвокат, посол до австрійського парламенту.

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 162—103,

Подається за автографом (ф, 2, № 459).

Лист не датовано. Дата встановлена за змістом наступного листа.

...Все, що я Вас питала.*~На прохаяия Лесі Українки

А. Макарова надіслала їй записану бід селян розповідь про випадок релігійного бузувірства, що стався в Гадяцькому повіті, де фанатики різали і калічили один одного, щоб «увійти в царство небесне»* Цей матеріал Леся Українка використала в статті «Релігійний дур на Україні (Із Полтавщини)» («Народ», 1895, № 3-4)*

З гірким жалем читала я про Вашу журбу,..—» тобто про тяжку хворобу брата А, Макарової.

У старої Р у д ч е н ч и х матері Панаса Мирного Тетяни Іванівни Рудченко (?—1910).

155.. ДО М, І, ПАВЛИКА, 23 лютого 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид,: Переписка Михайла Драгомаиова з Михайлом Павликом, т, 8, с. 212*

Подається за першодруком,

Н о 1 s t e і п — очевидно, В. Гольдштейн, співробітник газети «Вольное слово», редактором якої в 1883 р. був М. П. Драгоманов. співробітник газети «Вольное слово», редактором якої в 1883 р. був М. П. Драгоманов.

К у з ьм а Антон Михайлович Ляхоцький (1853—1918), дру* кар, один із засновників (разом з М< П, Драгомановдм, С. А. Подо-линськшм та іншими) вільної української друкарні в Женеві. Друкував окремі твори В. І. Леніпа.

156, ДО М. І, ПАВЛИКА.; 26 лютого 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т, 5, с. 163—166*

Подається за автографом (ф. 101, № 326),

,..«Н[арод]» не загине — М. Павлик писав Лесі Українці про фінансові труднощі, пов'язані з виданням журналу. У кінці 1895 р. журнал припинив існування.

Від нового пана маємо добрі дарунки...— 17 січня 1895 р. російський цар Микола II виголосив промову перед делегаціями земств, в якій висловився проти будь-яких ліберальних реформ і погрожував розправами над учасниками визвольного руху.

...В и п и с к у з одного л и с т а...— опис релігійного бузувірства фанатиків, надісланий Лесі Українці А. Макаровою (див. прим, до листа 154).

Будзиновськйй Вячеслав (1868—1935) — український публіцист, письменник, один із редакторів львівської газети «Громадський голос», органу Українсько-руської радикальної партії. В окремих працях В. Будзиновського виявлялися буржуазно-націоналістичні тенденції.

Крушельницька Соломія Амвросіївна (1373—1952) — видатна українська співачка, з 1951 р. заслужений діяч мистецтв УРСР, з великим успіхом виступала у кращих театрах Європи, Америки. С. Крушелышцьку зв'язувала творча дружба з діячами української культури — І. Франком, М. Лисеиком, М. Павликом, О. Кобилянською та багатьма іншими.

157. ДО М. І. ПАВЛИКА. 1 березня 1805 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-тп т., т. 5, с. 167.

Подається за автографом (ф. 101, № 327).

Посилаю Вам спис т в о р і п...— Йдеться про бібліографію праць М. Драгоманова, що її складав М. Павлик. Бібліографія надрукована у вид.: Михайло Потроїшч Драгомаиов, його юбілей, смерть, автобіографія і сппс творів. Гладив і видап М. Павлик. Львів, 1896.

...П р о й ого російські остатні праці під псевдонімом...—Усі праці М. Драгоманова, публіковані иіслд його еміграції 1876 р., в Росії друкувалися під псевдонімами і криптонімами. Розкриття цих псевдонімів і криптонімів ставило б під удар редакторів та видавців.

Спасибі за лист Н [и к о л а го] II...— М ова йде про «Открытое письмо Николаю II», написане у відповідь па урядову промову Миколи II 17 січня 1895 р. (див. примітку до попереднього листа). У листі висловлювався протест проти доопотипму, говорилось, що у багатьох людей погрозлива промова цари «нагострить рішучість боротися з ненависним ладом всякими насобамн». Цей лист спочатку поширювався в Росії нелегально у гектографованому вигляді, а потім був опублікований за кордоном, зокрема у журналі «Народ», 1895, № 3-4, с. 42—43. У примітці до цієї публікації сказано: «Се письмо перепечатано у Лондоні 7 февраля 1895 р. «Союзом книгоношей». «Союз книгоношей» — новоосновапе товариство для перевозки у Росію всяких заборонених там видань усіх напрямків і [на] всіх мовах. Центральне бюро товариства складають: В. Вой-нич, Ліліан Войнич (англічанка) і С. Штейн. Адрес центрального бюро: Wojnich, III, The Grove, Hammersmith, London, W. Рекомендуємо товаришам се товариство — преважпо для політичної свободи у Росії».

158. ДО І. Я. ФРАНКА. 2 березня 1805 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 1, с. 42—43.

Подається за автографом (ф. 3, № 1610, с. 121—124).

... З поводу мого переклад у...— Йдеться про переклад твору В. Гюго «Les pauvres gens» («Сірома»).

...Д авайте скоріше не то що «Торквемад у»...— І. Франко запропонував Лесі Українці перекласти драму В. Гюго «Торквемадо». Поетеса згодилась, але здійснити переклад тоді не змогла.

Цілую всіх Ваших «драбів» і гречну дівчинку Г а н н у с ю...— дітей І. Франка.

159. ДО М. І. ПАВЛИКА. 3 березня 1805 р. Софія

Друкується вперше за автографом (ф. 101, № 328).

Датується за змістом на підставі згадки про попередній лист.

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 15—16.

Подається за автограф
ом (ф. 2, № 47).
В Галичині на ювілей зібралось багато на-
р.о д у...—
Святкування 30-річчя

літературно-наукової діяльності М. Драгомаиова відбулося у Львові 16 грудня 1894 р.

161,, ДО М. І. ПАВЛИКА. 11, 12 березня 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 168—169,

Подається за автографом (ф. 101, № 330).

...«Сумно-радісна» з в і с т к а...—Повідомлення М. Пав-лика в листі до Лесі Українки від 6 березня 1895 р. про те, що «Хлібороб» припиняє своє існування і що багато читачів із селян та інтелігенції домагаються, аби було організовано радикальний орган на заміну «Хлібороба».

Цікава б я бачити Вашу аиглічанк У».— Мова йде про Етель-Ліліан Войнич (1864—1960), автора роману «Овод», активну діячку «Союзу книгонош». У 1895 р. Войнич була у Львові, зустрічалася з М. Павликом і І. Франком, щоб домовитися з ними про транспортування в Росію і на Україну революційних видань. У листі до Лесі Українки 6 березня 1895 р. М. Павлик писав: «У мене оце була англічанка, одна з видних діятельок у користь свободи в Росії». Характеризуючи її, він відзначав, що їй властиві «громадські інтереси, широка освіта, простота і незвичайна людяність». З листа М. Павлика до М. Драгомаиова від 23 лютого 1895 р. видно, що він розповідав Л. Войнич про Лесю Українку у зв'язку з обговоренням кандидатур можливих перевізників нелегальної літератури в Росію. «Англічанка із Лондона,— нишѳ М. Павлик,— що була у мене для діла, говорить і по-російськи і бере участь у російському революційному русі, людина надзвичайно образована і людяна. Про діло, для котрого вона приїздила, розкажу Лесі (бо писати не можна), і для того і іншого мені конче треба поговорити з Лесею, як буде вертати у Росію». Пізніше при публікації листування з М. Драгомановим М. Павлик зробив до цього місця в листі примітку: «Се була перевозка в Росію всякої забороненої літератури» (див.: Перегшска Михайла Драгомаиова з Михайлом Павликом, т. 8, с. 204). Можливо, Леся Українка зустрічалася з Ліліан Войнич, перебуваючи в 1902—1903 рр. в Сан-Ремо (див.: «Огонек», 1956, № 15). За вірогідність цього промовляє і вірш Лесі Українки «До Lady L. W.», написаний після повернення з Сан-Ремо.

«Рідний к р а й» — альбом листівок українських типів і краєвидів, подарований М. П. Драгоманову до 30-річчя його літературно-наукової діяльності. До альбому було додано віньєтку з міським краєвидом, обрамленим українським рушником з записаними на ньому назвами иайвідоміших праць

ювіляра та вітальним адресом, якому передували віршовані рядки:

Рідного краю невеличка частина,

Що дійде до Тебе від прихильників щирих, Хай Твою думку на далекій чужині .Частіш приверта до країв, Тобі милих.

и чу; Тобі

Ш е н к е р — власник багажної контори у Львові з відділеннями у Софії та інших містах.

162. ДО М. І. ПАВЛИКА. 26 березня 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Перениска Михайла Драгоманова з Мих'айлом Павлнком, т. 8, с. 221—222.

Подається за першодруком.

Датується за листом М. Драгоманова до М. Павлика, відправленим із Софії 14 березня 1895 р. в одному конверті з листом Лесі Українки.

163. ДО М. І. ПАВЛИКА. 31 березня 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 170—171.

Подається за авюграфом (ф. 101, N° 329).

Яросевич Роман (1862—1938) — громадсько-культурний діяч демократичного напряму, лікар.

Трильовський Іїи р и л о (1862—1938) — член радикальної партії Галичини, один із організаторів товариства «Січ», згодом — буржуазний націоналіст.

І64. ДО В. М. КРОХМАЛЯ. 3 квітня 1895 р. Софія

Вперше надруковано в скороченому вигляді у вид.: Перениска Михайла Драгоманова з Михайлом Павликом. Т. 8. Чернівці, 1911, с. 228—229.

Датуючи лист 22 лютого 1895 р., М. І. Павлик подає примітку: «Так виразно в моїй копії з 1895 р.; не находячи оригіналу, не знаю, чи й там так, але повинно бути «III» (марта)». Павлик, очевидно, мав на увазі перебування адресата у Львові, але й інші дані (загострення хвороби М. II. Драгоманова наприкінці борозня за ст. ст.) стверджують, що в копії 1896 р. місяць було зазначено неправильно.

Подається повністю (вперше) за автографом (ф. 2, № 1544).

Адресат встановлено за власноручним написом М. Павлика иа , конверті: «Лист до Крохмаля для Коваловського».

Крохмаль (Второв, Загорський, Фомін, Z) Віктор Миколайович (1873—1933) — соціал-демократ, меншовик. В середині 90-х років входив до київських соціал-демократичних гуртків, у 1898 році був висланий в Уфу, де відіграв активну роль у місцевій со-ціал-демократичній групі. З 1901 р.— агент «Искры», працював у Києві, у 1902 р. був заарештований і ув'язнений в Лук'япівській тюрмі, з якої, разом з групою іскрівців, 31 серпня 1902 р. втік за кордон.

Там входив до «Закордонної ліги російської соціал-демократії». Брав участь у II з'їзді РСДРП як делегат У фінського комітету, іскрівець меншості. В кінці 1904 р. був кооптований до ЦК РСДРП від меншовиків. У лютому 1905 року був знову заарештований. Після Лютневої революції 1917 року родагував меншовицьку «Рабочую газету». Після Великої Жовтневої соціалістичної революції працював у різних установах Лоніпграда.

Так как дядя едвали скоро собθрθтся н а -писать о своем здоровьє...— Майже одночасно з Лесею Українкою М. П. Драгоманов послав лист до В. М. Крохмаля (М, І. Павлик датує його: «Коло 4 апр. и. ст. 4895»), в якому, між іншим, писав і про своє здоров'я: «О моем здоровье гнусно писать, так оно скверно...» Як видно з відповіді М. І. Павлика від 14 квітня 4895 року, листи Лесі Українки і М. П. Драгомаиова не застали

В. М. Крохмаля у Львові: «Відповідь Вашу і Лесину А. G. переказав одним добрим знакомим, бо той християнин, що був, як істинний росіянин, не хотів задержатися лишній день і здав справу на мене» (див.: Переписка Михайла Драгомаиова з Михайлом Павликом. Т. 8. Чернівці, 1911, с. 227, 233). Отже, дата 3 квітня (22 березня за ст. ст.) 1895 р. не викликає сумнівів.

165. ДО М. І. ПАВЛИКА. 8, 9 квітня 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 471—172,

Подається за автографом (ф. 101, № 331).

...Ч у жими руками жар загрібат и...— Леся Українка має на увазі інтриги, до яких вдавалися Вячеслав Будзинов-ський і Володимир Охрімович, які вважали себе соціал-демократами, а виявляли буржуазно-націоналістичну тенденційність. Усу-* нувши М. Павлика від редагування «Громадського голосу», вони надали цій газеті більш поміркованого напряму, ніж передбачалось, і в той же час вимагали від нього на утримання газети гро-шей, які М. Павлику передавав М. Ковалевський на видання демократичної преси. Леся Українка застерігала М. Павлика, щоб він не довіряв цим людям.

«Б е с е д а» — оглядова стаття Лесі Українки «Беседа» — часопис баптистів» (надрукована в журналі «Народ», 1895, № 5, під криптонімом «II. С. Ж.»).

166. ДО М. І. ПАВЛИКА. 19 квітня 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Переписка Михайла Драгомаиова в Михайлом Павликом, т. 8, с. 237.

Подається за першодруком.

Датується за листом М. Драгомаиова до М. Павлика від 7 квітня (в Болгарії користувалися старим стилем). Як твердить М. Павлик, разом з листом Драгомаиова було вкладено лист від Лесі Українки (див.: Переписка Михайла Драгомаиова з Михайлом

Павликом, т. 8, с. 236).

...П і с л я новітніх п о д і й...— Леся Українка має на увазі згадувану промову царя Миколи II (див. прим, до листа 156).

...Щ о Франк о отримав професур у...— На початку 1895 р. І. Фраико підняв клопотащш про затвердження його приват-доцентом при Львівському університеті. Йому було дозволено прочитати пробну лекцію на тему «Наймичка» Т. Шевченка, яка викликала великий інтерес у професорів і студентів, присутніх у залі. Алеˆ українські націоналісти М. Грушевський, О. Барвінський, митрополит G. Сембратович спільпо з представниками цісарської влади і польської шляхти домоглися того, що І. Франка не допустили до викладання в університеті.

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 270).

...Н а Ю р і я...— 6 травня.

168. ДО М. І. ПАВЛИКА. 12 травня 1895 р. Софія

Вдерше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 172—173.

Подається за автографом (ф. 101, № 332).

Брошуру, може, й кінчу тут а...— про Джона Міль-тона.

Читала я Вашу статт го...— Йдеться про статтю М. Пав-лика «Соціал-демократична «нова ера» («Іларод», 1895, № 3-4).

Турбацький Лев (1876—1900) — український публіцист і критик демократичного напряму, співробітник радикальних видапь 90-х років,

169. ДО М. І, ПАВЛИКА, 21 травня 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид,.: Твори и 5-ти т., т. 5, о. 173—174.

Подається за автографом (ф. 101, № 333).

...Дві патріотичні штуки,„— Тобто вірш «Пророчий сон патріота» та статтю «Безпардонний» патріотизм» (надруковано в журналі «Народ», 1895, № 9, під криптонімом «И. С. Ж.»). Обидва твори скеровані проти Ватікану та його прислужників — клерикалів і націоналістів з галицьких угодовських партій. Написані вони у відповідь на статті, надруковані в «Буковині» (1895, № 27—32),— «Наші національно-політичні відносини» та «Про своїх людей».

[1] У цих відверто реакційних статтях плазування перед Ватіканом поєднувалося з крайнім націоналізмом, із закликами «нищити без пардону» революційні впливи, зокрема впливи передової російської культури. «Безпардонність» цих виступів «Буковини» викликала різку одповідь Лесі Українки, змусила її написати гостросатирич-ний твір.

«П о р $ б о щ е н н ы й народ» — брошура, видана у Львові 1895 р. редакцією журналу «Житє і слово» без зазначення автора В брошурі наводяться факти переслідування царизмом української культури.

Щодо відповіді Ваш о ї...— Мова йде про статтю М. Павлика «По поводу відносин між руською радикальною і польською соціал-демократичною партією (Відповідь Турбацькому)» («Народ»,

1895, № 6).

Ось я покину Вам їх цілу в'язку...— Йдеться про цикл поезій, написаних в Болгарії: «Божа іскра», «Мати-певільпи-ця», «І все-таки до тебе думка лине...», «Slavus-sclavus», «Ворогам», «Північні думи», «Товаришам». Під назвою «Невільничі пісні» цикл надруковано в журналі «Народ», 1895, № 15—16.

170, ДО М, І. ПАВЛИКА. 3 червня 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 175—176. Подається за автографом (ф. 101, № 334).

...Ч етвертої адрес и.— Запрошуючи Лесю Українку до

себе в гостину, М. Павлик у кількох листах до неї подавав не однакові адреси в зв'язку з переходом на іншу квартиру.

Яросевичка — знайома Лесі Українки. Дружина лікаря Романа Яросевича, родом з Одеси. Докладніших відомостей немає.

Про Колессу я.написал а...— У листі 24 травня (н. ст.)

1895 р. М. Павлик просив Лесю Українку прийняти у своїй родині в Києві О. Колессу, який мав намір відвідати Наддніпрянську Україну, щоб «пізнати Росію, між іншим, і село українське». Мати відповіла Лесі Українці згодою.

Лукіянович Денис Якович (1873—1965) — український письменник і літературознавець. У радянський час працював викладачем Львівського державного університету ім. І. Я. Франка, написав ряд розвідок з історії української літератури. Леся Українка говорить про його збірку «Новели» (Львів, 1895).

...П ередня стаття цікава по факта х...— У другій книжці альманаху «Наша доля» вміщено передмову Н. Кобринської «Стремління жіночого руху».

Ганна Барвінок (Олександра Михайлівна Білозерська-Куліш; 1828—1911) — українська письменниця, авторка оповідань, присвячених родинно-нобутовим взаєминам, особистій трагедії жін-ки-селянки. Соціальні питання в її творчості займали другорядне місце; значна частина творів позначена релігійними мотивами, сентиментальністю. У другій книжці альманаху «Наша доля» надруковано її оповідання «Забісована дівчина Настуся (Оповідання, вийняте з народних уст)».

«Слівце» п. Кобринської...*~ Мається на увазі «Слівце про перший випуск «Жіночої долі» Н. Кобринської, надруковане у другій книжці альманаху «Наша доля».

171. ДО М. І. ПАВЛИКА. 8 червня 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 176—177.

Подається за автографом (ф. 101, № 335).

...О те, що Лукіянович намаза в...— Йдеться про статтю Д. Лукіяновича «В обороні молодих» («Народ», 1895, № 9). Д. Лукіянович займав тоді праві позиції у радикальній партії і в цій статті виступав проти демократичної лінії, що її проводили в журналі «Народ» і в радикальній партії М. Павлик та І. Франко,

...З ачеркнуті слов а...— Очевидно, в автографі вірша «Пророчий сон патріота» слова «мусим мати» було закреслено, а потім відновлено авторкою, а редактор (М. Павлик) прийняв знак відновлення за три крапки (...). Автограф вірша не відомий.

172. ДО П. А. КОСАЧА. 25 червня 1895 р. Софія

Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, №4-5, с. 200.

Подається за автографом (ф. 2, № 114),

Датується за поштовим штемпелем.

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 75—77.

Подається за автографом (ф. 101, № 336).

«Български преглед»— громадський і літературно-науковий журнал, орган товариста «Обіций труд». Виходив у Софії 1893—1900 рр. До складу його редакції входив І. Шишманов, а в перші роки його існування — видатний болгарський письменник і громадський діяч Іван Міичов Вазов. Журнал об'єднував навколо себе професорів та викладачів Софійського університету.

«Житє Христово» — точніше «Життя Ісуса» («La vie de Jesus»), книжка французького історика релігії Ронана.

«С а н к т -11 о т е р б у р г с к н о в о д о м о с т и» (1728—1917) — одна з найстаріших офіційних газет у Росії,

«Н е д е л я» — щоденна літературно-політична газета (1866 — 1901). Видавалася в Петербурзі.

«В е с т н ик Европы»- російський історико-політичний та літературний журнал ліберально-буржуазного напряму. Виходив у Петербурзі (1866—1918).

«Р у с с к и е в е д о м о с т и» *— російська газета ліберально-буржуазного напряму, виходила в Москві з 1863 р.

174, ДО 0_4 П. КОСАЧ (матері). 19 липня 1895 р. Софія

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 31—32.

...Д ядина бідна тепе р...~ Лист написано невдовзі після смерті М. П. Драгомаиова, що сталася 20 червнй І895 р.

175. ДО М. І. ПАВЛИКА. 24 липня 1895 р. Владая

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 77—79.

Подається за автографом (ф. 101, № 337).

Стамболов (Стамбулов) Степан (1854—1895) — голова (з 1884 р.) Народних зборів Болгарії, з 1887 р. голова уряду, У 1895 р. па нього було вчипопо замах.

176. ДО М. І. ПАВЛИКА. 3 серпня 1895 р. Владая

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 80.

Подається за автографом (ф. 101, № 338). Наприкінці листа записано вірш Лесі Українки «Раді на незабудь» (див. пертий том цього видання, с. 235—236).

Барвінський Володимир Григорович (1850—1883) — український письменник і громадський діяч буржуазно-націоналістичного напряму.

Борковський Олександр (1841—1921) — редактор і співробітник народовських видань: газети «Діло», журналу «Зоря».

Вартовий — під цим псевдонімом друкував публіцистичні

виступи Б. Д. Грінченко. Згаданий «Лнст» надруковано в журналі «Народ», 1895, № 12, с. 201—202.

...Л ист Хв[анька Кримськог о]...— Лист з йриводу смерті М. Драгоманова, надрукований у журналі «Народ», 1895, № 12, с. 201—202. Цей лист А. Ю. Кримського викликав у Лесі Українки зацікавлення особою автора, 19 листопада 1895 р. вона ввернулася до нього листовно (див. лист 193).

177. ДО Д. Я. ЛУКІЯНОВИЧА. Початок серпня 1895 р. Владая

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 454).

Датується за змістом листа 175 і цього листа на підставі згадки про адресу Лукіяновича.

178. ДО М. І. ПАВЛИКА. 19 серпня 1895 р. Броди

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 178.

Подається за автографом (ф. 101, № 341).

Броди — прикордонна австрійська станція,/ колишня митниця на кордоні між Росією і Австрією. Тепер — районний центр Львівської області.

179. ДО М. І. ПАВЛИКА. 21 серпня 1895 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 81.

Подається за автографом (ф. 101, № 339).

В кінці листа дописка Олени Пчілки: «Прошу Вас звістить скоріше, яка доля постигла речі Лесі,— чи прийшли вони і чи взяв їх хто сюди. Ол. П.».

Говорила я мамі про видання...— Очевидно, про підготовку до видання творів М. П. Драгоманова.

Озаркевич (Бажанська) Олеся — родичка Н. Кобринської, мала намір видавати жіночий часопис і запрошувала до участі в

ньому Олену Пчілку і Лесю Українку. Намір її не здійснився.

180. ДО М. І. ПАВЛИКА. ЗО серпня 1895 р. Колодяжпе

Друкується вперше за автографом (ф. 101, № 340).

181. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 1 вересня 1895 р. Колодяжне

Друкується вперше за рукописного копією (ф. 2, № 1548).

Малий Лисенко — очевидно, Остап Миколайович (1885—^ 1968), син М. В. Лисенка, український радянський музикознавець.

182. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ та І. Д. ШИШМАНОВА,

2 вересня 1895 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 160—161.

Подається за фотокопією автографа (ф. 2, № 1550), який зберігається в рукописних фондах Болгарської Академії наук (архів І. Д. Шишмаиова).

183. ДО М. І. ПАВЛИКА. 2 вересня 1895 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип, 3, с. 82—83.

Подається за автографом (ф. 101, № 342).

Н. G. Ж.— криптоиім, яким Леся Українка підписувала деякі свої твори. За усною традицією, розшифровувався як «Наша спілка жіноча», за іншою версією — як «Наша славна жирондистка» (дцв.: Кирилюк в. Леся Українка — мислителька.— У зб.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження. К., 1973* с. 19).

184. ДО М. І. ПАВЛИКА. в вересня 1895 р. Колодяоісне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 178.

Подається за автографом (ф. 101, N° 343).

185. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 10 вересня 1895 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с.' 178—179,

Подається за автографом (ф. 2, № 271),

186. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 10 вересня 1895 р. Колодяоісне

. Друкується вперше за рукописною копією (ф. 2, № 1548). Автограф не відомий.

...Г ості, дуже славні люди...— Левицькии Модест Пилипович (1366—1932) — український письмеиник ліберально-буржуазного напряму, приятель родини Косачів. Працював у Ковелі повітовим лікарем. Короткевич Микола Дмитрович — ковельський повітовий лікар. Докладніших відомостей немає.

Глафіра Помпеїв на — дружина І. П. Драгоманова.

Бабушці до кінця ніхто нічого не казав...— в. І. Драгоманова, бабуся Лесі Українки, померла 23 червня 1895 р., за три дні після смерті М. П. Драгомапова, так і не довідавшись про смерть сина.

Брат В а nr...— Мається на увазі брат Л. М. Драгоманової (уродженої Кучинської) Петро Михайлович Кучинський.

187. ДО А. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 10 вересня 1895 р. Колодяоісне

Друкується вперше за рукописною копією (ф. 2, № 1548). Автограф не відомий.

К о й ч у — болгарська знайома Драгоманових. Докладніших відомостей немає.

188. ДО М. П. КОСАЧА (брата Миколи),

16 вересня 1895 р. Колодяоісне

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 73),

. Кароль — К. Русилович, народний майстор-тосляр з села Колодяжного, будував будинок Косачів у Зеленому гаю.

189. ДО $О_ь$ П. КОСАЧ (матері). 23 вересня 1895 р. Колодяжне

Друкується вперше за автографом (ф, 2, № 160),

Друкується вперте за автографом (ф. 3, № 1613, с. 161—164),

191. ДО Л. м. ДРАГОМАНОВОЇ. 9 листопада 1895 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 161—164.

Подається за фотокопією автографа (ф. 2, № 1549), який зберігається у рукописному фонді Болгарської Академії наук (архів І. Д. Шишманова).

...М оїх занятій історіє ю...— Леся Українка тоді працювала над політичною брошурою «Державний лад»,

...G офійська англійська н а у ка...—* В Софії Леся Українка вивчала англійську і французьку мови.

Ш а ц и — софійські знайомі Драгоманових. Докладніших відомостей немає.

192. ДО А. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 9 листопада 1895 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 164.

Подається за фотокопією автографа (ф* 2, № 1548)«

Датується за попереднім листом — лист до А. М. Драгомапової-було вкладено в той самий конверт, що й лист до Л. М. Драгоманової.

Поливка їржі (Юрій, 1858—1933) — чеський вчений фольклорист; очевидно, мова йде саме про нього.

193. ДО А. 10. КРИМСЬКОГО. 19 листопада 1895 р. Київ

Вперше падруковано у вид,: Кримський А. Розвідки, статті та замітки. К., 1928, с. 365—367.

Подається за першодруком. Автограф не відомий.

194. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 21 грудня 1895 р. Київ

Друкується вперше за рукописною копією (ф. 2, № 1548). Автограф не відомий.

1896

195. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇ. ЗО січня '1896 р. Київ

Друкується вперше за рукописною копією (ф. 2, № 1548). Датується за змістом листа.

...Н а тім т и ж н і...— Лист писано у четвер.

196. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 10 лютого 1896 р. Київ Друкується вперше за рукописпою копією (ф. 2, № 1548).

Вперте надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 164—166.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1548).

...Один урок...—Леся Українка в цей час вивчала англійську мову- і брала уроки в Копсйкіпої (докладніших відомостей немає).

198 ДО О. П. КОСАЧ (матері). 16 березня 1896 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Лося Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 100—107.

Подається за автографом (ф. 2, № 161).

І. В.— Іларіон Васильович Тесленко-ГПриходько, брат чоловіка Лесиної тітки Олени Антонівни Косач (Тесленко-Приходько),

Петро Васильович — П. В. Тесленко-Приходько, чоловік Олени Антонівни Косач (тьоті Єлі). Одружилися вони на початку 1&84 р., перебуваючи на засланні в Сибіру.

\

199. ДО А. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 17 березня 1896 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 166—167.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

...І скуствами стала як слід запіматис ь...-* Аріадна Драгоманова почала вчитися малювання у художній школі в Софії.

...У нас в гостях одна тьотя...— Олександра Антонівна Косач-Іїїимановська.

...М у ж д р у г ої тьот і...— П. В. Тесленко-Приходько.

200. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАИОВОЇ.

9 червня 1896 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 167—169.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

... Boule vagabond o...— Леся Українка часто виїздила в різні місця на лікування. За це Лідія Драгоманова жартома називала її notre chere boule vagabonde (паш дорогий колобок).

...Н а Ходинському пол і,..— Під час коронації Миколи II в Москві 1896 р. на Ходинському полі мало відбутися масове

гуляння. Через злочинну недбалість міських властей, які не забезпечили порядку, сталася велика давка, загинуло близько двох тисяч чоловік і кілька десятків тисяч було покалічено.

...П и ш у драм у...— Мається на увазі «Блакитна троянда».

201. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМЛІЮВОЇс

3 серпня 1896 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 171.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548). Автограф не відомий.

...І зсумасшедшего дом а...— Леся Українка гостювала у свого дядька Олександра Петровича Драгоманова, який у цей час був лікарем психіатричного санаторію в містечку Творки поблизу Варшави. Тут виник сюжет оповідання Лесі Українки «Місто смутку».

Сашко — син О. П. Драгоманова.

202. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 3 серпня 1896 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 170.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1548). Автограф иѳ відомий.

203. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 11 вересня 1896 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Лося Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 172—173.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1548).

Датується за змістом цього та інших листів. У першій публікації лист помилково датовано ЗО липня.

204. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 13 вересня 1896 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т, 5, с. 179—180,

Подається за автографом (ф. 2, № 162).

Діти будуть в Києві в субот у,— Цей лист писано в неділю.

205. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 17 вересня 1896 р. Колодяэісне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т, 5, с. 180—181.

Подається за автографом (ф. 2, № 272).

У вівторок ти мусиш мені написат и...— Цей лист писано в четвер.

Гамбаров (Гамбарашвілі) ЬІестор Георгійович (1871— 1966) — тоді студент Київського університету, який жив дві зими на квартирі у Косачів (Назар'ївська, 21). Народився поблизу містечка Горі в Грузії. Спочатку вчився у Московському університеті, звідки був виключений за участь у студентському русі. Навчання закінчував у Києві. З Лесею Українкою його зв’язували щирі товариські взаємини. Вони обговорювали різні політичні події, разом читали революційну літературу, допомагали одие одному у

навчанні: Леся Українка навчала Гамбарова французької мови, а він ЇЇ грузинської (див.: Гамбарашвілі II. Мої спогади про Лесю Українку.-^- У кн.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 489—498). Через Гамбарашвілі поетеса познайомилася із передовою грузинською молоддю, зокрема із студентом історпко-філоло-гічного факультету Київського університету Шіо Читадзе, який у 1900—1905 рр. виявив себе як відданий справі революції діяч, талановитий педагог. Перебуваючи у Тбілісі в 1905 р., поетеса часто зустрічалася з Читадзе і його дружиною українкою Устиною Кири-лівною Щербань, разом з ними переживала революційні події (див.

листи Лесі Українки до матері з Тбілісі 6 лютого та 22 березня 1905 р. у 12-му томі цього видання та книжки: Бабышкин О. Леся Украинка в Грузин. Тбнлиси, 1953; Сіхарулідзе Ш.$_3$ Мепаришвілі Л. Шіо Читадзе. К., 1962).

Як діла твого хом'ячка? ~ Жартівливе прізвисько подруги О. П. Косач — А. П. Хом'якової. У радянський час стала відомим професором медицини.

Френкель Сергій — студент Київського університету, знайомий <Лесі Українки, учасник літературного гуртка «Плеяда».

Ну, як же тобі показався Кий в...— У Києві в зв'язку з піднесенням визвольного руху відбулися численні арешти революційних діячів.

Чи приходять і т а л ь я и ч и к її? - Брати-італійці Еміліо (11 років) і Чечіліо (9 років), що співали під вікнами під акомпанемент гітари. Леся Українка запрошувала їх до себе і говорила з ними по-італійськи (див.: Гамбараиівілі Н. Мої спогадй про Лесю Українку.— У кн.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 490—491).

206. ДО О. II. КОСАЧ (ссстри). 24 вересня 189G р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. і81—183.

Подається за автографом (ф. 2, № 273).

...П ри помочі «розпоротих зайці в»...— Листувапня способом передачі листів через знайомих з конспіративних міркувань.

...Й ого експлуатіруват ь...— Леся Українка має на увазі спільні заняття з Н. Гамбарашвілі для вивчення мов (див. прим, до листа 205).

...«Лежить у богів на колін ах»...—Вислів цей часто зустрічається у творах Гомера, в «Іліаді» та «Одіссеї». Вживається в значенні: «Ще не відомо, як воно буде».

207. ДО О. П. КОСАЧ (матері). ЗО вересня 1806 р. Колодяоісне

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 183—184.

Подається за автографом (ф. 2, № 163).

На «Чесного хрест а»... — 27 вересня.

«Есть м н о г о е на с в е т о, друг Г о р а ц и о...» — слова Гамлета з однойменної трагедії Шекспіра.

«Theatre 1 i b г е» («Вільний театр») — паризький театр Апдре Антуана, де ставились невизнані п'єси та п'єси, що не підлягали цензурі.

208. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ШИІПМАНОВОЇ.

' 2 жовтня 1896 р. Колодяжне

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 173—176.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1548),

«Л е н о р а» — балада німецького поета Бюргера, написана за фольклорними мотивами. Іван Шишмаиои у цей час писав дослідження' про сюжет «Ленори» у світовій літературі; Леся Українка жертвувала з його захоплення цією темою.

...G в о ю драм у...— «Блакитну троянду».

«Свисток, все царство за с в и с т о к!» — перефразування слів Річарда III з однойменної драми Шекспіра; «Коня, пів-царства за коня!».

...Читаючи свого «Ф і є с к о»...--Мова йде про драму Шіллера «Змова Фіеско в Генуї».

...Тільки один чоловік...— М. Драгоманов.

...О чищать дом для орендатор а...— П. А. Косач зму, шений був здати колодяжнянську садибу в оренду ротмістру Ярчевському, який зайняв головний будинок, а Косачі перебралися у так званий «сіренький домик», перебудований із сільської хати.

...Н е поздоровила з іменинам и...— з днем пам'яті Аріадни, що відзначається 1 жовтня.

«Fosa la mano sul mio cor» («Поклади руку мені на серце»),— Цей романс згадується в одному з варіантів драми Лесі Українки «Блакитна троянда».

209. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 10 жовтня 1896 р. Колодяэісне

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 176—178.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1548),

Датується на підставі помітки в копії: 28/IX 96.

210. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 18 листопада 1896 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Українка Л. Иеопубліковані твори. Львів, 1947, с. 139.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 934).

«La Ref or m е» — французька прогресивпа газета.

...П ослати туди, не гаючись, оцю штук у.— З листом Леся

Українка послала свою статтю, написану французькою мовою, «La V o i x d'une prisonniere russe» («Голос однієї російської ув'язненої»).

«Да, были хуже Бремена, но не было под-л е й» (точніше: «Бывали хуже времена, но не было подлей») — цитата з поеми М. О. Некрасова «Современпики».

...П ротест проти такої профанації поезії і хист у...— Мова йде про французьких буржуазних поетів і артистів, які вітали російського царя Миколу II, коли той восени 1896 р. приїхав у Париж для закріплення російсько-французького урядового союзу.

...Протест проти поздравл ення їх з коронаціє ю...—Студенти лісової школи в Hanoi (Бельгія) у 1893 р. надіслали студентам Петербурзького лісового інституту поздоровлення у зв'язку з коронацією Миколи II. Це поздоровлення обурило російських студентів, і у відповідь на нього вони надіслали лист-протест до віденської соціал-демократи чи ої газети «Arbeiter Zei-tung», де він і був опублікований (можливо, і в «La Reforme»). В перекладі українською мовою його надрукував також І. Франко в журналі «Житє і слово» (1896, кн. 1, с. 57—58, стаття «Вісті з Росії»).

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 179—180.

Б а к у н і н Михайло Олександрович (1814—1876) — російський дрібнобуржуазний революціонер, ідеолог анархізму.

Дебогорій-Мокрісвич Володимир Карпович (1848— *1926) — діяч народницького руху 70-х років на Україні. У 1879 р. й(його заарештовано і засуджено до п'ятнадцятії років каторжних робіт, через рік він утік за кордон, де займався виданням народницької літератури. З 1894 р. жив у Болгарії, бував у Драгоманових, зустрічався там з Лесею Укриїикою.

«Tyrannicide» — скорочена пазва книжки М. Драгоманова «Le tyrannicide en Russie et Taction de l'Europe Occidental», Par M. Dragomanov, Geneve, 1881 («Тираноборство в Росії і поведінка Західної Європи». Женева, 1881.— франц.).

212. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 19 грудня 1896 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-тн т., т. 5, с. 185—186.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

Датується за першодруком.

...Кабінет одного професор а.— Йдеться про професора хімії М. А. Бунге (1842—1915).

...П очали хапати студенті в...— Мова йде про арешти учасників революційного студентського руху, членів Союзної ради київських об'єднаних студентських організацій і земляцтв, проведені київським губернським жандармським управлінням у 1896 р.

...Н ашого доброго знайом о г о...— Михайла Васильовича Кривинюка, тоді студента Київського університету, пізніше чоловіка сестри Лесі Українки Ольги. Притягався до суду в справі про Союзну раду київських об'єднаних студентських організацій і земляцтв та за зберігання і розповсюдження протиурядових видань, був висланий в Архангельську губернію на два роки.

«Л е т у ч и е о т р я д ы» — загони поліції і жандармерії, що під час нічних наскоків хапали людей і без суду та слідства вивозили їх на вислання адміністративним порядком.

...В «Житі і слові».—У статті «Вісті з Росії» («Житє і слово», 1896, т. 6, с. 469—473).

...Перешліть мої вірші Ф р а п к о в і...—Вірші: «На вічну пам'ять листочкові...», «Слово, чому ти не твердая криця?..», «Fiat пох!», «О, знаю я, багато ще промчить...», «Грішниця», «Хвилини розпачу». З конспіративних міркувань Леся Українка послала їх для друку І. Франкові через Болгарію, використавши «оказію». Вірші були надруковані у журналі «Житє і слово», 1897, т. 6, с. 13—16; 354-362.

Чи отримали Ви petit poeme en prose? — Стаття «Голос однієї російської, ув'язненої» має іронічну посвяту: «Маленька поема в прозі, присвячена поетам і артистам, що мали честь привітати імператорське російське подружжя у Версалі».

Літературно-артистичне товариство — добровільне товариство митців і літераторів, що існувало в Києві у 1895—1916 рр. Товариство мало відділи: літературний, музичний і художній. Влаштовувало літературні бесіди й літературно-музичні вечори, літературні, музичні, образотворчі конкурси, художпі виставки, ювілеї видатних діячів культури, проводило виховну роботу серед мистецької молоді тощо.

...Писатиму оповідання на конкурс...—Леся Українка написала оповідання «Голосні струни», премійоване на першому літературному конкурсі Київського літературно-артистичного товариства в 1897 р.

1897

213. ДО І, Я. ФРАНКА. Січень 1897 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т, 5, с. 186.

Подається за рукописною копією (ф. 3, № 1626, с. 63). Автограф пе відомий.

Датується на підставі історико-літературних даних про полеміку між Лесею Українкою та І. Франком на початку 1897 р., викликану статтею І. Франка «З кінцем року» («Житє і слово»,

1896, № 6, с. 401-407).

...Аби стаття була взята иазад.— Полемічна стаття Лесі Українки «Не так тії вороги, як добрії люди» («Житє і слово»,

1897, т. 6, с. 244—250), спрямована проти помилкових тверджень Г. Франка про недоцільність участі українців Желябова, Кибаль-чича та інших революційних народників у російському революційному русі. На хибність цих поглядів І. Франка вказував В. І. Ленін (див.: Ленинский сборник, т. ЗО, с. 11—12). Сам І. Я. Франко пізніше назвав полемічні виступи власні і Лесі Українки документами «епізоду непорозуміння між своїми» (див.: Франко /. Молода Україна. Львів, 1910, с. 96).

214. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ-ттПМАНОВОЇ. 13 лютого 1897 р. Київ

Вперте надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 182—183.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1548). Автограф не відомий.

Датується за першою публікацією.

Левитський Микола Васильович (1859—1936) — український громадський діяч ліберально-буржуазного напряму. Висував проекти створення ремісничих, землеробських та інших артілей. У 90-х роках XIX ст. організував серед селян на Херсонщині землеробські кооперативи-артілі, що швидко розпалися. У радянський період працював у різних кооперативних установах України. Аити-марксистські погляди М. Левитського піддав критиці В. І. Ленін.

...В Катеринославській губ...— очевидно, помилково; треба в Херсонській.

...В ечір в па м'ять Надсон а...— Вечір з нагоди 10-річчя з дня смерті російського поета С. Я. Надсона відбувся в Літературно-артистичному товаристві в Києві 2 лютого 1897 р. Учасники вечора читали і слухали твори С. Я. Надсона російською мовою, а також у перекладах українською (переклади М. Старицького та Лесі Українки), польською, французькою та грузинською мовами.

Леся Українка через хворобу иа вечорі ие була, її переклад вірша «Про любов твою, друже, я марив не раз...» було прочитано Оленою Пчілкою.

215. ДО Л. М. та -А. М. ДРАГОМАНОВИХ. 15 лютого 1807 р. Київ

Вперше надруковано у пид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 187.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548). Автограф не рідомий.

Датується за першою публікацією.

«Скуч и і» к и и ж к и — с о економічні, за які я тепер взялас ь...— Леся Українка в цей час вивчала марксистські праці в питань тюлітико-екопомічного розвитку суспільства.

216. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 26 березня, 3 квітня 1807 р.

Київ

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 185—186.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548).

...У мерла Гал я...— Ганна Миколаївна Дегеп, дочка М. В. Ковалевського. Покінчила самогубством, кинувшись під поїзд.

Водовозов Василь Васильович (Ші4—1933) — російський публіцист, працював у «Вестиику Европы». З 18% р. жив у Києві. Після 1917 р. білоемігрант.

217. ДО О. П. та П. А. КОСАЧІВ. 15 травня 1897 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 188.

Подається за автографом (ф. 2, № 99).

...В опрос об издании «Ежегодник а»...— Налагодити випуск періодичного видання Київському літературно-артистичному товариству не пощастило. Лише 1901 р. вийшов «Сборник Киевского литературно-артистическото общества» російською мовою з повідомленням редакції, що «малорусский отдел «Сборника» вый-дет или отдельным приложением к настояіцему «Сборпику», или войдет в следующий». Останнє видання не було здійснено.

...Щ об москалі не д о с т у п и л п с ь...— Тобто щоб листи не потрапили до рук жандармів і поліції, що робили обшуки, шукаючи доказів про революційну діяльність людей, які були під негласним наглядом поліції. До таких людей належала і Леся Українка.

218. ДО О. А. ТЕСЛЕНКО-ПРИХОДЬКО. 29' травня 1897 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 189.

Подається за автографом (ф. 2, № 463).

Тесленко-Приходько Олена Аитопівпа (тьотя Єля; 1§45 — ?) — тітка Лесі Українки, активпий діяч народницького революційного руху 70-х років. Жила спочатку в Києві, завідувала тут створеним за її ініціативою притулком для дітей робітників, а з 1878 р.— в Петербурзі, де вчилася на акушерських курсах і працювала в лікарпі. В 1879 р. її заарештовано і заслано спочатку в Олоиецьку губернію, а з 1881 р. відправлено етаном у Сибір (див.: Деятели революционпого движепия в Россіш. Биобиблиографиче-

ский словарь. Т. 2. Вып. 2. М., 1930, с. 658—659). У 1881 р. в Києві опублікована окремим виданням «поема-билиця» О. А. Тесленко-Приходько «Ганна» (під псевдонімом «Ластівка»).

219. ДО П. А. КОСАЧА ТА СЕСТРИ ОКСАНИ,

2 червня 1897 р. Київ

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 190.

Подається за автографом (ф. 2, № 115).

Я з е в и — домовласники, у яких Косачі наймали в Києві квартиру (Назар'ївська, 21).

220. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 2 липня 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 191—192.

Подається за автографом (ф. 2, № 164).

Напсен Фритьоф (1861—1930) — визначний норвезький мандрівник, дослідник Північного полюса, автор книги «Удвох біля 86 градуса», яка в той час з'явилася друком у Росії.

221. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 2 липня 1897 р. Ялта

Друкується вперше за автографом (ф. 2, № 274).

222, ДО П. А. КОСАЧА. 12 липня 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 192—193.

Подається за автографом (ф. 2, № 116).

G а п є ж к о Кирило Михайлович (1857—1928) — київський хірург, у якого лікувалася Леся Українка.

...В о ми о ги х отпошепиях вредн о.— У Києві посилились обшуки і арешти революційних діячів. Леся Українка натякає на те, що їй слід перебути цей час поза, Києвом.

223. ДО О* П. КОСАЧ (матері) ТА О. П. КОСАЧ (сестри),

18 липня 1897 р, Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 193—194.

Подається за автографом (ф. 2, № 165),

...На Ваші іменини...—11 липня (ст. ст.) за церковним календарем день пам'яті київської княгині Ольги.

Для «саламандри» воно якраз...— За легендою, саламандра — це дух, що жив у вогні і уособлював вогняну стихію. Леся Українка говорить про себе, що вона добре переносить спеку.

...Для сибірсько-ризьких звичайок...— Це про тітку Олену Антонівну Косач (Тесленко-Приходько), яка тривалий час жила на засланні в Сибіру, а постійно проживала в Ризі.

224. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 2 серпня 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 194—195.

Подається за автографом (ф. 2, № 166).

Мержинський Сергій Костянтинович (1870—1901) — активний член соціал-демократичних гуртків, один з перших пропаган-дистів марксизму в Києві та Мінську, був направлений до Лесі Українки, очевидно, з якимось дорученням від соціал-демократич-ного гуртка. За спогадами його партійних товаришів, він був гаряче відданий ідеям наукового соціалізму, цілком захоплений служінням народові, його революційній справі (див.: Тучапский П. Л. Из пережитого. Одесса, 1923; Крыэісановская-Тучапская В. Г. Из моих воспоминаний.— «Каторга и ссылка», 1930, № 6, с. 43).

С. Мержинський сприяв глибшому ознайомленню Лесі Українки з соціал-демократичним рухом, із марксистською літературою, зокрема з «Капіталом» К. Маркса, допоміг їй налагодити співробітництво з петербурзьким журналом «Жизнь», у якому вона виступала з рядом літературно-критичних статей, позначених гострою актуальністю та соціалістичною ідейністю. Образ Меряшиського надихнув Лесю Українку на створення ряду ліричних поезій та драматичної поеми «Одержима».

225. ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 17 серпня 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 187—188.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1548). Автограф не відомий.

Датується за першодруком.

226. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). Серпень 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 195—196.

Подається за автографом (ф. 2, № 276).

Датується за змістом на підставі вказівки на 15 серпня. Верхня частина автографа з датою відірвана.

227, ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 26 серпня 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 196.

' Подається за автографом (ф. 2, № 275).

Пишу перед виїздом наших...-В Криму з Лесею Українкою відпочивали брат Михайло та його дружина з матір'ю. Через них поетеса передала цей лист.

...П осередником при знакомстві Тучапського з Л і д о ю...— У березні 1897 р. в Києві відбулася конференція представників місцевих соціал-демократичних груп і петербурзького «Союзу боротьби за визволення робітничого класу», на якій було прийнято рішення скликати з'їзд партії і налагодити видання нелегальної загальпоросійської соціал-демократичної «Рабочей газеты». Одним з редакторів нової газети став П. Л. Тучапський. Перший номер вийшов 22 серпня (3 вересня) 1897 р., тобто через тиждень після того, як Леся Українка написала сестрі цього листа. Можливо, Лесі Українці було відомо про підготовку видаппя газети і саме про перший номер «Рабочей газеты» тут іде мова. Безсумнівно, йдеться про якесь конспіративне доручення від Київських соціал-демократів, що його мав передати Лідією Драгомановою П. Л. Тучапський. Питання не досліджено.

...Як обертатись з листами ...— Тобто як дотримуватися конспірації в листуванні.

228. ДО О П. КОСАЧ (сестри). 11 вересня 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 196—197.

Подається за автографом (ф. 2, № 277).

...Половину «Kapital'y» «прошту дирув а л а»...— За порадою С. Мержинського, Леся Українка в Криму взялася до вивчення «Капіталу» К. Маркса. Як видно з листа, їй спочатку важко було осягнути всю систему ідей і висновків цього геніального твору, в чому вона щиро зізнається сестрі. Але її літературно-критичні і публіцистичні праці 1899—1901 рр. свідчать, що далі вона поглиблено вивчала цей твір і сприйняла деякі його положення (див.: Додаток до перекладу орошури Дікштейна «Хто з чого жиє»).

«Alliance» — брошура М. О. Бакуніна.

229. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 16 вересня 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т, 5, с. 199.

Подається за автографом (ф. 2, № 167).

...В есела звістк а...— Леся Українка радіє з того, що цеп-зура дозволила до постановки її драму «Блакитна троянда». Про це П. А. Косач повідомив листом ЗІ серпня (12 вересня) 1897 р. дружину, а О. П. Косач, в свою чергу,— Лесю Українку.

...Оте будування затрима6...— Мати Лесі Українки в цей час була зайнята будуванням дачі на хуторі Зелений Гай за півтора кілометра від Гадяча.

230. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 5 жовтня 1897jр. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 199—201.

Подається за автографом (ф. 2, № 168).

Б е р д я є в Сергій Олександрович (1860—1914) — поет і журналіст ліберально-буржуазного напряму, перекладач, відомий ще під псевдонімом «Обухівець». Писав російською та українською мовами.

...А 1а ш-me de Курдюк о ф.— Леся Українка іронічно порівнює твердження С. Бердяєва із безглуздими висловами героїні гумористичної поеми російського поета Івана Петровича Мятлева «Сенсации и замечания госпожи Курдюковой за границею, дан л'зтранже».

Стаханов Сергій Васильович — у той час завідувач народної бібліотеки в Ялті. Докладніших відомостей немає.

231. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 13 жовтня 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 201—202,

Подається за автографом (ф. 2, № 169).

О р е с т — герой п'єси Лесі Украіпки «Блакитна троянда».

232. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 4 листопада 1897 р, Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 202—203,

Подається за автографом (ф. 2, № 170).

...Т елеграми, яку я вчора отримал а.,.— Конкурсна комісія Київського літературно-артистичного товариства лоздоро-вила Лѳсю Українку з нагородженням її золотим жетоном за

оповідання «Голосні струни».

...«У кумушки с похвал вскружилась голо-в а»...— дещо перефразовані слова з байки І. А. Крилова «Ворона і лисиця»: «Вещуньина с похвал вскружилась голова».

...Як Гейне казав: «Wir waren einander gut» («Ми були добрі один до одного») — цитата з вірша Г. Гейне І8 цйклу «Нові поезії».

Ідзиковський Владислав Леоновим —* київський книгопродавець і видавець, власник киижково-нотиої крамниці.

...М о г о кинджал а...— подарунок Н. Гамбарашвілі.

233. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 7 листопада 1807 р. Ялта

Вперше надруковано в журналі «Червоний шлях», 1923, № 6-7, с. 188-189.

Подається за автографом (ф. 2, № 171).

...Вертати ж їй первісну редакцію, може, «для поч атку»... пе елі д.— У цій сцені в порвісній редакції більше говорилося про участь героїні «Блакитної троянди» Любові Гощиіі-ської у революційних гуртках.

«Р у с с к а я м ы с л ь» — пауковий, літературний і політичний щомісячний журнал помірковано-ліберального напряму. Виходив у Москві 1880—1918 рр.

«В а в а» — комедія С. А. Кетлер, переробка повісті Гі де Мопассана «Іветта».

«П а ш е н ь к а» — драма Н. Л. Персіянинової; негативну рецензію на згадані п'єси надруковано в десятій книжці «Русской мысли» за 1897 рік.

Гарін і Станюкович —М. Г. Гарін (1852—1906) і К. М. Станюкович (1843—1903) — російські демократичні письменники. .

...Саврасна Москва роз'їхалась...— Йдеться про буржуазну публіку, яка приїздила в Крим розважатися.

...Т ак, як Надсо п...— Хворий па туберкульоз, російський поет жив у 1886—1887 рр. у горах біля Ялти. Леся Українка, перебуваючи в Криму, відвідувала будинок, де жив Надсвн, присвятила його пам'яті вірш «Надсонова домівка в Ялті» та переклала на українську мову його вірш «Про любов твою, друже, я марив не раз...».

234. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 14 листопада 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 206.

Подається за автографом (ф. 2, № 278).

...Звістку про Миколу В а с и л ь о в и ч а...— про смерть М. В. Ковалевського, що сталася 3 (15) жовтпя 1897 р.

«К и е в л я п и н» — реакційно-монархічна газета (1864—1919). Видавалась в Києві на кошти царського уряду.

...Павла Лукича...— Тучапського.

...Я к діло пана Михайла? — Йдеться про М. В. Криви-нюка, який відбував тоді ув'язношія у Лук'янівській в'язниці.

Вперше надруковано у вид.: Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 188—190.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1548), Автограф не відомий.

236ї ДО А. М. ДРАГОМАНОВОЇ. 19 листопада 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 190—192.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548), Автограф не відомий.

...Учу двох «Микосів»...— Двох хлопчиків, ровесників Лесиного брата Миколи.

Маргарита — М. М. Комарова-Сидореико.

237, ДО Л, М, ДРАГОМАНОВОЇ-ШИШМАНОВОЇз 20, 22 листопада 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 192.

Подається за машинописною копією (ф. 2, № 1548), Автограф не відомий.

Б е л ч е в А.— міністр фінансів в уряді Стамболова. 1895 р. загинув у результаті замаху.

238.. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 22 листопада 1897 р. Ялта

Вперше надруковано скорочено в перекладі російською мовою у вид.: Собр. соч., т. 3, с. 175.

Подається за автографом (ф. 2, № 172).

...С умні звістки з-за кордон у...— Звістки про те, що журнали «Житє і слово» і «Зоря» припинили існування.

...Ті «дрібнесенькі датки»...— Йдеться про кошти, які збирав М. Ковалевський на видання прогресивної української преси в Галичині. Галицькі видавці часто використовували ці кошти не за призначенням.

Theatre libre мене раду є...— Йдеться про театральну трупу М. Старицького, яка планувала постановку драми «Блакитна троянда».

...В pendant Мані.— Йдеться про Марію Старицьку, яка мала грати роль Любові Гощинської.

Атлас (або Атлант)—за грецькою міфологією, титан, який на своїх плечах тримав небозвід.

...Проти толстовщини і подібного сумбуриз-м у...— Леся Українка має на увазі богошукання та теорію непротивлення злу Л. Толстого, які вона гостро засуджувала.

Сеньобос Шарль (1854—1942), французький історик ліберального напряму, професор Сорбонни. Його книжка «Історія

європейської цивілізації в XIX ст.» зацікавила Лесю Українку широким фактичним матеріалом.

«У л і т а» тут мабуть, «Літературна громадка»ˆ

Тепер вернімось «з форуму д од ому» — латинська приповідка, що означає: «Залишмо розмови про громадські справи, перейдімо до справ буденних».

239. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 24 листопада 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т* 5, с. 209—210. Подається за автографом (ф. 2, № 279).

«Н а д е ж д а» — петербурзько транспортне товариство, яке мало філії в інших містах.

На л е п т а х я написала фраз у...— «Нема його, і мов людей не стало».

240. ДО О. П. КОСАЧ (сестри). 28 листопада 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Твори в 5-ти т., т. 5, с. 282—287,

Подається за автографом (ф. 2, № 280).

...Н а іншій могил і.— На могилі М. Л. Драгоманова.

Я помогла б тобі плакат и...— Сестра Лесі Українки тяжко переживала арешт свого нареченого Михайла Васильовича Кривинюка, якого в цей час мали відправити із Лук'янівської в'язниці на заслання.

...Не так з самою М арга ритою, як з її чоло-в і к о м...— У липні 1893 р. М. М. Комарова одружилася з Михайлом Дмитровичем Сидоренком (1859—1927), асистентом, а згодом професором мінералогії Одеського університету.

Петро Васильович — чоловік Олени Аптоиівни (тітки Лесі Українки) П. В. Тесленко-Приходько.

Полонський Ілля Борисович — київський знайомий Коса-» чів, юрист. Докладніших відомостей немає.

С о л о н — політичний діяч і ноет давніх Афін. Працював у галузі законодавства, свої міркування на теми моралі і законності інколи викладав у віршах («Повчання афінянам», «Повчання самому собі»).

Л і ку р г — легендарний законодавець Спартп (давня Греція), якому приписують складання законів, що визначали устрій спартанської держави.

...З а с о х н е и а «І л о в а й ц і».— Леся Українка має на увазі офіційно прийнятий у той час у школах підручник з історії Росії Д. І. Іловайського (1832—1920), історика дворянсько-монархічного напряму. В підручниках Іловайського історія Росії зводиться до діяльності царів і полководців. Дбаючи про навчання своїх сестер, Леся Українка рекомендувала їм широку літературу, що виходила за межі шкільних програм, сама давала їм уроки, підготовлені на основі грунтовних джерел.

«Н о в о е слово» — щомісячний науково-літературний і політичний журнал, що видавався в Петербурзі в 1894—1897 рр., спочатку ліберальними народниками, а потім (з весии 1897 р.) — «легальними марксистами». Революційні марксисти використали сторінки журналу для пропаганди своїх поглядів і боротьби з наˆ родництвом. У лсурпалі публікували окремі праці В. І. Ленін, Г. В. Плеханов. Із праць В. І. Леніна тут надруковано: «До характеристики економічного романтизму», «З приводу однієї газетної вамітки». У журналі співробітничав Максим Горький.

...Напиши Ш урі...—Мова йде про О, Судовщикову-Косач (Грицько Григоренко).

241. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 14 грудня 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 3, с. 34—35.

Подається за автографом (ф. 2, № 473),

Кінець листа не зберігся.

242. ДО І. Я. ФРАНКА. 19 грудня 1897 р. Ялта

Вперше надруковано в російському перекладі у вид.: Собр. соч., т. 3, с. 177-178.

Подається за автографом (ф. 3, № 1626, с. 211—213)

...Публіцистичний контроверс...— Йдеться про полеміку, що відбулася між Лесею Українкою та І. Франком з приводу його статті «З кінцем року» (див. прим, до листа 213).

...Заснування нового «Вісника»...—Мова йде про «Літературно-науковий вісник», який почав виходити з 1898 р.

...Дещо таке і дехто такий, якого вже в «Віснику» не буд е...— Тут Леся Українка має на увазі, що в «Літературно-науковому віснику» не буде імені і праць М. П. Драгоманова.

Для початку посилаю в і р ш і...—Леся Українка надіслала для «Літературно-наукового вісника» вірші «Східна мелодія», «Мрії» (надруковані в другій книжці журналу 1898 р.).

243. ДО О. П. КОСАЧ (матері). 25, 26 грудня 1897 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Творп в 5-ти т., т. 5, с. 211—214.

Подається за автографом (ф. 2, № 174).

«Ділові справи» — переговори з трупою М. Кропивни-цького про постановку драми «Блакитна троянда».

Р у д е н к о Іоїл Мефодійович — український актор-комік, антрепренер (трупи М. Старицького), організатор аматорського театру в Чернігові.

Зарницька (Азгуріді) Єфросинія Пилипівна (1867—1936) — відома українська драматична артистка, грала в трупі М. Кропивницького та іп.

Мирославський (Винников) Костянтин Павлович (? — 1907) — український актор, антрепрепер, писав короткі російські

водевілі, вистави яких ішли як додаток до українських п'єс-

Spiewak jestem niestety! Spiewac nie mam ko-mu! («Я співець, на жаль! Співати не маю кому!») — цитата з твору А. Міцкевича «Конрад Валенрод».

...Д ала мого «Співця» в юбілей ний збірни к...—» Мова йде про збірник «Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники» (Львів, 1898). Тут вперше надруковані дві поезії Лесі Українки — «Поет під час облоги» (в листі названо «Співець») і «Товаришці на спомин», що я для нього не «паршива вівця»...— Йдеться про участь Лесі Українки в соціал-демократичному робітничому русі. П. Л. Тучапський та інші зв'язківці передавали їй конспіративні доручення від соціал-демократичних гуртків, які вона виконувала.

244, ДО О. П, КОСАЧ (сестри), 27 ерудпя 1807 р. Ялта

Друкується впершо за автографом (ф, 2, № 251),

245» ДО Л. М. ДРАГОМАНОВОЇ» Я січня 1808 р. Ялта

Вперше надруковано у вид.: Леся Українка. Публікації, статті, дослідження, вип. 2, с. 194—195.

Подається за рукописною копією (ф. 2, № 1548). Автограф не відомий.

ПОКАЖЧИК ІМЕН ТА НАЗВ

Академічне братство 117, 462 Александров Володимир Степанович 441 Алексввв 121, 463 Алчевська Христина Данилівна 221, 484

Алчевська Христина Олексіївна 424

Амалія 201, 262 Аман Ліна 250, 490 Амани 250, 251, 324, 490 Антонович Варвара Іванівна (Ан~ тойовичка) 49, 51, 334, 448 Антонович Володимир Боніфаті-йович 219, 229, 448, 454, 483, 484

Антонович Ірина Володимирівна (Орися) 200, 334 Антуан Андре 507 Анценгрубер Людвіг 456 Анюта 99, 460

Арабажин Костянтин Іванович 85, 457, 472

Арендовський — див.: Риндовський (Арендовський), лікар Арестов 27, 438 Арістофан 235, 487 Аркас Микола Миколайович 425 Ауербах Бертольд 40, 445 Афанасьвв, лікар 408 Афаиасьев (Чужбинський) Олександр Степанович 457 Афеньева 408

Бабишкін Олег Кіндратович 507 Вайрон Джордж-Ноел-Гордон 39, 41, 166, 185, 388, 389, 440

Склав В. І. Мазний.

Бакуиін Михайло Олександрович 358, 382, 509, 514 Бальзак Оноре де 39, 42 Барвінок Ганна (Олександра Михайлівна Білозерська-Куліш) 305, 500

Барвінський Володимир Григорович 313, 501 Барвінський Олександр Григорович 140, 153, 223, 279, 282, 454, 466, 484, 485, 493, 498 Барські — див.: Григоровичі-Бар-ські

Беднарський Кароль (Карл) 167, 473

Белчев А. 399, 516 Белчева Мара 258, 265, 324, 341, 357, 491 Беранже П'єр-Жан 41, 177 Бердяев Сергій Олександрович (Обухівець) 385, 409, 514 Берне Роберт 41

Бетховен Людвіг ван 49, 52, 269, 448

«Беседа» 297, 498

Биковська (Беляева) Марія Михайлівна (Мапя) 36, 37, 40, 52, 424, 442

«Бібліотека світової літератури» (всесвітні твори, «Мировая ли-тература») 39, 187, 196, 204, 205, 445, 452 Більрот Теодор 67, 453 «Більшовик Полтавщини» 483,484, 487, 492

Боборикін Петро Дмитрович
459
Богуш Параска Назарівна (баба харківська) 26, 280, 281, 438
Болгарська Академія наук 502,
504
Бомарше П'ер-Опост-Карои 39, 42,
Бонапарте Летіція 400 Борецька 408 Борецький Л. 178, 370 Борецький Леонід 408 Борецький Олексапдр (Саша) 370,
408
Борецькі 176, 200, 475 Борковсыший Олександр 313, 501 Боровик Віталій Гаврилович (Біла) 48—50, 439, 447, 448 Борткевич, лікар 433 Братство тарасівців 448, 471 Брокгауз 472 Брюс Роберт 464, 465 Будзиновський Вячеслав 286, 292-294, 296, 494, 498 «Буковина» («Нова Буковина»)
59, 115, 149, 302, 306, 451, 468,
469, 471, 499 «Буковинський альманах на рік [4]1891» 95, 459, 460 «Буковинський православний календар на звичайний рік 1891» (Православний руський календар) 97, 459, 460 Бунге Микола Андрійович 360,
509
Бурже Поль 39, 41, 444 Бюргер Готфрід Август 507 Бялковська 178, 199, 206, 476 «Български преглед» 307, 308, 312,
489, 501
Вагнер Ріхард 52, 72, 76, 450, 455 Вазов Іван Мінчов 501 Вамбері Арміній 138, 466 Варвара («калужская») 177, 178,
195, 201, 210, 475 «Варшавский дневник» 163, 472 Вахнянин Наталь (Анатоль) Кли-ментович 72, 454, 455 Велика 263, 266, 491 Верді Джузеппе 80, 456 Верещагін Василь Васильович 457 Верзилов Аркадій Васильович 99,
158, 186, 211, 460 Берн Моріс 220, 227, 228, 249, 250,
253, 254, 258, 259, 263, 264, 287, 400, 481, 488-490 Верхратський Іван Григорович
(Лосун, Подоляк) 155, 469, 470,
477
«Вестник Европы» 308, 424, 501, 511
Вишинська Надія Григорівна 9,
428
Вишинський Іван Романович 156, 447
Вільна українська друкарпя в Жопеві 282, 494 Вільыімс Роджор 313 «Вітчизна» 425 Вітя 401
Водовозов Василь Васильович 366, 511
Войнич В. М. 495 Войпич Етель-Ліліан 290, 495, 496 Володимир Святославич, великий князь київський 185 «Волмтоо слово» 494 Вольтор (Франсуа-Марі Аруо) 39, 43

«Вопросы литературьт» 424 Вороний Микола Кіндратович 414 Воскресенські 21, 437 «Вперед», альманах 423

Гайдн Йозеф 52, 449 Галеві (Алеві, Леві) Жак-Фроман-таль 455 Галин 108, 461 Галя 161

Гальчинський А. Б. 433 Гальчинського А. Б. 433 Гамбарашвілі (Гамбаров) Иестор Георгійович 337, 347, 350, 352, 382, 389, 407, 506, 507, 515 Ганзельт 52

Гарін М. (Михайловський Микола Георгійович) 391, 515 Гарт Френсіс-Брет 41, 445 Гаршин Всеволод Михайлович 39,

41, 443, 444 Ге П. М. 424

Гейне Гепріх 34—86, 38, 40, 41, 45,

53, 56,59,60,65, 132, 133,135,136,

139, 147, 150, 158, 167, 181, 186— 188, 196, 200, 204, 205, 220, 388, 441-443, 445, 449, 452, 453,

457, 465, 468, 469, 471, 473, 479, 480, 515 Георгов 312

Гете Йоганн-Вольфганг 39, 41, 220 Гізо Франсуа-П'ер Гійом 467

Гладилович Дем'ян 77, 82, 456 Глібов Леонід Іванович 428 Гнатюк Володимир Михайлович 423-425, 469 Гоголь Микола Васильович 41,

102, 319, 355, 429, 433., 437,

455

Голімський Неон 37, 44#

Гольдоні Карло 40, 41, 445 Гольдштейн В. 282, 365, 404 Гольдштейн, пані 414 Гольдштейни 309, 312, 414 Гомер 20, 25, 38, 436, 438, 482, 507 Гончаров Іван Олександрович 41 Горацій (Квінт Горацій Флакк) 385

«Гориый клуб» 380 Ґорький Максим (Олексій Максимович Пешков) 518 отье Теофіль 42, 446 рабовський Павло Арсенович

446, 471

Григореико Грицько — див.: Су-довщикова-Косач Олександра Євгенівна Григорович-Барська Надія Василівна 177, 475 Григоровичі-Барські 211 Гриневецький Іван 62, 72, 86, 130,

140, 452

Грінченко Борис Дмитрович (Вартовий, Чайченко) 113, 150, 151,

159, 162, 176, 183, 313, 424, 425, 462, 468, 469, 471, 477, 501, 502 Гроздова (Вишинська) Наталя Іванівна 48, 51, 52, 156, 186, 347, 428, 447, 478 Громада, Одеса 449 «Громадський голос» 290, 292—294, 296—298, 494, 498 Грудницька Марія Семенівна 427 Грушевський Михайло Сергійович 498

Грюнфельд Альфред 195, 480 Гуттен Ульріх фон 478 Гюго Віктор-Марі 32, 34, 38, 40, 41, 45, 54, 87, 133, 169, 177, 187, 287, 440, 457, 460, 462, 466, 483, 495 Гюйо Жан-Марі 46, 446

Данилович Северин («Золота голова») 276, 277, 282, 293, 455, 493 Данте Алігіері 37, 98, 443 Дашкевич С. 451
щ Дебогорій-Мокріевич Володимир Карпович 358, 359, 509 Деген Євген 190, 199, 201, 206, 479 Деген Ганна Миколаївна 25, 51,
53, 175, 188, 190, 199, 201, 204,
206, 223, 262, 365, 404, 437, 479,
511
Деген Юрій Євгенович 188, 199 Делле Гриців Марія-Євгенія 424 Деркач Марія Дем'янівна 423, 424,
427, 430, 433, 436 «День» 84, 457
«Дзвінок» 57, 129, 173, 182, 188,
191, 192, 202, 208, 209, 212, 218,
223, 224, 228, 231, 450, 477, 479,
482, 483, 485, 486 Діалегмено 30, 31 Діалегмено Вікторія (кірія) 37, 443
Діалегмено, родина 29, 439 Діккенс Чарлз 40, 41, 186, 191, 431, 478 Дікштейн Шимон Р. 514 «Діло» 68, 70, 107, 292, 454, 456,
468, 469, 501 Дмитрук Варвара Йосипівна 123,
462, 464 До де Альфонс 41, 431 Достоввський Федір Михайлович
41, 348
Драгоманов Іван Петрович 307, 322, 382, 429, 503,
Драгоманов Михайло Петрович (дядько) 24, 44, 53, 62, 67, 78, 82, 90, 100, 105, 109, 117-119, 121,
123, 126, 128, 129, 134, 136, 137,
139, 142, 146, 147, 149, 158, 161, 171, 175, 182, 199, 201, 202, 211, 213, 217, 225, 226, 229, 233, 237—
243, 245, 246, 248-250, 253, 254, 256, 257, 259, 260, 262, 263, 266— 279, 281, 282, 286, 288—296,
298—303, 306, 308, 312—315, 322,
329, 330, 336, 342, 343, 354, 366,
405—407, 414, 423, 424, 427—430, 433, 435—437, 440, 446, 449, 450, 452, 453, 457, 460—464, 466—468, 471, 472, 474, 476, 477, 481, 483,
484, 486—498, 501—503, 508, 509,
517, 518
Драгоманов Олександр Олександрович (Сашко) 343, 506 Драгоманов Олександр Петрович (дядько Саша) 19, 28, 47, 272,
281, 307, 343, 429, 435, 439, Ш
Драгоманов Петро Якимович 428 Драгоманов Світозар Михайлович (Зог, Зоря, Zogo, cousin) 21, 66,
86, 114, 128, 131, 138, 139, 141,
402, 405, 406, 414, 420, 437

Драгоманов Яків Якимович 429, Драгомаиова Варвара Петрівна
429
Драгомаиова Глафіра Помпеївиа
322, 382, 503 Драгомаиова Єлизавета Іванівна (бабуся) 9, 11-19, 26-28, 46, 47, 62, 157-159, 161, 170, 181, 198, 204, 211, 213, 221, 222, 225, 231,
503
Драгомаиова Лідія Іванівна 323, 382, 449
Драгомаиова (Кучииська) Людмила Михайлівна (дядипа, мечка голяма) 63, 103, 114, 125,
395, 398, 405-407, 414, 419, 427, 428, 466, 467, 487, 489, 491, 501— 506, 508, 509, 511, 513, 516, 519 Драгомаиова Олександра Василівна 28, 47, 439 Драгомаиова Олена Петрівна 429 Драгомаиова-Труш Аріадна Михайлівна (Рада, Рюрик, драгоманець, cousine) 10, 21, 66, 114,
128, 131, 138, 139, 144, 146, 149,
164, 173, 235, 238, 239, 242, 244,
245, 247-251, 255-263, 265-271, 273, 276, 279, 282, 286, 288, 289,
293, 297, 299, 300, 302, 303, 307— 313, 317, 323, 324, 328, 329, 332,
505, 507, 509, 510, 513, 516 Драгомаиови 9, 10, 20, 86, 155, 168,
175, 314, 329, 382, 424, 425, 427-430, 433, 435, 436, 469, 470, 473, 474, 489-491, 503, 509 «Другий війок» 78, 82, 456
Евріпід 440 Едіп 278 Ел. Г. 342
Еміліо (італьяичик) 349, 507 Енгельс Фрідріх 471, 472 «Этнографическое обозрение» 46, 64, 446
6ж Теодор Томат (Зигмунд Міл-ковський) 41, 445 Єфрои 472
Желябов Андрій Іванович 510 . Житецька Варвара 14, 434 Житецький Павло Гнатович 434 Житецькі 434
490, 499, 508, 509, 510, 516 «Живая старина» 64, 452 «Живнь» 424, 513
«Жизиь и искусство» («Искусство и жизпь») 189, 479 «Жіпоча бібліотека» («Дрібна жіноча бібліотека») 159, 290, 471,
477
«Жовтень» 484 Жовю 211
Жюдік (Анна-Марія-Луїза Да-м'ен) 76, 455
Заболотний Данило Кирилович 40, 445
Завілейсыий Василь Дмитрович (Зюня) 60, 452 Закордонна ліга російської соціал-демократії 497 Залеський Юзеф Богдан 41, 445 Занд (Санд) Жорж (Аврора Дю-деван) 40, 41, 81, 431, 445 Заньковецька (Асадовська) Марія Костянтинівна 50, 448 Зарка 299

Зарницька (Азгуріді) Єфросинія Пилипівна 413, 518 Зірка Олеся — див.: Косач-Криви-шок Ольга Петрівна Зозуля 467
Зоїл 8 Амфіполя 104, 461 Золя Еміль 41, 72 «Зоря» 38, 45, 50, 64, 78, 86, 87,
105, 113, 115, 151, 153, 167, 169, 179, 184, 188, 231, 412, 431, 437, 441f 453, 457, 459, 462, 465, 468-
470, 473, 476, 477, 479, 482, 501,
516
Ідзиковсыший Владислав Леонович
388, 515
«Иллюстрированный сборник Ки-евского литературно-артисти-ческого общества», К., 1909 511 Іловайський Дмитро Іванович 408,
517
«Ілюстрована бібліотека для моло-діжі міщан і селян» («Бібліотека для молодіжі», «Ластівка», «Читальня») 59, 451, 452 Імператорське товариство аматорів природознавства та етнографії 446 «Іскра» 497
Історичне товариство Нестора-лі-тописця 53, 450 Іщенко Василь 47, 447
Йорон 349
К. 334
Калішевсыший Яків Степанович 53 Каменський 212 Кандиба 102
Карлейль Томас (?) 328 Карташевська Марія Миколаївна 467
Карташевський Микола Миколайович 467 Карташевський Петро Миколайович 467 Карташевські 467 Катіліна Луцій Сергій 71, 455 Катон Марк Порцій (Катон Старший) 187, 478 «Каторга и ссылка» 513 Кауч Еміль 137, 466 Квітка Климент Васильович 424 Кеннан Джордж 78, 456 Кетлер С. А. 515 Кибальчич Микола Іванович 510 Кибальчич-Козловська Надія Костянтинівна 423, 424 Київська археологічна комісія 452 Київська малювальна школа 213, 222
Київське літературно-артистичне товариство 360, 363, 364, 366,
367, 388, 390, 409, 509-511, 514 Кирилюк Євген Прохорович 455, 503
Кирчів Павло 451 «Киевлянин» 392, 515 «Киевская старина» 452 Клісурсыший Герасим Петрович
175, 203, 342, 475 Кобилянська Ольга Юліанівна 24, 80, 81, 91, 423-425, 456, 457, 469, 495
Кобринська Наталія Іванівна 78,
151, 152, 159, 181, 209, 290, 305, 448, 456, 471, 477, 500, 502 Ковалевська Галя — див.: Деген Ганна Миколаївна Ковалевська

(Воронцова) Марія Павлівна 51, 437, 449 Ковалевський Микола Васильович (І. Макарович, Українець, Аг-beitgeber, А. G.) 51, 121, 162, 177,

Ковалевські 449 Койчу 324, 336, 357, 503 Койчу, родина 342 Кокорудз Ілля 477

Колесса Олександр Михайлович 304, 308, 350, 459, 462, 500 Колесса Філарет Михайлович 117,

423, 424, 425, 459 Колесси 95, 459

Кольцов Олексій Васильович 413 Комароб Михайло Федорович 424, 439, 450, 461 Комаров Павло Федорович 53, 450

Комарова Віра Михайлівна 382 Комарова Галина Михайлівна 382, 424

Комарова Любов Михайлівна 108, 461

Комарова (Грабовська) Любов Болеславівна (пані Комарова)

418, 424, 439, 443, 472, 516, 517 Комарови 32, 405 «Комсомолець України» 431 Кониський Олександр Якович (О. Стодольський, Циклон) 113, 183, 186, 202, 218, 250, 308, 313,

400, 454, 461, 462, 478, 481, 483,

Кононенко Мусій Степанович (М. Школиченко) 176, 475 Конопніцька Марія 39, 43, 444 Констаптинов Алеко 245, 334, 399, 489

Копейкіна 505 Коппе Франсуа 42, 446 Корде Шарлотта 451 Корейво Б. 52, 449 Кори ель ІІ'єр 483 Корнілль 139, 466 Короленко Володимир Галактіо-нович 35, 37, 38, 40, 41, 52, 441—

443

Короткевич Микола Дмитрович 324, 503

Косач Григорій Антонович (дядя чГриша) 11, 156, 157, 432, 433, 469, 470

Косач Дмитро Григорович (Мить-ка) 11, 243, 432 Косач Ісидора Петрівна — див.: Косач-Борисова Ісидора Петрівна Косач Марія Михайлівна 14, 16, 433

Косач Микола Петрович (Кахота, Кахоточка, Кох, Кохіпя, Кукота, Кухота, Миколичка, Микось, Микулько, хлопчик) 17—19, 21,

29, 31, 34, 54, 62, 66, 94, 98, 143,

460, 488, 490, 503, 516 Косач Михайло Петрович (Обачний, Мака, Миша, кпа-кпа) 9,

11, 13-19, 21, 22, 24, 30-32, 34, 35, 37, 45-55, 58, 62-64, 68, 85, 87, 92—97, 99, 100, 103, 104, 109,

458—460, 468, 476, 478, 513 Косач Оксана Петрівна — див.: Шимановська Оксана Петрівна

Косач Ольга Петрівна, сестра — див.: Косач — Кривишок Ольга Петрівна Косач Петро Аптопович (папа) 9, 11—16, 18, 20, 22, 27, 28, ЗО, 44, 48—50, 52-55, 61, 62, 80, 88, 92,

93, 95, 97, 109, 114, 124, 127, 145,
149, 157, 172, 178, 188-190, 194—
430, 432, 438, 441-443, 458, 480, 500, 508, 511, 512, 514 Косач (Драгоманова) Ольга Пет-рівпа (Олена Пчілка, мама) 9—
87, 89, 90, 92-94, 96-98, 100, 105, 108-110, 115, 118, 119, 124, 128,
129, 131, 133, 137, 138, 142, 145,
152, 156—158, 162, 168, 170, 171, 173-176, 182, 184-187, 189, 191,
193, 196, 198-201, 203, 205, 207, 209, 210-213, 216, 221, 222, 225— 227, 233, 237, 245, 249, 251, 257, 259, 261—263, 266, 268, 270—272, 299, 304, 307-310, 313, 315, 316,
518, 320—323, 325, 327, 328, 332-334, 336—338, 340, 343—347, 350,
351, 355, 357, 360-364, 366, 367, 369—376, 380, 382-384, 386, 387, 389, 393, 399, 405, 409, 410, 412, 417, 418, 420, 423-425, 428, 429, 432—442, 447—450, 452, 456,458— 462, 470, 475, 479-484, 486-487, 491, 500-503, 505-507, 511, 512, 514—516$_{y}$ 518
Косач-Борисова Ісидора Петрівна (Біла Гусь, Гусіиька, Гуся, Дора, Дроздик, Дроздоиьо, Патик, Патя, мала) 20, 27, 32, 34, 54, 62, 94, 98, 124, 143, 146—149, 175,
206, 217, 238, 242, 243, 247, 256, 261, 263, 266, 316, 318, 321—325,
327, 334, 339, 347, 350-352, 354,
357, 360, 364, 368-370, 387, 402,
428, 436, 438, 440, 488, 490
Косач-Кривишок Ольга Петрівна (Олеся Зірка, Зірка, Лілея, Лілія, Ліля, Ліцик, Олег, Олеся, Пуц, ІТуцик) 11—16, 18, 19, 21, 25—27, ЗО, 33, 40, 49, 52, 54,
62, 64, 79, 92-94, 97, 98, 108, 115, 143, 146, 148, 152, 156—158,
424, 426—436, 440, 452, 456, 459, 460, 475> 480, 489, 491, 492, 499, 503, 506, 507, 509, 512-515, 517, 519
Косачі, родина 424, 428, 431, 433— 435, 438, 439, 441, 442, 447, 449,
450, 459, 460. 467, 475, 476, 489,
503,, 506, 508, 512, 517
Коцюбинський Михайло Михайлович 192, 423, 424, 447, 479 Кравченко Уляна (Юлія Юліївна Шнайдер) 465 Красіцький Ігнаци 41, 445 Красовська 93 Красовські 99, 460 Крашевський Юзеф-Ігнаци 41, 445 Крестовський (Надія Дмитрівна Хвощинська-Зайончковська) 41, 445
Кривишок Михайло Васильович 360, 380, 392, 407, 431, 509, 515, 517

Крижанівська-Тучапська Віра Григорівна 424, 513 Крилов Іван Андрійович 515 Кримський Агатангел Юхимович (Хванько) 130, 313, 329, 423—
425, 465, 477, 502, 504 Кромвель О лівер 493 Кропивницький Марко Лукич 390,
391, 413, 518 Крохмаль Віктор Миколайович (Второв, Загорсыший, Фомін, Х)
294, 497, 498 Крушельницька Соломія Амвросі-ївна 286, 304, 494, 495 Кузьма — див.: Ляхоцький Антон Михайлович Кулаковський Юліан Андрійович
144, 467 Кулина 261, 491
Куліш Пантелеймон Олександрович 366, 469 Курашова Варвара Степанівна 427 Кухаренко Яків Герасимович 448 Кучинсыший Петро Михайлович
323, 503
Лазаревський Глїб 424, 436 Ламартін Альфонс де 355 Ламе Флері Жюль-Ремон 220, 484 Лариса 401
Ластівка Є.— див.: Тесленко-При-ходько Олена Антонівна Левитський Микола Васильович 363, 510 Левицыший Євген 454, 455 Левицький Модест Пилипович 324, 346, 408, 503 Левицький Орест Іванович 62, 452 Леконт де Ліль Шарль-Марі-Рене 39, 43, 444
Ленін Володимир Ілліч 442, 454,
494, 510, 517 Леопарді Джакомо 39—44, 65, 444, 445
Лєрмонтов Михайло Юрійович 42 Лесаж Ален-Рене 41, 445 Лешетицький 269 Лесков Микола Семенович 457 Лизавета 260, 491 Липський Костянтин Антонович
185, 490, 216,4/5 Лисенки 176, 207, 325, 388, 439, 441 Лисенко Галипа Миколаївна 476 Лисенко Мар'яна Миколаївна (Муся) 216 Лисенко Микола Віталійович (Ор-фей) 48-50, 52, 53, 72, 108, 152,
502
Лисенко Ольга Олександрівна 432 Лисенко Остап Миколайович 317,
502
Лисенко (Липська) Ольга Антонівна 178, 212, 216, 338, 476, 478 Лікург 408, 517 Лісовський П. 349 «Літературна Україна» 425, 489 «Літературно-наукова бібліотека» 459, 488
«Літературно-науковий вісник» («Вісник») 411, 412, 414, 423, 443,
469, 479, 480, 518 Ліщинський, власник дачі 387,
389, 393, 398, 399, 402, 404, 410— 412, 417, 419 Лонгфелло Генрі-Уодсуорт 41, 446 х Лосятинський Микола Никифоро-вич 39, 444 Лоті П'єр (Жюльєп Віо) 50, 449 Лотоцький Олександр

Гнатович (Любенький) 235, 487 Лукич Василь (Володимир Лукич Левицький) 87, 423, 453, 457,473, 479

Лукіянович Денис Якович 304— 306, 312, 314, 451, 500, 502 Луначарський Анатолій Васильович 478

Любенький — див.: Лотоцький

Олександр Гнатович Ляхоцький Аіттон Михайлович (Кузьма) 282, 424, 494

Мазепа Іван Степанович 46 Макаров, брат А. С. Макарової

216, 280, 493 Макарова Антоніна Семенівна 171, 499, 214, 221, 232, 235-237, 271,

272, 280, 284, 424, 474, 482, 483,

484, 487, 492, 494 Макаропич І.— див.: Ковалевський Микола Васильович Маковей Осип Степанович (О. М-ой) 153, 165, 168, 179, 188,

200, 206, 208, 239, 423, 424, 451,

469, 470, 473, 474, 476, 477, 479,

480,482

Мальований Кіндрат 203, 472, 481

Мальчевськии Антон 42, 446 Мамін-Сибіряк Дмитро Наркисович 457 Марат Жан-Поль 451 Марися 19, 21, 247, 262, 367, 435 Маркс Карл 471, 472, 513, 514 Маршипський Аиолліпарій (Маршипська) 49, 448 Масіїеро Гастоп 270 Матковський, учитель 199, 213, 478

Матов Д. 357

Махно Ольга (Оля) 14, 434 Мачтет Григорій Олександрович

35, 42, 424, 429, 441, 442 Машицькі 171

Медведєв Петро Михайлович 53,

450

Мезер Ф. де, фотограф 212, 482 Мейврбер Д. 455

Мельгуиов Юлій Миколайович 63, 452

Менар Луї 64, 453 Мендельсон-Бартольді Якоб-Люд-віг Феліп 52, 61, 449 Мепаришвілі Л. 507 Мержинський Сергій Костянтинович 377, 390, 391, 424, 512, 513, 514

Микола II (Микола Олександрович Романов) 282, 287, 494, 494,

495, 498, 505, 508 Мирний Панас (Панас Якович Рудчопко) 446, 494 Мирославський (Винников) Костянтин Павлович 413, 518 Мілка 263

Мільтоп Джои 493, 499 527

Мінцес Б. 245, 363, 489 Мінцес (m-me) 341 Міицеси 245, 250 «Мир божий» 424, 444 Міцкевич Адам Бериард 42, 518 Мічрі, домовласник 91, 100 «Молочний путь» 50, 51, 186, 270, 449

Мольєр Жан-Батіст 38, 42, 443 Мопассан Аирі-Реие-Альбер-Гі де

39, 515
Мордовець (Мордовцев) Данило Лукич 39, 444, 457 Мотя 370
Муие-Сюллі (Жан-Сюллі Муне)
216, 483 Мур Томас 42, 446 Мюссе Альфред де 32,42, 45,56, 59, 177, 355, 440, 446, 450, 452 Мятлев Іван Петрович 514
«Надежда» 402, 517 Надсон Семен Якович 39, 43, 363,
392, 444., 465, 510, 515 Нансен Фритьоф 372, 512 Наполеон I (Наполеон Бонапарт) 400
«Народ» 64, 68, 71, 77, 78, 80, 82,
84, 86—88, 95, 104, 107, 111, 113,
115, 116, 119, 127, 133, 219, 239, 240, 249, 253, 264, 275, 277, 278, 281—283, 290, 291, 294, 305, 306, 313, 314, 440, 449, 453—455, 457, 461-464, 466, 469, 471, 472, 486,
488, 490, 493—495, 498—500, 502 «Народна воля», Коломия 163, 164,
290, 472
«Народна партія», Болгарія 488 «Народна часопись» 180, 189, 469,
470, 474
Наукове товариство імені Шевченка у Львові (Академія паук, Товариство імені Шевченка)
153, 167, 423, 424, 426, 456, 469, 473, 476, 485 Науменко Володимир Павлович 177, 210, 338, 361, 475 Національний музей у Львові 423 «Наша доля, эбірник праць різних авторів» («Жіноча доля»), Стрий, 1893 —Львів, 1895 206,
209, 305, 477, 500 Негрі Ада 413 «Неділя» 469
Некрасов Микола Олексійович 39,
43, 444, 465, 508 Немоловський Михайло 35, 441 Немирович-Данченко Володимир Іванович 457 Несторова 244, 245, 489 Нечуй-Левицький Іван Семенович
113, 151, 183, 462, 463, 469 «Неделя» 308, 501 Немцевич Юліан Урсин 42, 446 Нижанківський Остап Йосипович
72, 455, 464 Никита 205, 206, 216 «Нива» 39, 444 Ніцше Фрідріх 372 Новицька Ольга Іванівна 200 Новицький, генерал 377, 476 Новицький П. В. 457 «Нові шляхи», журнал 423 «Новое слово» 408, 517 «Новости» («Новости и Биржевая газета») 85, 457 Нотнагель, лікар 276, 493
Обачний Михайло — див.: Косач Михайло Петрович «Общий труд», товариство, Болгарія 501
Овідій (Публій Овідій Назон) 432 «Огонек» 496
Огоновський Омелян Михайлович
132, 218, 319, 465 Оден 339
Ожешко (Павловська) Еліза 42,
431, 446

Озаркевич (Бажанська) Олеся
133, 315, 319, 462, 465, 502 Окуневський Теофіл Іполитович
279, 290, 301, 303, 493 Олесь (Кандиба) Олександр Іванович 446 Остроградський Орест 186 Охріліоїшч Володимир 296, 498
ГІаг,лик Катерина 286, 314, 315, 320 Павлик Михайло Іванович 67, 77,
80, 84, 86, 90, 103, 106, 115, 118,
305-307, 311, 313-315, 318, 320, 326, 329, 335, 359, 378, 423-425, 448, 449, 453-467, 472, 474, 488—
503
Павловський, лікар 47, 48, 447, 445
Палій (Гурко) Семен Пилипович 46
«Пантеон литературы» 40, 445 Параска 260, 491 «Парнас» 444
Парнелл Чарлз-Стюарт 472 Паскевич, граф 408 Пашкёвич Параска Олександрівна
31, 440, 441 Пашкевич Феофан Олександрович
35, 40, 48, 51, 441 Пашкевичівна 375, 376 Персіянинова Н. JI. 515 «Перший вінок» 32, 440 Петрарка Фр&кческо 39, 40, 42,
444
Іietрунеїтко Федір Петрович 423 ГІильчиков 442 Пиріг Клавдія 331 Пиріг Ксенія 326
Пиріг Федосія (Федора) 320, 331
Пирогов Микола Іванович 378 Писарев Дмитро Іванович 71 Плеханов Георгій Валентинович 517
«Плеяда молодих українських літераторів» (Література, Літературна громадка, Маленька література, Уліта) 30, 35, 48—50, 53,
54, 57, 59, 85, 89, 150, 151, 172,
176, 184, 185, 191, 492, 202, 203,
224, 275, 400, 429, 432, 439, 441, 442, 445, 447, 448, 450, 452, 468, 475, 478, 507, 516 «Подільська дружина» 445 Подолинський Сергій Андрійович 494
Покальчук Володимир 462 Покровський Олександр 181 Поливка їржі 329, 504 Полонський Ілля Борисович 408,
517
«Посредник» 150, 468 Поссе Володимир Олександрович
23, 424
«Поступ», товариство 164, 472, 202,
244, 277, 278, 472, 493 «Правда» 88, 407, 413, 115, 116, 150,
159, 161-163, 180, 218, 235, 302,
306, 458, 462, 468, 469, 471, 477, 483 «Праця» 453
Пржевальський Микола Михайлович 138, 466 «Привіт д-ру Івану Франку в 25-літній ювілей літературної його діяльності складають українсько-руські письменники», Львів, 1898 414, 518

Приходьки 338 «Прогресс» 307 «Просвіти» 167, 229, 473 Ірус Болослав (Олександр Гло-вацький) 42, 446 Пулюй Іван Павлович 454 Пурішкевичі 454
Пушкін Олександр Сергійович 42, 486
Пчілка Олепа — див.: Косач (Дра-гомаиоиа) Ольга Петрівна
«Рабочая газета» 497, 513 «Радянсько літературознавство»
425, 437, 440, 442, 443 Расіп Жан 483
Рашевська Віра Іванівпа 186 Рашевська Єлизавета Олександрівна 51, 186, 441 Рашевський 51
Рашевський Іван Федорович 441 Рашевські 34, 441 Рак червоний 342 Ренап Ериест 233, 234, 245, 250,
254, 400, 487, 501 «Речник на българскага литера-тура» 491 Риидовський (Арендовський), лікар 190 «Рівність» 463 Рігведа 174, 452, 475 «Рідна школа» (Руське товариство педагогічне, Українське педагогічне товариство) 192, 450, 480і
485
Рінек, лікар 47, 48, 433, 448 Родзевич 98 Родзевичі 98 Рожапський 48, 51, 447 Ромапова Дарія (Одарка) Іванівна 190, 439, 479 Романчук Юліан 69, 70, 279, 454, 493
Російське географічне товариство
452
Россі Ернесто 76, 455 Россіні Джоаккіно-Антоніо 52, 449 Рубіан К. 478 Рубісова Галина 270 Руденко Іоїл Мефодійович 413,
518
Рудченко (Гординська) Тетяна Іванівна 280, 494 Рудченки 171
Русилович Кароль (Карл) 325,
370, 503
«Русская мыслъ» 391, 424, 515 «Русские ведомости» 308, 501 «Русское богатство» 463 «Русское театральное общество» 424
Руссо Жан-Жак 39, 43 «Руська бесіда» 452, 459 Руське товариство педагогічне — див.: «Рідна школа» Руško-українська радикальна партія 69, 70, 84, 85, 119, 171,
240, 276, 277, 314, 454, 455, 493, 494, 497, 499, 500 Рябошапка Павло Тарасович (П. Сич) 210, 482 Ряппо Анфіса Йосипівна 427 Садовський (Тобілевич) Микола Карпович 50, 448 Салтиков-Щедрін Михайло Євгра-фович 42 Самійленко Володимир Іванович (В. Сивенький) 38, 53, 201, 218,
235, 439, 443, 450, 459, 468, 483, 492
«Санкт-Петербургские водомости»
308, 501
Сапежко Кирило Михайлович 373,
512
«Сборник за народни умотворе-ния, наука и книжина, издавай от Министерството иа народ-ното просвещение» 126, 149,

159,
307, 464
Свіфт Джонатан 38, 42, 45, 443 Сембратович Сильвестр 498 Сенкевич Генрік (Літвос) 42, 446 Сеньобос Шарль 400, 408, 516 Сервантес де Сааведра Мігель 39,
Сердешний — див.: Стетенко Іван Матвійович
Серре Жозеф-Альфред 46, 446 Серов Валентин Олександрович 449
Сєров Олександр Миколайович 449 Сврова Валентина Семенівна 52, 449
Сигида (Малаксіано) Надія Костянтинівна 449 Сидоренко Михайло Дмитрович 405, 517
Синявський Антін Степанович 51, 449
Сирокомля Владислав (Людвіг
Кондратович) 39, 43, 444 Сікорська Василина Федосіївна 447, 478
Сікорсыший Андрій Григорович
186, 478
Сікорський Василь Григорович
186, 478
Сікорський Григорій Григорович
478
Сікорський Іван Олексійович 196, 203, 220, 408, 481 Сікорський Олександр Григорович
478
Сікорський Олексій 478 Сікорські (Голота) 48, 156, 177,
186, 447, 470, 478 Сімович Василь Іванович 423, 469,
470, 473, 476, 482 Сіхарулідзе ПІ. 507 «Січ» 69, 75, 77, 86, 88, 454, 455, 497
Сколоздра Володимир Іванович 431
Скотт Вальтер 39, 43 Славинський Максим Антонович (Лавинська, М. С., пан Максим, Пілад, Соловінська, Стависыший)
36, 38, 49, 50, 55, 60, 89, 147, 158, 177, 185, 186, 190, 196, 200, 204,
217, 220, 262, 319, 352, 442, 445,
447, 452, 468, 473, 479 Сливчаиська Інпа 200 Словацький Юліуш 42, 446 Снарська 53
Соловцов (Федоров) Микола Миколайович 212, 482 Солон 408, 517 Сорокова 326 Софокл 414, 483
Союз боротьби за визволення ро-530
бітничого класу, Київ 478; Петербург 513 «Союз книгонош» 495, 496 Союзна рада київських об'єднаних студентських організацій і зем-ляцтв 509 Спілліотті Микола Михайлович
177, 189, 199, 206, 210, 212, 475 Сталь Анна-Луїза-Жермен де

38, 3Q 4Я 443 444 Сталь Ж. (П'ер-Жюль Етцель) 443
Стамболов (Стамбулов) Стефан 311, 312, 399, 488, 501, 516 Станюкович Костянтин Михайлович 391, 515 Старицька Марія Михайлівна 158, . 387, 400, 471, 516 Старицька Оксана Михайлівна — див.: Стешенко (Старицька)
Оксана Михайлівна Старицька-Черняхі вська Людмила Михайлівна (Людя) 49, 158, 168,
487, 510, 516, 518 Старицькі 158, 177, 189, 325, 351, 388, 433, 439, 447, 476 Стасов Володихмир Васильович 457 Стаханов Сергій Васильович 385, 514
Стефаник Василь Семенович 424 Стешенки 408
Стешенко Іван Матвійович (Серˆ денший) 176, 177, 218, 231, 235, 468, 484, 486 Стешенко (Старицька) Оксана Михайлівна 189, 212, 372, 376, 377, 382, 386, 387, 399 Стойлов К. 488 Стоянова Віра 215, 434, 483 Стоянова Марія 434 Стоянови 15, 16, 18, 19, 171, 434 Судовщиков Євген Олександрович 433
Судовщикова Ганна Іваиівпа 14,
25, 47, 143, 145, 168, 171, 172, 262,
376, 378, 383, 396, 433, 434, 467,
513
Судовищикова-Косач Олександра Євгенівна (Александрович, Гри-цько Григоренко, Рашель, Річі, Шура) 12, 14, 25, 32, 34, 37, 46, 47, 61, 137, 145, 159, 163, 168, 170-172, 175, 182, 185, 187, 202,
513, 518 Сусідчепко 198
Тальберг Зигизмунд 52, 450 Тардан Єлизавета Іванівна 107,
114.
Ten I політ 62, 400, 452 Теннісон Альфред 42, 197, 446 Терещопко Микола Івапович 446 Терлоцький Остап Степанович 454 Терновський Пилип 147, 149, 468 Терновський Сергій 147, 149, 468 Тесленко-Приходько Броніслава Іваиівпа (пані Броніслава, пані Приходько) ЗО—33, 439, 440 Тесленко-Приходько Іларіон Васильович 338, 505 Тесленко-Приходько (Косач) Олена Антонівна (Є. Ластівка, тьотя Єля) 368-370, 372, 373,
375, 376, 378, 396, 398, 407, 424, 439, 505, 511, 512, 517 Тесленко-Приходько Петро Васильович 338, 339, 407, 505, 517 Тесленко-Приходько Юрій Петрович 370, 374 Тимченко Євген Костянтинович 439
Тисовський Василь 473 Тіртей 235, 487
Товариство імені Шевченка — див.: Наукове товариство імені Шевченка Товариство педагогічне у Львові — див.: «Рідпа школа» Товариство покровительства бідним дітям у Лондоні 341 «Товариш» 461 Токмйков 394 Токмакова 378, 394, 420 Толстой

Лев Миколайович 20, 21,
42, 84, 212, 216, 436, 437,
516
Толстой Олексій Костянтинович
76, 457
Транквіліон-Ставровецький Кирило 485 Трегубов Єлисей Купріянович 433 Трегубова Катерина Єлисеївна 433
Трегубови 48, 51, 53 Трильовський Кирило 293, 497 Тулуб Олександр Олександрович (Тулубець) 158 Турбацький Лев ЗОЇ, 302, 499 Тургенєв Іван Сергійович 25, 40,
42
Тучапський Павло Лукич 186, 377, 379, 392, 403, 416, 424, 426, 478,, 513, 515, 519
«Україна» 423, 479, 487 Українська громада, Дерпт 448 Українсько-руська видавнича спілка 488 Успенський Гліб Іванович 84, 457
Федькович Юрій Адальбертович 75, 451, 469 Фесчева 419
Філаретова Катерина Йосипівна 80(?), 351 (?)
Флобер Гюстав 42 Фотінов 250 Франки 68, 78, 82, 87 Франко Андрій Іванович 459 Франко Ганна Іванівна (Ганнуся) 288, 495
Франко Іван Якович 68, 82, 84, 90,
458, 465, 474, 481, 504 Франко Петро Іванович 459 Франко Тарас Іванович 459 Френкель Сергій Григорович 348, 349, 382, 424, 507 Фундуклей Іван Іванович 447
Харламова Світлана Семенівна
447, 478 Хільденфельд 250 «Хлібороб» 140, 172, 182, 192, 240, 253, 276, 449, 453, 455, 456, 466,
467, 477, 493, 496 Хмельницький Богдан (Зиновій) Михайлович 441 x Хом'якова А. П. 347, 382, 407, 507 Хорунжинська Марія Федорівна (Маня) 200 Хоруижинська-Ігнатович Олександра Федорівна (Саня) 199, 481
Хоткевич Гнат Мартинович (Га-лайда) 425, 426
Цввта 251, 343 Циганков 53, 450 Ціцерон Марк Туллій 455 Цяцька Іван 428
Чайковський Петро Ілліч 271ˆ322 Чайльд 241, 277 «Червона Русь» 88, 458 «Червоний шлях» 306, 423, 450,
451, 466, 500, 515 Чернишевський Микола Гаврилович 71
Чечіліо (італьянчик) 349, 507 Чириков Євген Миколайович 424 Читадзе (Щербань) Устипа Кири-лівна 506 Читадзе Шіо Олексійович 506, 507 Чхенкелі 389
Шакая, домовласник 91, 100 Шац (m-me) 332 Шац (ш-г) 332, 338, 339, 341 Шаци 328, 504
Шевченко Тарас Григорович 13,
47, 75, 152, 308, 365, 366, 385, 432f

449, 498
Шекспір Вільям 21, 42, 183, 410,
483, 507, 508 Шембер 74 Шенкер 291, 313, 497 Шеньє Андре 39, 42, 444 Шеффле Альберт Еберхард Фрід-ріх 471
Шимановська (Косач) Оксана Петрівна (Марочка, Марусечка, Марця, Тамара, Тамарця, Ук-сус) 13-19, 27, 34, 54, 62, 94, 98^
468, 470, 505 Шимановський Антои Борисович (Тося) 143, 148, 156, 157, 198,
201, 202, 204-207, 212, 213, 247, 317, 467, 468, 470 Шимановський Борис Опанасович
460
Шимановський Павло Борисович (Паша) 143, 157, 205, 208, 247, 317, 387, 467, 468, 470 Шишманов Дмитро Іванович (Зог, Лід, Лідик, Лідянко, Маусик, Міка, Міусольц, Міццікката, Zo-go) 44, 46, 50, 65, 66, 124, 127,
377, 399, 446, 449, 464, 489, 501, 502, 504, 507
Шпшманови 127, 366, 377, 383, 502
Шіллер Йоганн-Фрідріх 39, 42, 71, 354, 508
ІІопен Фредерик Франціпгек 52,
449
Штейн G. 495
ПІульжепко Микола М. 221, 484 Шумаи Роберт 32, 440 Шухович Володимир Осипович
4.85
Щурат Василь Григорович 446,
451
Юлій Цезар Гай 480
Язева Ольга (Льоля) 370 Язеви 370, 512
Яросевич Роман 293, 294, 455, 497, 500
Яросевичка 304, 500 Ярчовський 355, 508
«Arbeiter Zeitung» 508 «Gazeta Lwowska» 469, 474 Halperine-Kaminsky E. 436 Holstein 282, 494 «Kurjer Lwowski» 455 «La Reforme» 358, 508 «Magazine internationale» 365 Metenier O. 436 Neyroud 436 «Przedswit» 366 Pavlovsky I. 436 «Revue de Paris» 299 «Revue Bleu» 385 Stern A. 493
«Theatre libre» 352, 399, 507
СПИСОК ІЛЮСТРАЦІЙ
Оксана Косач і Ю. Тесленко-Приходько. Фото. 1903 128—129
Ольга та Микола Косачі. Фото 900-х років ... 128—129
Леся Українка з тіткою О. А. Косач-Шимановською.
Фото. 1906 ..... 128—129
М. Коцюбинський, Леся Українка, Г. Хоткевич,
В. Стефаник, Олена Пчілка (О. П. Косач), М. Старицький, В. І. Самійленко. Фото. 1903 . . . , 128—129

Автограф листа Лесі Українки до М. Павлика від 1 вересня (20 серпня) 1894 р. 252
ЗМІСТ

1876
1. До Драгоманових. Початок літа 1876 р. Новоград-
4888
80. До О. П. Косач (матері). 21 червня 1893 р. Гадяч 157 471
84. До О. С. Маковея. 15—16 вересня 1893 р. Колодяжне 165
473
85. До Драгоманових, Кінець вересня, — початок жовтня
1893 р. Колодяжне . . ..* 168 473
86. До О. С. Маковея. 7 жовтня 1893 р. Колодяжне . « 168 473
87. До 6. І. Драгоманової. 9—15 жовтня 1893 р. Колодяоісне
.....* t..... 170 473
88. До М, П. Драгоманова. 15 жовтня 1893 р. Колодяоісне 171
474
124. До А. С. Макарової. 14 травня 1894 р. Колодяжне 235 487
125. До Є. І. Драгоманової. 7 червня 1894 р. Колодяоюне 237
487
126. До О. П. Косач (матері)« 14 червня 1894 р. Софія 237 487
127. До М. І. Павлика. 9 липня 1894 р. Софія 239 488
128. До Оксани, їсидори та Миколи Косачів. 13 липня
1894 р. Софія..... 242 488
146. До М. І. Павлика. 9 оюовтня 1894 р. Софія 267 492
1895
147. До О. П. Косач (сестри). 31 грудня 1894, 2 січня
1895 р. Софія..... 268 492
148. До О П. Косач (сестри). 1 січня 1895 р. Софія . . . 271 492
149. До Є. І. Драгомапової. Початок 1895 р. Софія . . , 271 492
150. До А. С. Макарової. 23 січня 1895 р. Софія 272 492
151. До М. І. Павлика. 23 січня 1895 р. Софія..... 274 492
152. До М. І. Павлика. 3 лютого 1895 р. Софія 277 493
53. До М. L Павлика. 12 лютого 1895 р. Софія ...» 279 493
54. До А. С. Макарової. Друга половина лютого 1895 р.
68. До М. І. Павлика. 12 травня 1895 р. Софія 300 499
69. До М. І. Павлика. 21 травня 1895 р. Софія . . , . . 301 499
70. До М. І. Павлика. 3 червня 1895 р. Софія..... 303 499
71. До М. І. Павлика. 8 червня 1895 р. Софія..... 305 500
72. До П. А. Косача. 25 червня 1895 р. Софія 306 500
73. До М. І. Павлика. 15 липня 1895 р. Софія 307 501
74. До О. П. Косач (матері). 19 липня 1895 р. Софія . . 309 501
75. До М. І. Павлика. 24 липня 1895 р. Владая . . . 311 501
76. До М. І. Павлика. 3 серпня 1895 р. Владая .... 313 501 .77.

До Д. Я. Лукіяновича. Початок серпня 1895 р. Владая 314 502
78. До М, І. Павлика. 19 серпня 1895 р. Броди 314 502
79. До М. І. Павлика. 21 серпня 1895 р. Колодяоісне . . 315 502
80. До М. І. Павлика. ЗО серпня 1895 р. Колодяжне . . 315 502
81. До Л. М. Драгоманової. 1 вересня 1895 р. Колодяжне 316 502
82. До Л. ,М. Драгоманової-Шишманової та І. Д. Шишма-*
200. До JI. М. Драгоманової-Шишмапової. 9 червня 1896 р. Колодяоюне..... 340 505
201. До JI. М. Драгоманової-Шишмапової. 8 серпня 1896 р. Колодяоюне..... 342 505
202. До JI. М. Драгамонової. 3 серпня 1896 р. Колодяоюне . 343 506
203. До JI. М. Драгомонової. 11 вересня 1896 р. Колодяоюне . 344 506
204. До О. П. Косач (матері). 13 вересня 1896 р. Колодяоюне . 346 506
205. До О. П. Косач (сестри). 17 вересня 1896р. Колодяоюне . 347 506
206. До О. П. Косач (сестри). 24 вересня 1896 р. Колодяоюне 349 507
207. До О. П, Косач (матері).50 вересня 1896 р. Колодяоюне . 351 507
208. До JI. М. Драгоманової-Шишманової. 2 оюовтня 1896 р. Колодяоюне 353 507
209. До JL М. Драгоманової. 10 оюовтня 1896 р. Колодяоюне . 356 508
210. До JI. М. Драгоманової. 18 листопада 1896 р. Київ . . 356 508
211. До JI. М. Драгоманової-Шишманової. 19 листопада 1896 р. Київ 358 509
212. До JI. М. Драгоманової. 19 грудня 1896 р. Київ . . . 359 509
1897
243. До І. Я. Франка. Січень 1897 р. Київ 362 510
214. До JI. М. Драгоманової-Шишманової. 13 лютого 1897 р. Київ 362 510
215. До JI. М. та А. М. Драгоманових. 15 лютого 1897 Київ . 364 511
216. До JI. М. Драгоманової. 26 березня, 3 квітня 1897 р. Київ..... 365 511
217. До О. П. та П. А. Косачів. 15 травня 1897 р. Київ . . 367 511

218. До О. А. Тесленко-Приходько. 29 травня 1897 р. Київ . 368 511
219. До П. А. Косача та сестри Оксапи. 2 червня
1897 р. Київ . . . в . . , , 4 # 369 512
220. До О. П. Косач (матері). 2 липня 1897 р. Ялта , .371 512
Академия наук Украинской ССР

ЛЕСЯ УКРАИНКА

СОБРАНИЕ СОЧИНЕНИЙ В ДВЕНАДЦАТИ ТОМАХ
ТОМ 10
ПИСЬМА
(1876-1897)
(На украинском яэыке)

Редактор В. І, Мазний Художній редактор Р. К. Пахолюк Оформлення художника В. М. Дозорця Технічний редактор Б. М. Кричевська Коректори В. П. Семешок, Н. 0. Луцька

Інформ. бланк і 706 Здано до складання 07.03.78. Підписано до друку 06.09.78. Зам.. 8—682. Вид. № 558, Тираш 100 000.

Папір № 1, 84ХЮ8/з2. Друк.-фіз. арк. 17 + 2 вкл. Умовно-друк. арк. 28,77, Облік.-вид. арк. 29,84, Ціна 3 крб. 40 коп.

Видавництво «Наукова думка»
Київ, Репіна, 3.

Головпе підприомство республіканського виробничого об’єднання «Полігрпфшшга» Держкомішдапу УРСР.

202057, Київ-57, Довжсшт, 3*

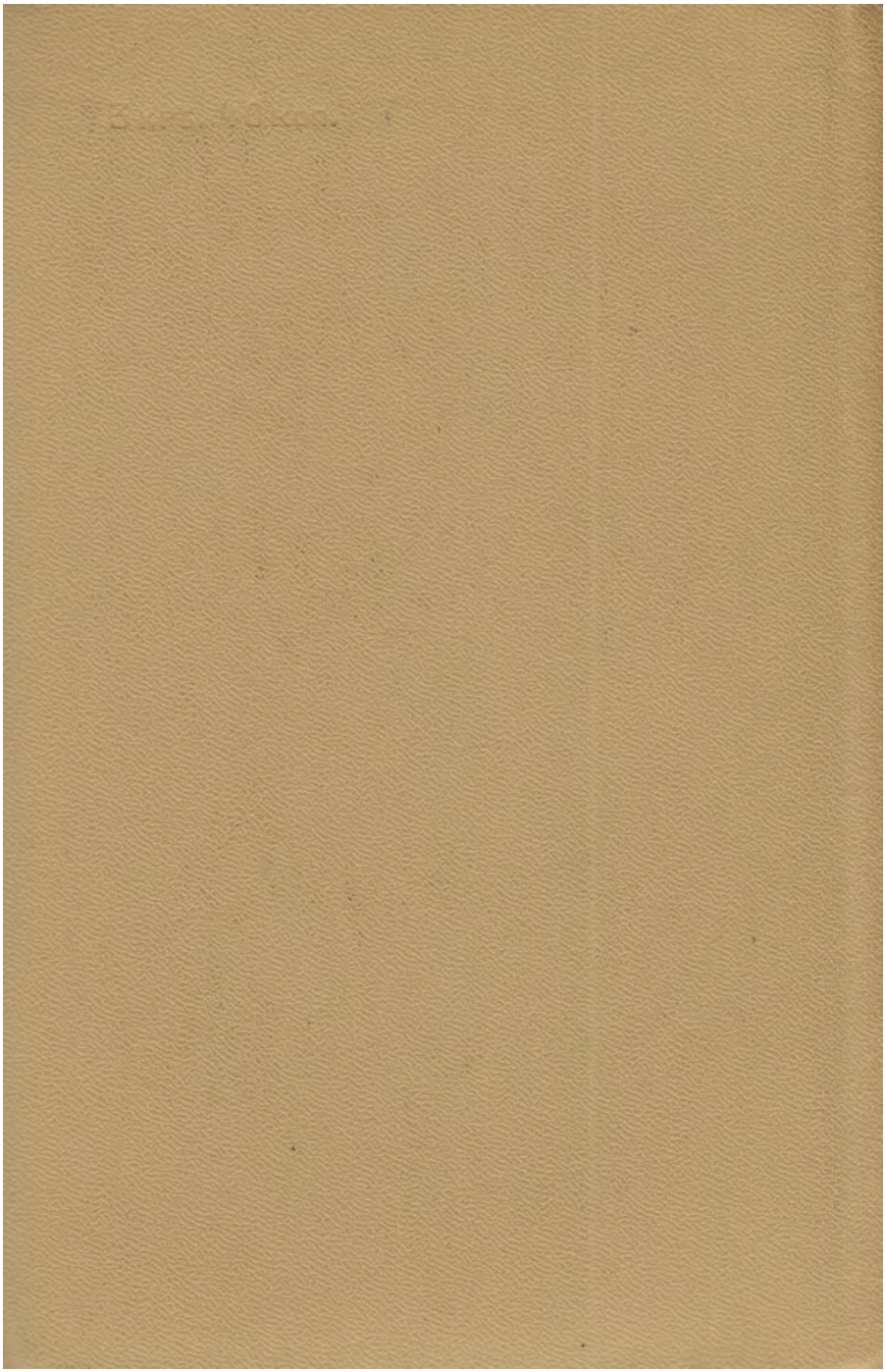

notes

«Матроську пісню» (пім.).— Ред.

«Перлини поезії» (франц.).— Ред.

«Бідні люди» (франц.).— Ред.

«Люсі» Альфреда де Мюссе (франц.).— Ред.

«Гірських ідилій» (нім.).—Ред.

«Мов миле здоров'я і успіх» (полъсък.).— Ред.

«Здоровий дух у здоровому тілі» (лат.)^-Ред.

«Атта Троля» (нім.),—“ Ред.

«Подорожпі картшш» (німРед.

«Тартюфа» і «Шлюб 8 примусу» (франц.).— Ред, N

«Шварцвальдські оповідання» (нім.).—Ред.

Ніякого уявлення (польськ.).— Ред.

«Лелііі» (франц.).— Ред.

«Рожева хмарка» (франц.).— Ред.

«Орлеанська діва», «Розбійники», «Марія Стюарт», «Дон Карлос» (нім.).— Ред.

[12] «Мадам Боварі», «Виховання почуттів» (ф,рапц.)<—Ред.

[13] Теофіль Готьє (франц.):— Ред.

[и] «Ямби» (франц.),— Ред.

Законодавча рада (франц.).—Ред.

16

«Тридцятирічна жінка», «Втрачені ілюзії», «Селяни» (франц.). — Ред.

17

«Античні поеми», «Варварські поеми», «Трагічні поеми» (франц:).— Ред.

Слава богу, це скіпчилось! (франц.).— Ред.

«Люсі» (франц.).—Ред.

Альфреда де Мюссе (франц.).— Ред.

Велика уліта (франц.).— Ред.

23

Йозефштадт, вул. Флоріані, № 7, перший поверх, кв. 4 (нім.). — Ред.

Лікарня (нім.).— Ред.

[8] «Наче туристка» (франц.).— Ред,

Вельможного пана і ксьондза (польськ.),— Ред.

«Доки будеш, Катіліно!..» (Лат.).— Ред.

Промови (франц.).—Ред.

Педанткою (нім.).— Ред.

Зловживати твоїм терпінням (лат.)— Ред.
Неодягненою (франц.).— Рej.

Він поважав Вагнера в його музиці за реалізм, а в поезії (призпає-бо Вагнера великим поетом) — хіба вже за романтизм!

[1] Для більшої слави мистецтва (лат.).— Ред.

[2] Артистичний салон (франц.).—Ред.

[3] «Безтурботно ж тобі жити!» (Діалект.)Ред,

Іевлева — станція пароходна на р. Тоболі,

«Ах, пані ще не встали?!» (Щім.).-Ред.
Здоров'я (польськ.).— Ред.

Як вам ведеться (польськ.).—Ред.
До праотців; померти (лат.),—Ред.

«Вступи» (нім.).— Ред.

Кауча.— Ред.

Сам один (італ.).— Ред.

Жіночого 'питання.— Ред.

Якби я мала дванадцять дочок! (полъсъп.).— Рёд.

Манера висловлюватись (франц.).— Ред.

40

Франція. Париж. Вул. Корнепя, 5. Пану Олександру Покровському (франц.).— Ред.

«Листи темних людей» (латі).— Ред.

Циклопічні справи (грецьк.).— Ред.

В такому порядку було на першій книжці.

[1] Роби і сподівайся (лат.).— Ред.

Фрейлен Амалії (нім.).— Ред.

Енциклопедію (франц.).— Ред.

Власне «Романси», а не «Ромаицеро», бо не ціле «Романцеро» увійде, а тільки деякі вибрані романси.

Обманлива весна (франц.).— Ред.

Щодо (франц,).— Ред.

Йдіть до біса (нім).-^ Ред.

Отже, хай гине (лат.).— Ред.

Переважно (франц.),—Ред.

Манія величності (лат.).-—Ред.

«Держава —це я» (франц.).— Ред.

Зрада держави (нім.).— Ред.

Роки навчання (чім.).— Ред.

«Чекаю Вашого листа, як земля небесної роси» (польськ.).—

«Англійські і шотландські балади» Чайльда (англ.).— Ред.

Франків (франц.).— Ред.

Імпровізацію (франц.)— Ред.

Експромт (франц.),—Ред.

Осел, ослица (болг.).— Ред.

Хай живе (болг.).— Ред.

«Нариси з історії євреїв» (франц.).— Ред.

Національний танок, хоровод (болг.).— Ред.

Цього вистачає (болг.).— Ред.

Жанр (франц.).— Ред.

Катання на ковзанах (франц.).— Ред.

Прощай, катання на ковзанах (франц.).—Ред,

Не мила попові жертва —йди, теля, додому (полъсък.).— Ред.

«Тим краще» (болг.).— Ред.

* Всі, окрім «Допълнение къ Слав. Преправки на встория на Едиua», що ще не вийшла окремою відбиткою,

71

Хай чорт мене вхопить, коли що-небудт> в тому розумію! (франц.).—Ред,

Доктор Гольштейн, вулиця Ваграта, 29 (франц.).— Ред.

Релігійна (лат.).—Ред.

«Знедолених» (франц.).— Ред.

За допомогою, «якби» можна б і Париж вкласти в пляшку (францРед.

Інші птахи, інші співи!
Може б, я їх і вподобав,
Якби мав я інші вуха!

Молодий джентельмен (апг.).— Ред.

Композиція (франц.).— Ред.

Друзі (англ.).— Ред.

До побачення, моя люба! (італ.).— Ред.

Такий стан, як раніше (лат.).—Ред.

Неперевершеної (лат.).— Ред.

Це вже надто сильно (франц.).— Ред.

«Треба нищити всіх!» (італ.).— Ред.

Так просто!!! (нім.).-Ред.

Страшно сказати (лат.).— Ред.

[8] Перед кожною їдою (франц).—Ред.

Кревними (нім.).— Ред.

Випуск великої енциклопедії (франц.).—Ред.

Чи ви хочете омарів? (франц.).—Ред.

Ні ліпше, ні гірше (франц.).— Ред.

Після нас — хоч потоп! (франц.).— Ред.

93

Хто хоче зрозуміти поета, мусить побувати в його країні (нім.).— Ред.

Його поведінка огидна (франц.).— Ред.

Повернення на батьківщину (нім.).— Ред.

Це добре, чи не так? {франц,).— Ред.

Дорога маленька Радочко! (франц.).— Ред.

Це не весело, чи не так? (франц.).—Ред.

Я це спостерігаю на собі (франц.).— Ред.

Ніколи не буває пізно зазнати страждання (франц.).— Ред.

Хай захистить тебе, мадонна, моя люба сестричко (ігал.).— Ред.

*, Френкель екзаменує — ой, сміх і потіха! Ну і що ж? Невже ставить двойки? «Ой, свічки, свічки, по попа!»

Прямо (нім.).— Ред.

103

Це вже таки занадто (німJ.— Ред.

О часи, о звичаї!!! (лат.).— Ред.

Ви добре знаете, як воно в, чи ж не так? (франц.).—Ред.

Проте залишмо це!., (франц.).— Ред.

«Вільний театр» (франц.).— Ред.

Он як! (франц.).— Ред.

Дорогий непорушний колобок! (франц.).— Ред.

Пожирачем старих книг (франц.).— Ред.

І коли він не схоче, я застосую силу (нім.).-Ред.
[1 4] Аутодафе (франц.).— Ред.

112

* Ще проект помсти: продать його бібліотеку і за виручку тобі велосипед купить і у строїть перед домом плац для football і lawn-tennis!!!

Кількість часто е ворогом якості (франц.).— Ред.

Кулі (франц.) — Ред.

\ [7] Палицю (франц.).— Ред.

Це само собою розуміється! (франц.).— Ред.

Хай мене бог від того боронить! (франц.).— Ред.

З гучним мовчанням! (франц.),— Ред.

Хай живе незалежність!!! (франц.).—Ред.

Чи приїде і велика ведмедиця? (болг.).— Ред.
* «Это безграмотно! *=• кричить Ваня.-» Ух! Прибьет!»»

Мюссе (франц.).— Ред.

Спосіб писання (лат.).— Ред.

Постійного бандажу (франц.).— Ред.

А це не завжди дав насолоду (нім.).— Ред.

Бог і мов право (франц.).— Ред.

Все це пахне сюжетом Ленори (нім.).— Ред.

Що б там не було (франц.).—Ред.

Я покладаю на це великі надії (франц.).— Ред.

[8] Маленьку поему в прозі (франц.).— Ред,

Моя кволість е моєю силою (франц.).— Ред.

Відраза до писання (лат.).—Ред.

Прощайте, друзі, до кращого майбутнього (франц.) — Ред.

* Сього не прийдеться, бо я через місяць, т. в. в кінці марта, встану,

«Пшедсвіті» («Світанок» — польськ.) — Ред.

Побачимо! (італ.).— Ред.

«Капіталу» (нім.).— Ред.

«Альянсу» (франц.).— Ред.

«Відсутність новин добрі новини» (франц.).— Ред.

Випаленої землі, коричневої (італ.).— Ред.

Коричнюватої землі (італРед.

Незалежний театр (франц.).— Ред.

«Синьому журналі» (франц.).—Ред.

Статтю (франц.).— Ред.

Побратимам-землякам (франц.).— Ред.

Захисник батьківщини (франц.).— Ред.

Рятівник (лат.).— Ред.

Раптово (лат.).— Ред.

До запитання (франц.).— Ред.

148

Не писала про се досі, бо хотіла вже подати новий адрес. Вчора знайшла я собі хату, завтра вибираюсь в Ялту.

[1] Жіночий костюм англійського фасону (англ.).-Ред.

[2] На всі пори року (франц.).— Ред.

Авторське самолюбство (франц.).— Ред.

Недбало одягнена (франц.).—Ред.

Між нами (італ.), коли це так (франц.).— Ред,

Штиль (нім.).— Ред.

[6] .«Ми були добрі один до одного» (нім.).— Ред.

Я не хочу давати її просто в акторячі руки,

[1] Незважаючи ні на що (франц.).— Ред.

[2] «Коли хто дурний; це вже назавжди» (франц.).— Ред.,

Поміщик (англ.).— Ред.

Поміщиця (англ.).— Ред.

Друзі наших друзів —наші друзі (франц.).—Ред,

Заперечення (франц.).— Ред.

[6] Дорогий Радочку! (франц.).— Ред,

Цілий звіринець (франц.).— Ред.

І звіринець, який становить частину звіринця (франц.).— Ред.

На нижньому поверсі (франц.).— Ред.

163

На другий поверх (франц.).— Ред.

Це не весело! Хоч, з іншого боку, справляв велике враження (франц.).— Ред.

165

У відкритому морі, в густому тумані (франц.).— Ред.

Справжні закарлючки (франц.).—Ред.

Пристойно (франц.).- Ред.

Я на це цілком заслужила (франц.).— Ред.

Взяти реванш (франц.).— Ред.

Гарний плеоназм, чи так! (франц.).— Ред.

Віщункою смерті (франц.) — Ред.

Зовсім як годиться (франц.).— Ред.

[7] Змінимо тему (франц.) — Ред.

Справив велике враження (франц.).— Ред.

175

Підклали мені велику свиню (франц.) — Ред.

Чом ти ие відповідаєш на мій «діловий» лист?

[1] Відповідного (франц.).— Ред.

[2] «Аби так тривало» (франц.).— Ред.

[3] Моріса Берна «Огляд історії єврейського народу» (франц.).— Ред.

[4] Витяги (франц.).— Ред.

[5] Сеньобос, «Історія європейської цивілізації в XIX ст.» (франц.).— Ред.

[6] Упередженості (франц.).— Ред.

[7] Між нами кажучи! (франц.).— Ред.

177

А що ж би я робила в Києві, ходячи на гору та ще й в ватованому пальті і глибоких калошах!!

На лентах я написала фразу, що одбивалаеь мені у думці раз по раз увесь день першого ноября. Нехай нікому з товарищів нѳ буде се вразливо: таких людей справді, здається, більш немає..,

[1] За всяку ціну (францРед.

Торгаш (франц.).—Ред.

Це два картожники, скуті одним ланцюгом (франц.).—Ред.

181

Ніколи не зробить кар’єри з його старомодною совістю (франц.).— Ред.

Побачимо (італ.).— Ред.

183

Успіхи, як і повинні бути; в розумінні: нічого нового (польск.).— Ред.

Великий скандал, тут: на велике диво (франц.),— Ред.

Якщо мені заманеться (франц.).—Ред.

І вся чортівщина (франц.).—Ред.

Моєї дрібної амбіції (франц.).— Ред.

Дотеп (нім.).— Ред.

189

Модне слово (франц.) — Ред.

Неправильні дієслова (франц.).— Ред.

Принаймі показує, що вона е — що ми за одні такі (чім.).—

Далі у примітках зазначатимемо лише номери фонду та автографа.